

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, илмий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 12 (163)

2010 йил, декабр

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

www.jad.uz

МУНДАРИЖА

НАСР

Оноре де БАЛЬЗАК. Чин севги . <i>Хикоя</i>	3
Проспер МЕРИМЕ. Коломба . <i>Қисса</i>	26
Ёш таржимонлар анжумани . <i>Хикоялар</i>	80

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Сар КАПУН. Кўз илғамас далалар	20
Перси Биши ШЕЛЛИ. Эски йилга алла айтар киш	75

МЕРОС

Муҳаммад Ҳайдар МИРЗО. Тарихи Рашидий	104
--	-----

АДАБИЙ ЖАРАЁН

Александр ТИТОВ. Адабиёт кераксиз бўлиб қоладими?	146
--	-----

САФАРНОМА

Нодир НОРМАТОВ. Сехрли диёр сарҳадларида	137
---	-----

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

Улуғбек АБДУЛЛАЕВ. Темуршуносликка муносиб ҳисса	150
Амир ФАЙЗУЛЛА. Ҳиндий тили ҳақида янги тадқиқот	154

ЖУРНАЛХОН МИНБАРИ

Лазизжон БАХРАНОВ. Камолот сари	156
--	-----

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

Элла ГРИФФИТС. Номаълум шерик . <i>Роман</i>	158
---	-----

Янги нашрлар	202
---------------------------	-----

Йил мундарижаси	205
------------------------------	-----

ТОШКЕНТ
ДЕКАБР

**Бош муҳаррир
ўринбосари:**

Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Азиз САИД
Гулнора МУҲАММАДЁРОВА

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ
Абдулла АРИПОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Анвар ЖАББОРОВ
Абдулла ИСМОИЛОВ
Абдураҳим МАННОНОВ
Авазжон МАРАҲИМОВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдулла ОРИПОВ
Баҳодир ХОДИЕВ

Навбатчи муҳаррир О. АБДУЛЛАЕВ
Техник муҳаррир У. КИМ
Мусаҳҳиҳ Д. АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи З. МАННОПОВА

Жаҳон адабиёти, 12. 2010

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олиниши шарт.

Таҳририят манзили:

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 21. 11. 2010 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.

Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.

Жами 1440 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Фулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2010 й.**

Оноре де БАЛЬЗАК

Чин севги

Ҳикоя

Илоҳий халоскоримиз Исо Масих таваллудидан бошланган мелодий йил ҳисоби бўйича ўн учинчи асрнинг бошларида ёхуд шунга яқин бир пайтда Париж шаҳрида ажиб бир севги воқеаси содир бўлганки, у бутун шаҳар аҳлини, шунингдек, қирол аъёнларини ҳам беҳад ҳайратлантирган. Дин пешволари, руҳоний оталар эса ушбу воқеани бизга ёднома сифатида ёзиб қолдирганлар; уларнинг бу ишда қандай хизмат кўрсатганларини қуйидаги сатрлардан билиб олурсиз.

Баён қилаётган воқеамиз қаҳрамони Тур шаҳри фуқароси экан. Авом халқ уни соддагина қилиб “турлик” деб атаган, сабабки, у бизнинг мунаввар Турда туғилган ва асл исми Ансо бўлган. Ушбу саховатли ҳамшаҳаримиз кексайиб қолган пайтида ўзи туғилган қадрдон Турга қайтиб келибди ва агар шаҳарнинг ҳамда аббатликнинг¹ солномаларига ишонсак, у Сен-Мартен шаҳрининг мэри бўлибди, лекин Парижда яшаган пайтида у моҳир заргар бўлиб доврұқ қозонган экан. Хулласи калом, Ансо навқирон йигитлик чоғида ўзининг ўта ҳалол ва диёнатли кимса эканлиги ва ўзга эзгу фазилатлари шарофати туфайли Париж шаҳрининг фуқароси бўлган экан ҳамда қирол ҳомийлигини сотиб олиб (у замонда бундай ҳомийлик пул тураркан), унинг табааси бўлибди. Сен-Дени кўчасида Сен-Ле черкови ёнида Ансонинг бож тўламай қурган ўз уйи бўлиб, бу ердаги устахонада у зўр маҳорат билан ясаётган гўзал тақинчоқлар, ғаройиб бу-

¹ А б б а т л и к – ўз хусусий ер-суви, хўжалигига эга бўлган католиклар монастри.

Русчадан
Қодир
МИРМУҲАМЕДОВ
таржимаси

Ўзининг унча узоқ бўлмаган ҳаёти давомида 90 та дурдона роман ва қиссаларни ёзиб, ҳаммасини “Инсоний комедия” номи остига жамлаган буюк француз ёзувчиси Оноре де БАЛЬЗАК (1799 – 1850) 1830 йилларнинг бошида Уйғониш даври руҳида бир туркум ҳикоялар ёзмакчи бўлади ва пани Ганска-яга ёзган мактубида бўлажак “Инсоний комедия”нинг маҳобатли мазмуни ҳақида баён қиларкан, шундай ёзади: “Ана шу улкан қасрга азамат, ҳазилкаш йигит Бальзакнинг салмоқли мажмуаси – юзта “Шўхчан ҳикоялар”и пойдевор бўлмай”. Бальзакнинг бундай ишга жазм қилишига сабаб уни услуб масаласи қизиқтирар эди: у ёзмакчи бўлган ҳикоялар заргарона нозик иш эди ва адиб “Инсоний комедия”ни ёзаётганида толиққудай бўлса, бу ҳикоялар унга дам бериши мумкин эди.

Муаллиф олдида кечки Ўрта асрда ва Уйғониш даврида яшган одамларнинг руҳий дунёсини тиклашдек, шу билан бирга, бу вазифани ўша замон тили воситасида амалга оширишдек жуда мураккаб масала турарди; бинобарин, “Шўхчан ҳикоялар” оддий “тарихий қиссалар”гина бўлиб қолмай, яна улар, албатта, гўё XV–XVI асрларда ёзилгандек бўлиб кўриниши керак эди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

3

юмлар Парижнинг кўпчилик фуқароларини бамисоли оҳанрабодек ўзига тортар экан. Уста Ансо асли турлик бўлса ҳам, боз устига, иккита азамат йигитни бир чўқишда қочира оладиган куч-қудратга эга бўлса ҳам, ахлоқу одобда бағоят ибратли, авлиёсифат одам бўлган. У турли хил кўнгилочар ўйинхоналари сероб бўлган улкан шаҳарда яшаса-да, ҳаттоки айни гулдай очилган, қирчиллама йигит чоғида ҳам, бирон марта бўлсин Парижнинг ишратхона ё фоҳишахоналарига қадам қўймаган. Кўпчиликнинг айтишича, ушбу фазилат Худо томонидан биз бандаларига ато этилган инсоний онгни баркамол қиларканки, фақат шундагина биз муқаддас динимиз асрорларининг ҳомийси бўлмиш имон-эътиқодни тўғри идрок эта олар эканмиз; бинобарин, мен заргаримизнинг ахлоқий поклиги сабабини чуқурроқ англаб олмоғимиз зарур, деб ҳисоблайман. Энг биринчи навбатда шунга эътибор беринки, китобхон, Ансо Парижга пиёда юриб келибди, ўша замондаги шаҳар фуқароларининг эътироф этишича, у Айюб пайғамбардан ҳам абгорроқ аҳволда экан ва зумда “пов” этиб ёниб, “пис” этиб ўчадиган ўзга турликлардан фарқли ўлароқ, метин иродали одам бўлган ва сабр-матонатда ўз ганимидан қасос олишга чоғланган роҳибдан қолишмас экан. У устага шогирдлик қилган пайтларида астойдил тиришқоқлик билан ишлаган; ўзи уста бўлганидан кейин эса, меҳнатсеварлик лаёқатини ўн чандон оширган, ҳар доим ва ҳар жабҳада ўз касбига хос бўлган янги-янги усулларни ўрганган, ўзи ҳам энг антиқа усулларни кашф этган ва бу изланишлари оқибатида кўп янгиликларни ихтиро қилган. Уйига кечикиб қайтаётган ўткинчи одамлар, шаҳар кўчаларини назорат қилувчи тунги соқчилар ёки бошпанаси йўқ саёқ одамлар ҳар куни тунда турлининг устахонаси деразасида чироқ ёниб турганини, жўшқин ғайратли устанинг эса, устахона эшигини ичидан занжирлаб, аммо қулোগини динг қилган ҳолда ўз шогирди билан биргаликда болғачасини дўқиллатаётганини, ниманидир чархлаётганини, кесаётганини, қайраётганини, эговлаётганини, йўнаётганини кўрганлар. Муҳтожлик меҳнатни вужудга келтиради, меҳнат олий билимни яратади, билимдан эса бойлик юзага келади. Эй, червонларни шамолга совурувчи, Қобилнинг¹ ишратпараст, маишатпараст авлодлари, қулоқ со-

¹ Қ о б и л – Одам алайҳиссаломнинг тўнғич ўғли; у ғайирлик қилиб ўз укаси Ҳобилни ўлдирган.

Бальзак бу ҳикоялардаги қахрамонларнинг ҳам, ҳикояларнинг сохта муаллифларининг ҳам дунёқараши ва руҳиятини шу қадар чуқур ўрганганки, натижада етук ва тўлақонли ҳикоялар дунёга келди ва улар ҳамон тенги йўқ дурдона асарлар бўлиб ўқилиб келмоқда.

Бальзак бу китобига юзта ҳикояни жамламоқчи бўлган эди, бу Боккачонинг “Декамерон”идаги анъанага мос келарди. Афсуски, беҳисоб янги ғоя ва фикрлар билан банд бўлган Балзак, кўзлаган ниятини тўла амалга ошира олмайди, у фақат 33 та ҳикояни ёзишга улгурганди.

Бальзак ўзининг бу “Шўхчан ҳикоялар”ини жуда қадрлаган. У Ганскаяга юборган мактубида шундай ёзган эди: “Агар сиз Лафонтен ва Боккачонинг ҳикояларини ёқтирма-сангиз, Ариосто асарларидан завқланмасангиз, менинг “Шўхчан ҳикоялар”имни кўлингизга олманг, – келажакда менинг доврўқ қозонишимга фақат шу ҳикояларим гувоҳ бўлсалар ҳам”.

Яна бир мактубида Балзак шундай ёзади: “Такрор айтаман: мендан кейин агар бирон асарим ўз қадрини йўқотмай яшайверса, бу менинг “Шўхчан ҳикоялар”имдир. Зеро, юзта шундай ҳикояни ёзган одам ўлмайди”.

Балзак шундай деб ўзининг барча ижодий меҳнатлари қийматини камтарлик қилиб ерга уряпти, лекин “Шўхчан ҳикоялар”ига юксак баҳо берганида у ҳақдир.

Бугун биз муҳтарам журналхонларимизга Балзакнинг ана шу “Шўхчан ҳикоялар”идан бири – “Чин севги”ни тавсия қилмоқдамиз.

линг! Хаттоки нопок маиший хоҳишлар устамиз хаёлини безовта қилиб, қалбини гулгулага солган пайтларда ҳам (одатда бу ҳол сўққабош бандаларда кўпроқ учраб туради), дили пок одамларни йўлдан оздирувчи шайтонни хочга чўқиниб даф қилиш имкони бўлмаган тақдирда, турлик Ансо гуноҳ ишга етакламоқчи бўлган шум хаёлларни бартараф қилиб, жон-жаҳд билан болғачасини тўқиллатганча, олтин ва кумушлардан энг нафис, бежирим, фусункор буюмлар ясар ва шу йўл билан томирларида жўш ураётган қайноқ қонини тинчитар экан. Бунинг устига, турлик Ансо қувлик-шумликни билмайдиган энг соддадил одам бўлган. Биринчи галда, у Худодан, кейин ўғрилардан, яна ҳам кўпроқ мансабдорлардан қўрққан, лекин ҳар турли машаққатлар, безовталиқлар уни ҳаммасидан ҳам кўпроқ ваҳимага солган. Қўли иккита бўлса ҳам, ҳеч қачон бир пайтда икки иш билан машғул бўлмаган. У доим худди никоҳдан ўтаётган келинчақдек тортиниб, сиполик билан гапирган. Гарчи руҳоний оталар, ҳарб аҳли ва ўзга казо-казо зотлар уни донишманд одам деб ҳисоблашмаса ҳам, у ўз она тилини жуда пухта билган ва одамлар билан ҳамсуҳбат бўлишни ёқтирган. Орадан вақт ўтиб, уста билан тобора яқинроқ мулоқотда бўла бошлаган париждликлар унга қандай кун кечирмоқ лозимлиги ҳақида турфа хил сабоқлар берганлар; чунончи, ҳаётда мудом ўзи танлаган йўлдан боришни ва бировларнинг иши учун бош қотириб, йўлдан адашмасликни, кўрпага қараб оёқ узатишни, ҳеч кимдан пул қарз сўрамасликни ва ҳеч кимга қарз бермасликни, ҳамиша қулоқни динг қилиб, сергак бўлиб яшашни, фирибгарларнинг ёлғон гапларига учмасликни, қандай иш билан шуғулланаётгани ҳақида ҳеч кимга оғиздан гуллаб қўймасликни, берган ваъдасида қатъий туришни, хаттоки сувни ҳам бекорга исроф қилиб тўкмасликни, пашша сингари бефаросат бўлмасликни, ўз ташвишини одамлардан сир тутишни, ҳамёнини ҳеч кимга ишониб бериб қўймасликни, кўчада юрганида атрофга олазарак бўлиб қарамасликни ва ясаган буюмларини уларга сарфлаган меҳнатидан қимматроққа сотишни ўргатганлар. Мана шу ҳаётини донишмандлик қоидалари унинг ўз фойдасини кўзлаб ҳалол пул топиши учун зарурий тажриба орттиришига имкон берган. У ана шундай — ҳеч бир кимсанинг дилини заррача оғритмай яшаган. Мэтр¹ Ансонинг турмуш тарзини кузатган кўпчилик одамлар: “Жин урсин, кошкийди, унинг ўрнида мен бўлсам! Бунинг учун бир умр Париж кўчаларида лой кечиб юришга ҳам рози бўлардим”, — дер эканлар. Лекин бошқа бир тоифа одамлар ҳам борки, улар хатто Франция қироли бўлишга ҳам шайлар! Эй йигит, сен аввало Худодан ўша заргарники сингари қўл сўра ўзингга; унинг томирлари бўртиб чиққан, забардаст, серюнг қўллари шу қадар чайир бўлган эканки, агар у муштини тугса, энг чапдаст шогирд, хатто омбир билан ҳам у муштни ёя олмас экан. Аниқки, бундай азамат йигит ушлаган нарсасини, агар хоҳласа, ҳеч ҳам чангалидан чиқармайди. Турлик заргар хатто темирни ҳам тишлари билан ғажиб, чайнаб ютиб юбора олар, ошқозони ўша темирни бемалол қабул қилар, ичаклари уни ҳазм қилиб, чиқиндисини, йўлда ҳеч нимага зиён-заҳмат етказмай, ташқарига чиқариб юбораркан. Турликнинг елкасига ер куррасини кўтартириб қўйсалар ҳам қадди букилмасди; қадим замонда бир мажусий зотга шу вазифа юкланган экан, фақат Исо Масих дунёга келиб, ул зотни бу юкдан озод қилибди.

¹ М э т р — устоз, мураббий маъносини билдирувчи бу сўз одатда ҳурматли кишилар исми олдига қўшиб ҳам айтилади (*фр.*)

Очигини айтадиган бўлсак, турлик йигит бир бутун гранитдан бир зарб билан йўниб яратилган одамлардан эди; бундай одамлар кўп ҳаракат ва оворагарчилик оқибатида яратилган шахслардан афзал бўладилар, ундай шахсларнинг кўп ерини ямаб, тарашлаб эпақага келтирадилар ва ҳамма ёғи йиртиқ-ямоқ бу кимсалар ҳеч нимага ярамайдилар. Бир сўз билан айтганда, мэтр Ансо нақ пўлатдай тобланган, шерюрак одам бўлиб, кўзларининг нигоҳи мисоли чўғ эдики, бу чўғ олтинни эритиб юбориши ҳам мумкин эди, агар темирчи ўчоғидаги оловнинг тафти етарли даражада иссиқ бўлмаса; лекин устанинг нигоҳи ҳамма нарсанинг меъёрини билувчи парвардигорнинг хоҳишига кўра, ҳарир бир нам парда билан тўсилган эдики, айнан шу парда турликнинг жўшқин ҳовурини босиб турарди, акс ҳолда, у тевааратрофдаги ҳамма нарсани куйдириб кулга айлантириши мумкин эди. Қани, айтинг-чи, ёмон йигит эканми бизнинг турлик?

Эзгу фазилатлар соҳиби бўлган бу заргаримиз ҳаётини чуқурроқ кузатган ҳар бир инсон шундай савол бериши аниқ: “Нима учун устамиз чиғаноқ ичидаги шиллиқ қурт сингари сўққабош, ахир ундаги табиат ато этган нодир хислатлар ҳар бир гўзал аёл қалбини ром қилиши мумкин эди-ку?” Лекин калтафаҳм танқидчилар дунёда муҳаббат деган бебаҳо туйғу борлигини билармикинлар? Йўқ, билмайдилар албатта... Ошиқ йигит қайгадир бориши, қаёқдандир қайтиб келиши, ниманидир эшитиши, кимнидир пойлаши, гоҳ сукут сақлаши, гоҳ тўлиб-тошиб гапириши, баъзан гунажак бўлиб букилиши ё қаддини ғоздек адл тутиши, гоҳ теракдек ўсиб, гоҳ гиёҳдек кичрайиши ва бутунлай кўринмай ҳам қолиши, биронта мусиқа асбобини тингиллатиб маъшуқасининг кўнглини овлаши, тавба қилиб, узр сўраши, тупканнинг тагига равона бўлиши, севгилисининг хоҳиши билан, ўлган-тирилганига қарамай, қаёқдандир йўқ нарсани йўндириб келиши, ўғирда сувни туйиши, тунда ойга термулиб, чуқур-чуқур хўрсиниши, хонимининг мушуги ва кучукчасини эркалаши, танишлари билан дўст тутиниши, бод касали билан оғриган унинг холасини кўргани кириб, ҳол-аҳвол сўраши ва бу кампирга: “О, кўринишингиз жуда яхши, ҳали сиз бизлардан кейин ҳам яшайсиз!” – деб унинг кўнглини кўтариши; кейин эса, хонимининг яқин қариндошлари нималарни ёқтиришини сўраб билиб олиши, ҳеч кимнинг гашига тегмаслиги, идишлардан биронтасини синдириб қўймаслиги, осмондаги ойни олиб тушиб бериши, қаёқдаги тутуруқсиз гапларни айтиб эзмалик қилиши ва сафсата сотиши, ҳеч тап тортмай, ёниб турган ёнғинни ёриб, тошқин сувни кечиб ўтиши, ҳамда маъшуқаси кийган либослардан мароқланиб: “Оҳ, қандай мўъжизавий бежирим либос!” ёки “Аҳ, мадам, бу либос гўзал жамолингизни яна ҳам очиб юборибди, азбаройи худо!” дейиши; кейин шу гапини яна минг хил тахлитда қайтариши лозим. Булардан ташқари, унинг ўзи ҳам худди сарой олифта йигитлари сингари, юз-кўзини бўяб, сочили силиқ тараб, зебо кийиниб, беаёв киноявий ҳазиллар қилиши, шайтони лаин бошига солган барча мусибатларга юзида жилва билан бардош бериши, қаҳру ғазабини ичига ютиши, ўжар хулқини жиловлаши лозим. Маҳбубасининг онасини ҳам, холасининг қизини ҳам, уй ходимасини ҳам совға-саломлар билан хушлаши, эрталабдан то қоронғу кечгача хушмуомала бўлиб, очиқ чехра билан юриши, ё Тангрим кўрсатган йўлдан бориб муродга етиши, ё шайтоннинг думидан тутиб жаҳаннамга кетиши керак. Ахир биласизларку, аёл зотининг кўнглини олиш жуда оғир вазифа, – думини бир ликиллатадию кетади-қолади, – ҳатто айтмайди ҳам нега сиздан

хафа бўлганини. Ва ниҳоят, гапнинг пўсткалласини айтадиган бўлсак, тангри хуш кайфиятда бўлган чоғида яратган бир маъсума хилқатни севиб қолган йигит гапга чечанлиги билан уни ўзига ром қилиши, атрофида парвона бўлиб, худди шоҳ Довуд сингари мусиқа куйлари ила сармаст қилиши, минг-минглаб дўзахий азобларни бошидан кечириши, бу хонимининг шарафига, Коринф¹ усулида ясалган юзлаб ҳашаматли, жимжимадор устунлар тиклаши, лекин шунга қарамай, агар у ўша хилқатни биронта арзимас, ниҳоний ишда ранжитиб кўйгудек бўлса, — ҳолбуки, хонимнинг ўзи ҳам нима истагини билмайди, ва лекин ўша нарсани билишни ошиқ йигитидан талаб қилади, — шу заҳоти, худди моховдан ҳазар қилгандек қочиб кетади. Хоним ўзича ҳақ — ҳеч нима қилолмайсан. Баъзи бир эркаклар бундай ҳолатда ғамга ботадилар, ғазабланадилар ва телба бўла бошлайдиларки, буни тасаввур қилиш ҳам қийин. Айрим йигитлар шу чоти айри хотинни деб ҳатто ўз жонларига қасд қиладилар. Эркак киши ана шу жиҳатлари билан ҳайвондан фарқ қилади, зеро, ҳайвон ҳеч қачон бебахт севи туфайли жинни бўлмайди. Мана сизга ҳайвонларда қалб йўқлигини билдирувчи аниқ далил. Ошиқ йигит эплай олмайдиган хунар бўлмаслиги керак дунёда: у масҳарабоз ҳам, аскар ҳам, товламачи ҳам, ҳазилкаш ҳам, кўзбойлоқчи ҳам ва яна қизиқчи, қирол, дангаса, роҳиб, лақма, майхўр, фирибгар, мақтанчоқ, чақимчи, сафсатабоз, тутуруқсиз, шилқим, пулни пўчоқдай совурувчи, овсар, девона бўла олиши керак; Исо пайғамбар бундай амаллардан воз кечган, донишманд кимсалар ундан ибрат олиб, ишқ-муҳаббатдан юз ўгирмоқдалар. Бундай машғулотга муккасидан кетган калондимоғ эркаклар биринчи навбатда вақтларини, жонлари ва қонларини ишқ йўлида қурбон, дил розларини ошкор қилишга мажбур бўладилар, юраклари, қалблари, фикр-хаёллари ҳақида гапирмай кўяқолайлик — уларга ҳаддан зиёд ўч бўлади хотин зоти. Улар бир-бирлари билан чакаклари тинмай валдирашаркан шундай дейдилар: “Агар эркак бутун борини менга бахшида қилмас экан, демак, у менга ҳеч нима бермади, деб ҳисоблайман”. Яна шунақанги бадқовоқ хонимлар бўладики, ошиқ йигитлари уларнинг истаklarини ўлиб-тирилиб, жонларини жабборга бериб бажарган бўлсалар ҳам, қовоқларидан қор ёғиб: “Бо Худо, шуям иш бўптими, мунча лаллаймаса!” — деб бурунларини жийирадилар. Сабабки, бу бешафқат, калондимоғ хотинлар ҳеч қачон ҳеч нимага қониқмайдилар, доим ниманидир кўмсаганлари-кўмсаган... Бу қонун Париж шаҳрида бўлган, бор ва бундан кейин ҳам кучини йўқотмайди, зеро, аёл зотидан бўлган чақалоқларни чўқинтираётганларида уларни фақат Париждагина намакоб сувда чўмилтирадилар. Мана шунинг учун ҳам Париж аёллари туғилган кунларидан бошлаб муғомбир, шайтон бўлиб ўсадилар.

Мэтр Ансо эса ўз устахонасидаги ловуллаб ёниб турган ўчоғида кумуш эритар, олтинга зарб қилар экан, ясаётган бу буюмида киши кўзини қамаштиришга қодир бўлган оҳанжамали безакларни ишлаб, муҳаббатнинг афсонавий нақшларини акс эттирмоқчи бўлар, аммо бунинг учун уста юрагининг кўри етарли даражада адангаланмасди, зеро, у ҳеч ердан жонли нусха топаолмаётган эди. Ўз-ўзидан маълумки, бизга осмондан қовурилган какликлар ёғилиб тушмаганидай, ифбатли қизлар ҳам Парижда, ҳеч нарсдан ҳеч нарса йўқ, эр-

¹ К о р и н ф — Юнонистондаги қадимий шаҳар, антик даврда у ўзининг муҳташам меъморий бинолари билан довруғ қозонган.

какларнинг қучоғига ташланмайдилар, ҳаттоки улар қирол заргари бўлганларида ҳам. Бизнинг турлик заргар эса, илгари айтиб ўтганимиздек, нафақат қирол заргари, яна ўзга фазилат соҳиби — ахлоқан пок инсон эди. Лекин мэтр Ансо, қимматбаҳо буюмлар харид қилгани дўконига келган олийнасаб ва бойвучча хонимлардаги сахий табиат ато этган барча латофатли, малоҳатли хислатларни кўра олмасди. Дўконга келган бу хонимлар шўх-шўх чақчақлашишар, харид қилаётган буюмлари нархини пасайтирмақчи бўлиб, заргарга ҳазил-ҳузул гап қотишар, хушомад қилиб уни ийдирмақчи бўлишарди; кўпинча у уйига қайта туриб, шулар ҳақида шоирона теран хаёлга ботар, ўзини худди уяси йўқ какку қушдек ҳис қиларди. Шунда у ўзига-ўзи бундай дерди: “Бас, энди уйланмасам бўлмайди, хотин уйни супириб-сидиради, овқат пиширади, кийим-кечакни ямайди, покиза сақлайди, шўх-шўх қўшиқлар айтади, у мабодо бирон-бир тақинчоқни ёқтириб қолса, ҳамма эри бор хотинлар сингари, менга тантиқлик қилиб: “Вой, жонгинам, манавини қара, бирам чиройли эканми?” — дейди. Бу гапни эшитган қўшниларим хотинимни дарров танишади ва мен ҳақимда: “Қандай бахтиёр-а, бу йигит!” — дейишади ичларида. Шунда заргар ўзи орзу қилган ишларни хаёлида бирин-кетин амалга ошира бошлайди: мана, у никоҳдан ўтиб уйланди, суюкли хотинини бағрига босиб эркалади, уни зеб-зийнатли либослар билан ясантирди, унга тилла занжир совға қилди, ёстиқдошининг бошидан то оёғига — бутун вужудини ардоқлаб севди, ўзининг шахсий жамғармасини истисно қилганда, уйдаги жамики рўзғор ва хўжалик ишлари ва ашёларини хотинининг ихтиёрига топширди. У хотинини болахонадаги ўз ётоқхонасига жойлаштиради. Бу хонанинг деразалари чиройли, ойнабанд, ерига шолча тўшалган, деворига гулқоғозлар ёпиштирилган; бу хонага Ансо кўркам жавон ва атрофига сариқ рангли парда тортилган оёқлари жимжимадор жуда кенг каравот олиб чиқиб қўяди; чиройли кўзгулар сотиб олади... Заргаримиз ўз уйи эшигига яқин келиб қолганида, тасавуридаги хотинидан ўнтача фарзанд кўрган эди. Эвоҳ, хотин ҳам, болалар ҳам ғойиб бўлишди болғачанинг тўқиллашидан; Ансо эса, ўзи ҳам сезмай, хаёлида орзиқиб кутган шарпаларни ғоят антиқа чизгиларда акс эттирар, ишқий армонларини эса, харидор хонимларнинг кўнглига хуш ёқувчи ажойиб суратлар билан ифодаларди; харидор хонимлар-ку, бу суратлар замирида қанча хотин ва неча бола яшириниб ётганидан беҳабар эдилар. Уста заргаримиз ўз истеъдодини қанча кўп қамолга етказган сари, ўзи бутун дардини ичига ютиб шунча кўпроқ ёввойилашиб борарди. Ушанда агар Тангри шафқат қилмаганида, бу дунёдан у муҳаббат лаззатидан баҳраманд бўлмай ўтиб кетган бўларди, вале боқий дунёда у албатта чин муҳаббат мевасини татиб кўргай. Юксак фазилатлар соҳиби бўлмиш улуғ инсон Афлотун шундай сабоқ беради. Ҳайҳот, биз бу қиссамизга турли хил мулоҳазаларни тиқиштираверсак, уни ортиқча чекинишлар, нокерак шарҳлар билан семиртирган бўламиз; одатда, имони саёз одамлар, биздан ўз ижодимизни айнан шундай чекинишлар, кераксиз шарҳлар билан бежашни талаб қиладилар, худди қип-яланғоч бўлиб дингиллаб чопқиллаб юришни хоҳлаган болакайни йўргаклаб қўйишгандек. Илоё, ўша сафсатабоз маҳмадоналарга иблис ўзининг қиздирилган паншаҳаси билан учта ҳуқна¹ қўйсин. Мана энди, ҳикоямизни бемалол бошласак бўлади.

¹ Ҳ у қ н а — клизма.

Мэтр Ансо қирқ бир ёшга қадам қўйган пайтида ажиб бир воқеани бошидан кечирди. Хушхаво кунларнинг бирида у Сенанинг сўл соҳилида уйланиш ҳақида теран хаёлга берилиб сайр қилиб юраркан, Причетник даласи деб аталган ва Сен-Жермен аббатлигининг (дорилфунуннинг эмас) мулки ҳисобланган далага бориб қолганини сезмай қолди. Турлик уста сайр қилиб юриб, бир майсазор ўтлоқда кўрди ўзини. Бу ерда у ниҳоятда гарибона кийинган бир қизни учратди; у қиз Ансони шаҳарнинг аслзода кишиларидан деб ўйлаб, унга таъзим қилди ва: “Худо сизни ўз паноҳида асрасин, монсеньёр” — деди. Унинг қизларгагина хос бўлган назокатли овози шундай илтифотли саховат билан янградик, самовий куйни эслатувчи бу нафис овоз заргарни ўзига мафтун қилдию бу қизни у чин юракдан севиб қолди — ўша пайтда ҳамма нарса, айниқса, мудом унга тинчлик бермаётган “қачон уйланарканман”, деган ширин орзу йўлини равон, мушкулини осон қилганди. Гарчи у ҳозир шундай хаёл оғушида бўлса ҳам, барибир, қизнинг ёнидан ўтиб нари кетди ва бурилиб орқасига қайтишга юраги журъат этмади, зеро, белидаги камарини ечиб роҳатланишдан кўра, шу камаридан сиртмоқ ясаб ўзини осишни афзал билувчи ибоби бокира қиздек тортинчоқ эди у. Мана, ниҳоят, мэтр Ансо у қиздан камон ўқи учиб бора оладиган ергача узоқлашганида, ўн йил бурун заргарлар устахонасига ишга қабул қилинган, кейин Парижнинг бадавлат фуқароси бўлиб, фоний ҳаёт йўлининг ярмини босиб ўтган одам аёл кишининг жамолига нигоҳ ташлашга ҳақли эмасми ахир, хусусан, тахайюлидаги орзуистаклари жўш уриб унга тинчлик бермаётган чоғда, деб жуда тўғри ва қатъий қарорга келди у. Мана, шартга орқасига бурилиб, қиз турган ерга қайтиб борди ва журъат этиб унинг юзига қаради... Қиз ориқ сигирининг бўйнига боғланган арқонни тортар, сигир эса, ариқ бўйидаги ўтларни чимдиб ейиш билан овора эди.

— Яхши қиз, — деди Ансо, — сиз жуда қашшоқ бўлсангиз керак, қарасам, ҳатто якшанба кuni ҳам қўлингиз ором олмаяпти. Наҳотки, қамоққа тушишдан кўрқмасангиз?

— Жанобим, — деди қиз кўзларини ерга тикканча, — нега кўрқарканман, ахир мен аббатликнинг мулкима-ну. Муҳтарам аббат ҳазратлари кечки ибодатдан кейин сигирни далага олиб чиқиб ўтлатишимизга рухсат берганлар.

— Бундан чиқди, сигир сизнинг жонингиздан ҳам азиз экан-да?

— Гапингиз тўғри, жанобим, бизни едириб-ичирувчи ягона боқувчимиз шу сигир.

— Сизни бундай абгор аҳволда кўриб ҳайрон қоляпман! Кийинингиз жулдур-жулдур... эскириб увада бўлиб кетган, ҳатто якшанба кuni ҳам далада яланг оёқ юрибсиз, ваҳоланки, сиз шундай бебаҳо хазиналар соҳибасисизки, аббатликка қарашли бутун мулкни айланиб чиққанда ҳам бундай бойликни топиб бўлмайди. Шаҳар йигитлари сизга муҳаббат изҳор қилгани орқангиздан эргашиб, жиғингизга тегишяётгандир?

— Ҳечам, жанобим. Ахир мен аббатликнинг мулкима-ну, — деб яна такрорлади қиз ва чап қўлига тақилган темир ҳалқани заргарга кўрсатди; бунақа ҳалқа далада ўтлаб юрган уй ҳайвонлари бўйнига осилади, фақат қизнинг ҳалқасида кўнғироқча йўқ эди.

Дилбар қиз устага кўз ташлади, унинг кўзларидаги ўкинч аломатини кўриб, Ансо ҳайрат оғушида тўхтаб қолди. Маълумки, энг кучли руҳий изтироб юракдан юракка кўз орқали етиб боради.

— Бу нима? — деб сўради Ансо ҳалқага қўлини теккизиб, — у ҳамма гапни қизнинг ўзидан сўраб билмоқчи эди. Гарчи бу ҳалқада-

ги аббатликнинг туғроси анча бўртиқ ҳолда бўлса ҳам, заргар уни кўздан кечиришни истамади.

— Жанобим, мен аббатлик мулки — қулнинг қизиман, шу сабабли, менга уйланган ҳар қандай одам, ҳатто у Париж фуқароси бўлса ҳам, қулга айланади. Минг уринсин, у жони ва тани билан аббатликнинг мулки бўлади-ю, мабодо ўша одам никоҳдан ўтмай туриб мен билан қовушгудек бўлса, ўшанда ҳам болаларимиз аббатлик мулки бўлиб қоладилар. Шунинг учун ҳам ҳамма мендан юз ўтирмай, мен далада ёлғиз қолиб кетган бир жонивордек ташландиқ қизман. Ҳаммадан кўпроқ менга алам қиладигани шуки, аббатлик пири бузурги кўнгли хоҳлаган пайтда мени ўзимга ўхшаган биронта қулга қўшиб қўяди. Ҳаттоки ҳозиргидек жулдурвоқи ва бадбашара бўлмаганимда ҳам, борди-ю, бирон киши мени чин дилдан севиб қолгудек бўлса, барибир, у қўлимдаги манави ҳалқани кўрибоқ дарров худди қора ўлатга йўлиқишдан кўрққандай, тирақайлаб қочиб кетади.

Шундай деб қиз яна сигирининг арқонидан тортди.

— Ёшингиз нечада? — сўради заргар.

— Билмайман, жанобим, лекин хўжайинимиз монсьенёр пири бузург бунга ёзиб қўйган.

Бундай шафқатсизлик қашшоқликнинг аччиқ азобини тортган устамизнинг раҳмини келтирди. У қиз билан ёнма-ён юриб бораркан, икковлари ҳам теран сукутга толган ҳолда бир жилга бўйига етидилар.

Заргар қизнинг чиройли чеҳрасига, унинг шолғомдек қизариб кетган қўлларига, улуғвор қадди-қоматига, унинг чангга ботган, гўё биби Марям ҳайкали учун тарашланган оёқларига мароқланиб қарарди. Қизнинг қомати ва жамолидаги бундай нафис, нозик белгилар уни ўзига мафтун қилган эди — Ансо Париж шаҳрининг ҳамда деҳқон қизларнинг ҳимоячиси авлиё аёл Женевьеванинг тирик портрети қаршисида тургандек ҳис қиларди ўзини. Шунинг биланги, қалби ҳам, ниятлари ҳам пок бўлган маъсум заргаримиз бу қизнинг мафтункорона ийманиб, кўкрагини дағал рўмоли билан яшираётганини кузатаркан, унинг қордек оппоқ сийнаси латофатини аниқ тасаввур қилардики, фарқ пишган олмани кўрган мактаб боласи ҳавас билан тамшанганидек, устани ҳам рўмол панасидаги сийналар шундай ўзига ром қилган эди.

Яна шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, заргарнинг кўзига ташланган бу қиздаги барча жиҳатлар — бебаҳо ҳазина эди, роҳибларга тегишли бўлган жамики мулк сингари. Бу қиз шундай ноёб гул эдики, унга қўл учини теккизиш қанчали қатъий тақиқланган бўлса, Ансо ҳам шунчалик интизор эди қайноқ севгига, юраги эса ҳаяжонланганидан, “гурс-гурс” тепарди.

— Сигирингиз жуда ҳам яхши экан, — деди у.

— Сут ичишни хоҳлайсизми? — деди деҳқон қиз. — Бу йил май ойи иссиқ келди, шаҳарга ҳали анча узоқ.

Чиндан ҳам, беғубор осмонда қатра булут кўринмас, теварак-атроф худди темирчининг ўтхонаси янглиғ жазирама иссиқ эди. Ҳаммаёқдан — япроқлардан, об-ҳаводан, йигиту қизлардан, ёшлик ифори уфуриб турарди. Ҳамма нарса кўкарган, гуллаган, муаттар ҳид таратарди. Қизнинг ҳеч қандай мақсадни кўзламай, соддадиллик билан қилган таклифи (зеро, қизнинг бу икки оғиз сўзидаги гайритаъриф жозибани, унинг уятчан нигоҳини тоғ-тоғ олтинга ҳам топиб бўлмасди) устанинг юрагини эритиб юборди, шунда у бу қулликдаги қизни бутун Париж пойига бош уриб сажда қиладиган қиролича қиёфасида кўришни хоҳлади.

– Э, йўқ, азизам, менга сут эмас, сиз кераксиз, мен сизни сотиб олиш учун розилик сўрамоқчиман.

– Бунинг иложи йўқ. Мен то ўла-ўлгунимча аббатликнинг мулки бўлиб яшасам керак. Бизлар бу ерда жуда кўп йиллардан бери яшаймиз, боболаримиз ҳам шу ерда яшаган, неваралари ҳам шу ерда кун кечирурлар. Менинг пешонамга ҳам, фазандларим пешонасига ҳам, бахтиқаро аждодларимга ўхшаб, аббатлик даргоҳида қул бўлиб яшаб дунёдан ўтиб кетиш ёзилган, зеро, пири бузург ҳазратларининг ўзи ҳам биз қулларидан насл қолишини талаб қилади.

– Ие! – деб юборди турлик. – Наҳотки, бу мафтункор кўзларингизга шайдо бўлган биронта азамат, худди мен қиролдан ўз озодлигимни сотиб олганимдай, сизни озодликка чиқариш учун пул тўлашга журъат этмаган бўлса?

– Озодлик жуда қиммат туради, шу сабабдан, мени ёқтириб қолган одамлар бир кўриниш берадилар-у, дарров қочиб қоладилар.

– Ўз севган йигитингиз билан бу ердан бирон учқур аргумоққа миниб қочиб кетиш ҳақида ҳеч ўйламадингизми?

– О, жанобим, агар мени тутиб олишса, дарҳол дорга осадилар, севган ёрим, ҳатто у аслзода бўлганида ҳам, бутун ер-суви, мол-мулкидан мосуво бўлади. Арзимаيمان мен бундай катта фидойиликка, билингки, аббатликнинг қўли жуда узун, бу даргоҳдан ҳар қандай абжир одам ҳам қочиб кета олмайди. Мен мана шу алфозда минг-минг риёзатлар чекиб, Худога сизиниб, яшаб келяпман, демак, пешонам шўр экан.

– Отангиз нима иш қилади?

– У аббатликнинг токзорида ишлайди.

– Онангиз-чи?

– Онам кир ювади.

– Исмингиз нима сизнинг?

– Менинг исмим йўқ, муҳтарам жанобим. Отамни Этьен деб чўқинтиришган, онамнинг исми Этьенна, мен бўлсам камтарин чўрингиз Тьенеттаман.

– Азизам менинг! – деди мэтр Ансо. – Мен умримда ҳеч қачон ҳеч бир аёлни ёқтирмаганман, лекин сизни севиб қолдим, аминманки, қалбингиз буюк хазиналар масканидир. Кейинги пайтларда мен ўзимга умр йўлдоши танлашга қатъий аҳд қилиб юрган эдим; ҳамонки сиз шу муборак дамда кўз олдимда намоён бўлган экансиз, буни мен илоҳий дастуриламал деб биламан. Агар мендан ҳазар қилмасангиз, илтимос, самимий дўстингиз деб билинг мени.

Қиз яна кўзларини ерга қадади. Турлик заргар бу сўзларини қатъий ишонч билан сидқидилдан гапирдики, Тьенеттанинг кўзлари филт-филт ёш бўлди.

– Йўқ, жаноб, – деб жавоб қилди у, – агар айтганингизга рози бўлсам, умрбод ғам-ҳасратда бахти қаро бўлиб яшашингизга сабабчи бўламан. Қашшоқ чўри қизга икки оғиз ширин сўзнинг ўзи кифоя.

– Сиз, бўтам, ким билан учрашганингизни билмайсиз ҳали!

Шундан сўнг, турлик чўқиниб олиб, қўлларини қовуштирганча деди:

– Барча заргарларнинг ҳомийси авлиё Элуага қасамёд қилиб айтаманки, мен олий нав кумушдан ғоятда кўркем иккита токча ясаб, уларни санъатим гуллари билан безантираман. Кейин битта токчани қимматли завжаи муҳтарамамни қулликдан озод этгани учун миннатдорчилик юзасидан мўътабар соҳибамиз биби Марямга бағишлайман, бу ерда турган қул қиз Тьенеттани озодликка чиқаришда

қилган ҳаракатларим самара берганида, юқорида номи зикр этилган муқаддас ҳимоячимга, илтижоларимни қабул айлагани учун, иккинчи токчани бахшида қиламан. Бундан ташқари, пок дилим ҳаққи астойдил қасам ичиб айтаманки, бу кўзлаган ишимни рўёбга чиқаришда ҳеч нимамни аямайман ва то умримнинг охиригача тинчимайман. Биламан, худо илтижоларимни эшитади... Сиз-чи, жонгинам? — деди мэтр Ансо қизга ўгирилиб.

— Жанобим, сигирим қочиб кетди, тутишга ёрдам беринг! — деди Тьенетта юм-юм йиғлаб ва дўстининг оёғига бош уриб. — Сизни то ўла-ўлгунимча севаман, лекин кечинг ичган қасамингиздан.

— Юринг, сигирни тутайлик, — деб жавоб қилди қизга мэтр Ансо тиз чўккан қизни кўтараркан, лекин ҳали уни ўпишга юраги бетламади, гарчи қизнинг кўнгли шуни хоҳлаб турган бўлса ҳам.

— Энди сигирим қочиб кетгани учун мени калтаклашади, — деди у.

Ана шунда бизнинг заргаримиз ишқий кечинмаларга заррача ҳам парво қилмаган ярамас сигирнинг орқасидан қува кетди. Орадан сал вақт ўтмай, турлик бу саркаш ҳайвоннинг шохларидан маҳкам чангаллаб олди. Агар яна бир тихирлик қиладиган бўлса, уни худди бир сиқим похолдек осмонга отишдан ҳам қайтмасди.

— Яхши қолинг, тасаддуқ. Агар шаҳарга боргудек бўлсангиз меникига ҳам кириг — уйим авлиё Ле черковининг ёнгинасида. Исмин мэтр Ансо. Мен марҳаматли қиролимизнинг заргариман. Сиз келаси якшанба куни шу далада бўлишга сўз беринг; мен албатта келаман, момақалди роқ гумбурлаб, жала қўйиб турса ҳам.

— О, марҳаматли хожа! Агар зарур бўлса, четан девордан ҳам ошиб ўтаман. Мен миннатдорчилик юзасидан, сиздан ҳеч нима талаб қилмай, заррача ҳам зиён-заҳмат етказмай, ҳаттоки боқий дунёдаги роҳат-фароғатли ҳаётимдан воз кечиб бўлса ҳам, сизники бўлишдан қайтмасдим. Лекин унғача мен сизнинг ҳаққингизга парвардигорга астойдил тинмай ибодат қилгайман.

Шундан кейин қиз устанинг орқасидан кузатаркан, турган ерида худди метин устундек қимирламай туриб қолди. Уста эса аста-аста одим отиб узоқлашиб бораркан, соҳибжамол қизни яна бир марта кўриш учун, ўқтин-ўқтин орқасига ўгирилиб қарарди. Мэтр Ансо жуда узоқлашиб кетиб, ахири кўринмай қолганида ҳам қиз ҳануз турган еридан жилмади, кеч кириб қоронғи тушганда ҳам теран халёлга берилиб даладан кетмади. У не ҳол юз берганини ҳеч тушунмас, наҳотки шуларнинг ҳаммасини тушимда кўрган бўлсам, деб ҳайрон бўларди. У уйга ярим кечада етиб борди ва кеч қайтгани учун уни калтаклашди, лекин қиз калтак зарбини ҳеч ҳис қилмади.

Саховатпеша Ансонинг уйқуси қочиб, иштаҳаси бўғилди, ҳатто устахонани ёпиб ишламай қўйди; У Тьенеттани шундай зўр иштиёқ билан севиб қолган эдики, фақат шу қиз ҳақида ўйлар, ҳамма ерда фақат уни кўрар ва дунёдаги ҳамма нарса заргарга Тьенетта бўлиб кўринарди. Эртаси куни эрталаб турлик Ансо пири бузург ҳазратлари билан суҳбатлашгани юрагини ҳовучлаб аббатлик сари йўл олди. Лекин йўлда кетаётганида у, шошқалоқлик қилмаслигим, эҳтиёткорлик билан иш кўришим керак, деган қарорга келди-да, энг аввал қирол аёнларидан биронтасига илтижо қилиб, унинг шафоатига суньямоқчи бўлди ва яна Парижга қайтди — ўша пайтда қирол саройи Парижда эди. Заргарлар корхонасининг таниқли устаси бўлмиш Ансонинг эл ҳурматиға мушарраф бўлганини, ясаган нафис ва нодир буюмлари ҳамда ўзининг боадаб муомаласи билан бутун шаҳар аҳли ҳурматини қозонганини яхши билган қирол саройининг бош нози-

ри бу ошиқ йигитни ўз ҳимоятига олишга сўз берди. Ансо бу мансабдорнинг илтимосига кўра, бундан сал олдинроқ ширинликлар учун мўлжалланган, ҳаммаёғи қимматбаҳо тошлар билан безатилган бир тилла қутича – заргарлик санъати мўъжизасини ясаб берган эди. Бош нозир бу қутичани сарой хонимларидан бирига тухфа қилган эди. Мана, у мэтр Ансога йўрға отни, ўзи учун эса ўзининг отини эгарлашни буюрди ва икковлари алҳол аббатлик томон йўл олишди. Бу аслзода аён эндиликда тўқсон уч ёшга кирган пири бузург ҳазратлари Хугон де Сенектернинг қабулига кириш учун ижозат олди ва ўз тақдирининг қандай ҳал бўлишини ҳаяжонланиб кутаётган заргар билан биргаликда залга кирди-да, пири бузург Хугонга мурожаат қилиб деди:

– Ҳазратим, оддийгина бир илтимос билан келган эдик, бир яхшилиқ қилсангиз ва шу илтимосимизни эшитишдан олдин уни бажаришга сўз берсангиз.

Лекин аббат бош чайқаб қўйиб, аёнга бундай жавоб қилди:

– Агар шундай қилсам, черков низомига содиқлигимга хиёнат қилган бўламан.

– Сиз олдин гапимни эшитинг, ҳазратим, – деди аслзода аён, – бизнинг мана бу сарой заргаримиз бир қизни севиб қолиб, ишқ алангасида ёнмоқда; шунга кўра, камина сиз ҳазратимдан ўшал қизни озодликка чиқаришингизни илтимос қиламан, ўзим эсам, сизнинг ҳар қандай истагингизни сўзсиз бажаришга сўз бераман.

– У қайси қиз экан? – сўради аббат устадан.

– Унинг исми Ёнетта, – деди заргар тортинчоқлик билан.

– Шунақа денг! – деди қария Хугон жилмайиб. – Қармоғимизга шундай балиқ илинибди, демак, хўрагимиз чакки эмас экан-да. Ва лекин бу – жуда жиддий масала, бир ўзим ҳал қила олмайман уни.

– Гапингизнинг маъносини тушуниб турибман, авлиё ота, – деди аён қовоқ солиб.

– О, яхши йигит, – деди пири бузург, – у қиз қанча туришини биласизми?

Шундай деб, у котибига Ёнеттани бу ерга бошлаб келишни, лекин қизнинг ҳусн-жамолини меҳмонларга бўрттириб кўрсатиш учун, уни ювиб-тараб ясантуришни буюрди.

– Муҳаббатингиз хавф остида, – деди аслзода аён заргарни чеккароққа бошлаб бориб. – Воз кеча қолинг бу ниятингиздан, ахир сиз хоҳлаган ерингизда, ҳатто қирол саройида ҳам аслзода кишилар насабидан бўлган ва сиз билан турмуш қуришга жон-жон деб рози бўладиган гўзал, навниҳол аёлларни учратишингиз мумкин-ку. Қолаверса, қиролимизнинг ўзи сизнинг дворянлардек ер-мулк соҳиби бўлишингизга кўмаклашажак, ана унда, авлодларингиз ҳам, мавриди келганда, ақобир зотлар табаасида бўлурлар. Нима, янги олижаноб кишилар авлодининг асосчиси бўлишингизга олтинларингиз етмайdimи?

– Мен бундай қилолмайман, – деди Ансо, – сўз берганман.

– Унда, ўша дилбарингизни, нима қилиб бўлса ҳам сотиб олинг. Биладан, роҳиб аҳли пулни кўрса ҳамма нарсага рози бўлади.

– Ҳазратим, – деди уста яна пири бузург қошига яқин бориб, – Сизга ушбу заминдаги бандаларга худонинг олий марҳаматини улашиш ваколоти берилганки, ул илоҳий марҳамат жамики мазлум, бахти қаро кишиларга аталгандир ва бу илоҳий марҳамат бизнинг ғам-ҳасратларимизни бартараф қилишга қодир бўлган мислсиз раҳм-шафқат хазинасидир. Мен кундузги ва тунги ибодатларимда эзгу сўзлар

билан мудом сизни хотирлагайман ва сизнинг саховатингиз туфайли ўз бахтимга эришганимни ҳеч қачон унутмасмен, агар сиз юқорида номи зикр этилган қизни қонуний никоҳ ўқитиб, менга турмушга бериб, каминага саодат бахш этишга ва бизлардан дунёга келган болаларни ўзингизнинг қулларингиз деб ҳисобламасликка рози бўлсангиз. Бу қилган яхшилигингиз учун мен сизга ҳаммаёғи олтин безаклар, қимматбаҳо тошлар, қанотли фаришталар билан безатилган, бутун христиан оламида яккаю ягона ажиб эҳсондон¹ ясаб бераман. Ҳеч ерда тенги йўқ бу эҳсондон кўзингизни қувонтиради ва меҳробингиз шон-шуҳратини оламга шундай ёядики, художўй шаҳарликлар ушбу аббатликни зиёрат қилгани гала-гала бўлиб кела бошлайдилар, ҳаттоки ўзга юртли машҳур кишилар ҳам муҳташам эҳсондонни ўз кўзлари билан кўриш иштиёқида даргоҳингизга зиёратга келадилар.

— Бўтам, — деб жавоб қилди пири бузург, — сиз телба бўлиб қолганга ўхшайсиз! Ҳамонки сиз бу қизни хотин қилиб олмоқчи экансиз, унда бутун мол-давлатингиз ҳам, ўзингиз ҳам аббатлик капитули² мулкига айланурсиз.

— Ҳа, ҳазратим, бу шўрпешона қизга бўлган муҳаббатим телба қилиб қўйди мени. У қизнинг жисмоний камолотидан ҳам кўра кўпроқ, унинг гарибона кун кечириши ва қалби пок насроний қиз эканлиги кўпроқ раҳмимни келтирди. Лекин ҳаммадан кўпроқ, — деб кўзларида гилт-гилт ёш билан гапини давом эттирди турлик, — сизнинг бадқаҳрлигингиз мени ҳайратга солмоқдаки, бу ҳақда юзингизга айтишга журъат этдим, тақдиримни ҳал қилиш сизнинг ихтиёрингизда эканлигини билсам ҳам. Ҳа, ҳазратим, мен қонунни биламан. Қисқаси, агар менинг мол-давлатим сизнинг мулкингизга, ўзим сизнинг қулингизга айланадиган бўлсам, агар уй-жойимдан, шаҳар фуқароси ҳуқуқидан маҳрум бўладиган бўлсам, шунда ҳам мен ўз меҳнатим ва билимим туфайли эришган давлатимни ўзимда сақлаб қоламан, ўша давлатим мана бу ердадир, — деди у қўлини пешонасига теккизиб. — Унга Худодан ва менинг ўзимдан бошқа ҳеч бир зот эгалик қила олмайди. Бинобарин, менинг миямда пинҳона сақланаётган бўлғуси ижодий ишларимни сотиб олишга бутун аббатлигингиз жамғарган пуллар ҳам етмайди. Бизнинг ҳаммамиз — менинг жисмим, менинг хотиним, менинг болаларим сизники бўлади вале менинг ақлий мулкимга эгалик қилиш учун ҳеч нима ва ҳеч ким, ҳаттоки қийноқлар ҳам сизга ҳуқуқ беролмайди, зеро, мен энг метин темирдан ҳам бақувватроқман ва азобим қанча зўрайса, мен шунча қаноатлироқ бўламан.

Мэтр Ансо гапини айтиб бўлди; бу аснода пири бузург бу арзгўйнинг олтин тангаларини аббатлик фойдасига ўзлаштириш ҳақида ўйларкан, заргарнинг айтаётган гапларига унча парво қилмади. Буни кўрган Ансонинг газаби қайнаб кетди ва жаҳл устида эмандан ясалган маъруза минбарига бир мушт туширган эди, у худди болгадан зарб егандек парча-парча бўлиб кетди.

— Мана, ҳазратим, яқинда сиз ана шу хизматкорга эга бўласиз ва беқиёс нодир буюмлар яратувчи уста сизнинг қулингизга айланади.

— Бўтам, — жавоб қилди пири бузург, — сиз менинг минбаримни парчаладингиз ва дилимни ноҳақ оғритиб енгилтаклик қилдингиз. У қиз менга эмас, аббатликка тегишли. Мен мўътабар монастиримиз

¹ Эҳсондон (дароносица) — монастир ва черковларда қайиқча шаклидаги кути, унда захирадаги муқаддас нон ва вино олиб юрилади; чўқинтирилаётган насронийларга шу нон ва винодан берилади.

² Капитул — монастир руҳонийлари кенгаши.

қонун ва удумларини муҳофаза қилувчи содиқ хизматкорман, холос. Бу аёлдан озод болалар туғилишига розилик беришимдан олдин, Парвардигоримнинг ва аббатликнинг розилигини олишим керак. Ҳолбуки, монастиримиз бу ерда қад кўтарган пайтдан ва унда роҳиблар, хизматкор қуллар пайдо бўлгандан бери, *id est*¹ қадим-қадим замондан бери ҳеч қачон шаҳар фуқароси қул деҳқон аёлга уйланиб, аббатликнинг қулига айланмаган. Шунга кўра, қонунга амал қилиш, итоат этиш, ишониш лозим, фақат шундагина унинг қудрати заифлашмайди ва топталиб оёқ ости бўлмайди, акс ҳолда минглаб фалокатлар содир бўлиши мумкин; сизнинг энг ноёб, энг бебаҳо эҳсондонларингиздан кўра давлатга ва аббатликка шу муҳимроқ; шуни билингки, бизда ҳар қандай қимматбаҳо буюмларни харид қилишга ҳам етадиган сармоя бор ва ҳеч қандай тоғ-тоғ хазиналар ҳам бизнинг удумларимиз ва қонунларимизни ўзгартира олмайди. Камина сарой нозирини шоҳидликка даъват этаман, зеро, у ўз амр-фармонларининг мудом бузилмай кучда қолиши учун кун уззу кун курашиб келаётган қирол аъло ҳазратларининг жамики амалларидан бохабардир.

– Нияти менга сўз бермаслик, – деб гўлдираб қўйди сарой аёни.

Қонунларни унча чуқур идрок қила олмаган устанинг кўнгли чўкиб кетди. Шу маҳал бу ерга Ёнетта кириб келди, у серғайрат уй бекаси томонидан роса ишқалаб тозаланган кумуш лагандек чақнаб турарди: унинг сочи чиройли қилиб таралган, эгнига оқ жун кўйлак кийиб, белига ҳаворанг белбоғ бойлаган, оёғига чиройли туфли, оқ пайпоқ кийган эди – хуллас, у маликалардек гўзал ва муомалада шундай хуш мулозамат эдики, заргаримиз уни кўриб, ҳайратдан ҳушини йўқотаёзди, ҳатто сарой аёни ҳам, умрида ҳеч қачон бундай баркамол гўзалликни кўрмаганлигини эътироф этди. Кейин, аён бу қизнинг нигоҳи шўрлик устага турли хил хавф туғдириши мумкинлигини ўйлаб, уни шоша-пиша шаҳарга олиб кетди ва йўл-йўлакай, сиз бу ниятингизни жуда пухта ўйлаб кўришингиз керак, негаки, пири бузург шаҳар боёнлари ва аслзодаларини қармоққа илинтирувчи бундай хўракни ҳеч қачон қўлдан чиқармайдиганга ўхшайди, деб маслаҳат берди. Ҳа, айтгани тўғри чиқди, капитул шўрпешона ошиқ йигитга ўз қарорини билдирди: “Агар Ёнеттага уйлансангиз, бутун мол-давлатингизни, уйингизни аббатлик фойдасига топширишингиз, ўзингизни ҳам, ушбу никоҳингиздан туғилган болаларингизни ҳам қуллар деб тан олишингизга тўғри келади”. Лекин пири бузург алоҳида марҳамат кўрсатиб, Ансонинг уйидаги ҳамма бойликлар аббатлик мулки сифатида рўйхатга олиниши ва махсус мажбуриятга кўра, уста ҳар йили уй солиғини тўлаб туриши шарти билан, уйни Ансога қолдирди. Бундан ташқари, уста ҳар йили бир ҳафта мобайнида, ўзининг қул эканлигини билдириш учун монастирга қарашли хоналар биқинидаги каталакда кун кечириши лозим эди. Ҳамма ўтган, кетган, йўлида дуч келган одамлардан роҳибларнинг нақадар ўжар ва саркаш эканлиги ҳақида эшитавериб, қулоқлари қоматга келган уста аббатнинг ўз аҳдидан қайтмаслигини тушунди ва юраги сиқилиб хуноби ошди. Гоҳ у аббатликнинг тўрт томонидан ўт қўйиб юборишга чоғланар, гоҳ пири бузургни бирон хилват ерга олиб бориб, то Ёнеттага эрк бериш ҳақидаги ҳужжатга имзо чекмагунича уни қийнамоқчи бўлар – хуллас, миясида минг хил афсонавий хаёллар туғилар ва зумда ўчиб кетарди. Ниҳоят, у иккилана-иккилана, ахири қизни

¹ яъни (лот.)

ўғирлаб, ҳеч кимнинг қўли етмайдиган узоқ ва бехатар ерга олиб қочиб кетмоқчи бўлди; шу қарорга келиб қочиш тадоригини кўришга киришаркан, агар салтанат сарҳадидан четга чиқиб кетсам, ёр-дўстларим ёки қирол аъло ҳазратларининг ўзи роҳибларнинг танобини тортиб қўйиши қийин бўлмайди, деб мулоҳаза қила бошлади. Мэтр Ансо ўз ғанимининг яхши билмасди! Лекин пири бузургнинг қандай золим эканлигини билиб олди. Бир куни у далага келиб, у ерда Ёенеттани учратмади, маълум бўлишича, уни аббатликда ҳибсда кўриқлаб туришган эканки, энди уни озод қилиш учун бутун монастирни қамал қилиш лозим бўлар эди. Шунда мэтр Ансо фарёд-ла, чекиб бундай бешафқатликдан нола чекиб, зорланиб газабланди. Шаҳарнинг барча эркак ва аёллари бу воқеа ҳақида дув-дув гап бошлаб юборишди, оқибатда бутун шаҳарда шундай кучли шов-шув кўтарилдики, қиролнинг ўзи кекса пири бузургни ўз ҳузурига чақириб, ундан қирол заргарининг буюк муҳаббатига нечун бепарво қараётгани ва ушбу амалда христианлик раҳм-шафқатини севишганлардан нега дариф тутаётгани сабабини сўради.

– Бунинг сабаби битта, онҳазратлари, – деб жавоб қилди аббат, – гап шундаки, барча қонунлар худди ягона совутнинг занжиридаги ҳалқалар сингари, бир-бирлари билан ўзаро боғланган, агар битта ҳалқа узилиб кетгудек бўлса, бутун занжир сочилиб кетади. Шунингдек, агар ўшал қизимизни бизнинг розилигимизсиз, таомилга амал қилмай оладиган бўлсалар, орадан сал вақт ўтмай райийатингиз бошингиздаги тожни ҳам тортиб олиши, бутун мамлакатда исён кўтариб, ўрмонлар, йўллар ва бошқа жойлардан олинадиган, халқни эзувчи божларни бекор қилиши мумкин.

Қирол тилини тийиб қолди. Бу воқеанинг қандай яқунланишини ҳамма сабрсизлик билан кутарди. Жамоанинг бу мусохабага бўлган қизиқиши шу қадар зўр эдики, кўпчилик зодагонлар, турлик заргар севгилисидан воз кечади, деб бир-бирлари билан баҳс бойлаша бошлашди, хонимлар эса, бунинг акси бўлишини хоҳлардилар. Ансо қиролича ҳузурига бориб, роҳиблар унга севгилисини кўрсатмай қўйишганини кўз ёш тўкиб арз қилди; қиролича ҳазрати олиялари бу қилғилиқни золимлик ва аблаҳлик деб ҳисоблади, бу ҳақда у пири бузургга мурожаат қилди, шундан кейин заргар ҳар куни аббатлик қабулхонасига кириб туришга рухсат олди; Ёенетта Ансо билан учрашгани шу ерга, албатта, кекса бир роҳиб кузатувида келарди. Келганидаям ҳар сафар худди бойвучча хонимлардек ҳашаматли либосларга безаниб келарди. Бу севишганларнинг фақат кўришишлари ва суҳбатлашишларига рухсат берилган эди, улар ҳатто яширинча бирон марта ўпиша олмасдилар ҳам, шунга қарамай, ўргаларидаги муҳаббат учқуни тоборо баландроқ гуркираб аланга ола бошлади. Бир куни Ёенетта дўстига шундай деди:

– Қимматли жанобим, мен сизга ўзимнинг ҳаётимни бахшида қилмоқчиман, шу йўл билан сизни қулликдан озод қиламан. Бунинг иложи шундай: мен ҳамма гапни ипидан-игнасиғача сўраб-суриштириб, аббатлик қонунларини усталик билан четлаб ўтиш йўлини ва мен билан қовушганингиздан кейин сизни ўзингиз орзу қилган саодатли кунларга етказиш иложини топдим. Черков суди судьяси менга ҳамма гапни туширтди: ҳамонки, сиз қул бўлиб туғилмаган экансиз, фақат қул қиз билан никоҳдан ўтганингиздан кейин қулга айланар экансиз, сизни қулликқа олиб келган сабаб барҳам топиши билан сиз ҳам озод бўласиз қулликдан. Шунга кўра, агар сиз мени, ўзингиз айтганингиздек, жонингиздан ортиқ яхши кўрсангиз, бутун мол-давлатингизни аббатликка топшириб ўз бахтимизни сотиб олинг ва менга

уйланинг. Кейин мендан то тўйгунингизча мириқиб лаззатланавера-сиз, кейин мен болам туғилишини кутмасдан, ўзим ўз жонимга қасд қиламан ва сиз яна озод бўласиз. Бу сизнинг қонуний ҳуқуқингиз, бундан ташқари, қирол ҳам сизнинг ёнингизни олади, одамларнинг айтишича, унинг сизга ихлоси баландмиш. Қолаверса, Худо мени кечиради, бунга аниқ ишонаман, зеро, мен ўз ҳукмдорим ва ёстиқдошимни озодликка чиқариш учун ўлимимга рози бўламан-да.

— Азизам Ёнетта! — деди Ансо. — Бўлди, гап тамом, мен қул бўламан, сен яшайверасан, шунда бахтли ҳаётим то умримнинг охиригача давом этгай. Сен ёнимда бўларкансан, ҳар қандай кишан ҳам менга оғирлик қилмайди. Борди-ю, ҳамёнимда бир танга ҳам пулим қолмади дейлик. Хўш, нима бўпти шунга? Ахир менинг хазинам бор-ку — бу сенинг қалбинг, яна менинг бебаҳо бахтим-саодатим, роҳат-фарогатим, ҳузур-ҳаловатим, яъни сенинг бетимсол латофатинг менинг битмас-туганмас бойлигимдир. Мен авлиё Элуага сиғиниб ундан шафоатини биздан дариф тутмасликни илтижо қиламан, у қандай мушкул аҳволда қолганимизни кўриб бизга шафқат қилади ва бизни ҳар хил ёвузликлардан ҳимоя қилади — мен бунга аминман. Демак, мен ҳозир суд нозирни ҳузурига бориб, унга керакли ҳужжатлар, шартномаларни тайёрлашни буюраман. Ҳеч бўлмаганда, ҳаётимнинг бебаҳо гули бўлмиш сен дурустгина кийинасан, яхши уйда яшайсан ва бутун умр ходимларинг атрофингда парвона бўладилар, худди қироличага хизмат қилгандай, негаки, пири бузург ҳазратлари даромадларимнинг бир қисмидан фойдаланишимга розилик берди.

Ёнетта ҳам йиғлаб, ҳам қулиб, бундай бахтдан ўзини четга олиб қочар ва озод одамнинг қул бўлишига йўл қўймаслик учун ўзи ўлишни хоҳларди, лекин мэтр Ансо унинг қулоғига шундай ширин сўзларни пичирлаб айтиб, агар Ёнетта шундай қилса, ўзи ҳам унинг орқасидан гўрга киришини айтиб чўчитарди, шунда Ёнетта, олдин муҳаббат қувончидан баҳраманд бўлай, кейин хоҳлаган пайтимда ўзимни ўзим ўлдираоламан-ку, деган қарорга келиб, никоҳдан ўтишга рози бўлди. Турлик заргарнинг ўз маҳбубасини деб бутун молу давлатидан ва эркидан воз кечиб қул бўлиб яшашга розилик билдиргани бутун шаҳарга овоза бўлганида одамлар бундай ажойиб эркакни ўз кўзлари билан кўришни хоҳлаб қолдилар. Сарой хонимлари эса уста билан узоқроқ суҳбатлашиб туриш учунгина, унинг дўконидан беҳисоб тилла ва кумуш буюмларни харид қила бошладилар; Шаҳарнинг соҳибжамол аёллари узоқ йиллар давомида устанинг улар билан мулоқотда бўла олмагани хиссасини чиқармоқ учун, Ансонинг устахонасига гала-гала бўлиб келишарди. Илло, бу аёлларнинг айримлари ҳуснтароватда Ёнеттага тенг кела олсалар ҳам, ҳеч бирида Ёнеттаникидек покиза қалб йўқ эди. Ниҳоят, қуллик ва муҳаббат даври яқинлашиб қолганини кўрган Ансо ўзининг ҳамма олтинларини эритиб ундан шоҳона тож ясади ва уни ўз ихтиёрида бўлган марварид ва бриллиантлар билан безади, сўнг яширинча саройга келиб, уни қироличага бераркан, шундай деди:

— Ҳазрати олиялари, ўз бойлигимни кимга ишониб қолдиришимни билмайман — мана у. Эртага уйимдаги ҳамма нарсалар менга заррача раҳм қилмаган лаънати роҳибларнинг мулкига айланади. Мен фақат сизнинг шоҳона меҳрибонлигингиз туфайли маъшуқамнинг жамолини кўриш бахтига муяссар бўлганим учун ушбуни менинг фақирона миннатдорчилигим деб билгайсиз, зеро, ҳар қанча кўп пул ҳам ёримнинг бир лаҳзали нигоҳига арзимаydi.

— Яхши гап бўлди, оққўнгил одам, — деди қирол. — Аббатлик

эртами, кечми, бир кун мендан ёрдам сўраб келади, ана ўшанда албатта сени эслайман.

Тьенеттанинг аббатликда ўтаётган никоҳ тўйига келган одамларнинг сон-саноғи йўқ эди; қиролича келинболага бежирим никоҳ либоси тақдим этди, қирол эса, унга тилла сирғаларни ҳар куни тақиб юришига ижозат берди. Латофатда ғайритаъриф келин-куёв аббатликдан чиқиб, олдин Сен-Ле черковига, сўнг эндиликда қулга айланган Ансонинг уйига йўл олишганида, ўз уйлари деразалари олдига йиғилган одамлар бу янги турмуш қурган икки бахтиёрни яхшироқ кўриш учун машғалалар ёқиб, уларнинг йўлини ёритишганди. Кўчанинг икки четида оломон, худди шаҳарга кириб келаётган қиролни қарши олаётгандай, зич терилиб турарди. Шўрлик куёв ўзи учун кумушдан қуйиб ясаган гардишни чап қўлига тақиб олганди — бу гардиш унинг энди Сен-Жермен аббатлигига қарашли мулк эканлигини билдирарди. Хўш, нима бўпти шунга! Барибир, халқ янги қулни, худди энди тахтга ўтираётган ёш қиролни қутлагандай, “Шон-шараф, шон-шараф!” — деб ҳайқирарди ва халқнинг Тьенетта ҳақида айтаётган мақтов сўзларини, унинг хусн-латофати, сиполигига таҳсинлар айтилаётганини эшитиб, севинганидан боши кўкка етган бахтиёр ошиқ мэтр Ансо кўчадаги одамларга тинимсиз равишда таъзим қиларди. Мана, у ўз уйи дарвозасининг ям-яшил новдалар ва бўтақўз гуллардан тўқилган гулчамбарлар билан безатилганини кўрди. Бутун маҳалланинг казо-казо фуқаролари мэтр Ансони қутлаш учун йиғилгандилар, улар: “Сиз ҳамиша олийжаноб инсон бўлиб қолаверасиз, аббатликнинг хоҳишига зид ўлароқ”, дейишарди. Гапимга ишонингларки, ушбу никоҳ куни келин билан куёв ҳайратомуз таассуротларга бардош беришда бир-бирларидан қолишмадилар. Бу борада эр бир неча марта устун келган бўлса ҳам, унинг суюкли хотини, забардаст деҳқон қизларга хос иқтидор билан бу мусобақада эрининг ютуқларига жавоб қайтарди... Улар дастлабки бир ойни ҳузур-ҳаловатда, шод-хуррамлик билан ўтказдиларки, уларни биринчи топишган кунларидан бошлаб чўп ва хасларни битта-биттадан йиғиб, ўзлари учун ин ясай бошлаган қаптарларга қиёс қилиш мумкин эди. Тьенетта ўзининг бу кўркам уйидан ва буюртма бергани келган одамлардан мамнун эди, ҳамма харидорлар мисли дарёдай оқиб келишар ва кетаётганларида уй бекасининг хусни-жамолига маҳлиё бўлиб қайтишарди. Асал ойи тугаганидан кейин кунларнинг бирида, эндиликда капитулнинг мулкига айланган бу уйга келин-куёвнинг соҳиби ва эгаси донишманд қария, пири бузург ҳазратлари Хугон зўр дабдаба ва виқор билан кириб келди ва деди:

— Бўталарим, бугундан эътиборан сизлар эркинсиз, ҳамма қарзлар ва мажбуриятлардан озод қилиндингиз. Яна сизларга шуни айтмоқчиманки, қалбларингизни бир-бирига чамбарчас боғлаган буюк муҳаббат мени энг биринчи дақиқалардан ҳайратга солган эди. Кейин эса, аббатликнинг ҳуқуқлари эътироф этилган заҳоти, ўзим олдин сизларнинг Тангримнинг амалларига бўлган эътиқодингизни синаб кўриб, кейин икковингизга беқусур саодат бахш этмоқчи бўлдим. Бу берилган озодлик учун ҳеч қандай ҳақ тўламайсизлар.

Пири бузург шундай деб, эр-хотиннинг юзига аста шапатилаб қўйди, хушбахт эр ва хотин тиз чўкишди ва севинганларидан йиғлай бошлашдики, бунинг ҳеч ажабланидиган ери йўқ эди.

Мэтр Ансо саховатли пири бузург Хугоннинг дуои хайри ва кўрсатган марҳамати ҳақида қўшниларига сўзлаб берди, бу хушxabарни эшитган бутун маҳалла аҳли кўчага отилиб чиқди. Кейин турлик зар-

гар зўр эҳтиром билан пири бузургнинг оти жиловидан ушлаб то Бюсси дарвозасигача кузатиб қўйди. Заргар йўлга отланаётганида бир халта танга олиб олган эди, у йўлда кетатуриб ана шу халтадаги тангаларни қашшоқлар ва ногиронларга сочар экан, дерди: “Бу Худонинг марҳамати! Пири бузург ҳазратларини Тангрим ўз паноҳида арасин, ҳазрат Хугон омон бўлсинлар!”

Ансо уйга қайтиб келиб ёр-дўстларини меҳмон қилди. У никоҳ тўйини бошқатдан бошлади ва бу тўйда бир ҳафтагача зиёфат давом этди. Бир тасаввур қилиб кўринг: салмоқли ўлжани ютиб юбориш учун энди оғзини катта очган капитул икки қулга бундай меҳрибонлик кўрсатган аббатга қаттиқ маломат қилди. Орадан бир йил ўтганида қария Хугоннинг бироз тоби қочиб қолади, ана шунда унинг тавбасини қабул қилгани келган руҳоний ота: “Сен капитулнинг муқаддас ҳуқуқларига ва Худога ҳиёнат қилдинг, шунинг учун Само сени жазога мустаҳиқ этмоқда”, — дейди.

— Ўшал одам ҳақидаги фикримда агар янглишмаган бўлсам, — дейди аббат руҳоний отага, — у берган ваъдасини унутмагай.

Чиндан ҳам, мэтр Ансонинг бир йил бурун тўйи бўлган кун тасодифан ушбу кунга тўғри келган эди — шу пайт роҳиб кириб, заргар келганини ва ҳожатбарори пири бузургдан киришга ижозат сўраётганини айтади. Мэтр Ансо пири бузург ётган залга киради ва ёнидан зўр маҳорат билан ясалган ғоятда мўъжизаваш иккита сандиқча чиқариб аббатга узатадики, бутун христиан оламида биронта ҳам уста ҳанузгача гўзалликда бу мўъжиза даражасига ета оладиган ҳеч бир дурдона буюм ярата олмаган. Иккала сандиқчада: “Севгида собит бўлишга қасамёд қилган одамдан”, деган ёзув бор эди. Ҳаммага аёнки, бу икки сандиқча ҳалигача аббатликнинг бош меҳробида туради ва ҳамма уларни бебаҳо хазина деб ҳисоблайди. Яна шуни илова қилмоқчимиз: ошиқ йигит Ансо бу сандиқчаларни ижод қилиш учун бисотидаги бутун бойлигини сарфлади, лекин бу ғоят нафис ва ажиб сандиқчалар унинг ҳамёнини қуритиш ўрнига лим-лим қилиб тўлдирдилар, сабабки, улар устанинг шон-шуҳрати ва даромадини янада кўпроқ оширишга хизмат қилди, бунинг натижасида, мэтр Ансо ўзи учун дворянлик унвонини ҳамда жуда катта ер-мулк сотиб олишга муваффақ бўлди ва Ансолар зотига асос солди — бу Туренда энг ҳурматли фамилия ҳисоблана бошлади.

Ушбу қисса, ҳаётда мушкул аҳволга тушган чоғларимизда муқаррар авлиёларга ва Худога сизгиниш ва муттасил собитлик билан яхшиликка интилиш керак, деб сабоқ беради бизга. Чин муҳаббат ҳамма нарсадан аълодир — бу ҳикмат жуда қадимги ибора бўлса ҳам, муаллиф уни шу ўринда эслашга журъат этди, чунки у муаллиф дилини бағоят хушнуд қилади.



Сар КАПУН

Кўз илғамас далалар

ТОНЛЕСАП КЎЛИ

Курғочилик мавсуми:
Балиқ иси ҳаммаёқ,
Тўр сувдан олинар чоқ!
Тўяр болалар қорни,
Бундан катта бахт борми?
Ҳаёт бўлур фаровон,
Ов келса бароридан!

Ёмғирлар мавсумида:
Дарё оқмоқда тошиб,
Қирғоқларидан ошиб,
Ёмғирдан жўшган замон,
Шошилмоқда кўл томон.
Тонлесап – қадрдон кўл,
Бизларга мадакдор бўл!

Меконг² суви лимо-лим:
Шошилиб кўлга оқар,
Тонлесап балиқ боқар.
Семиз балиқ ўзгача,
Тез кўпаяр кузгача.
Сўнг овланар ташлаб тўр,
Балиқ овлаш гашти зўр!

¹ Тонлесап – Камбоджа ғарбидаги улкан кўл.

² Меконг – Камбоджадаги дарё, у Лоас ва Вьетнам ҳудудларидан ҳам оқиб ўтади

*Рус тилидан
Файзи ШОҲИСМОИЛ
таржималари*

Камбоджа шоири Сар КАПУН 1934 йилда Сиенреан вилоятида, деҳқон оиласида туғилди. Ўрта мактабни битиргач, педагогика марказида ўқиди. 1963-1966 йилларда Франциянинг Сен-Кру мактабида малака оширди. 1975 йили Камбоджада ҳокимиятни Пол-Пот тўдаси эгаллагач, Сар Капунни меҳнат тарбиясига сургун қилишди. Сургунда ёддан шеър тўқиб юрди, чунки ёзишга рухсат этилмасди. Кейинчалик халқ ҳокимияти ўрнатилгач, шоир шеърларини қоғозга тушира бошлади. Л.Толстой, Н.Островский, В.Маяковский, С.Есенин асарларини кхмер тилига таржима қилди. 1982 йилда шоирнинг биринчи тўплами «Шеърлар гулдастаси» босилиб чиқди. Эътиборингизга ҳавола этилаётган шеърлар шу тўпламдан олинган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

20

Тонлесап балиққа бой:
 Орзу тугиб дилига,
 Халқ чиқар соҳилига.
 Чор атрофи беозор,
 Бўлиқ ўсган қамишзор.
 Қамиш кўзлардан тўсар,
 Балиқлар яйраб ўсар.

Сувнинг салқин қўйнида:
 Жўшқин ҳаёт барқ урар,
 Балиқ тўқ – базм қурар.
 Кўл теграси кенг ўрмон.
 Ҳавоси дардга дармон.
 Яйраб ўйнаган қувноқ
 Балиқлар рақсига боқ.

Кўрғоқчилик авж олган:
 Тонлесап жуда толган,
 Чарчаган, кучдан қолган.
 Меконга, шошилар, бас,
 Уни тўхтатиб бўлмас.
 Ёмғир мавсуми пайти,
 Кўлга оқади қайтиб.

Соғиниб бир-бирини:
 Излаб тушарлар йўлга,
 Дарё ошиқар кўлга,
 Кўл эса дарё томон.
 Бир-бирига фидо жон.
 Ишқ билан тўлғанарлар
 Ва висолга қонарлар!

Ошиққа зор маъшуқа¹:
 Ишдан қадди бўлиб дол,
 Соҳилга чўкиб беҳол,
 Йиғлаб чорлайди ёрин,
 Лек, билар дил озорин –
 Севгилиси унутмас,
 Номард йўлини тутмас.

Асрар у садоқатин:
 Қийнар экан ҳасрат, ғам,
 Қизга қилади алам:
 Ахир, бир неча кунга,
 Ёр бўлган эди унга.
 Энди йигит йироқда,
 Қиз ўртанар фироқда.

Тонлесап балиққа бой:
 Воблалар² сакраб ўйнар,
 Кўлда гўё сув қайнар.

¹ Бу ерда XV асрда битилган халқ ривояти «Тум ва Теау»даги йигит ва қизнинг фожиали севгиси назарда тутилмоқда.

² В о б л а – унча катга бўлмаган балиқ тури.

Овла, қовур, пиширгин,
Дудлаб мазасин кўргин.
Ҳарқандай балиқдан бор,
Саватдан гамла бисёр.

Истасанг қоқла, тузла,
Истасанг қозонга бос,
Ё ипга тиз, шифтга ос.
Ёғини хумга жойла,
Қишга заҳира айла.
Эр-хотин бирдам бўлиб,
Балиқ овланг жам бўлиб.

Пол-потчилар даврида
Кийим қора, қалб қора,
Халқ бўлди кўп овора.
Гуруч йўқ, балиқ қайда?
Гам-ғусса ҳамма жойда.
Ҳеч вақо йўқди, фақат,
Бор эди сабру тоқат.

Ҳайдалди ёвуз Пол-Пот:
Энди йўқ очлик, ўлим,
Чекинди зўрлик, зулм.
Дўст, адашма йўлингдан,
Эркни берма кўлингдан
Яша, ишла, дадил юр,
Янги ҳаёт гаштин сур!

Чўзди ёрдам кўлини:
Бизнинг ҳақ ишимизда,
Эрк деб курашимизда,
Вьетнамлик биродарлар,
Эркпарвар дўсту ёрлар.
Кучдик галаба азим,
Барча, барчага таъзим!

УНУТИБ БЎЛАДИМИ?

Бўладими унутиб, ахир,
Биз ўтказган қора кунларни,
Тонга улаб зулмат тунларни
Оёқлар ингичка кўлимиздан-да,
Суякка ёпишган устихонимиз.
Фақат руҳ яшарди баданда,
Вужудни тарк этиб жонимиз.

Тепкиланган таналаримиз,
Тилларимиз шишиб ёпишган
Куриб қолган танглайимизга.
Азоб-уқубатдан йўқ мажолимиз,
Қақшаганди қалбларимиз ҳам.
Мушт қисишга келмас ҳолимиз,
Қаддимизни буккан эди гам.

Пол-Пот деган лаънати қаттол
 Ошиб кетди ҳаддидан жуда,
 Ман этди у яшашни ҳатто.
 Бизни кўмди чалажон ерга,
 Мозор – чала қазилган гўрга.
 Қонлар ютиб ўтдик эрта-кеч
 Эҳ, унутиб бўладими ҳеч!

КЎЗ ИЛГАМАС ДАЛАЛАР

Ёш дўстим, бир қарагин,
 Ёришиб келмоқда тонг,
 Сўнгсиз шолизор дала.
 Гўё атрофга яшил
 Гилам тўшалган палла.
 Сахий она тупроқда
 Шоли ўсар баралла.

Қушлар чуғурлашмоқда,
 Қуёш ботмоқда аста.
 Сувлар тиниққи бирам,
 Яйраб сакрар балиқлар
 Дўстим, кетди дилдан ғам.
 Меҳнат қилгин, илм ол,
 Бўлмагайсан сира кам.

МЕКОНГ

Меконг – илоҳий тухфа:
 Сув беради, боқади
 Кхмерларга йилма-йил.
 Меконг бағишлар ҳаёт,
 Куч беради мутассил.
 Меконг оқиб тураркан,
 Биз ўлмаймиз, яхши бил!

Меконг бу саховатдир,
 Меконг ўзи нафосат,
 Ялтирар ойдин ойдан.
 Бундай ҳузурбахш сувни
 Топа оламиз қайдан?
 Бормаймиз ҳеч сув излаб
 Бизлар бегона жойдан!

Меконг экин суғорар,
 Яшнатар дала, боғни.
 Деҳонларга мадаккор.
 Жонга бағишлар ором,
 Ерга малҳам ва мадор.
 Жўшиб оқиб тур, Меконг,
 Сенсиз дунё кўзга тор.

Менсимади баъзилар,
 Етмадилар қадринга.
 Сен-ла фаҳр этмас ким?
 Сени асраб, авайлаб,

Кўзларига суртмас ким?
О, Меконг! Она наҳрим,
О, халоскорим маним!

Жуда қадим-қадимдан
Бирга янграр икки сўз —
Бу Меконг ва Ҳаётдир!
Сувингдан ича туриб,
Кимлардир сени сотди.
Улар сарҳадларингни
Сотиб гуноҳга ботди.

Сенинг зилол сувингни
Ичаман тўйиб-тўйиб.
Шўнгийман, чўмиламан.
Бағрингда яйраб-яйраб
Роҳатга кўмиламан.
Ҳаётбахш қатраларинг,
Жондан азиз биламан.

Сен муқаддас оқимсан,
Шаффоф, тоза ва теран,
Томиримда жўшиб оқ!
Сен устозлар илмидан
Ёнган ҳаётбахш маёқ.
Ҳамиша олға чорлаб,
Порлаб турасан ҳар чоқ.

Сувинг қалбларимизга
Боқий муҳаббат экар.
Боғлаб меҳриё билан.
Вьетнам, Лаос, Комбоджани
Бир тақдир, бир дарё билан.
Қон-қардошлик риштасин
Ҳақиқат — зиё билан.

АНГКОР

Ангкор!¹ Ноёб мўъжиза,
Аср оша, кўп замон
Мағрур турибсан ҳамон.

Аждодлар меросисан,
Авлодлар қалбида нур
Бўлиб яшайсан масрур.

Бунёдкорлар ижоди
Акс эттирган хаёлсан,
Нажибсан, безаволсан.

Боболар шижоати
Намуна бўлиб бизга
Куч кўшар кучимизга.

¹ Ангкор — IX–XIII асрларда тикланган улкан меъморий ёдгорлик мажмуи.

Тер тўкиб ишлаганда,
Ҳар бир ҳатти-ҳаракат,
Келтиради баракат.

Қўйиб тамал тошини,
Тиклаб сендай иншоот,
Қурамиз янги ҳаёт.

Бирлашиб яратар бахт,
Олимларнинг юмуши,
Ишчи ва деҳқон иши.

Билим ва меҳнат билан
Онгимиз очади йўл,
Ютуқлар бўлади мўл.

Бизга ҳақ-ҳаёт берган,
Сабр ва тоқат берган,
Илғор ғояга балли!

Очиб онгимиз кўзин,
Кўрсатган дунё юзин
Илму зиёга балли!

Гўзаллиги бир олам,
Бино қурган муҳташам,
Меъморларга офарин!

Янги ҳаёт йўлида
Ишга тушдик боғлаб бел,
Қани, дўстим, сен ҳам кел.

Файратимиз ошади
Тош устига қўйиб тош,
Ишдан ҳеч тортмаймиз бош.

Белчани олгин қўлга,
Ишлагин, қургин, ярат,
Меҳнатинг-ла донг тарат!

Энди дунё йўллари
Сенга интилар, Ангкор,
Эл қадринг билар, Ангкор!

Ўлмас руҳинг ҳамиша
Завқ уйғотиб элларда,
Боқий яшар дилларда!

Проспер МЕРИМЕ

Коломба

Қисса

* * *

Орсо аллапайтгача уйқуси қочиб ётди ва шу сабабли корсикаликларга хос бўлмаган тарзда жуда кеч уйғонди. Ўрнидан туриши биланоқ, кўзи тушган илк нарса рўпарасидаги душманлар уйи ва унинг тўсинлар билан беркитиб ташланган деразалари бўлди. У пастки қаватга тушиб, синглисини сўради.

— У ошхонада ўқ ясапти, — жавоб берди хизматкор аёл Саверия.

Шундай қилиб, у бу уйда қасос ҳақида ўйламасдан бир қадам ҳам боса олмаслигини ҳис қилди. У ошхонага кириб синглисининг курсига чўкиб, олганича ҳозиргина қуйган қўрғошин ўқларига тикилиб ўтирганини кўрди.

— Жин урсин, бу ерда нима қилаяпсан?

— Бизда полковникнинг милтиғи учун бирорта ўқ йўқ, — деди Коломба мулойим товушда. — Мен унинг калибрига мос келадиган ўқ қолип топдим ва бугун бизда йигирма бешта патрон бўлади.

— Худо ҳаққи, мен уларга муҳтож эмасман.

— Сизни гафлатда қолдириб қўлга туширсалар, аҳволингиз чатоқ бўлади. Сиз ўз юртингиз ва бу ердаги одамлар қандай эканини унутиб қўйганга ўхшайсиз.

— Агар унутиб қўйган бўлсам ҳам, сен уларни доимо ёдимга солиб турибсан. Менга айт-чи, бир неча кун олдин катта сандиқ келтиришмадими?

— Қелтиришди, акажон. Уни хонангизга олиб кириб берайми?

— Узинг олиб кирмоқчимисан? Ахир уни кўтара олмайсан-ку! Бу ишни қилиш учун уйда бирорта эркак киши йўқми?

— Мен сиз ўйлагандек нимжон эмасман, — деди Коломба, оппоқ, чиройли, бақувват билакларини кўрсатганича.

— Кетдик, Саверия, менга ёрдам бер, — деди у хизматкор аёлга.

Қиз оғир сандиқни кўтаришга шайланган пайтда Орсо унга ёрдамга шошилди.

— Бу сандиқда сен учун ҳам нимадир бор, азиз сингилжон. Бироқ бундай фақирона совға келтирганим учун мени кечир. Ярим маош билан истеъфога чиққан лейтенантнинг ҳамёни унчалик катта бўлмайди.

Шундай деб Орсо сандиқни очди ва ундан қўйлаклик, шолрўмол, ёш қизларга керак бўладиган яна алланималарни чиқариб, синглисига тутқазди.

— Қандай ажойиб! — қичқириб юборди Коломба. — Мен уларни ҳозироқ беркитиб қўяман. Уларни тўйимга асрайман, — қўшиб қўйди у маъюс табассум билан, — ахир ҳозир азадорман-ку.

Давоми. Боши ўтган сонда.

У миннатдорчилик билдириб, акасининг қўлини лабларига босди.

– Бундай узоқ вақт аза қилиб юриш яхши эмас, синглим.

– Мен бунга онт ичганман. Мен азамни...

Қиз Барричиниларнинг уйи деразаларига тикилди.

– Тўйингга бир кун қолгунгача давом эттирасан, – унинг гапини бўлди Орсо.

– Мен, ўзим учун уч нарсани бажарган кишига турмушга чиқаман.

Қиз шундай деб душманлари уйи томон ғамгин тикилиб қолди.

– Сендек гўзал қиз ҳалигача турмушга чиқмаганидан ажаблана-япман. Сен менга ортингдан кимлар оҳ чекиб юрганини айтишинг керак. Қолаверса, ўзим ҳам уларнинг серенадасини, севги иқрори қўшиқларини ҳам кўп эшитсам лозим. У сендек шоира қизга ёқиши учун жуда келишган бўлиши зарур.

– Бечора етимча қизни ким ҳам хоҳларди? Бундан ташқари менинг аза либосларимни ечтирган киши анави уйдаги аёлларга аза либосларини кийдириши керак.

“Бу қип-қизил телбалик!” – ўйлади Орсо. Бироқ баҳслашишни истамай, сукут сақлаб қўя қолди.

– Акажон, – деди Коломба эркаланган товушда. – Мен ҳам сизга нимадир совға қилмоқчиман. Эгнингиздаги либослар бизнинг юрти-миз учун ҳаддан ташқари дабдала кўринади. Сизнинг ҳашаматли сюртугингиз, агар сиз уни макида кийиб юрсангиз, икки кун ўтмас-даноқ дабдала бўлиб йиртилиб кетади. Уни мисс Невил келишига асраб қўйиш керак.

Кейин қиз кийим жавонини очиб, у ердан овчилар киядиган либосларни чиқарди.

– Мана сизга бахмал куртка, мана сизга бу ерда олифталар кийиб юрадиган қалпоқ. Мен уни анча олдин тикиб қўйгандим. Қани кийиб кўринг-чи!

У шундай деб мовий бахмалдан тикилган, кўкраклариди катта чўнтаклари бўлган кенг курткани зўрлаб кийдирди. Кейин унинг бошига қора шиша мунчоқ ва ипақдан тепага кўтарилаётган по-пук шакли бериб ҳошияланган чўққили қора духоба қалпоқни тут-қазди.

– Мана, отамизнинг сасераси (патронтош), унинг ханжари курт-кангизнинг чўнтагида. Ҳозир тўппончани келтираман.

– Менинг кўринишим Анбигюдаги комик театрдаги ҳақиқий қароқчига ўхшаса керак, – деди Орсо хизматкор аёл берган кичик кўзгуга қараб.

– Сизга барча кийимлар ярашиб тушаверади, Орсо Антон, – деди қари хизматкор аёл. – Ҳатто боқоньянолик ёки бастеликлик энг хушқомат олифта чўққи қалпоқ кийиб юрувчилар ҳам азаматликда сизга тенглаша олишмайди.

Орсо нонуштага янги кийимда ўтирди ва синглисига сандиғида китоблар ҳам борлигини, яна Франциядан, Италиядан китоблар буюртма қилганини ва уни ўқишга мажбур қилмоқчилигини айтди.

– Уят, Коломба, – қўшиб қўйди у, – сендек қап-катта қиз билмайдиган нарсаларни қитъада ҳатто эмизикли гўдаклар ҳам билишади.

– Тўғри, акажон, – жавоб берди Коломба, – менда қандай камчиликлар борлигини яхши биламан ва ўқиб ўрганишни истайман, айниқса, сиз менга сабоқ беришингизни жудаям истайман.

Орадан бир неча кун ўтди ва Коломба Барричини номини бир марта ҳам тилга олмади. У акасига ғамхўрлик қилар ва унга тез-тез мисс Невил ҳақида гапирарди. Орсо уни итальянча, французча китобларни ўқишга мажбур қилар ва синглисининг фикрлашлари тўғрилиги-

дан, ўринли эканлигидан, баъзан эса, энг оддий нарсалар борасидаги билимсизлигидан ҳайратга тушарди.

Бир кун эрталаб нонуштадан сўнг бир дақиқага чиқиб, китоб ва қоғоз келтириш ўрнига, бошига рўмолини ўраб чиқди. У одатдагидан кўра жиддий қиёфада эди.

— Акажон, — деди у, мен билан юришингизни сўрайман.

— Сени қаерга олиб борай? — сўради Орсо унга қўлини тутиб.

— Менга сизнинг қўлларингиз керак, акажон, қуролингизни ва ўқдори сумкангизни олинг. Эркак киши ташқарига ҳеч қачон қуролсиз чиқмаслиги керак.

— Нима ҳам қилардим! Одатга риоя қиламан. Қаёққа бормоқчимиз?

Коломба жавоб бермасдан рўмолини бошига ўраб олди, кейин итини эргаштириб, ташқарига чиқди. Орсо унга эргашди.

Қиз тезгина қишлоқдан чиқиб, токзорлар оралаб эгри-бугри йўл бўйлаб кета бошлади. У итига ишора қилиб олдинга жўнатди. Итга бу ишора олдиндан таниш шекилли, токзор оралаб, ўз бекасидан эллик қадамча олдин чоғиб кета бошлади. Баъзан у думини ликиллашиб, йўл ўртасида тўхтаб, Коломбанинг келаётганлигини текширарди. Афтидан, ит махфий вазифани аъло бажаришга ўргатилганди.

— Агар Мускетто хурса, қуролингизнинг тепкисини кўтаринг ва жойингиздан жилманг, — деди Коломба.

Қишлоқдан ярим милча наридаги кўплаб илон изи йўллардан ўтишгач, йўл кескин бурилган жойда қиз тўсатдан тўхтаб қолди. Бу ерда дарахт шохларидан ясалган кичик пирамида кўзга ташланарди. Унинг баландлиги тахминан уч футча бўлиб, айрим шохлар ҳали яшил ҳолича, айримлари эса қуриб қолган, пирамида тепасида ёғочдан ясалган, қора рангга бўялган хоч қадаб қўйилганди. Корсиканинг кўплаб ҳудудларида, айниқса, тоғларда энг қадимий бир удум, эҳтимол, мажусий ақидаларга боғлиқ бўлган бир одат мавжуд: гайритабиий ўлим билан кўз юмган кишининг ўлган жойидан ўтаётган кишилар у ерга тош ёки синдирилган дарахт шохи ташлаб ўтадилар. Орадан жуда кўп йиллар ўтиб кетса-да, ҳар қандай фожиали ўлим одамлар хотирасида сақланиб қолар ва бу ғалати одат ҳам ҳамон давом этиб келарди. Коломба тик тургазиб қўйилган шох-шаббалар олдида тўхтади ва дарахт шохларидан бир бута синдириб олиб унга қўшиб қўйди.

— Орсо, — деди у, — отамиз мана шу ерда жон берган. Акажон, унинг руҳига ибодат қилайлик!

Шундай деб у тиз чўкди. Орсо ҳам шундай қилди. Шу пайт қишлоқ черковининг қўнғироғи чалингани эшитилди. Бу кечаси қишлоқда кимдир вафот этганлигини билдирарди. Орсонинг кўзлари ёшга тўлди. Бир неча дақиқа ўтгач, кўзлари қуп-қуруқ, бироқ ҳаяжонланган қиёфадаги Коломба ўрнидан турди. У бош бармоқлари билан худди ўз ҳамюртлари сингари, шошилиб чўқиниб, уни қасос олиш ҳақидаги тантанали қасамни такрорлаш билан якунлади. Кейин акасини етаклаб, сукут сақлаганича қишлоқ томонга йўл олди. Орсо уйга кириб ўз хонасига кўтарилди. Орадан бир дақиқа ўтгач, хонасига қўлида нақшланган қутича кўтарганича Коломба кириб келиб, уни стол устига қўйди. Кейин қутичани очиб, ичидан қон доғлари қотиб қолган кўйлакни чиқарди.

— Бу отамизнинг кўйлаги, Орсо, — шундай деб у кўйлакни акасининг тиззалари устига ташлади, — мана бу ўқлар эса, уни қулатган.

У кўйлак устига икки дона қорайиб кетган ўқларни ташлади.

— Орсо, акажон, — деди у ўзини акасининг қучоғига отганича.— Акажон, у учун қасос оласизми?

У акасини маҳкам қучоқлаб ўпди, кейин лабларини қорайиб кетган ўққа, қон доғли қўйлакка босди ва бир сўз демасдан хонадан чиқиб кетди. Унинг акаси эса, тошдек қотиб қолганди.

Орсо бир неча дақиқа жойида тек туриб қолди.

У бу даҳшатли табаррук нарсаларга қўл теккизишга ҳамон журъат қилолмай турарди. Ниҳоят, у бор иродасини ишга солиб уларни қутича ичига жойлади, хонанинг бошқа томонига чопиб бориб ўзини жойига отди, девор томон ўгирилганча худди арвоҳдан яширинган каби бошини болиш билан беркитиб олди. Унинг қулоқларида синглиси айтган охириги жумла тинимсиз жаранглар, бу ундан қон тўкишни талаб қилаётган, қасосга чорлаётган даъват сингари эшитиларди.

Мен бечора йигитнинг чекаётган изтиробларини тўлалигича таърифлашга ожизман, улар ақлдан озган кишининг изтиробларига ўхшарди, десам муболаға бўлмас. У бошини қўтаришга журъат қилолмай шу аҳволда узоқ ётди. Ниҳоят, у ўрнидан туриб қутичани ёпди, уйдан чиқиб ўзи билмаган ҳолда қаёққадир кета бошлади.

Тоза ҳаво аста-секин унинг ҳушини жойига келтира бошлади, хотиржам тортиб, совуққонлик билан ўзи тушиб қолган вазиятни, ундан чиқиш йўлларини қидира бошлади. Маълумки, у отасининг ўлимида Барричинилардан мутлақо гумонсирамас, бироқ уларни бандит Агостинининг хатини сохталаштирганликда гуноҳкор ҳисоблар, айнан шу хат отасининг ўлимига сабабчи бўлган, деб ўйларди. У ганимларини ҳужжатларни сохталаштиришда айблаб, таъқиб қилиш мумкин эмаслигини ҳам биларди. Унинг қалбини ўз юртдошлариникига ўхшаш бидъат ва туғма ҳис-туйғулар эгаллаган пайтларда у пистирмадан туриб қасос олишни эслар, ваҳима билан бу фикрни миясидан чиқариб ташлаш учун полкдаги ўз хизматдошларини, паришлик танишларини, айниқса, мисс Невилни эшлашга уринарди. Кейин у синглисининг таъналарини ўйларди ва унинг табиатида корсикача урф-одатларнинг қолган-қутганлари бу таъналарни оқлаётгандек бўлар ва улардан янада қаттиқроқ изтироб чекарди. Виждон азобию урф-одатлар туфайли қалбида рўй бераётган бу курашда биргина имконияти қолгандек эди: аллақандай баҳона топиб, адвокатнинг ўғиллари билан келишмовчилик чиқариш ва уларни дуэлга чақириш керак! Ўқ ёки ханжар ёрдамида ҳалол курашда душмандан қасос олиш фикри Орсонинг корсиканча ва французча дунёқарашларига мос тўшаётгандек эди. У ўз изтиробларидан қутулиш йўлини ва усулини топгандек, юрагидаги аламлари биров энгиллашганини ҳис қилгандек, бундай мадакдор фикрлар қалб тугёнларини бостириб ташлагандек бўлди. У қизининг аламидан қаттиқ изтиробга тушган Цицерон ўз дарду гамини ҳаёлида қизининг ўлимига боғлиқ энг чиройли сўзларни такрорлаш орқали жиловлаганини эслади. Ўз ўғлидан жудо бўлган Шенди ҳам нотиклик санъати билан ўзига нажот топганлигини хотирлади. Орсо ўзининг бундай ҳолатини мисс Невил қандай тасаввур қилишини, бу соҳибжамол қиз ўзига қандай ҳамдардлик қилишини ўйлаб қонини совутди. У ўзи билмаган ҳолда анча узоқлашиб кетган қишлоққа яна қайтиб келаётиб, тўсатдан макилар орасида аллақандай қўшиқни куйлаётган қизча овозини эшитиб қолди. Шубҳасиз, ўзини ҳеч ким кўрмаяпти, деб хиргойи қилаётган қизчанинг овози сокин, бир хил оҳангдаги марсия эди.

“Узоқ юртлардаги менинг ўғлимга, менинг хоч туморим билан қонли қўйлагимни асраб қўйинг”.

– Нима деб қўшиқ айтаяпсан? – сўради қаҳр билан Орсо, тўсатдан унинг ёнида пайдо бўлиб.

– Вой, бу сизмисиз, Орсо Антон? – деди чўчиб тушган қизча. – Бу синьорина Коломбанинг қўшиғи...

– Бу қўшиқни бошқа куйлашни сенга тақиқлайман! – деди ғазабланиб Орсо.

Қизча қочиб қолиш мақсадида атрофга аланглади. У, шубҳасиз, қочиб кетиши ҳам мумкин эди, бироқ оёғи остида турган анчагина катта тугун унинг истагини амалга оширишга халал бериб тургандек эди.

Орсо қизчага қаҳр-ғазаб қилганидан бироз хижолат тортди.

– Нима олиб кетаяпсан, қизалоқ? – деди кейин, иложи борича юмшоқ оҳангда.

Килина жавоб берсамми-бермасамми деб иккиланиб турганида Орсо тугунни ечиб, унда нон ва бошқа егуликлар борлигини кўрди.

– Кимга нон олиб бораяпсан, азизам?

– Биласиз-ку, амакимга! У сизнинг хизматкорингиз, Орсо Антон.

– Агар миршабларга дуч келиб қолсанг, сендан қаёққа бораётганингни сўраб қолишса-чи?

– Мен уларга макидаги ўрмон кесувчиларга егулик олиб бораяпман, дейман, – ҳеч иккиланмай жавоб берди қизча.

– Бирорта ёвуз овчига дуч келиб қолсанг-чи, у сенинг барча егуликларингни тортиб олиб қўйса-чи?

– Бунга ҳеч ким журъат қила олмайди. Мен бу егуликларни амакимга олиб бораётганимни айтаман.

– Ҳа, тўғри. У сендан егуликларни тортиб олишларига йўл қўймайдиган одам. У сени жуда севадимми?

– Ҳа, Орсо Антон! Отам ўлганидан бери у бизнинг оиламизга: онамга, менга, сингилчамга ғамхўрлик қилади. Онам касал бўлиб қолишидан олдин у бойлардан онамга иш беришларини сўраганди. Мэр ҳар йили менга кўйлак совға қилади, руҳоний эса, менга илоҳий китобларни ўқишни ўргатади. Буларнинг ҳаммасини улар амакимнинг илтимоси туфайли қилишади. Бироқ, сизнинг синглингиз ҳаммасидан кўра меҳрибонроқ.

Шу пайт сўқмоқда бир ит пайдо бўлди. Қизча икки бармоғини оғзига тиқиб қаттиқ хуштак чалди, ит шу заҳотиёқ, унинг ёнига югуриб келиб эркалана бошлади. Кейин яна югурганича маки орасига кириб кўздан йўқолди. Тез орада Орсодан бир неча қадам наридаги дарахтлар ортидан иккита жулдур кийимли, бироқ яхши қуролланган кишилар чиқиб келишди. Улар Орсода сездирмасдан ўрмон ичидан ўрмалаб чиққан калтакесаклардек таассурот қолдирди.

– Э, Орсо Антон! Хуш келибсиз! Мени танимаяпсизми? – деди уларнинг каттароғи.

– Йўқ, – деди Орсо, унга диққат билан тикилиб.

– Бунинг сабаби жуда оддий. Кўраяпсизми, соқол ва чўққи қалпоқ киши қиёфасини қанчалик ўзгартириб юборади! Хўш, лейтенант, яхшилаб тикилинг-чи! Ёки Ватерлоодаги эски ошналарингизни унутиб юбордингизми? Наҳотки, Брандо Савеллини танимаётган бўлсангиз? Ўша бахтсиз кунда у ҳам ёнингизда туриб бир эмас, ўнлаб ўқларга чап берганди.

– Тўхта! Наҳотки, бу сен? Ахир сен 1816 йилда армиядан қочиб кетмаганмидинг?

– Худди шундай, лейтенант. Ҳарбий хизмат, биласиз-ку, ўта зерикарли. Қолаверса, бу ерда бир киши билан ҳисоб-китоб қилишим зарур эди. Эҳ-а, Кили! Сен балосан, қизалоқ. Қани келтир-чи, ўлгудек қорнимиз оч. Сиз, лейтенант, макида иштаҳа қандай очилиб кетишлигини тасаввур ҳам қила олмайсиз. Бу егуликларни ким бериб юборди, синьора Коломбани, мэрми?

– Йўқ, амаки, тегирмончининг хотини сизга мана бу нарсаларни бериб юборди, онамга эса адёл берди.

– У мендан нима истайди?

– У айтдики, у ерни тозалаш учун ёлланган луклик дарахт кесувчилар ҳар бир каштан учун ўттиз беш сўм сўраётган эмиш, чунки Пьетранерда юқумли безгак касали бор экан.

– Дангасалар... Бўпти, текшириб кўраман. Лейтенант, илтимос, тортинманг, биз билан овқатланишни истамайсизми? Биз истёфого чиқишга мажбур бўлган бечора ҳамюртимиз Наполеон замонида бундан ҳам баттар вазиятларда биргаликда овқатланмаган эдикми?

– Раҳмат. Мени ҳам истёфого чиқаришди.

– Ҳа, мен бу ҳақида эшитгандим. Лекин гаров ўйнайманки, сиз бундан унчалик хафа эмасга ўхшайсиз. Қани ҳазрат, дастурхонга марҳамат, – деди каллакесар шеригига.

– Синьор Орсо, сизга ҳазратни таништиришга рухсат беринг, тўғриси, у ҳазратми, йўқми яхши билмайман, лекин у ҳазрат мисол доно киши.

– Мен истёдодини ривожлантиришига халал берилган бир бечора, диний мактабнинг собиқ талабасиман, – ўзини таништирди иккинчи каллакесар.

– Ким билсин, Брандолаччо, мен, эҳтимол, папа даражасига эришармидим...

– Диний билимларингизни оширишга нима халал берди? – сўради Орсо.

– Э, арзимас нарса. Бунга дўстим Брандолаччонинг таъбири билан айтганда, ким биландир ҳисоб-китоб қилиб қўйганлигим халал берди. Мен Пиза университетида ўқиб юрган пайтларимда сингилларимдан бири ҳамқишлоқ йигитлардан бири билан гуноҳ иш қилиб қўйишибди. Мен уни ўша йигитга унаштириш учун қишлоғимга келишга мажбур бўлдим. Бироқ куёв йигит мен келишимдан уч кун олдин аллақандай сабаб билан бандалигини бажо қилиб қўйишга улгурибди. Шунда мен марҳумнинг акасига мурожаат қилдим. Менинг ўрнимда бўлганингизда сиз ҳам шундай қилган бўлардингиз. У менга синглимга уйланишга иложи йўқлигини, аллақачон хотини борлигини айтди. Нима қилиш керак?

– Ҳа, ростдан ҳам жуда қийин вазият. Хўш, кейин нима қилдингиз?

– Бундай вазиятларда милтиқ тепкиси кўтарилади.

– Яъни, сиз уни...

– Мен унинг пешонасига ўқ жойлаб қўйдим, – деди босқинчи совуққонлик билан.

Орсо қалтираб кетди. Бироқ оддийгина қизиқиш, шунингдек, эҳтимол, уйга қайтиш вақтини атайлаб чўзиш истаги уни жойида қолишга ва ҳар бирининг бўйнида камида иккитадан қотиллик мавжуд бўлган мана шу одамлар билан суҳбатни давом эттиришга мажбур қилди.

– Эҳ, босқинчилик ҳаёти қандай мазали! – деди собиқ талаба босқинчи бир неча бўлак овқатни еб олгач, – сиз, муҳтарам жаноб, эҳтимол, қачонлардир ундан татиб кўрарсиз, ўз истакларингдан бошқа ҳеч ким сенга хўжайин эмаслигини ҳис қилиш қандай лаззатли эканлигини ана шунда тушуниб оласиз.

Шу пайтгача итальянча гапириб турган каллакесар энди французчага ўтди.

– Ёш йигит учун Корсика зерикарли мамлакат, каллакесар учун эса бутунлай тескарсиси. Аёллар бизни деб ақлларида озишади. Менда масалан, учта кантонда учта жазманим бор. Қаерга борсам, худди ўз уйимдагидек ҳис қиламан ўзимни. Улардан бири ҳатто миршабнинг хотини.

– Сиз тилларни яхши биларкансиз, марҳаматли жаноб, – деди Орсо жиддий қисфада.

– Агар мен французча гапирсам, буни болалар олдида ўзимни одобли кўрсатиш учун қиламан. Биз Брандолаччо иккаламиз бу қизча одобли бўлиб улғайишини ва келажақда тўғри йўлдан кетишини хоҳлаймиз.

– У ўн беш ёшга тўлса, мен уни эрга бераман.

– Мен муносиб куёвни ҳам кўз остимга олиб қўйганман, – деди Килинанинг амакиси.

– Унга ўзинг совчилик қиласанми? – сўради Орсо.

– Албатта. Агар мен бу ерлик бойлардан бирига мен “Микелина Савеллини сизнинг ўғлингизга хотинликка тавсия қиламан”, – десам, у ўзини қулоғидан судрашимга рози бўлади, деб ўйлайсизми?

– Мен бундай қилмаслигини маслаҳат берардим, – деди босқинчининг бошқаси. – Сенинг қўлинг жуда оғир, ҳар қандай кишини ўзингга қулоқ солишга мажбур қила оласан.

– Агар мен мутгаҳам, айёр, таъмагир одам бўлмаганимда эди, сумкамни очиб қўйсам, унга беш франкли пуллар сувдек оқиб кираверган бўларди, – давом этди Брандолаччо.

– Ўзингнинг сумкангда уларни қизиқтирадиган бирор нарса борми? – сўради Орсо.

– Ҳеч нарса йўқ, лекин айримларга ўхшаб бирорта бойга менга юз франк керак, – деб хат жўнатсам, у пулни ўша заҳотиёқ келтириб бериши мумкин. Бироқ мен виждонли одамман, лейтенант.

– Биласизми, синьор делла Реббиа, – деди ўртоғи унга “ҳазрат” деб мурожаат қилаётган безори, – биласизми, софдил одамлар яшаётган бу мамлакатда бизнинг паспортларимиз (у милтигига ишора қилиб қўйди) туфайли топган иззат-обрўйимиздан ўз манфаатлари учун фойда кўрувчи ярамаслар ҳам учраб туради. Ҳатто имзоларимизни сохталаштириб, векселлар ҳам ундиришади.

– Мен буни биламан, – деди қисқагина қилиб Орсо, – бироқ қанақа вексел ҳақида гапираяпсиз?

– Бундан ярим йил илгари мен Орецци атрофида сайр қилиб юрардим. Менга қандайдир деҳқон яқинлашиб, анча узоқдан бошидаги қалпоғини олиб: “Эй, жаноб ҳазрат, уларнинг барчаси мени шундай деб чақиривади, – мени кечиринг, яна менга озроқ муддат беринг. Мен бор-йўғи эллик беш франккига топдим, тўғриси, қўлимдан келгани шу бўлди”, – деб турибди. Мен бутунлай хайратга тушиб: “Бу нима деганинг, иш ёқмас? Қандай эллик беш франк ҳақида гапираяпсан?” – дедим. “Мен олтимиш беш франк келтирдим демоқчиман, бироқ мени кечиринг юз франк бера олмайман” – деди у.

“Вой ярамас-ей, мен сендан юз франк сўрадимми? Мен сени ҳатто танимайман ҳам-ку!” – дедим. Шунда у менга бир хатни, хат эмас, ифлос бир бўлак қоғозни узатди. Унда кўрсатилган жойга юз франк пул қўйиб кетиш, акс ҳолда, Жоканто Кастрикони, яъни менинг, унинг уйига ўт қўйишим ва сигирларини тортиб олишим буюрилганди. Хат охирига сурбетлик билан менинг имзомни қўйишганди. Менинг энг кўп жаҳлимни чиқарган нарса яна шу бўлдики, хатда имловий хатолар гиж-гиж эди. Мен, университетда бу борада барча мукофотларни қўлга киритган одам, шунақа қилиб хат ёзаманми?

Мен ишни деҳқоннинг юзига бошлаб мушт туширишдан бошладимки, у икки айланиб ерга ағанади.

“Эҳ, ҳали сен мени ўғрига чиқариб қўйдингми, ярамас, аблаҳ!” – деб унга бошлаб тепки туширдим. Қаерига тепганимни фаҳмлаётган бўлсангиз керак. Бутун аламимни олиб бўлгач, “Бу пулни тайинлан-

ган жойга қачон олиб бориб қўясан?” – деб сўрадим. “Бугуннинг ўзида”, – деди у.

“Бўпти, олиб бор!” – дедим. Пул қўйиладиган жой аниқ кўрсатилган эди. Уни арча остига қўмиш лозим. У пулни арча остига қўмиб, ёнимга қайтиб келди. Дарахтдан унча узоқ бўлмаган жойга яшириниб олиб, бу ярамас одам билан нақ олти соат ўтириб ҳалиги муттаҳамни кутсам бўладими! Синьор делла Реббиа, агар лозим бўлса у ерда уч кун ўтириб кутишга ҳам қурбим етарди. Орадан олти соат ўтгач, пасткаш таъмагир пайдо бўлди. У пулни ковлаб олиш учун эндигина энгашган пайтида, мен ўқ уздим. Мен уни шунчалик яхши нишонга олган эдимки, у ўқ еб тўппатўғри ковлаб олаётган пули устига боши билан мук тушди. “Энди эса, галварс, – дедим ёнимдаги кишига, – пулингни ол-да, ҳеч қачон Жоканто Кастриконини пасткашлиқда гумон қилишни ҳаёлингга ҳам келтирмай, туёғингни шиқиллат!” Бечора қалтираганича ўзининг олтмиш беш франкини териб олди, ҳатто уларни тозалаб териб олишни ҳам унутди ва менга миннатдорчилик билдиришга киришиб кетди.

– Эҳ, ҳазрат, – деди Брандолаччо, – сенинг бундай беҳато отишингга ҳавасим келади-да. Уша пайт хурсанд бўлиб қандай кулганингни тасаввур қилаяпман.

– Ишонасизми, синьор Орсо, кўрғошин ўқ ўз парвозининг тезлигидан ҳавода эриб кетаркан. Сиз баллистика фанини ўргангансиз шекилли, бу тўғри-нотўғрилигини менга айтарсиз?

Орсо унинг хатти-ҳаракатининг ахлоқий жиҳатлари ҳақида баҳслашгандан кўра физикага оид бу масалани муҳокама қилишни афзал кўрди.

Бундай илмий фикрлашларга мутлақо бефарқ қаровчи Брандолаччо эса, тез орада қуёш ботишини айтиб, унинг мулоҳазаларини тўхта-тиб қўйди.

– Орсо Антон, биз билан тамадди қилишни хоҳламас экансиз, синьора Коломбани ўзингизни кутишга мажбур қилманг. Куёш ботгандан кейин кўча кезиб юриш яхши эмас. Айтмоқчи, нега қуролсиз юрибсиз? Бу атрофларда ёмон одамлар кезиб юришади, эҳтиёт бўлинг! Бугун сиз ҳеч кимдан хавотирланмасангиз ҳам бўлади, чунки Барричини уйига нозирни меҳмонга олиб келаяпти. Барричинилар уни йўлда кутиб олишган ва у Пьетранерда бир кун тўхтади. У Кортога, уларнинг таъбири билан айтганда, алламбало қурилиш пойдеворига биринчи тош қўйишга бораяпти. Қандай бемаънилик! Бугун у Барричиниларникида тунаб қолади, эртага эса Барричинилар мутлақо бўш бўлишади. Улардан бири, Винченделло ўлгудек ҳавойи йигит. Иккинчиси, Орландуччо ҳам ундан қолишмайди. Уларни бирга учратишдан эҳтиёт бўлинг, яхшиси, бугун бирини, бошқа куни иккинчисини гумдон қилган маъқул. Бироқ огоҳлантириб қўяй, жуда ҳушёр бўлинг.

– Насиҳатларинг учун ташаккур, – деди Орсо, – фақат улар билан ҳеч нарсани бўлиша олмаётган жойим йўқ. Агар уларнинг ўзи менга хиралик қилишмаса, улар билан ишим йўқ.

Босқинчи тилини чиқариб уни истеҳзоли тарзда қимирлатиб қўйди, лекин ҳеч нарса деб жавоб бермади.

Орсо кетиш учун ўрнидан турди.

– Айтганча, – деди Брандолаччо, ўқдори учун сизга миннатдорчилик билдирмабман-ку, у мен учун айтилган муддао бўлди-да, энди мен ҳозирча ҳеч нарсага муҳтож эмасман, ҳа, айтмоқчи, менга пойафзал ҳам керак. Бироқ тез орада олқор терисидан ўзимга ажойиб чорқлар тикиб оламан.

Орсо безорининг қўлига иккита беш франкли танга қистирди.

– Ўқдорини сенга Коломба бериб юборган, мана бунга эса, пойабзал сотиб ол.

– Бемаънилиқ қилманг, лейтенант, – хитоб килди Брандолаччо, тангаларни унга қайтараётиб, – нима, мен сизга гадоманми? Мен нон ва ўқдори олишим мумкин, бироқ ҳеч қандай садақа олмайман.

– Мен эски жангчилар бир-бирларига ёрдам қилишлари мумкин, деб ўйлабман. Бўпти, омон бўл!

Орсо кетаётиб билинтирмасдан каллакесарнинг сумкасига бояги пулларни ташлаб юборди.

– Кўришгунча, Орсо Антон! Эҳтимол, тез орада яна макида учрашиб қолиб Вергилийдан шеърлар айтишармиз, – деди безори.

Орсо ҳамсуҳбатларидан ажрашиб, ўн беш дақиқача йўл юргач, ортидан кимдир жон-жаҳди билан чопиб келаётганлигини пайқади. Бу Брандолаччо эди.

– Бу энди ҳаддан ташқари, лейтенант, – қичқирди у ҳаллослаб, – ростдан ҳам ҳаддан ташқари, қуюшқондан чиқиш. Мана, сизнинг ўн франкингиз. Агар бу ишни сиздан бошқа киши қилганида, мен унинг бу қилигини кечирмаган бўлардим. Мендан синьора Коломбага салом айтиб қўйинг. Тунингиз хайрли бўлсин.

Орсо уйига келиб синглизининг ўзи узок вақт йўқ бўлиб кетганлигидан гоят безовталаниб ўтирганини кўрди. Синглиз акасини кўриб бироз хотиржам тортиб, одатдаги гамгин қиёфасига кирди. Кечки овқат устида фақат арзимас нарсалар ҳақида гаплашишди. Орсо синглизининг хотиржам қиёфасини кўриб, унга безорилар билан учрашуви ҳақида гапириб берди, ҳатто уларнинг Килинанинг ахлоқий ва диний тарбияси ҳақида бироз тегишиб олишга ҳам журъат қилди.

– Брандолаччо виждонли одам, – деди Коломба, – бироқ, эшитишимча, Кастрикони бироз йўлдан озган одам.

– Ўйлашимча, у Брандолаччога, Брандолаччо эса унга мос келадиган одамлар, – деди Орсо.

– Уларнинг ҳар иккаласи жамият билан очиқ уруш қилиб яшашаяпти. Бир кун қилган жиноятлари бошқа кун уларни янги жиноят сари етаклаяпти. Шундай бўлса ҳам, эҳтимол, улар макида яшириниб юрган бошқа кишиларга нисбатан камроқ гуноҳкор, деб ўйлайман.

Бу гапни эшитиб синглизининг юзида қувонч учқунлари жилонланди.

– Ҳа, – давом этди Орсо, – бу бечора кишиларнинг ҳам ўзига хос виждони, гурурлари бор. Уларни бундай ҳаётга пасткашлиқ, хасислиқ эмас, шафқатсиз бидъат ҳукм қилган.

Ўртага чўккан сукунат анча давом этди.

– Акажон, – деди Коломба унга қаҳва қуяётиб, – бугун кечаси Карло Баттиста Пьетри вафот этганлигини эшитгандирсиз? У ботқоқ безгагидан ўлибди.

– Пьетри деганинг ким?

– Бу шу қишлоқлик Мадаленанинг эри, у ўлаётган отамиздан ён дафтарчасини олиб қолган аёл. У мендан марҳумнинг бошига келиб, марсия ўқишимни илтимос қилганди. Сиз ҳам борсангиз яхши бўларди. Улар қўшнилариимиз ва бундай кичик қишлоқчада уларга иззат-ҳурмат кўрсатмасак бўлмас.

– Жин урсин! Синглим гўянда бўлишини хоҳламайман.

– Орсо, – эътироз билдирди Коломба, – марҳумларни ҳар ким ўзларича иззат-ҳурмат қилиб кўмишади. Ballata – марсия ўқиш одати бизга ота-боболаримиздан қолган ва биз уни қадимий удум сингари эъозлашимиз керак. Мадаленада бундай иқтидор йўқ. Фьордиспина

кампир эса, қишлоқнинг энг яхши гўяндаси касал бўлиб ётибди. Ахир кимдир ballata ўқиши шарт-ку.

— Агар Карло Баттисто ўз тобути устида бемаза шеърлар ўқилмаса, нариги дунёга йўл топа олмайди деб ўйлайсанми? Агар жуда зарур деб ҳисобласанг у ёққа бора қол, Коломба, мен ҳам сен билан бораман, бироқ илтимос, марсия айтма, бу сенинг ёшингдаги қизларга ярашмайди.

— Акажон, мен ваъда бериб қўйганман. Бу ерда шундай одат борлигини яхши биласиз ва такрорлаб айтаманки, бу ерда мендан бошқа марсия айтувчи ҳеч ким йўқ.

— Бу аҳмоқона одат.

— Менга ҳам марсия айтиш жуда оғир, у менга барча бахтсизликларимизни ёдимга солади. Эртага бу туфайли тобим қочиб қолади, бироқ боришим керак. Боришимга рухсат беринг, ака. Аяччода бизнинг одатларимизга беписанд инглиз қизини хушнуд қилиш учун менга марсия айттирганингизни эсланг. Энди бу ишимни мендан миннатдор бўладиган, ғам-аламларни енгишига ёрдамим тегадиган бечора кишилар учун қилсам нима қилибди?

— Бўпти, билганингни қил! Гаров ўйнайман, сен ўз марсиянгни аллақачон тўқиб қўйгансан ва энди унинг беҳуда кетишлигини хоҳламаяпсан.

— Йўқ, акажон, мен марсияни ҳеч қачон олдиндан тўқий олмайман. Мен марҳум бошида туриб, унинг ортида қолганлар ҳақида ўйлайман, кўзларимга ёш қўйилиб, фикримга нима келса куйлай бошлайман.

Бу гапларни қиз шунчалик соддалик билан айтдики, уни шоиралик шон-шуҳрати ортидан қуваяпти, деб гумонсирашга ҳам ўрин қолмаганди. Ниҳоят, Орсо рози бўлди ва синглиси билан Пьетрларникига жўнади. Марҳум боши очиқ ҳолда, энг қатта хонадаги стол устига қўйилганди. Унинг бошида беваси турар, бир тўда хотинлар хонанинг ярмини эгаллаб туришарди, хонанинг иккинчи ярмида эса, яланг бош бўлиб олишган эркаклар сукут сақлаганларича жасадга тикилиб туришарди. Янги кирган ҳар бир меҳмон столга яқинлашиб жасадни ўпар, унинг хотини ва ўғлига бош эгишар ва бир сўз демасдан тўдага бориб қўшилишарди. Бироқ вақти-вақти билан тўпланганлардан кимдир жимликни бузиб, бир неча сўз билан марҳумга мурожаат қиларди:

— Меҳрибон хотинингни нега ташлаб кетдинг? Ахир у сенга ғамхўр эмасмиди? Нега бундай қилдинг? Нега бир ойгина кутиб турмадинг? Неваранинг туғилишини кўриб, кейин кетсанг бўлмасмиди? — хитоб қилди аёллардан бири.

Баланд бўйли ёш йигит Пьетрининг ўғли, отасининг муздек қўллари сикқанича унинг гапини давом эттирди:

— О, отажон, нега сен male morte¹ билан ўлмадинг? Биз сен учун қасос олган бўлардик!

Эшикдан кириб келган Орсонинг биринчи эшитган гапи шу бўлди. Уни кўриб, тўпланганлар шошилиб ўзларини четга олишди, енгил шивир-шивир бошланиб, Коломбанинг марсия айтишга келиши хонадагиларни бироз жонлантириб юборгандек бўлди. Коломба бева аёлни ўпди, унинг қўллари ушлаганича, ерга тикилиб бир неча дақиқа ўз ҳаёлларига ғарқ бўлиб турди. Кейин рўмолини кўтариб ташлаб марҳумга тикилиб қаради ва унга бош эганча, худди жасад сингари бўзариб, марсияни бошлади.

¹ “Қатл, ғайритабиий ўлим”. Ўғил отасининг мардларча қасос жангида ўлмаганлигидан афсус чекапти.

Шу пайт Маддалена бор овозда хўнграб йиғлай бошлади. Икки ёки уч киши, агар лозим бўлиб қолса ҳар қандай насронийни худди тустовуқ сингари бўғиб ташлай оладиган одамлар ҳам кўзларидан оқиб чиқаётган ёшларини артиб қўйишга мажбур бўлишди.

Коломба бир неча муддат юқоридаги тарзда марсия ўқишда давом этди.

У гоҳ марҳумга, гоҳ унинг оиласига мурожаат қилиб, баъзан марсия орқали марҳумдан ҳам ўз яқинларини хотиржам қилишни ёки айрим маслаҳатлар беришни илтимос қиларди. Марсия ўқиш жараёнида унинг қиёфаси тобора ҳаяжонли тус олиб борар ва юзлари қизариб кетандек кўринар, шу сабабли тишларининг оппоқлиги, кўз қорачиқларининг кенгайиб кетганлиги кўзга яққол ташланарди. Шу пайт у оёқлари устига ўтириб олиб башорат қилаётган қадимий каромат-гўйларга ўхшарди. Агар бир неча хўрсиниш ва ичига ютилиб турган ҳиқиллашларни ҳисобга олмасак, уни ўраб турган одамлар орасидан секингина шивирлаш ҳам эшитилмасди. Орсога бу ёввойи поэзия унчалик таъсир қилмаса ҳам, тез орада у ҳам умумий руҳиятга қўшилиб бораётганлигини ҳис қилди. Кейин у қоронғи бурчакка ўтиб олиб, ўзини боса олмай худди Пьетранинг ўғли сингари йиғлай бошлади.

Тўсатдан тингловчилар сафида энгил безовталиқ сезилди, уларнинг давраси очилиб, ўртага бир неча бегона кишилар киришди. Кўрсатилаётган шошилинич иззат-хурматга кўра, улар эътиборли кишилар эканлиги, уларнинг маросимдаги иштироки оила аъзоларига кўрсатилаётган илтифот эканлиги сезилиб турарди. Кириб келганларнинг олдингиси қирқ ёшлардаги киши бўлиб, қора камзулидан, ёқасидаги қизил тасмадан, салобати ва ишончли кўринишидан у нозир эканлигини дарров пайқаб олиш мумкин эди. Унинг орқасидан букчайиб қолган серзарда қиёфали қария кириб келди. Зангори кўзойнаклари орқасидан унинг чўчиётган ва ташвишли қиёфаси шундайгина сезилиб турарди.

Яшил кўзойнакли кишининг кўриниши Орсода галати хотираларни уйғотиб юборди. Унинг доимо нозирнинг ёнида туришга уринаётганлигининг ўзиёқ, ким эканлигини аён этиб турарди. Бу адвокат Барричини, Пьетранинг мэри эди. У ўғиллари билан биргаликда нозирни марсия тинглаш учун олиб келганди. Бу дақиқаларда Орсонинг хаёлида нималар содир бўлаётганлигини аниқлаш қийин, бироқ душманининг бу ерга келиши унда қандайдир жирканиш ҳиссиётини уйғотди ва шу пайт у ўзини ҳар қачонгидан кўра ўзи рад этиб келаётган гумонларга ишонаётгандек ҳис қила бошлади.

Бир умр ундан нафратланиб юришга онт ичган одамни кўрган Коломбанинг қиёфаси бир зумда ёвузона тус олди. Унинг ранги оқариб, овози бўғиқ чиқа бошлади, куйлаётган марсияси оғзида қотиб қолгандек бўлди. Бироқ у янги куч билан марсиясини давом эттиришга ўзида ирода топа олди.

Коломба марсия айтиб курсига ўтирди, рўмолини юзига тушириб хўнграб йиғлаб юборди.

Аёллар унинг атрофини ўраб олишди. Эркаклардан кўпчилиги мэр ва унинг ўғилларига олайиб назар сола бошлади. Айрим қариялар эса уларнинг бу ерга келганлигига норозилик билдира бошлашди. Марҳумнинг ўғли тўдалашган одамлар орасидан ўтиб, мэрга тезроқ бу ердан кетишни илтимос қилмоқчи бўлди. Бироқ мэр бу таклифни кутиб ўтирмади. У эшик олдида етганида, ўғиллари аллақачон ташқарига чиқиб улгурганди. Нозир Пьетрининг ўғлига кўнгиш сўраб бир неча оғиз сўз айтиб, уларнинг орқасидан чиқишга шошилди. Орсо синглиси ёнига келиб, унинг қўлларидан тутганича хонадан олиб чиқди.

– Уларни кузатиб қўйинглар, – деди Пьетрининг ўгли ўз дўстларига. – Эҳтиёт бўлинглар, уларга ҳеч нарса бўлмасин!

Икки-уч ёш йигит тезлик билан ханжарини курткаларининг чап енгига тикишиб, Орсо ва сингисини уйлари эшигигача кузатиб қўйишди.

Юраги изтиробларга тўлиб кетган, бутунлай тинкаси қуриган Коломбанинг бир оғиз гапиришга ҳоли йўқ эди. У бошини акасининг елкасига қўйиб ўтирар, қўллари билан унинг қўлларини маҳкам сиқиб турарди. Шу пайт эшик очилиб кўрқиб кетган Саверия кириб келди. “Жаноб нозир келаяпти!” – деди у ҳовлиқиб. Бу сўзни эшитган Коломба ўз беҳоллигидан уялиб кетди, шекилли, курсига суяниб, ўрнидан турди. Унинг қўллари остидаги курси қалтираб турганини кўриш мумкин эди.

Нозир бундай бевақт ташриф буюрганлигидан узр сўради, сийқаси чиққан сўзлар билан гудранди. Синьорина Коломбага ҳамдардлик изҳор қилиб, кучли ҳаяжонланишнинг хавfli жиҳатларини эслатди. Марсиячилик иқтидори одамлар қалбидаги бидъатни кучайтиришни таъкидлаб, у куйлаган марсиянинг охириги жумлаларининг мазмунига енгилгина эътироз билдирди. Кейин гапириш оҳангини ўзгартириб, Орсога мурожаат қилди.

– Жаноб делла Реббиа, мен сизга инглиз дўстларингизнинг қўпдан-қўп саломларини етказишим керак. Мисс Невил синьора Коломбага салом айтиб юборди. Менда унинг сизга аталган хати бор.

– Мисс Невилдан хат дейсизми? – хитоб қилди Орсо.

– Бахтга қарши у ҳозир ёнимда эмас. Бироқ уни сизга беш дақиқадан кейин келтириб беришади. Унинг отаси касал бўлиб қолди. Бир муддат у бизнинг лаънати безгагимизга дош беролмайдими, деб кўрққандик. Бахтимизга, у ҳозир анча соғайиб қолди, бунга тез орада ўзингиз ҳам ишонч ҳосил қиласиз, чунки менимча, сизлар тез орада қайта кўришасизлар.

– Мисс Невил, албатта, жуда ташвиш чеккандир?

– Бахтимизга унинг қизи хавф-хатар анча чекингандан кейингина хабардор бўлди. Жаноб делла Реббиа, мисс Невил менга сиз ва синглингиз ҳақида жуда қўп гапириб берди. (Орсо енгил таъзим қилиб қўйди). Унинг ҳар иккалангизга ихлоси жуда баланд. Унинг назокатга тўла ташқи қиёфаси, биров ҳавойилиги заминида жуда катта соғлом ақл яшириниб ётибди.

– У жуда назокатли инсон, – деди Орсо.

– Мен бу ерга қарийб унинг илтимоси билан келдим. Сизнинг оилангизда содир бўлган машъум воқеа тафсилотини мендан ўзга ҳеч ким яхшироқ билмаса керак. Бу ҳақда гапириб, сизларни яна изтиробга солишни хоҳламасдим. Жаноб Барричини ҳали-замон Пьетранерада мэр экан, мен эса департамент нозири эканман, сизга маълум шубҳа-гумонларга қандай муносабатда эканлигимни айтиб ўтирмасам ҳам бўлади. Агар менга етказилган маълумотлар рост бўлса, айрим бемаъни кишилар сизга баъзи миш-мишлар билан ёмон таъсир ўтказаятган ва сиз уларни қаҳр-ғазаб билан инкор этаётган эмишсиз. Сиздек ҳарбий ва ахлоқи пок кишидан мен ҳам айни шуни кутгандим.

– Коломба, – деди Орсо, курсисини у томон суриб, – сен жуда толиқдинг. Бор, дамнингни ола қол.

Коломба бошини чайқаб, рад жавобини берди.

У аллақачон ўзининг одатдаги хотиржам қиёфасига кириб олган, бироқ ёниқ кўзларини нозирдан узмай, унинг гапларини тингларди.

– Жаноб Барричини, – гапида давом этди нозир, – ўртада мавжуд бўлган, айтиш мумкинки, ўзаро душманликни, яъни ҳар икка-

лангиз тушиб қолган ноаниқ вазиятга барҳам беришга уринаяпти. Менга қолса, ўрталарингизда бир-бирларингизни иззат-хурмат қилиш учун Худои таоло яратган одамларникидек муносабатлар ўрнатилса, бундан мен фақат қувонаман, холос.

– Жаноб нозир, – ҳаяжонланиб унинг гапини бўлди Орсо, – мен ҳеч қачон отамнинг ўлимида адвокат Барричинини айбдор деб ҳисобламаганман. Бироқ у шундай бир иш қилдики, энди унинг бу қилмиши менга бир умрга у билан борди-келди қилишимга халал беради. У машҳур босқинчи номидан таҳдидона хат ёзиб ёки бу хатни отам ёзган деб унга ноўрин тухмат қилди. Қолаверса, марҳаматли жаноб мэр бу хатни ёзиб, эҳтимол, отамнинг ўлимига билвосита сабабчи бўлгандир.

Нозир фикрини жамлаб олиш учун бир муддат жим қолди.

– Сизнинг отангизнинг феъл-атвори тезлиги туфайли бу гапга ишониб Барричини устидан арз қилганди. Унинг бу шошма-шошарлигини кечирса бўлади, лекин бундай кўр-кўрона ишонч сиз томонингиздан бўлишлиги мумкин эмас. Мен Барричинининг феъл-атвори ҳақида гапириб ўтирмайман. Сиз уни мутлақо билмайсиз ва унга қарши нотўғри фикрдасиз... бироқ ўйламанг, у қонунни яхши биладиган киши...

– Бироқ марҳаматли жаноб, – деди ўрnidан туриб Орсо, “бу хатни жаноб Барричини ёзмаган” деган фикр, уни менинг отам ёзган деган хулосага олиб келмайдими? Ахир отамнинг обрўси менинг обрўйим.

– Полковник делла Реббианинг софдил одам бўлганига ҳеч ким менчалик ишонмаса керак, – давом этди нозир, – ҳарҳолда, бу хатни ёзган муаллиф ҳозир маълум-ку...

– Ким? – деди Коломба нозирга яқинлашиб.

– Кўплаб жиноятларда айбдор бўлган бир ярамас. Сиз корсикаликлар бундай ўғриларни ҳеч қачон кечирмасликларингизни биламан. У ҳозир Бастия қамоқхонасида ётган Томмазо Бьянки исмли киши. У бу лаънати хатни ўзи ёзганлигини тан олди.

– Мен бундай одамни танайман, – деди Орсо. Бироқ унинг бундай хат ёзишидан мақсади нима?

– У шу ерлик, – деди Коломба, – бизнинг собиқ тегирмончимизнинг укаси, ўтакетган ифлос ва алдамчи, ҳамманинг ишончидан чиққан одам.

– У бундан қандай манфаат кўзлаганини ҳозир айтиб бераман, – давом этди нозир.

– Синглингиз эслатган тегирмончи, унинг исми, менимча Теодоро, полковникдан тегирмонни ижарага олган. Бу тегирмон эса, Барричини ўзиники деб даъво қилаётган анҳор устига қурилган. Полковник феъли кенг киши бўлганлиги учун бу тегирмондан қарийб ҳеч қандай фойда олмасди. Томмазо эса, агар анҳорни Барричини ўзиники қилиб олса, тегирмондан маълум миқдорда ижара ҳақи олади деб ўйлаган. Ҳаммага маълумки, Барричини пулни яхши кўради. Қисқаси, Томмазо акасига яхшилик қиламан деб, босқинчининг номидан ёзилган хатга қалбаки имзо қўйган. Бор гап-сўз мана шу! Биласизки, Корсикада оилавий ришталар жуда мустаҳкам ва айнан мана шу баъзан одамларни жиноятга етаклайди. Менга бош прокурор ёрдамчиси ёзган мана бу хат мазмунини билан танишишни истайсизми? Бу хат мен ҳозир гапирган барча фикрларимни тасдиқлайди.

Орсо Томмазонинг иқрори батафсил ёзилган хатга кўз югуртирди. Коломба уни акасининг елкаси оша ўқиди ва қичқириб юборди:

— Орландуччо Барричини бундан бир ой илгари акамнинг қайта-ётганлиги овоза бўлгач, Бастияга борган эди. У Томмазо билан учрашиб, уни пул эвазига бу ёлгон иқрорга кўндирган.

— Синьора, — деди нозир бетоқат оҳангда, — сиз барча нарсаларни ғалати сохталик билан тушунтиришга уринаяпсиз. Ахир, ҳақиқатни шу йўл билан билиб бўладими? Сиз жаноб делла Реббиа анча мулоҳазакор одамсиз, ўзингиз энди нима фикрда эканлигингизни менга айта қолинг. Сиз ҳам синьора сингари қатъий жазони кутмаётган бир киши, ўзи билмайдиган кишига яхшилик қиламан деб, сохта хужжатга бекордан-бекорга имзо қўяверишига ишонасизми?

Орсо прокурор ёрдамчисининг хатини диққат билан ўқиди, ҳар бир сўзнинг салмоғини ўлчаб кўрди. Чунки, у адвокат Барричинини ўз кўзлари билан кўрган дақиқалардан бошлаб унинг айбдор эмаслигига бир неча кун олдингидек ўзини-ўзи ишонтира олмаслигини хис қиларди.

Ниҳоят, у хатдаги фикрлар уни қаноатлантирганлигини тан олишга мажбур бўлди. Бироқ, Коломба қатъий равишда норозилик билдирди:

— Томмазо Бьянки алдамчи! Ишонаманки, у ҳеч қандай жазога ҳукм қилинмайди ёки қамоқдан қочиб кетади.

Нозир елкасини қисди.

— Мен сизга, жаноб делла Реббиа, ўзимдаги маълумотларни баён қилдим, холос, — деди у. — Мен жўнаб кетаман ва сизга ўйлаб кўришни маслаҳат бераман. Мен соғлом фикрлашингиз сизни тўғри йўлга солади деб кутаман ва бу синглингизнинг гумонларидан кучлироқ бўлади дея умид қиламан.

Орсо бир неча сўз билан Коломбани оқлади ва энди ягона гуноҳкор Томмазо эканлигига ишонишини айтди. Нозир кетиш учун ўрнидан турди.

— Агар бунчалик кеч бўлиб қолмаганида эди, — деди у, — сизга мисс Невилнинг хатини олиб келиш учун мен билан боришликни таклиф қилган бўлардим. Сиз Барричинига менга айтган гапларингизни такрорлаган ва барчасига барҳам берган бўлардингиз.

— Орсо делла Реббиа ҳеч қачон Барричинилар уйига қадам ранжида қилмайди! — деди газаб билан Коломба.

— Уйингизда синглингиз хўжайин кўринадими? — масхараомуз сўради нозир.

— Марҳаматли жаноб, — қатъий овозда деди Коломба, — сизни чалғитаяптилар. Сиз адвокатни яхши билмайсиз. У оламдаги энг айёр, энг муғомбир киши. Сиздан ёлвориб сўрайман, Орсонинг номусорини ер билан битта қиладиган ишга мажбурламанг.

— Коломба! Сен бутунлай ақлдан озаяпсан! — қичқирди Орсо.

— Орсо, Орсо! Мен сизга кўрсатган қутича ҳақи-ҳурмати, сизга ялинаман, мени охиригача тингланг! Биз ва Барричинилар ўртасида қон бор, сиз уларникига бормайсиз!

— Синглим!

— Йўқ, акажон, сиз у уйга бормайсиз, акс ҳолда бу уйдан мен кетаман ва мени ҳеч қачон қайтиб кўрмайсиз. Орсо, менга шафқат қилинг.

Қиз шундай деб акаси олдига тиз чўкди.

— Синьора Коломбанинг бундай ўйламасдан иш қилишлигидан ғоят афсусдаман. Бироқ, уни ишонтирасиз деган умиддаман, — деди нозир.

У эшикни очиб, Орсо унга эргашишини кутиб тўхтаб қолди.

— Мен уни бу аҳволда ёлғиз қолдира олмайман. Эртага агар...

– Мен жуда барвақт жўнайман, – деди нозир.

– Ҳеч бўлмаса эрталабгача кутинг, акажон, – деди қиз қўлларини қовуштириб. – Менга отамнинг ҳужжатларини кўриб чиқишга муддат беринг... Сиз буни рад этишингиз мумкин эмас.

– Бўпти, сен уларни бугун оқшом кўриб чиқасан, бироқ, мени бундай ақлдан оздирувчи нафратинг билан бошқа азобламассан, деб ўйлайман. Мени кечиринг, жаноб нозир. Мен ҳам ўзимни ёмон сезаппман. Яхшиси, эртага...

– Кечаси ётиб ўйла, эрталаб туриб сўйла, дейишади. Ишонаманки, эрталабгача иккиланишларингиз ўтиб кетади, – деди нозир кетаётиб.

– Саверия! – қичқирди Коломба. – Чироқни олиб, жаноб нозирни кузатиб кўй. У сенга акамга келган хатни ҳам бериб юборади.

У яна фақат хизматкор аёл эшитадиган бир неча сўзларни айтди.

– Коломба, – деди Орсо нозир кетгач. – Сен мени жуда хижолатга кўйдинг. Хўш, қачонгача мутлақо аниқ далилларни рад қилиб юрмоқчисан?

– Сиз менга эрталабгача муддат бердингиз, – жавоб берди у. – Менинг вақтим жуда кам, бироқ ҳали умидимни узганим йўқ.

Қиз калитлар шодасини олиб, юқори қаватдаги хоналарнинг бирига чиқиб кетди. У полковник делла Реббиа ўзининг энг муҳим ҳужжатларини сақлаб қўядиган ғаладонларни қанчалик шиддат билан очиб-ёпаётганлиги шундайгина эшитилиб турарди.

Саверия узоқ вақт йўқ бўлиб кетди ва у хат билан бирга уйқули кўзларини уқалаб кириб келаётган Килинани кўрганида, унинг сабр косаси лиммо-лим тўлиб бўлаёзганди.

– Қизалоқ – деди Орсо, – бундай кечки пайтда нима қилиб юрибсан? – сўради Орсо.

– Мени оймқиз чақирибди, – жавоб берди Килина.

“Қизча унга нимага керак бўлди экан?” ўйлади Орсо ва мисс Лидиянинг хатини очиб ўқишга шошилди. Бу пайт Килина Коломбанинг хонасига кўтарилди.

“Отам анча бетоб, ёзарди мисс Невил, бундан ташқари у хат ёзишга шунчалик дангасаки, ҳар доим унинг котибаси вазифасини бажаришга мажбурман. Сизга маълумки, ўша кун у денгиз соҳилида биз билан соҳил манзараларини томоша қилиб завқланиш ўрнига, сув кечиб ов қилганди. Бу эса сизнинг ажойиб оролингизда безгак касали билан оғриб қолиш учун мутлақо етарли. Мен бу ердан туриб сизнинг қиёфангизни кўз олдимга келтираяппман. Шубҳасиз, сиз ўз ханжарингизни қидираяпсиз, умид қиламанки, ундан сизда бошқа йўқ. Шундай қилиб, отам кичик безгак билан оғриб колди, мен эса ниҳоятда кўрқиб қолдим. Нозир (мен уни астойдил равишда энг серилтифот одам деб ҳисоблайман) отамни даволаш учун худди шундай серилтифот докторни юборди. У икки кун ичида бизни барча безовталиклари миздан халос қилди: безгак бошқа хуруж қилмади ва отам яна овга чиқиш ҳақида ўйлапти, бироқ мен унга рухсат бермаяппман. Ўзингизнинг тоғдаги қасрингизни яхши топиб олдингизми? Сизнинг шимоллий минорангиз жойида эканми? У ерда арвоҳлар кўпми? Барча нарсалар ҳақида батафсил сўраётганимга сабаб, отам унга сиз буғу, тўнғиз, олқор овлашга ваъда берганингизни эслаб турибди.

Бастияга жўнаётиб, сизнинг меҳмондўстлигингиздан фойдаланмоқчимиз ва мен умид қиламанки, делла Реббианинг қасри сиз айтганингиздек эски ва вайрона уй бўлиб, устимизга қулаб тушмоқчи бўлса ҳам, бизни яхши кутиб оласиз. Нозир билан суҳбатлашаётиб у жуда ҳам серилтифот бўлса ҳам ҳеч қачон суҳбат мавзусининг чек-

ланганлигини ҳис қилмайсиз. (Дарвоқе, мен унинг бошини айлан-тириб қўйганга ўхшайман). Биз сиз ҳақингизда ҳам суҳбатлашдик, жаноб Орсо бастиялик ҳуқуқшунослар ўзлари қамоқда сақланаётган қандайдир фирибгарнинг иқрорини жўнатишибди. Бу иқрорнинг мазмуни шундан иборатки, у сизнинг барча охириги шубҳаларингизни йўққа чиқариб юборади. Мени баъзан жуда ташвишга соладиган юрагингиздаги адоватингиз энди тамом бўлиши лозим. Бу мени қандай хурсанд қилишини тасаввур ҳам қила олмайсиз. Соҳибжамол шоира ила қўлингизда қурол билан, тунд қиёфада жўнаб кетганингизда, сиз менга ҳар қачонгидан кўпроқ корсикаликларга ўхшаб кўриндингиз. Хўп, бўлди, мен сизга бу ҳақда шунчалик батафсил ёзаётганлигимга сабаб, ўлгудек зерикаётганимда...

Сиз менга тўрт саҳифалик хат ёздиришга мажбур қилганингиз билан мақтанишингиз мумкин. Бироқ, такрорлайман, мен жуда зерикаяпман ва сизга ҳам шундай батафсил хат ёзишга рухсат бераман. Айтмоқчи, шу пайтгача ўзингизни Пьетранера Кэстлга яхши етиб борганлигингиз ҳақида маълум қилмаганингиздан ҳайратдаман. Лидия”.

Орсо хатни уч-тўрт марта қайта-қайта ўқиди, ундаги ҳар бир сўзни ўзича турлича изоҳлаб кўрди. Кейин узундан-узун жавоб хати ёзиб, уни Саверияга бериб, шу оқшом Аяччога жўнаётган ҳамқишлоғиникига элтиб беришни буюрди. У энди Барричиниларнинг оилага келтирган кулфатлари ҳақиқатми ёки уйдирмами эканлигини синглиси билан муҳокама қилишни ҳам унутганди. Мисс Лидиянинг хати у учун бутун оламини қизил рангга бўяб юборганди. Энди унинг юрагида на гумонларга, на нафратга ўрин қолмаганди. У синглисининг пастга тушишини бир неча дақиқа кутиб турди ва бошқа кутишни истамай шунчалик хотиржам тортиб ухлашга ётдики, бундай хотиржамликни у анчадан бери ҳис қилмай юрганди.

Коломба Килинани махфий топшириқ билан жўнатгач, туннинг қатта қисмини отасининг эски ҳужжатларини ўқиш билан ўтказди. Тонг ёришар арафасида кимдир унинг деразасига бир неча майда тошчалар отди. Бу белгига кўра у боққа чиқди ва дарчани очиб, иккита номаълум кўринишдаги кишиларни ичкарига киритди. Уларни энг аввало ошхонага бошлаб кириб, овқатлантирди.

Эрталаб соат олтиларда нозирнинг хизматкори келиб, Орсонинг дарвозасини тақиллатди. Коломба томонидан қабул қилинган хизматкор нозир жўнашга тайёр эканлигини ва унинг акасини кутаётганлигини айтди. Коломба ҳеч бир иккиланмасдан акаси зинапоядан йиқилиб, оёғи шикастланганини, юра олмаётганлиги сабабли нозирдан кечирим сўраётганлигини ва агар у илтифот қилиб бу ерга келишни лозим топса, жуда миннатдор бўлишлигини айтди.

Тез орада Орсо уйқудан туриб, пастга тушди ва синглисидан “Нозирдан одам келмадими?” деб сўради.

– Унинг ўзи бу ерга келмоқчи эмиш, – жавоб берди қиз ишонарли оҳангда.

Орадан ярим соатча вақт ўтса-да, Барричинилар уйида ҳеч қандай ҳаракат кўринмади. Бу орада Орсо синглисидан ҳужжатлардан қандай янгилик топганлигини сўради. Қиз барчасини нозир келгач, унинг олдида гапириб беришини айтди.

Қиз жудаям хотиржам кўринар, фақат юзи ва кўзининг ифодаси у саросимали ҳаяжонда эканлигидан далолат бериб турарди.

Ниҳоят, Барричинилар уйининг дарвозаси очилди ва сафар либосидаги нозир биринчи бўлиб кириб келди. Унинг ортидан мэр билан икки ўғли эргашиб келарди. Департаментнинг ягона ҳукмдори куёш

чиқиши биланоқ учта Барричинилар ҳамроҳлигида майдонни кесиб ўтиб, делла Реббиа уйига кириб бораётганлигини кўрган пьетранераликларнинг ҳайратлари чексиз эди.

— Улар мурасага келишмоқчи! — қичкиришди қишлоқлик сиёсатдонлар.

— Мен айтгандим-ку, ахир, — гап қўшди бир қария, — Орсо қатъий бир иш қилолмайди. У қитъада узоқ қолиб кетганлиги сабабли, анча бошқача одамга айланиб қолган.

— Нима бўлсаям, Барричиниларнинг ўзлари уникага ташриф буюришяпти-ку. Улар кечирим сўрашга келишяпти, — эътироз билдирди Реббиа тарафдорларидан бири.

— Уларнинг ҳаммасининг бошини нозир айлантираяпти, — жавоб берди қария. — Эҳ, одамларда жасорат деган нарса камайиб кетди, болалар ҳам худди никоҳсиз туғилган фарзандлардек оталарининг қонини ҳурмат қилмай қўйишди.

Нозир Орсонинг тик туриб бемалол юраётганини кўриб бироз ҳайратга тушди. Коломба эса ёлгон гапирганлигини айтиб кечирим сўради.

— Агар бошқа бир уйга тушганингизда эди, жаноб нозир, — деди у, акам кеча кечқуруноқ сиз билан бориб, ўз иззат-ҳурматини кўрсатган бўларди.

Орсо минг бор узр сўраб, ўзини гоят хижолат тортираётган бу бемаъни муғомбирликда иштирок этмаганига ишонтиришга уринарди. Нозир ва қария Барричини у ростакамига афсусланаётганига ишонгандек бўлишди. Чунки у хижолат тортиб, синглисига тинмай танбеҳ берарди. Бироқ мэрнинг ўғиллари ҳамон қовоқ уюб туришарди.

— Бизни мазах қилишяпти, — деди Орландуччо ҳамма эшитсин учун баланд овозда.

— Агар менинг синглим менга шунақа қилиқ қилганида, — деди Винцентелло, — мен унинг бундай қилиғини иккинчи бор такрорламайдиган қилардим.

Бу сўзлар ва уларнинг оҳанги Орсога мутлақо ёқмади ва кайфиятини бузди. Унинг кўзлари нафрат чақнаб турган ёш Барричинилар кўзлари билан тўқнашди.

Бу орада ҳамма курсиларга ўтирди. Ёлғиз Коломбагина ошхона эшиги ёнида тик турарди. Нозир гап бошлади ва бир неча умумий жумлаларда мамлакатда ҳукм сураётган айрим бидъатлар ҳақида тўхталиб, кўплаб ҳолларда ашаддий душманчиликлар ўзаро тушунмовчиликларга асосланганлигини таъкидлади. Кейин у мэрга мурожаат қилиб, унга жаноб делла Реббиа Барричиниларнинг оиласи уларни отасидан жудо қилган ачинарли воқеаларга ҳеч қачон бевосита ёки билвосита иштирок этганликларига ишонмаганлигини айтди.

— Тўғри, — деди у, — жаноб Орсо жараённинг икки оилага тегишли бўлган маълум бир қисмига нисбатан айрим шубҳаларга борган эди. Лекин бу шубҳа-гумонлар жаноб Орсонинг бу ерда узоқ вақт бўлмаганлиги ва у олган маълумотларнинг моҳияти билан боғлиқ эди. Энди эса, охириги далиллар билан танишгач, ўзини бутунлай қониққан деб ҳисоблаб, жаноб Барричини ва унинг оиласи билан дўстона, яхши қўшничилик муносабатлари ўрнатишни хоҳлаётганини айтди.

Орсо зўрма-зўраки таъзим қилди. Барричини бир неча сўзларни минғирлаб қўйдик, уларни ҳеч ким эшитмади. Унинг ўғиллари эса, шифтга тикилишди. Нозир энди ўз нутқининг давомини Орсога қаратмоқчи бўлиб турганида, Коломба рўмоли остидан бир неча қоғозлар чиқариб, мағрур қиёфада уларнинг қошига келиб тўхтади.

– Мен икки оила ўртасидаги адоватнинг тугадини самимий қониқиш билан кўраяпман, – деди у. – Бироқ бу ярашув тўла бўлишлиги учун бир-биримизга айрим нарсаларни тушунтириб беришимиз, ҳеч нарсани шубҳа остида қолдирмаслигимиз лозим. Жаноб нозир, мен Томмазо Бьянкининг кўрсатмаларини шубҳали деб ҳисоблаш учун бутунлай ҳақлиман. Чунки бу кўрсатмалар энг муттаҳам одамнинг кўрсатмаларидир. Мен Барричиниларнинг ўғиллари Бастиядаги қамоқда бу одам билан учрашган бўлиши мумкин, деб айтгандим...

– Бу мутлақо ёлгон, – унинг гапини бўлди Орландуччо. – Мен уни кўрганим йўқ.

Коломба унга нафрат-ла назар ташлаб қўйди ва жуда хотиржам тортиб гапида давом этди:

– Сиз Томмазо қандай мақсадда синьор Барричинига дўқ-пўписа қилиб хат ёзганлигини айтгандингиз. Сизнингча, у отам унинг акаси Теодорга энг арзон нарх билан ижарага берган тегирмонни ўзларида сақлаб қолиш учун сохта хатга имзо чеккан...

– Бу аниқ далил, – деди нозир.

– Бьянкидек ярамас одамдан кўп нарсани кутиш мумкин, – деди Орсо, синглизининг хотиржам қиёфасидан алданиб.

– Хатда 11 июл санаси қўйилган, – давом этди Коломба, кўзлари янада чақнаб. – Бу кун Томмазо ўз акаси олдида, тегирмонда бўлган.

– Шундай, – деди мэр бироз безовталаниб.

– Шундай экан, Томмазо Бьянки бундан қандай фойда олиши мумкин? – хитоб қилди Коломба тантана билан. Теодорнинг ижара муддати 1 июлда тугаган ва отам у билан янги шартнома тузмаган. Мана, бу ҳақда отам қолдирган ҳужжат, мана, шартноманинг бекор қилинганлиги ҳақидаги ҳужжат, мана аяччолик бир тадбиркорнинг отамга янги тегирмонини тавсия қилиб ёзган хати!

Шундай деб у ҳужжатларни нозирга тутқазди. Ҳамма ҳайратдан қотиб қолди. Мэрнинг ранги оқариб кетди. Орсо қовоғини уйиб, нозир ўқиётган ҳужжатларни кўриш учун унга яқинлашди.

– Бизларни таҳқирлашмоқчи! – хитоб қилди яна Орландуччо, газаб билан ўрнидан тураётди. – Ота, кетдик бу ердан, аслида бу ерга келмаслигимиз керак эди.

Барричинига хотиржам тортиш учун бир лаҳза кифоя эди. У қоғозларни кўрсатишни сўради ва нозир бир сўз демасдан уларни унга узатди. Адвокат яшил кўзойнагини пешонасига кўтариб, қоғозларга бефарқлик билан кўз югуртириб чиқди. Бу пайт Коломба унга болалари ёнига қайтаётган бугуни пойлаб турган урғочи шернинг кўзлари билан тикилиб турарди.

– Бироқ... – деди Барричини кўзойнагини кўзларига тушириб, қоғозларни нозирга узатар экан, – марҳум полковникнинг оққўнгиллигини билган Томмазо ўйлаган бўлиши мумкинки... У, эҳтимол, жаноб полковник тегирмонни унга қолдиришидан умид қилгандир. Дарҳақиқат, тегирмон унинг ихтиёрида эди, шундай экан...

– Тегирмонни мен улар ихтиёрида қолдиргандим, – деди Коломба нафратомуз оҳангда. – Отам ўлгач, бу вазиятда менга ўз мижозларимизни сақлаб қолиш муҳим эди.

– Нима бўлса-да, анави Томмазо хатни у ёзганлигини тан олди, бу аниқ, – деди нозир.

– Менга шу нарса равшан бўлаяптики, бу ишда кўплаб пасткашликлар борга ўхшайди, – деди Орсо.

– Менда яна бу жанобларнинг гапларини бутунлай инкор қилувчи бошқа далиллар ҳам бор, – деди Коломба. У шундай деб ошхона эши-

гини очиб юборди ва шу заҳотиёқ хонага Брандолаччо, ҳазрат ва Бруско лақабли ит кириб келди. Ҳар иккала безори ҳам кўринишдан қуролсиз эди. Уларнинг камарларида фақат ўқдонлар осилиб турар, доимий кўринишларини тўлдириб турадиган тўппончалари кўринмасди. Улар хонага кириб, ҳурмат билан бош кийимларини ечдилар.

Уларнинг тўсатдан кириб келиши қандай таассурот қолдирганлигини таърифлаш мушкул. Мэрнинг жойидан ағанаб тушишига сал қолди. Унинг ўғиллари кўлларини чўнтакларига ханжарларга туширганларича оталарини мардонавор ҳимоя қилишга тутинишди. Нозир чиқиш учун эшик томон йўл олди. Орсо эса Брандолаччонинг ёқасидан тутганларча силкитиб қичқира бошлади:

— Бу ерда сенга нима бор, ярамас?

— Бу пистирма! — қичқирди мэр, эшикни очишга уриниб.

Кейин маълум бўлишича, босқинчиларнинг буйруғига кўра Саверия эшикни ташқаридан қулфлаб қўйган экан.

— Яхшилар! Мендан кўрқманглар! — қичқирди Брандолаччо. — Мен сизлар тасаввур қилганларингиздек шайтон эмасман. Бизнинг ҳеч қандай ёмон ниятимиз йўқ. Жаноб нозир, мен сизнинг камтарин кулингизман... Лейтенант, эҳтиёткорроқ бўлинг, бўлмаса, ҳозир бўғилиб қоламан. Бу ерга биз гувоҳ сифатида келдик. Қани ҳазрат, гапир, сенинг тилингни суюги йўқроқ.

— Жаноб нозир, — гап бошлади ҳазрат, — сиз билан танишиш шарафига муяссар бўлмаганман. Менинг исмим Жоканто Кастрикони, бироқ ҳазрат номи билан машҳурроқман. Энди ким билан гаплашаётганингни англаётгандирсиз? Мени яхши танийдиган синьора менга Томмазо Бьянки ҳақида нималар билишимни айтиб туришни илтимос қилганди. Мен у билан Бастияда уч ҳафта илгари қамоқда бирга ўтириш бахтига мушарраф бўлганман. Мен сизларга айтишим мумкинки...

— Овора бўлманг, — деди нозир, — Жаноб делла Реббиа, сиз бу қабиҳ фитнага аралашмагансиз деб умид қиламан. Бироқ айтинг-чи, сиз ўз уйингизда хўжайинмисиз, йўқми? Эшикни очишга буюринг. Сизнинг синглингизга эса, босқинчилар билан қалтис муносабатлари учун жавоб беришига тўғри келади.

— Жаноб нозир! — хитоб қилди Коломба, — бу одам нималарни айтишига қулоқ солишингни сўрайман. Сиз бу ерга адолат қарор топиши учун келгансиз, ҳақиқатни аниқлаш сизнинг бурчингиз. Гапиринг, Жоканто Кастрикони.

— Унга қулоқ солманг! — бараварига қичқаришди учала Барричи-нилар.

— Агар ҳаммамиз бараварига гапирсак, — деди ҳазрат жилмайганича, — биз бир-биримизни ҳеч қачон тушунмаймиз. Томмазо деган киши қамоқда менинг шеригим эди, дўстим эмас. Синьор Орландуччо уни кўришга тез-тез келиб турарди.

— Бу ёлғон! — бараварига қичқаришди ака-укалар.

— Иккита инкор — битта тасдиққа баробар, — совуққонлик билан гапида давом этди Кастрикони. Томмазонинг пули кўп эди, у хоҳлаганча еб-ичарди. Мен эса, доим яхши овқатланишни ёқтираман (бу менинг энг ёмон одатларимдан бири эмас). У ярамас билан мулоқот қилиш менга мутлақо ёқмаса ҳам, у билан кўп бора бирга овқатланишдан ўзимни тия олмадим. Миннатдорчилик юзасидан унга қамоқдан бирга қочишликни таклиф қилдим. Мен билан кўнгилихушлик қилиб юрадиган бир жонон... менга шундай имконият яратганди. Мен ҳеч кимнинг номини ёмонотликқа чиқармоқчи эмасман, шу сабабли унинг кимлигини айтмайман. Бироқ Томмазо рад қилди, ўзи

учун мутлақо қўрқмаслигини, учун адвокат Барричини барча судларни гапга кўндирганлигини ва қамоқдан қордек оппоқ бўлиб, чўнтагида пул билан чиқишлигини маълум қилди. Шундай қилиб, якка ўзим соф ҳавода нафас олишга қарор қилдим.

— Бу одам гапирган гаплар бошдан охиригача бўҳтон, — қатъий овозда такрорлади Орландуччо. — Агар биз макида, қўлларимизда милтиқлар билан учрашганимизда эди, у бундай бўҳтонларни гапиршга журъат қилмаган бўларди.

— Мана бу энди бутунлай тентаклик! — хитоб килди Брандолаччо. — Орландуччо, ҳазрат билан пачакилашманг!

— Мени бу ердан чиқариб юборасизми, йўқми, жаноб делла Реббиа! — деди нозир тоқатсизлик билан ер тепиниб.

— Саверия, Саверия! — қичқирди Орсо, — эшикни оч, жин урсин сени!

— Бир дақиқа, — деди Брандолаччо. — Дастлаб биз кетамиз. Жаноб нозир, умумий дўстлар уйида учрашганларида, одатда бир-бирларига ярим соатлик вақтинчалик сулҳ белгилашади.

Нозир унга ёвқараш қилиб нигоҳ ташлади.

— Бутун тўпланганларнинг рухсати билан, — деди Брандолаччо.

Кейин қўлини ёнига кўтариб итига буйруқ берди:

— Қани Бруско, жаноб нозир шарафига бир сакра-чи.

Ит сакради, талончилар шошилиш равишда ошхонадаги милтиқларини олишиб, боғ орқали чиқиб кетишди ва қаттиқ хуштак товушидан кейин худди сеҳрлангандек хона эшиги очилиб кетди.

— Синьор Барричини, — деди Орсо ошкора ғазаб билан, — мен сизни фирибгар одам деб ҳисоблайман. Шу бугуноқ қироллик прокурорига сизни фирибгарликда ва Бьянки билан тил бириктирганликда айблаб, ариза ёзиб жўнатаман. Ҳали сизга қарши янада даҳшатлироқ далиллар топиш умидидаман.

— Мен эса, синьор делла Реббиа, сизни пистирма уюштирганликда ва безорилар билан тил бириктирганликда айблаб, арзнома ёзаман. Жаноб нозир эса, унинг натижасини кутиб ўтирмасдан, миршабларига сизни ҳибсга олишни буюради.

— Нозир ўз бурчини бажаради, — деди нозир қатъий оҳангда. — У Пьетранерада тартиб-интизом бузилмаслигини назорат қилади. У ҳақиқат қарор топиши учун ғамхўрлик қилади. Мен бу гапни барчангиз учун айтаяпман, жаноблар.

Мэр ва Винцентелло аллақачон хонадан чиқишганди. Орландуччо эса ҳамон эшик орқасида ўралашарди.

— Сизнинг отангиз шарти кетиб, парти қолган бир қария. Мен уни бир шапалоқ ургандаёқ ерпарчин қилган бўлардим. Шу сабаб, мен гапимни сизларга ва укаларингизга айтмоқдаман, — деди Орсо, Орландуччога яқинлашиб.

Жавоб ўрнига Орландуччо ханжарини чиқариб, худди қутурган мисол Орсога ташланди. Бироқ у ханжарини сермаётган пайт Коломба чаққонлик билан унинг қўлини ушлаб олиб, қайиришга улгурди. Орсо эса унинг юзига кучли мушт тушириб, бир неча қадам нарига итқитиб юборди. Орландуччо эшик қопқасига қаттиқ урилиб, қўлидан ханжари тушиб кетди. Бу пайт унинг укаси Винцентелло қўлида ханжар билан хонага югуриб кирди. Коломба унга милтиқ ўқталиб, бу курашда у ютқазганини исбот қилди. Нозир душманлар ўртасига тушишга мажбур бўлди.

— Тез орада кўришгунча, Орсо Антон! — қичқирди Орландуччо ва ғазаб билан эшикни тақиллатиб ёпиб, бежавотир кетиб олиш учун унинг орқасидан қулфлаб қўйди.

Орсо ва нозир чорак соатларча хонанинг турли бурчакларида сукут сақлаб ўтиришди. Коломба эса мақсадига эришгач, қўлидаги милтиғига суянганча голиблик тантанаси билан уларнинг гоҳ бирига, гоҳ иккинчисига тикилиб турарди.

— Бу қанақа юрт-а! Қанақа юрт! — хитоб қилди нозир шахд билан ўрнидан турганича. — Бунга сиз айбдорсиз, жаноб делла Реббиа. Менга ҳар қандай зўравонликка йўл қўймаслигингиз ҳақида чин сўз беринг ва суд бу лаънати ишни бир ёқли қилмагунча, жимгина уйингизда ўтиринг.

— Ҳа, жаноб нозир, мен айбдорман, мен у ярамасни урдим. Демак, у талаб қилаётган курашни рад қилмасликка мажбурман.

— Йўқ, йўқ, у сиз билан уришмоқни хоҳламайди... У сизни ўлдириб қўйса... Афсуски, сиз бунинг учун барча ишни қилиб бўлдингиз.

— Биз ўзимизни ҳимоя қила оламиз, — деди Коломба.

— Орландуччо, менимча довюрак йигит, — деди Орсо, — ва мен у ҳақда яхши фикрдаман, жаноб нозир. У тўсатдан ханжарга ёпишди, унинг ўрнида бўлганимда, мен ҳам шундай қилган бўлардим. Бахтимга синглимнинг қўллари аёлларнинг қўлига ўхшамас экан.

— Сизлар уришмайсизлар. Мен буни сизга тақиқлайман! — хитоб қилди нозир.

— Марҳаматли жаноб, сизга бир нарсани айтишга изн беринг. Гап ор-номус ҳақида борар экан, мен виждондан ўзга ҳеч қандай нуфуз-ни тан олмайман.

— Мен сизга сизлар уришмайсиз деяпман!

— Сиз мени ҳибсга олишингиз мумкин, жаноб нозир, яъни агар мен осонликча бўй эгсам, демоқчиман. Бироқ, бу ҳолда сиз муқаррар юз берадиган ишни бироз орқага сурасиз, холос. Сиз ор-номус деган нарсани яхши тушунасиз, жаноб нозир ва бундан бошқача бўлмаслигини ҳам жуда яхши биласиз.

— Агар сиз акамни ҳибсга олишга буюрсангиз, — гап қўшди Коломба, — қишлоғимизнинг ярми унинг тарафини олади ва бу ерда гаройиб отишма бўлади.

— Сизни огоҳлантириб қўяй, жаноб нозир, ялинаман сиз буни дўқ-пўписа деб ўйламанг, ҳа, огоҳлантираяпман, агар Барричини мэрлик ваколатини суистеъмол қилса ва мени ҳибсга олишни буюрса, мен ўзимни ҳимоя қиламан.

— Шу бугундан бошлаб, — деди нозир, Барричини маълум муддатга ўз вазифасидан озод қилинади. Умид қиламанки, у ҳақлигини исботлаб беради. Қулоқ солинг, жаноб делла Реббиа, мен сизга ҳайрихоҳман. Сиздан биргина нарсани илтимос қиламан. Мен Кортедан қайтиб келгунимча уйингиздан чиқманг. Мен уч кундан кейин қайтиб келаман. Ўзим билан қироллик прокурорини ҳам олиб келаман ва биз бу аянчли ишни охиригача етказамиз. Шунгача ҳар қандай душманона ҳаракатлардан ўзингизни тийишга ваъда бера оласизми?

— Буни сизга ваъда бера олмайман, менимча Орландуччо мени дуэлга чақиради.

— Сиз, француз зобити бўлган одам қалбакичиликда гумон қилинаётган бир киши билан отишмоқчисиз?

— Мен уни урдим, муҳтарам жаноб.

— Агар сиз бирор жиноятчини урган бўлсангиз, у сиздан шуни талаб қилса, наҳотки у билан отишишга рози бўлсангиз? Бас етар, жаноб Орсо! Бўпти, сиздан яна камроқ нарсани илтимос қиламан: Орландуччо билан учрашишга ҳаракат қилманг. Агар унинг ўзи сизни отишишга даъват қилсагина, бунга рухсат бераман.

– У мени дуэлга чақиришга заррача шубҳа қилмайман. Бироқ ваъда бераманки, у бу ишни қилиши учун унга яна бир марта шапалоқ тортишимдан ўзимни тиёлмайман.

– Бу қандай юрт-а! – такрорлади нозир хонада йирик қадамлар билан у ёқдан-бу ёққа юрганича. – Қачон Францияга қайтар эканман-а?

– Жаноб нозир, – деди Коломба мулойим овозда, – вақт алламаҳал бўлиб қолди, биз билан нонушта қилишликни илтифот қилмай-сизми?

Нозир ўзини кулгудан тия олмади.

– Мен бу ерда узоқ қолиб кетдим, худди ҳаммаси олдиндан режалаштириб қўйилганга ўхшайди. Бунинг устига лаънати “биринчи тош” қўйишга етиб боришим керак! Мен жўнашим керак... Синьора делла Реббиа, бугунги барча кўнгилсизликларнинг айбдори, эҳтимол, сиз бўлгандирсиз?

– Ҳарҳолда, жаноб нозир, синглимнинг далиллари ишонарли эканлигига тан берарсиз? Аминманки, улар пухта асосларга эга эканлигига сиз ҳам ишонаяпсиз.

– Яхши қолинг, жаноб делла Реббиа, – деди нозир қўли билан хайрлашув ишорасини қилиб. – Сизни огоҳлантириб қўяй, мен миршаб бошлиғига сизнинг ҳар бир босган қадамингизни назорат остига олишни буюраман.

– Орсо, сиз қитъада эмассиз, – деди Коломба нозир чиқиб кетгач, – Орландуччо сизнинг дуэлларингиз ҳақида зиғирча ҳам тасаввурга эга эмас. Бундан ташқари у ярамас мардлар ўлими билан ўлиши шарт эмас.

– Коломба, азизам, сен жудаям мардонавор қизсан. Мени ханжар зарбидан қутқариб қолганлигинг учун ҳам бурчлиман. Менга кичик қўлчангни бер, мен уни бир ўпиб қўяй. Лекин билиб қўй, менинг ишларимга аралашма, ҳаммасини ўзим ҳал қиламан. Ҳали сен тунунмайдиған кўп нарсалар бор. Айт, нонушта келтиришсин ва нозир жўнаб кетиши биланоқ менга қизалоқ Килинани чақиртириб бер. У ҳар қандай топшириқни ажойиб тарзда бажарар экан. У менга бир хатни олиб боришлиги учун керак.

Коломба нонуштага тайёргарлик билан банд бўлиб турган пайтда Орсо ўз хонасига қўтарилди ва қўйидаги мазмунда хат ёзди: “Сиз, менимча, учрашувимизни худди мен каби бегоҳатлик билан кутаяпсиз. Эртага эрталаб биз Аквавива водийсида учрашишимиз мумкин. Мен тўппончадан жуда яхши отаман, шу сабаб бу қурол туридан фойдаланишимизни сизга таклиф қилмайман. Айтишларича, сиз милтиқдан яхши ўқ узар эмишсиз. Шу сабабли ҳар иккалаимизга ҳам биттадан қўшоғиз милтиқ билан отишишни таклиф қиламан. Мен гувоҳ сифатида қишлоқдан кимнидир олиб келаман. Агар сизнинг укангиз сиз билан келса, бошқа гувоҳ ҳам олиб келинг ва бу ҳақда мени огоҳлантиринг. Бироқ, бу ҳолда менинг ҳам икки гувоҳим бўлади. Орсо Антонио делла Реббиа”.

Нозир бир соатча мэрнинг ўринбосари билан суҳбатлашиб, бир неча дақиқага Барричинилар уйига кириб чиқди ва биргина миршаб ҳамроҳлигида Кортога жўнаб кетди. Орадан ўн беш дақиқалар ўтгач, Килина хатни олиб бориб Орландуччонинг ўз қўлига топширди.

Жавоб хатини узоқ кутишга тўғри келди. Ниҳоят, кечқурун жавоб хати келди. У адвокат Барричини томонидан имзоланган бўлиб, унда Орсо томонидан ўғлига ёзилган таҳдид ва пўписали бу хат қироллик прокурорига жўнатилиши маълум қилинган эди. “Мен соф виждон

билан сизнинг бўхтонингиз ҳақида қироллик прокурори нима дейишлигини кутаман”, дейилганди хат охирида.

Бу орада Коломба томонидан чақирилган тўрт-беш чўпон келиб, делла Реббиа минорасини истеҳкомга айлантирди. Орсонинг қаршилик кўрсатишига қарамасдан миноранинг майдонга очиладиган деразаларига тўсинлар ўрнатилди ва бутун кеч унга ўз хизматларини таклиф қилиб ҳамқишлоқлари кела бошлашди.

Навбатдаги кун ҳеч қандай душманона ҳаракатларсиз ўтди. Ҳар иккала томон ҳимоя тактикасига амал қилишди. Орсо ўз уйдан жилмади ва Барричинилар дарвозаси ҳам доимо ёпиқлигича турди. Пьетранерада гарнизон сифатида қолдирилган бешта миршаб маҳаллий посбонларнинг ягона вакили бўлмиш дала қоровули ҳамроҳлигида майдон узра ёки қишлоқ атрофида тинимсиз кезиб юришарди.

Кечки овқатдан олдин Коломба хурсандчилик билан ҳозиргина мисс Невилдан олган навбатдаги хатни кўрсатди.

“Қимматли синьора Коломба, — дейилганди унда. — Акангизнинг хатидан оилалар орасидаги душманлик муносабатларига барҳам берилганлигини ўқиб гоят даражада қувондим. Акангиз кетганидан бери отанинг Аяччода мутлақо тургиси келмай қолди. Уруш ва ов ҳақида гаплашишга энди унга ҳеч ким йўқ. Биз бугун жўнамоқчимиз ва йўлда сизнинг қариндошингизникида тунамоқчимиз. Бизда унга ёзилган махсус тавсия хатимиз бор. Эртадан кейин соат ўн бирларда сизникида бўлиш умидидаман ва сиз ўзингиз таъкидлаганингиздек, мени шаҳар пишлоқларидан анча ширин бўлган тоғ пишлоғи билан меҳмон қиларсиз.

Кўришгунча хайр, қимматли синьора Коломба. Сизнинг дўстингиз Лидия Невил”

— Демак, у менинг иккинчи хатимни олмаган! — хитоб қилди Орсо.

— Хатга қўйилган санага қараганда сизнинг хатингиз Аяччога етиб борганида, мисс Лидия йўлга чиққан бўлиши керак. Сиз унга бу ерга келманлар деб ёзганмидингиз?

— Мен унга “бизлар қамал ҳолатидамыз” деб ёзгандим. Менимча, биз ҳозир меҳмон кутадиغان аҳволда эмасмиз.

— Ҳечқиси йўқ, бу инглизлар ўзлари галати одамлар. Уларникида тунаган охири оқшом, унинг хонасида ухлаганимда, мисс Лидия менга “агар бирорта корсиканча қасосни кўрмасдан бу ердан кетсам, бу саёҳатимдан бутунлай норози бўлиб кетаман”, деганди. Агар хоҳласангиз, акажон, сиз унга ажойиб қизиқарли воқеани томоша қилиш имкониятини яратасиз. Майли, у душман уйини қандай ҳужум билан эгаллашимизни кўрсин.

— Биласанми, Коломба, табиат сени аёл киши қилиб яратиб катта хато қилган. Сендан ажойиб ҳарбий чиқиши мумкин эди.

— Эҳтимол. Нима бўлса-да, мен пишлоқ тайёрлашга киришай.

— Керак эмас. Уларнинг олдида кимнидир жўнатиш ва улар йўлга чиқмасдан бу ерга келишларини тўхтатиш лозим.

— Наҳотки? Шундай об-ҳавода кимнидир жўнатиб, чопарингизни ҳам хатингиз билан қўшиб сел олиб кетишини хоҳлайсизми? Бундай жала пайтида бечора босқинчиларнинг ҳоли нима кечишига ачинаяпман. Биласизми нима, ака? Агар жала тўхтаса, эртага барвақт туриб, дўстларимиз йўлга чиқишидан олдин ўзингиз қариндошимизникига етиб боришингиз маъқул. Буни сиз осонликча ҳал қиласиз, чунки мисс Лидия доимо кеч уйғонишини биласиз. Сиз уларга уйимизда нима содир бўлганлигини айтиб берасиз, агар жуда келишни хоҳласалар, биз уларни хурсандчилик билан кутиб олишга тайёрмиз.

Орсо розилигини билдиришга шошилди, Коломба эса бироз жим тургандан кейин яна гап бошлади:

— Орсо, эҳтимол Барричинилар уйига ҳужум ҳақида гапирганим-да, сиз уни ҳазил деб ўйлагандирсиз? Уларга нисбатан кучлироқ эканлигимизни, бу нисбат уларнинг бир кишисига иккитамиз тўғри келишини биласизми? Нозир мэрникидан жўнаб кетганидан бери қишлоқликларнинг барчаси биз томонимизда эканини биласизми? Биз уларни ер билан яксон қилиб ташлашимиз мумкин. Ишни бошлаб юбориш унчалик қийин эмас. Агар хоҳласангиз, мен фаввора олдига бориб, уларнинг хотинлари устидан мазах қилиб кула бошлайман ва улар уйларида чикишга мажбур бўлишади. Эҳтимол, улар ўз деразаларидан мени ўққа тутишар, чунки улар ана шунақа разил одамлар. Улар ўқларини менга теккиза олмайдилар. Мана шунинг ўзи етарли эмасми, ҳужумни улар бошлайдилар ва мағлубларнинг аҳволи нима бўлишлиги маълум. Қий-чув, тўполонда кимнинг ўқи мўлжалга аниқ, текканлигини аниқлаб бўлмайди. Синглингизга ишонинг, Орсо. Келадиган судьяларингиз фақат қоғоз қоралашнигина билишади ва нокерак сўзларни кўп гапиришади. Бундан ҳеч қандай фойда йўқ. Қари тулки адвокат оқни қора қилиб кўрсатиш йўлларини албатта топади. Эҳ, агар нозир Винчетеллони тўсиб қолмаганида борми, ярама-маслардан битта камайган бўларди.

Бу гапларни қиз шунчалик совуққонлик билан гапирдики, бир дақиқа олдин пишлоқ тайёрлаш ҳақида ҳам шу йўсинда гапирганди.

Бутунлай эсанкираб колган Орсо синглисига ҳайрат аралаш кўрқинч билан қаради.

— Менинг кичкинтойим Коломба, — деди у курсидан тураётиб. — Сенинг ўзинг шайтон эмасмисан деб кўрқаяпман. Бироқ, тинчлан. Агар Барричинини дорга остириш қўлимдан келмаса, бу мақсадни амалга оширишнинг бошқа йўлини топаман. Ё оташ ўқ, ёки совуқ ханжар, дейишади-ку! Кўраяпсанми, мен ҳам корсиканча гапиришни унутганим йўқ.

— Бу қанча тез бўлса, шунча яхши, — деди Коломба хўрсиниб. — Эрталаб қайси отни миниб кетмоқчисиз, Орсо?

— Қора отни. Нега буни сўраяпсан?

— Унга арпа бериб қўйишим керак.

Орсо ўз хонасига кетгач, Коломба Саверияни ва чўпонларни ухлашга жўнатиб, пишлоқ тайёрланаётган ошхонада ёлғиз қолди. Вақти-вақти билан у тепадаги хонага диққат билан қулоқ солар, афтидан, акасининг ухлашга ётишини тоқатсизлик билан кутарди. Ниҳоят, у акасини ухлаб қолди деб ўйлаб, кўлига пичоқни олди, унинг ўткирлигини синаб кўриб, кичик оёқларига қалин бошмоқларни кийди ва мутлақо шовқинсиз боққа чиқиб кетди.

Коломба боғ дарчасини эҳтиёткорлик билан очиб, отлар қўйиб юборилган майдонга чиқди, секингина ҳуштак чалиб, ўзи тез-тез нон ва туз бериб турадиган отларни чақирди. Қора от унга яқинлашиши биланоқ унинг ёлларида маҳкам ушлаб олиб, пичоқ билан унинг бир қулоғини кесиб ташлади. От оғрикдан қаттиқ кишнаб юборди ва жон-жаҳди билан чопиб, қиздан узоқлашди. Шундан сўнг у яна боққа қайтди. Шу лаҳзада Орсо деразасини очиб, боғ томонга қичқирди:

— У ерда ким бор?

Қиз акасининг товуши билан бир пайтда милтиқ тепкисини кўтарганини ҳам эшитди. Унинг бахтига боғ дарчасини катта жийда дарахти акасидан пана қилиб турарди. Тез орада акаси ўз хонасида гугурт

ёққанини пайқаб у чироқни ёқмоқчи бўлаётганини фаҳмлади. Шунда у шошилини равишда боғ дарчасини маҳкамлади, девор ости билан уй томон интилди. Унинг қора либослари девор четларидаги йўлакка ўтқазилган буталар билан қўшилиб кўринмай қолди

У акасидан бир неча лаҳза олдин ошхонага кириб олишга улгурди.

– У ёқда нима гап? – сўради қиз атайлаб.

– Менга кимдир боғ дарчасини очгандек туюлди, – деди Орсо.

– Бўлиши мумкин эмас. Кимдир кирса, итимиз ҳурган бўларди. Яхшиси, юринг текшириб кўрамиз.

Орсо боғни айланиб чиқиб, дарча маҳкам ёпилганлигига амин бўлди, ўзининг беҳуда хавотиридан уялиб, ўз хонасига қайтишга қарор қилди.

– Ҳозирги вазиятда эҳтиёткорлик қилаётганингиздан хурсандман ака, – деди Коломба.

– Сен туфайли шундай бўлаяпман, хайрли тун, синглим.

Эрталаб Орсо жуда барвақт турди ва жўнашга тайёр бўлди. У кийган либослардан аёл кишига ёқишга интилаётган эркакнинг назоқати, корсикаликларнинг хавф-хатар олдидаги эҳтиёткорлиги сезилиб турарди.

Кейин Орсо Коломба билан отлар турадиган сайҳонликка боришди. Отни ушлаб олган чўпон тўсатдан эгар ва жиловни қўлидан тушириб юборди. Тунда бошидан кечирган даҳшатли оғриқни унутмаган қора от бошқа кулоғидан ҳам айрилиб қолишидан кўрққандек орқа оёқларида тик турганича кишна, тепинар, газабга минарди.

– Тезроқ бўл! – қичқирди Орсо чўпонга.

– Эҳ, Орсо Антон, эҳ, Орсо Антон! Биби Марям ҳаққи қасам ичаман-ки... – шундай деб чўпон тўхтовсиз равишда сўкина бошлади.

– Нима бўлди ўзи? – сўради Коломба.

Ҳамма отга яқинлашди ва унинг кесилган кулоғидаги қонни кўриб, бундай кутилмаган ҳолдан газабланишиб, бирданига қичқира бошлашди. Айтиш жоизки, душман отига шикаст етказиш корсикаликларда қасосга даъват, дўқ-пўписани ифодалайди. Бундай жиноят хуни фақат ўқ билан олиниши мумкин. Қитъада узоқ яшаган Орсо бундай ранж-алам мазмунини бошқалардан камроқ ҳис қилди. Бироқ ҳозир унинг кўзларига Барричинилардан бири кўриниб қолганида борми, у шу лаҳзанинг ўзидаёқ унга етказилган ранж-алам учун жавоб беришга мажбур қилган бўларди.

– Разиллар, кўрқоқлар! – хитоб қилди у. – Ўз аламларини бечора ҳайвондан олишадими? Бироқ мен билан юзма-юз учрашувга журъатлари етармикими?!

– Нимани кутаяпмиз? – хитоб қилди Коломба. – Улар бизни ҳақорат қилишяпти, отларимизга шикаст етказишяпти, нима, уларга жавоб бера олмаймизми? Эркакмисизлар?

– Қасос! – жўр бўлиб қичқаришди чўпонлар. – Отни қишлоқ бўйлаб етаклаб, ҳаммага кўрсатиб чиқамиз ва уларнинг уйини шиддатли ҳужум билан эгаллаб оламиз!

– Уларнинг минораси сомон томли ғалла омбори билан туташ, – деди қария Поло Гриффо, – уни бир уриниш билан ёндириб юбораман.

Бошқа бирови минорага чиқиш учун черков қўнғироқхонасининг нарвонини олиб келишни, учинчиси Барричинилар уйидаги эшикларни майдонда қандайдир қурилишга мўлжалланиб йиғиб қўйилган ёғоч тўсинлар билан уриб, ағдариб ташлашни таклиф қилди. Қийчув, тўполон, ҳайқириқлар орасидан Коломбанинг янгроқ овози эшитилди: у ҳужумга ўтиш олдидан барча тарафдорларига бир жом-

дан анис ароғи куйиб беришлигини эълон қилди. Бахтга қарши ёки, тўғрироғи, ҳамманинг бахтига бечора отга бераҳмларча етказилган шикаст кутилган натижани бермади. Орсо бу ёввойиларча қилинган ишда душманларининг қўли борлигига шубҳаланмасди. У, айниқса, Орландучодан гумон қиларди. Бироқ, ўзидан мушт еган ва дуэлга даъват қилинган бу йигит ўз номусини отнинг қулоғини кесиш орқали ҳимоя қилишлигига ишонмасди. Бу кичик қасос, пасткашлик билан олинган ўч унинг душманларига нисбатан бўлган ғазабини янада алангалатиб юборди. Энди у нозирнинг “бундай одамлар дуэлга чиқиб отишишга арзимаиди” — деган гапига фикран қўшила бошлаганди. У бир амаллаб тўпланганларни ўзини тинглашга мажбур қила олди. Орсо ўзининг ҳайрон қолган тарафкашларига жангари ниятларидан қайтиш лозимлигини, суд отнинг қулоғини кесган кишини албатта жазолашини эълон қилди.

— Бу ерда мен хўжайинман, — қатъий қўшиб қўйди у, — ва ҳаммадан менга итоат этишини талаб этаман. Агар ким биринчи бўлиб ўлдириш ёки олов қўйиш ҳақида гап очишга журъат қилса, ўшани қаттиқ жазолайман. Менга бошқа отни эгарлашсин!

— Орсо, — деди Коломба уни четга ўтказиб, — бизни бундай ҳақоратлашларига қандай чидаймиз? Отам тириклик пайтида Барричинилар отимизга бундай шикаст етказишга ҳеч қачон журъат қилмаган бўларди.

— Сенга ваъда бераман, синглим, ҳали улар қилган ишларига қаттиқ пушаймон бўлишади. Отларга шикаст етказишгагина ботирлик қилган ярамастарни миршаблар, қамоқхона одамлари жазолашлари керак. Мен сенга такрорлайман, мен учун улардан қонун қасос олади, агар аксинча бўлса, мени кимнинг ўғли эканлигимни эслатиб туришинг шарт эмас.

— Яна кутаимизми? — деди Коломба хўрсиниб.

— Ёдингда тут, синглим, — давом этди Орсо, — агар мен қайтиб келиб Барричиниларга нисбатан бирор ножўя ҳаракат қилинганлигини билсам, сени ҳеч қачон кечирмайман.

Кейин у мулойимроқ оҳангда қўшиб қўйди:

— Эҳтимол, ростдан ҳам мен полковник ва унинг қизини эргаштириб келарман. Уларга аталган хоналар тозароқ бўлишига, нонушта мазали тайёрланишига, умуман меҳмонларга бизникида шароит имкон қадар яхши бўлишлигига эътибор бер. Довжурок бўлиш яхши, Коломба, бироқ аёл киши уйда яхши бека бўлиши ҳам лозим. Бўпти, мени ўпиб қўй!

— Ака, сиз бир ўзингиз кетмайсиз!

— Менга ҳамроҳ керак эмас, — эътироз билдирди Орсо. — Сўз бераманки, ҳеч кимга қулогимни кесишига йўл қўймайман.

Анча давом этган тортишувлардан сўнг ниҳоят уни отлиқ чўпонлар кузатиб боришига рози бўлди. У ўз чўпонлари ичидан атайлаб энг сержаҳларини, уруш бошлаш учун ҳаммадан кўпроқ қичқирганларини танлади.

Улар аллақачон Пьетранерадан узоқлашиб ва тез илгарилашарди. Ботқоқлик узра йўқолиб кетадиган анҳордан ўтишаётганларида қария Поло Гриффо балчиққа беланиб, қуёш ва совуқ сувда роҳатланиб ётган бир неча чўқаларни кўриб колди. У шу заҳотиёқ энг семиз чўқани нақ пешонасидан нишонга олиб ўқ узди ва жойида сулайтириб қўйди. Ўлдирилган чўқанинг шериклари гуррос ўринларидан туришиб, ҳайрон қолдирар даражадаги чаққонлик билан, иккинчи чўпон ҳам ўқ узган бўлишига қарамай, бирортасига зиён-заҳмат етмаганлари ҳолда чакалакзор ичра ғойиб бўлишди.

– Бефаҳмлар! – қичқирди Орсо. – Хонаки чўчқаларни ёввойи чўчқалар деб ўйлаяпсизларми!

– Ҳечам-да, жаноб Орсо Антон, – жавоб берди Поло Гриффо. – Бу адвокатнинг чўчқалари. Бу бизнинг отларимизга етказган зарарлари учун.

– Нима? Ярамаслар! – қичқирди Орсо ғазабдан ўзини боса олмай. – Сизлар худди душманларимиздек пасткашлик қилаяпсизларми? Кўзимдан йўқолинглар! Менга сизларнинг керагингиз йўқ! Сизлар фақат чўчқалар билан уришишга ярайсизлар! Худо ҳаққи қасам ичиб айтаманки, бирортангиз менинг ортимдан эргашсангиз, бошингизни пачақлаб ташлайман.

Чўпонлар саросимага тушиб бир-бирларига қарашди. Орсо отини қистаб, улардан узоқлашиб кетди.

– Ана холос! – деди Поло Гриффо. – Бундай муомала қилган кишини севиб бўлармиди? Унинг отаси полковник ҳам сен бир кун адвокатга милтиқ ўқталганинг учун жаҳли чиққанди. Ўшанда уни отиб ташламай аҳмоқлик қилгансан. Ўгли эса, кўраяпсанми, мен унга нима ёмонлик қилдим? Яна ичида виноси қолмаган кўзадек бошимни пачақлаб ташламоқчи-я! Кўраяпсанми Меммо, қитъада уни нималарга ўргатишган!

– Ҳа, агар чўчқани сен ўлдирганлигингни билиб қолишса, сени судга беришади ва Орсо Антон сенинг тарафингни олмайди ва адвокатга товон пули тўламайди.

Қисқагина муҳокамадан сўнг улар чўчқани жарликка ташлаб юбориш энг маъқул иш деган хулосага келишди ва бу қарорни амалга оширишди.

Ўз-ўзидан равшанки, бу қарорни амалга оширишдан олдин делла Реббиа ва Барричинилар оиласининг ўзаро адоватининг айбсиз қурбони бўлган чўчқанинг лаҳм гўштларидан ҳар бири бир неча бўлакдан кесиб олишди.

Орсо ўзининг интизомсиз ҳамроҳларидан қутулиб олгач, душманларига дучор бўлиб қолишдан кўра мисс Невил билан бўлажак учрашувнинг ширин хаёлларига чўмиб, йўлида давом этди. “Бу лаънати Барричинилар билан судлашиш учун ҳали Бастияга ҳам боришим керак, – ўйлади у. – Мисс Невилнинг бутун саёхати давомида унга ҳамроҳлик қилсам-чи? Бастиядан у билан биргаликда Ореция сувларигача бирга борсам бўлмайдими?” Шу заҳотиёқ, болалигидан қолган бу ажойиб жойлар ҳақида хотиралар ёдига туша бошлади. У хаёлан ўзини асрий чинорлар остидаги яшил майсазорларда ҳис қилди. У ҳозир тасавурида иккинчи бор мисс Лидиянинг қўлини ўпишга тайёр эди ва у бу хаёллар билан тўсатдан тўхтаб қолган отининг бошини ўпишига сал қолди.

Кичкина Килина унинг йўлини тўсиб чиқиб, от жilовидан ушлаб турарди.

– Қаёққа бораяпсиз, Орсо Антон? – сўради у. – Душманларингиз шу атрофда юрганларидан хабардормисиз?

– Душманлар? – сўради Орсо, хаёлининг энг қизиқ жойида тўхтаиб қолинганидан ғижиниб. – Қани улар?

– Орландуччо яқин орада юрибди. У сизни излаб юрибди. Ортингизга қайтинг.

– А, у мени қидираяптими? Сен уни кўрдингми?

– Ҳа, Орсо Антон, у ўтиб кетаётганида мен қирққулоқ орасида яшириниб тургандим. У ўз дурбинидан атроф-теваракка қараб бораётганди.

- У қайси тарафдан келди?
- Сиз келаётган тарафдан келди.
- Раҳмат.
- Орсо Антон, менимча, амакимнинг келишини кутиб турсангиз яхши бўларди. У ҳозир етиб келади ва у билан хавф-хатарсиз бўласиз.
- Қўрқма, Кили. Менга амакинг ҳозир керак эмас.
- Истасангиз, олдинда мен бора қолай.
- Раҳмат, раҳмат.

Орсо йўл юришда давом этди, бироқ у энди анча эҳтиёткорлик билан буталар орасига синчиклаб тикилар, баъзан тўхтаб қолиб, атрофдан келаётган шовқин-суронларга қулоқ соларди. Қизалоқ Килина билан учрашувдан ўн дақиқалар ўтгач (ўша пайт эрталаб соат тўққизлар эди), у жуда тик бир тепалик этагига етиб келди. У келаётган йўл, тўғрироғи, билинар-билинемас сўқмоқ яқинда ёниб кетган маки ўртасидан ўтарди. Бу жойларда ер оқиш кул билан қопланган, у ер-бу ерда якка буталар ва оловдан қорайиб кетган йўғон дарахт таналари кўзга ташланади. Ёқиб юборилган макига кўзингиз тушиб, хаёлингизга қиш ўртасидаги шимолий ҳудудларнинг ям-яшил манзараси келади. Олов куйдириб юборган жойлар ва ям-яшил ўрмонзорлар хаёли, бу атрофини янада ғариб ва ёқимсиз қилиб кўрсатади. Бундай муҳитда Орсонинг кўзига у тушиб қолган вазият учун муҳим бўлган бир манзара кўриниб қолди. Яланғоч сайхонлик пистирма қўйишга ярамайди. Кимки ҳар дақиқада майсазорлар орасидан унга ўқталиб турган милтиқ милини кўришдан қўрқса, ҳеч нарса кўзга ташланмайдиган бундай яланглик унинг назарида водийдек туюлади. Ёндирилган макидан кейин маҳаллий одатга кўра киши кўкраги баробар тошлардан деворлар билан ўралган ишлов бериладиган дала-лар бошланар, сўқмоқ айнан ана шу деворлар ёнидан ўтарди. У ер-бу ерда тартибсиз ўсган баҳайбат каштан дарахтлари узоқдан қалин ўрмонлардек туюлади. Пастликка инишда Орсо отдан тушиб, пиёда юришга мажбур бўлди. У от жilовини унинг бошига илиб қўйиб, кул устида сирпанганича тезлик билан пастга туша бошлади. У ўнг томондан тош деворларга етишига йигирма беш қадамлар қолганида тўсатдан девор ортидан милтиқ милини, кейин девор чўққиси ортидаги аллақандай кишининг бошини пайқаб қолди. Милтиқ мили унга тўғриланганди ва у шу лаҳзанинг ўзидаёқ ўқ узишга тайёр турган Орландуччони таниди. Орсо тезда ҳимоя ҳолатини эгаллади ва ҳар икки рақиб бир-бирларини нишонга олганларича бир неча лаҳза ўлиш ёки ўлдириши лозим бўлган дақиқаларда ҳис қилинадиган кучли ҳаяжон билан бир-бирларига тикилишди.

– Ярамас, қўрқоқ! – қичқирди Орсо.

У гапини тугатмасданоқ ўқ чақнаганини кўрди ва шу лаҳзанинг ўзидаёқ сўқмоқнинг бошқа томонидан ҳам ўқ овози янгради. Бу ўқни узган кишини Орсо мутлақо пайқамаган, уни деворнинг бошқа томонида турган киши узган эди. Ҳар иккала ўқ нишонга тегди. Орландуччо отган ўқ Орсонинг нишонга олиб узатиб турган чап қўлига тегди, бошқа ўқ унинг кўкрагига тегиб кийимини тешиб ўтди, бироқ бахтига ханжар тиғига тегиб, уни бирозгина эс-ҳушидан айиргандек бўлди. Унинг чап қўли жонсизланиб, бир лаҳзага милтиғи мили пастга тушди, бироқ у шу заҳотиёқ уни кўтариб бир қўллаб Орландуччо томон ўқ узди. У душманининг юзига боқиб, фақат унинг кўзларини кўргандек бўлди, кейин у тошдевор орқасида ғойиб бўлди. Орсо шу заҳотиёқ чап томонга бурилиб тутун орасида базўр кўриниб турган иккинчи душмани томон ўқ узди. Унинг гавдаси ҳам кўринмай

қолди. Шундай қилиб, бир лаҳзанинг ўзида тўртта ўқ овози янгради. Энг зўр таълим олган аскарлар ҳам шундай қисқа вақт ичида ўз душманларига бунчалик тезликда ўқ узмаган бўларди. Орсонинг охириги ўқ узишидан сўнг атрофга гаройиб сукунат чўкди. Унинг милтигидан чиққан тутун секин тарқалиб кетди. Девор ортидан ҳеч қандай ҳаракат ёки шовқин эшитилмади. Агар у қўлидаги оғриқни сезмаганида борми, у ўз тасаввурида пайдо бўлган арвоҳларга ўқ уздим деб ўйлаган бўларди.

Орсо яна ўқ узилишини кутиб, ёниб кетган дарахтлар панасига ўтиб яшириниш учун бир неча қадам ташлади. У дарахт орқасига ўтиб олиб милтигини тиззалари орасига қўйиб, шошилинич ўқлай бошлади. Унинг чап қўли чидаб бўлмас даражада оғриётган эди. У душманларига нима бўлганини билмас, агар улар қочиб қолишган бўлса, ёки ярадор бўлса, барибир қандайдир шовқинни эшитаман, қандайдир ҳаракатни кўраман деб қулоғини динг қилиб турарди. Улар ўлмаган бўлсалар ёки тирик қолиб ўқ узиш учун пистирмада қулай вазиятни кутаётган бўлсалар-чи? Бундай номаълум вазиятда қолиб, тобора ҳолдан тояётганини ҳис қилиб, у ўнг оёғи билан тиззалади ва милтигини ёниб кетган дарахт томирлари устига қўйди. Бармоғини тепкидан олмаган ҳолда девор томонга диққат билан қаради, қулоғини динг қилиб, секин эшитиладиган товушларни илғашга уринди. Шундай қилиб, у бир асрдек туюлган бир неча дақиқаларни ҳаркатсиз ётиб ўтказди.

Ниҳоят, унинг орқа тарафидан, узоқлардан бир овоз эшитилди, шу лаҳзанинг ўзидаёқ аллақандай ит тепаликдан ўқдек учиб келиб, думини ликиллатганича унинг ёнида тўхтади. Бу босқинчига тегишли Бруско эди. Унинг етиб келиши, шубҳасиз, тез орада унинг хўжайини етиб келишини ҳам англатарди. Шу пайт Орсо бу ҳурматли жанобни ўзидан бошқа ҳеч ким бундай тоқатсизлик билан кутмаслигини ҳис қилди. Ит тумшугини кўтариб, яқинидаги девор томонга қараганича безовталиқ билан ҳавони искаларди. Тўсатдан у бўғиқ хурганича чопиб, бир сакрашда девордан ошиб ўтди ва шу лаҳзанинг ўзидаёқ тош девор ортидан бошини кўтариб Орсога тикилиб қаради. У итларга хос тикилиб, ниманидир ифодалаган бўлди. Кейин яна ҳавони искалаб, деворнинг бошқа томонига қаради ва яна девордан сакраб ўтди. Бир лаҳзадан кейин девор ортидан яна унинг ҳайратга тушган, безовталанган боши кўринди. Ниҳоят, у югуриб келиб думини қисганича Орсога тикилиб, бир неча қадам нарига бориб тўхтади. Кейин катта тезлик билан тепаликдан пастга шошилиб тушиб келаётган киши рўпарасига югуриб кетди.

— Бруско, бу ёққа кел! — қичқирди Орсо, ниҳоят кимдир уни эшитишига умид қилиб.

— Эй, Орсо Антон, нима бало, яраландингизми? — сўради ҳалдослаганича етиб келган Брандолаччо.

— Кўкрагингизданми, қўлингизданми?

— Кўлимдан.

— Э, бу ҳеч гап эмас. Унга нима бўлди?

— Менимча, мен уни ер тишлатдим.

Брандолаччо ит орқасидан бориб, девор ортига ўтди, энгашиб қараб, бошидаги қалпоғини ечди.

— Салом сизга, жаноб Орландуччо! — деди у масхараомуз товушда. Кейин Орсо томон ўгирилиб, назокат билан қўлини кўксига қўйди.

— Мана буни ҳақиқий мерганлик деса бўлади, — деди у кейин.

— У тирикми, ўлганми? — сўради Орсо оғир нафас олиб.

– Ҳа, нақ кўзга теккан ўқ билан тирик қолиш мумкинми! Ё Биби Марям! Унинг бошидан каттагина туйнук очибсиз-а! Худо ҳаққи, милтигингиз энг зўр милтиқ экан. Бундай калибр билан ҳар қандай душманнинг бошини пачақлаб ташлаш мумкин. Қулоқ солинг, Орсо Антон, ўқ овозларини эшитганимда, жин урсин, менинг лейтенантими тамом қилишди деб ўйлагандим. Кейин яна ўқ товушини эшитдим ва мана, инглиз милтиғи тилга кирди деб ўйладим. Бруско, яна мендан нима истайсан-а?

Ит уни бошқа девор ортига бошлади.

– Ана холос! – қичқириб юборди ҳайратга тушган Брандолаччо. – Қўшалок ўқ! Жин урсин, ўқдори ростдан ҳам қиммат ва сиз уни ростакамига авайлаб сарфлайсиз!

– Нима гап, Худо ҳаққи, гапирсанг-чи? – сўради Орсо.

– Бўпти, бўпти, ўзингизни камтаринликка солаверманг, лейтенант. Сиз ўз ўлжаларингизни ерга сочиб ташлабсиз, нима, мен уларни йиғиб олишим керакми? Бугун биргина кишига, адвокат Барричинига ёмон зиёфат уюштирилди. Хўш, хом гўшт керакми, жаноб адвокат. Мана у, эҳ, энди у бечорага ким меросхўр бўлади?

– Наҳотки, Винчетелло ҳам...

– Ҳа, тил тортмасдан ўлган. Қолганларга умр берсин! Сиз қилган ишнинг яхши томони шуки, улар қийналмасдан жон беришган. Винчетеллога бир қараб қўйинг, у ҳамон деворга суянганича тиззалаб ўтирибди. Худди ухлаётгандай. Бундай уйқуни тош қотиб ухлаш дейилади. Бечора!

Орсо ижирғаниб четга қаради.

– У ростдан ҳам жонсиз эканлигига аминмисан?

– Сиз худди Сампьера Корсо сингари бир ўқ билан ишни ҳал қилибсиз. Қаранг-а, отган ўқингиз кўкрагининг нақ чап тарафини ўпириб юборибди. Бу Ватерлоода Винчилеонанинг мерганлигидек бўлибди. Гаров ўйнайман, ўқ нақ юрагидан теккан. Қўшалок ўққа икки душман бирданига ер тишлабди! Эҳ, мендақа мерганларга бундай ўқ узишга йўл бўлсин! Ҳар бирига биттадан ўқ!

Босқинчи шундай деб Орсонинг ярадор қўлини синчиклаб текширди, ханжари билан унинг енгини кесиб ташлади.

– Ҳеч гап эмас! – деди у ярани кўриб бўлгач. – Бироқ, енги кесилган сюртюгингиз синьора Коломбага анча иш орттиради. Ие, бу нимаси? Кийимингизнинг кўкраги ҳам дабдала-ку? Бу тешик орқали баданингизга ҳеч нарса ўтмадими? Э йўқ, ўқ баданингизга ўтмаган, бўлмаса бундай ўтирмаган бўлардингиз. Қани, бармоқларингизни қимирлатиб кўринг-чи. Мен чинчалоғингизни тишлаётганим-да оғриқ сезаяпсизми? Унчалик эмасми? Ҳечқиси йўқ, бу арзимас ярадорлик.

У ярадор қўлини боғлаётиб, бироз тўхтаганича яна хитоб қилди:

– Қўшалок ўқ! Ва иккаласи ҳам тил тортмай ўлибди Буни ҳазрат кўрса, роса қойил қолса керак... Қўшалок ўқ! Э, ана, кичкина тошбақача Килина ҳам келаяпти!

Орсо жавоб бермас, унинг ранги мурдадек оқариб кетган, бутун вужуди титрарди.

– Кили! – қичқирди Брандолаччо. – Девор орқасига бир қара-чи. Хўш, қалай?

Қизча қўл-оёқларини типирчилатиб, девор устига чиқиб олди ва Орландучонинг жасадини кўриб, шу заҳотиёқ чўқиниб олди.

– Буниси ҳали кам, – давом этди босқинчи, – нарироқ, ҳов анову жойга ҳам қара.

Қизча яна чўқиниб олди.

- Буни сиз қилдингизми, амаки? – журъатсизгина сўради у.
- Мен? Йўғ-э, мен ҳеч нарсага ярамайдиган қари бир чол бўлсам. Кили, бу жаноб Орсонинг иши. Уни табрикла.
- Синьора жуда қувонадиган бўлибди, бироқ ярадорлигингизни билса, жуда хафа бўлади, Орсо Антон.
- Кетдик, Орсо Антон! – деди босқинчи, ярани боғлашни тугаллаб. – Ана, Килина отингизни ушлаб келаяпти. Унга миниб олинг ва сиз билан Стадзон макисига борамиз. Агар сизни у ердан излаб топиб олсалар, отимни бошқа қўяман. Биз сизни у ерда ажойиб қилиб кутиб оламиз. Авлиё Христина хочига етганимизда, отдан тушишингизга тўғри келади. Отни Килинага берамиз, у синглингизга хабар беришга боради. Йўл-йўлакай унга керакли топшириқларингизни беришингиз мумкин. Сиз қизалоққа барча нарсаларни айтишингиз мумкин, Орсо Антон. У ўз дўстларига хиёнат қилганидан кўра, ўзини чопиб ташлашларини афзал кўради. Жўна, жўна, муттаҳам, – деди у қизчага, илоҳим, сени черковдан жудо қилишсин, сенга лаънатлар бўлсин, алдамчи! – деди у кейин мулойим товушда. Чунки барча босқинчи-безорилар каби иримчи бўлгани учун қизчани мақтаётиб, унга кўз тегмаслигини истаётганиди. Айтишларича, ёвуз кучлар кимнидир мақталаётганини эшитса, ҳар доим ишни чаппа кетишини хоҳлашармиш.
- Мени қаерга олиб бормоқчисан, Брандо? – деди Орсо заиф овозда.
- Жин урсин! Ўзингиз танлай қолинг – ё қамоқхона, ё макига. Бироқ, делла Реббиалар қамоққа олиб борадиган йўлни билмайдилар, шекилли? Макига борамиз, Орсо Антон.
- Хайр, менинг ширин орзуларим! – деди ярадор секин ғамгин овозда.
- Ширин орзуларингиз? Кўшоғиз милтиқ билан, жин урсин, қандай ширин орзулар қилиш мумкин? Э-ҳа, ҳарҳолда улар қандай қилиб сизни аниқ мўлжалга олишди? У азаматларнинг жони мушукникидан ҳам қаттиқроқ эди-ку!
- Улар биринчи бўлиб менга ўқ узишди, – деди Орсо.
- Э-ҳа, унутибман. Олдин «пақ-пақ», кейин «бўм-бўм» деган ўқ овозлари эшитилди-я. Бир қўллаб қўшалок ўқ узиш! Бундан кўра яхшироқ ўқ уза оладиган одам топилса, мени дорга оса қолишсин... Мана, отга миниб олдингиз. Жўнаш олдидан қилган ишингизга бир назар ташлаб қўйинг. Марҳумлар билан хайрлашмасдан жўнаб кетиш одобдан эмас.
- Орсо отини юришга қистади. У ўзи ҳозиргина ўлдирган бахтиқароларга қарашни асло истамасди.
- Қулоқ солинг, Орсо Антон, – деди босқинчи от жilовини қўлига олиб, – сизга очиқчасини айтсам майлими? Бўпти! Сизни хафа қилишни хоҳламайман, бироқ манави бахтиқароларга ачинаяпман. Илтимос, мени кечиринг. Шундай келишган, шундай бақувват, шундай навқирон йигитлар эди-я! Орландуччо билан бир неча бор ов қилганман. Тўрт кун олдин у менга бир кути сигара берган эди... Винчетелло эса доимо қувноқ йигит эди. Қолаверса, сиз бажаришингиз лозим бўлган ишни қилдингиз. Бундан ташқари, кейин афсусланмаслик учун нишонни беҳато урар экансиз. Бироқ сизнинг қасос олишингиз менга тааллуқли эмас. Биладан, сиз ҳақсиз. Душманинг бўлса, ундан тезроқ қутулиш керак. Бироқ, Барричинилар қадимий авлод эди. Мана энди бу авлоднинг томири узилди. Қўшалок ўқ эвазига. Бу жуда зўр!
- Барричиниларга нисбатан видолашув сўзларини айтганича, Брандолаччо Орсони, Килинани ва Бруско лақабли итни шошилинич равишда Стадзон томон бошлаб борарди...

* * *

Орсо жўнаб кетганидан бироз кейин ўз хуфиялари орқали Барричинилар ҳам далага жўнаб кетишганини билиб олган Коломба ўзини қўярга жой топа олмасди. Қиз у хонадан-бу хонага ўтиб, бутун уй бўйлаб югурар, меҳмонлар учун ажратилган хонага кириб чиқар, ўта безовталаниб, қўли ҳеч бир ишга бормай қолганди. У тез-тез жойида тўхтаб, қишлоқдан бирорта одатдан ташқари шовқин эшитилиб қолмасмикан дея қулоғини динг қиларди. Соат ўн бирларга яқин қишлоққа бир тўда отлиқлар кириб келишди. Булар полковник ва унинг қизи, хизматкорлар ва йўл бошловчи эди. Уларни кутиб олган Коломбанинг биринчи саволи “Акамни кўрмадингизларми?” бўлди. Кейин у йўл бошловчидан улар қайси йўл билан келганликларини сўради ва жавобдан нега йўлда улар Орсони учратмаганлигидан ҳайратга тушди.

– Эҳтимол, акангиз юқори сўқмоқдан кетгандир, – деди йўл бошловчи, – бизлар пастки йўл билан келдик.

Бироқ Коломба бошини чайқаб, яна сўраб-суриштиришни бошлади. Табиатан матонатли қиз бўлишига қарамасдан, гурур ва бегоналар олдида ўз заифлигини намоён қилмаслик истаги бу матонатни янада мустаҳкамлагандек бўлди. Бироқ полковникка ва айниқса, мисс Невилга ачинарли яқун топган ярашувга уриниши ҳақида гапириб берганида, ўз безовталанини яшира олмади. Мисс Невил ҳам талва-сага тушиб қолди, барча тарафларга чопарлар юборишни талаб қила бошлади. Отаси эса яна отга миниб, йўл бошловчи билан Орсони қидиришга боришга тайёрлигини изҳор қилди. Меҳмонларнинг безовталаниши Коломбага унинг мезбонлик бурчини эслатиб юборди. У ўзини жилмайишга мажбур қилиб, полковникни стол атрофига ўтиришини илтимос қилиб, акасининг бу ерда йўқлигини изоҳловчи йигирмага яқин ҳақиқатга ўхшаш сабабларни қалаштириб ташлади. Полковник эркак сифатида аёлларни тинчлантиришни ўз вазифаси эканлигини ҳис қилиб, ўз навбатида шахсий изоҳларни баён қилди.

Бир неча дақиқалик сукунатдан сўнг Коломба тўсатдан иккита қаттиқроқ гумбурлаган ўқ овози пастроқ янтраганидан олдин эшитилди-ми ё кейинми, деб сўради. Аммо полковник ҳам, қизи ҳам, йўл бошловчи ҳам бу муҳим ҳолатга мутлақо эътибор беришмади.

Орадан бир соатлар ўтса-да, Коломба юборган чопарлардан бирортаси қайтиб келмади ва у ўзини қўлга олиб, меҳмонларни дастурхон атрофига ўтиришга мажбур қилди. Бироқ, полковникдан бошқа ҳеч кимнинг томоғидан овқат ўтмади. Майдон томондан озгина шовқин эшитилса ҳам Коломба дераза олдига югуриб борар, кейин ғамгин қиёфада жойига келиб ўтирар, дўстлари билан янада ғамгин ҳолда у ёқ-бу ёқдан гаплашишга уринарди. Сухбат мавзулари ҳозир ҳеч кимни қизиқтирмас ва шу сабаб у тез-тез узоқ танаффуслар билан бўлиниб қоларди.

Тўсатдан майдон томондан чопиб келаётган отнинг қадам товушлари эшитилди.

– Бу сафар у акам бўлса керак, – деди Коломба шошилиб ўрнидан тураркан.

Бироқ, акасининг отини миниб келаётган Килинани кўриб, юракни эзадиган даражада қичқириб юборди:

– Акам ўлдирилган!

Полковник қўлидан бардоғини тушириб юборди, мисс Лидия қичқириб юборди, ҳамма эшик томон ёпирилди. Килина отдан тушишга улгурмасдан Коломба уни пар мисол эгардан юлиб олиб, қучоқлаб, бўғиб қўйишига сал қолди. Қизча унинг ваҳимали қиёфасини кўриб

гап нимадалигини даров тушунди ва биринчи айтган сўзи “У тирик” деган жумла бўлди. Коломба қизчани бўғишни бас қилди ва у худди мушуквачча сингари ерга енгил йиқилиб тушди.

– Қолганлар-чи? – сўради Коломба бўғиқ товушда.

Килина бош ва ўртанчи бармоқлари билан чўқиниб кўрсатди. Шу лаҳзанинг ўзидаёқ Коломбанинг мурданикидек оппоқ юзларига қизиллик югурди. У Барричинилар уйига оловли назар ташлаб, жил-майганича меҳмонларига гап қотди:

– Кетдик, қаҳва ичамиз.

Босқинчилар хабарчиси бўлган қизалоққа воқеа тафсилотлари ҳақида узоқ гапириб беришига тўғри келди. Унинг корсиканча ҳикояси Коломба томонидан у бу қилиб италянчага ағдарилар ва мисс Лидия эса уни отаси учун инглиз тилида гапириб берарди. Воқеалар тафсилотини эшитаётган полковник номардлар устига бир неча марта лаънатлар ёғдиранди, мисс Лидия эса бир неча бор “оҳ” урди, фақат Коломбагина бепарвогина тингларди. У фақат қўлидаги кимхоб гулли сочиқчани худди йиртмоқчи бўлаётгандек беихтиёр тортқиларди, холос. У Брандолаччонинг Орсонинг жароҳати хавфли эмаслиги, бундай жароҳатларни кўп кўрганлиги ҳақидаги гапини эшитиш учун қизчани тўрт-беш бор гапини бўлиб такрорлаттирди. Гапининг якунида Килина Орсога хат ёзиш учун қоғоз бериб юборишини, уйларига етиб келиши мумкин бўлган ойимқиздан ундан хат олмагунича кетиб қолмаслигини қаттиқ, ялиниб сўраши лозимлигини тайинлаб юборганини айтди.

– Менимча, у мана шу нарсдан кўпроқ изтироб чекди, – қўшиб қўйди қизча, – йўлга тушганимда у мени яна орқамга қайтариб, бу топширигини сизга албатта етказишимни тайинлади. Буни у менга уч марталаб такрорлади.

Акасининг бу топширигини эшитиб, Коломба енгилгина кулимсираб, инглиз дугонасининг қўлини сиқиб қўйди. Мисс Лидиянинг кўзлари ёшланиб, ҳикоя якунини отасига таржима қилиб бермасликни маъкул топди.

– Ҳа, сиз мен билан қоласиз, азизам, – деди Коломба мисс Лидияни кучиб, – ва бизга ёрдам берасиз!

Кейин у жавондан бир тўда эски чойшабларни чиқариб, улардан акасининг ярасини боғлаш учун дока кесишга киришди.

Унинг порлаётган кўзларини, юзларининг қизариб кетганини, гоҳо ўйланиб, гоҳо хотиржам тортиб қолаётган қиёфасини кўриб, қизни нима кўпроқ безовта қилаётгани, Орсонинг жароҳатими ёки душманларининг ўлимими, фаҳмлаш қийин эди. У гоҳо полковникка қаҳва қўйиб бериб, унга ўзининг қаҳва қайнатиш санъати ҳақида мақтаниб қўяр, гоҳо мисс Невил ва Килинага мато парчасини бериб, уларни дока тайёрлаш ва ўрашга ўргатарди. У қизчадан Орсо, жароҳатидан унчалик азоб чекмаяптими, деб йигирма марталаб сўради. Ниҳоят, ўз ишини тўхтатгани ҳолда полковникка гап уқтира бошлади.

– Бирдан иккаласини қулатибди-я! Улар қандай чаққон, қўрқинчли йигитлар эди-я! У эса ёлғиз ўзи, ярадор ва бир қўли билан икковини ер тишлатибди! Акам қандай довюрак-а, полковник! Ахир бу қахрамонлик эмасми? Эҳ, мисс Невил, сизнинг мамлакатингиздек тинч мамлакатда яшаш қандай бахт! Мен аминманки, сиз ҳали акамни яхши билмайсиз! Мен айтгандим-ку, бургут ҳали қанотларини кенг ёзиб, парвоз қилади деб! Сиз унинг беозор, мўмин-қобил ташқи кўринишини кўриб... У сизнинг олдингизда шундай бўлиб қолади, мисс Невил... Эҳ, сиз у учун қанчалар изтироб чекаётганингизни акам кўрганида борми!.. Бечора Орсо!

Мисс Невил бирор сўз айтолмади. Айтишга уринмади ҳам. Полковник нима учун шу пайтгача судга мурожаат қилинмаганлигини сўради. Кейин у Корсикада мутлақо одамлар тушунмайдиган тергов жараёнлари, Англиядаги адлия зобитлари ва шунга ўхшаш кўп нарсалар ҳақида гапирди. Ниҳоят, ярадор Орсога шунчалар гамхўрлик қилган софдил жаноб Брандолаччонинг кўрғони Пьетранерага яқинми, уникага Орсони кўриш учун бориш мумкинми, деб сўради.

Коломба унга одатий хотиржамлик билан Орсо макида эканлигини, унга бир босқинчи гамхўрлик қилаётганлигини, нозир ва ҳакамларнинг фикрлари аниқланмагунча унга қишлоқда кўриниш хавфли эканлигини тушунтирди. Ниҳоят, у бирорта тажрибали дўхтирни унинг олдига яширинча юборишга буйруқ берганлигини айтди.

— Энг муҳими жаноб полковник, сиз менга айтганингиздек тўрт марта ўқ овози эшитганингизни, гумбурлаб эшитилган кейинги ўқлар Орсонинг милтиғидан отилганини ёдингизда сақланг.

Полковник ҳеч нарсани фаҳхламади, унинг қизи эса хўрсинганича кўз ёшларини артди.

Қишлоққа адвокат Барричинининг ўғилларининг жасадларини олиб келишганларида, ҳали жуда барвақт эди. Уларнинг ҳар бирини биттадан ҳачир устига ортиб, бир деҳқон олиб келарди. Бекорчи томошабинлар уларга эргашиб келишар, улар ортидан ҳар доим кечикиб пайдо бўладиган бир неча миршаблар, мэр ёрдамчиси келарди. Мэр ёрдамчиси дам-бадам кўлларини осмонга кўтарганича тинимсиз равишда “Жаноб нозир энди нима дейди-я!” дея такрорлаб келарди.

Бир неча аёллар, жумладан, Орландуччонинг энагаси сочларини юлганича ёввойиларча нола қиларди. Одамлар ўз ҳасратини тилсиз ифода қилиб келаётган, руҳи тушиб кетган одамга кўпроқ назар солишарди. Бу бахтсиз ота адвокат Барричини эди.

Орсонинг уйига яқинлашганлари сари аёлларнинг оҳ-нолалари, эркакларнинг сўкинишлари янада авж олди. Реббиялар тарафдори бўлган чўпонлар ўзларини туга олмай, баланд овозда қичқириб юришга журъат қилишди. Уларнинг рақиблари ҳам қаҳр-ғазабларини боса олмай “Қасос, қасос!” деб қичқира бошлашди. Кимлардир Орсолар уйи деразаси томон тош отди. Коломба ўз меҳмонлари билан ўтирган хона деразаси томон узилган икки ўқ дераза пештахтасига келиб урилди, пайраҳалар учиб, иккала қиз ўтирган стол устига ёғилди. Мисс Лидия ваҳима билан чинқириб юборди, полковник кўролига ёпишди. Коломба эса, йўлини тўсган полковникка тутқич бермай, эшик томон чопди ва уни зарб билан очиб юборди. У баланд остонада турганича, худди душманларига пўписа қилгандек кўлларини чўзиб қичқирди:

— Аблаҳлар! Сиз аёлларга, чет элликларга ўқ узаяпсизларми? Сизлар корсикаликмисиз? Эркакмисизлар ўзи? Пасткашлар! Сизлар фақат пистирмадан туриб ўлдиришни биласизлар. Қани, отинглар! Мен сизлардан жирканаман! Мен бу ерда ёлғизман, акам эса бу ердан узоқда. Қани, мени ўлдиришлар-чи, меҳмонларимни ҳам ўлдиришлар! Бу сиздек пасткашларга муносиб... Ҳа, журъат қилолмайсизлар, кўрқоқлар! Сизлар биз қандай қасос олишимизни яхши биласизлар. Йўқолинглар, аёлларга ўхшаб уввос тортиб йиғланглар ва яна қон талаб қилмаслигимизга шукур қилинглар!

Коломбанинг овозида ва ўзини тутишида қандайдир улуғворлик ва даҳшат бор эди. Уни бу қиёфада кўрган жангарилар худди ёвуз фариштани кўргандек тўда орқасига чекинишди.

Корсикаликлар қаҳр-ғазабда ҳам, тартиб-интизомга риоя қилишга одатланганликлари учун ўзаро урушларда гавғонинг асосий сабаб-

чилари иштирок этмасалар, тезда ўзларини босиб олардилар. Қолаверса, муваффақият туфайли мулоҳазалироқ бўлиб қолган Коломба ҳам ўзининг кичик гарнизонини жангга киришдан ушлаб қолишга муяссар бўлди.

— Бу бечораларга оҳ-нола чекиб, аламларидан чиқишга қўйиб беринг, — деди у, — қарияга ўз ўгиллари жасадларини олиб кетишга изн беринг. Тулкини, тишлаш учун тишлари қолмаган бу қари тулкини ўлдириб нима қиласиз? Жудиче Барричини! Иккинчи август кунини ёдингдан чиқарма! Қонли дафтарчани, сен мунофиқларча бошқа исми ёзган дафтарчани эсла! Унга отам сенинг қарзингни ёзиб қўйганди. Ўгилларинг бугун уни ўз қонлари билан тўлашди. Қарзингни тўлаганинг ҳақида сенга тилхат ёзиб бераман, қария Барричини!

Коломба қўлларини кўксига чирмаштирганича, лабларида нафратона табассум билан жасадларни ўз уйларига олиб киришаётганига, кейин одамлар тўдаси тарқалиб кетишига қараб турди. Кейин эшикни ёпиб, ошхонага қайтиб кирди.

— Ҳамюртларимнинг бемаъни қилиқлари учун сиздан кечирим сўрайман, жаноб полковник, — деди у. — Мен хорижлик меҳмонлар бор уйга ўқ узадиган корсикаликлар борлигидан афсусдаман. Мен ўз ватанимдан уялиб кетаяпман...

Кечаси мисс Лидия уйқуси қочиб, тун бўйи жойида тўлғониб чиқди. У Коломбанинг хонасига жойлашган эди. Эман дарахтидан ясалган ибодат столи устида пальма буталари билан ўралган Орсонинг лейтенант мундирида тушган кичик портрети осиб қўйилганди. Қиз суратни олиб унга узоқ вақт тикилиб қолди. Кейин уни жойига эмас, ўз каравоти олдига қўйди.

У тонг ёришгандагина ухлади ва уйғонганида куёш анча баландга кўтарилиб қолганди. У кўзини очиб уйғонишини кутиб ўтирган Коломбани кўрди.

— Бизнинг фақирона уйимизда яхши ухладингизми? — сўради Коломба. — Ёки ухламадингизми деган хавотирдаман.

— Азизам, акангиздан бирор хабар борми? — сўради мисс Лидия жойидан тураётиб.

Шу пайт унинг нигоҳи Орсонинг суратига тушиб, уни бекитиш учун устига рўмолини ташлаб қўйди.

— Ҳа, янгиликлар бор, — деди Коломба кулимсираб. Кейин рўмолни сурат устидан олиб сўради:

— Қалай, у ўзига ўхшайдими? У суратдагидан кўркамроқ, шундай эмасми?

— Вой худойим, — деди хижолатдан қизариб мисс Лидия. — Мен уни жойидан олгандим, паришонхотирлигим курсин... Уни жойига қўймабман. Бу менинг ҳамма нарсага тегавериш ва ўз ўрнига қўймаслик одатимдан... Ҳўш, акангиз қалай экан?

— Ҳаммаси жойида. Жоканто бу ерга соат тўрт бўлмасдан илгарироқ келганди. У сиз учун хат келтирди, мисс Лидия. У менга нима учундир ҳеч нарса ёзмабди. Тўғри, хат устида “Коломбага”, остида эса “Мисс Н. учун” деган ёзув бор. Бизда сингиллар рашкчи эмас, хавотир олманг. Жокантонинг айтишича, у хат ёзишга роса қийнаибди, лекин барибир уни тугаллабди. Мана унинг хати.

Мисс Невил шубҳасиз эҳтиёткорлик юзасидан инглизча ёзилган хатни ўқиб чиқди. Мана унинг мазмуни:

“Хоним! Мени бахтсиз қисмат ҳайдаб кетди. Душманларим менга қандай туҳматлар ёғдиришларини билмайман. Бунинг менга аҳамияти йўқ, фақат сиз уларга ишонмасангиз бўлгани. Сизни кўрганим-

дан бери ўзимни телбаларча орзулар билан овутиб юрибман. Тентак-лигимни билишим учун бу фалокат юз бериши лозим экан. Энди ақлим кирди. Мени қандай келажак кутаётганлигини биламан ва тақдиримга тан бераман. Сиз менга берган туморни бахт тумори деб ҳисоблардим. Мен энди уни ўзимда олиб қолишга журъат қилолмайман. Қўрқаманки, мисс Лидия, сиз уни муносиб одамга бермаганлигингиздан афсусдасиз. Тўғриси, у менда қолса, ўзимнинг тентаклигимни эслатиб юрадими, деб қўрқаман. Коломба уни сизга қайтариб беради. Омон бўлинг! Сиз Корсикадан жўнаб кетасиз ва мен сизни ҳеч қачон қайта кўрмайман. Синглимга мени ҳали ҳам ҳурмат қилишингизни айтинг, илтимос. Мен бу гапни бундай ҳурматга муносиб бўла олишимга ишонганим учун ёзаяпман.”

Мисс Лидия тескари ўгирилганича хатни ўқиб чиқди. Коломба уни диққат билан кузатиб турди-да, унга миср туморини узатди ва нигоҳи билан “бу нимани ифодалайди?” деб сўрагандек бўлди. Бироқ мисс Лидия бошини кўтаришга журъат қила олмай, туморга гамгин тикилганича уни гоҳ у қўлига, гоҳ бу қўлига оларди.

– Азизам мисс Невил, – деди Коломба, – акам сизга нималарни ёзганлигини билсам бўладими? У ўз соғлиги ҳақида ҳам ёзибдими?

– Йўқ, бу ҳақда ҳеч нарса ёзмабди, – деди мисс Лидия қизарганича. – У инглизча ёзибди. У мендан воқеани отамга тушунтиришни илтимос қилибди. У нозир ҳаммасини келиштиришга умид қилаяпти...

Коломба кулимсираб унинг ёнига ўтирди. Мисс Левилнинг иккала қўлларидан ушлаб, унинг тийрак кўзларига тикилди.

– Сиз ҳам раҳмдил бўла оласизми? – сўради у. – Сиз акамга жавоб хати ёзасиз-а? Бу уни қанчалик қувонтиришини биласизми? Хатни келтиришгандаёқ дарров сизни уйғотмоқчи бўлдим, аммо журъат қилолмадим.

– Бекор қилибсиз, – деди мисс Невил, – агар менинг биргина сўзим уни...

– Энди мен унга хат ёзиб жўната олмайман. Нозир етиб келди, бутун қишлоқ унинг одамлари билан тўлиб кетди. Кейинроқ бир иложини қилармиз.

Мэр ёрдамчисидан барча тафсилотларни билиб олган нозир миршаблар ва ўқчилар қуршовида қишлоққа кириб келди. У содир бўлган янги бахтсизликни текшириш учун ҳатто қироллик прокурори ва унинг котибларини, яна аллақимларни олиб келганди. Ким билсин, энди улар Пьетранерадаги авлодлар адоватини йўқ қила оладими ёки баттар авж олдирадими?

Орадан бироз вақт ўтгач, нозир полковник ва унинг қизи билан учрашди ва бу иш Орсо хонадони учун ёмон томонга бурилиб кетиши мумкинлигини яшириб ўтирмади.

– Сизга маълумки, отишма гувоҳларсиз содир бўлган, – деди у. – Ўлдирилган икки йигитнинг чаққонлиги довюраклиги ҳақидаги гап-сўзлар қишлоқда шунчалик кўп гапирилмоқдаки, делла Реббиа уларни жангарилар ёрдамида ўлдирганлигига ҳеч ким ишонмаяпти. Қолаверса, у яна улар орасида яшириниб юрибди.

– Бу мумкин эмас! – хитоб қилди полковник, – Орсо делла Реббиа олижаноб йигит. Мен бунга кафолат бераман.

– Гапингизга қўшиламан, – жавоб берди нозир, – бироқ қиролли прокурорининг (бу жаноблар ҳаммадан гумонсирашади) фикри бундай эмас. Унинг қўлида сизнинг дўстингизга зарар келтирадиган бир ҳужжат бор. Бу Орсонинг Орландуччога дўқ-пўписа қилиб ёзган хати. У бу хатида учрашув жойини белгилаган ва бу жой прокурорнинг фикрича, олдиндан тайёрланган бўлиши мумкин.

– Ордандуччо отишишни рад қилган, виждонли одамлар бундай қилишмайди, – деди полковник.

– Бундай дуэл бу ерда ҳали удум бўлмаган. Бу ерда пистирма қўйишиб бир-бирларини отишади. Кўрдингизми, бу мамлакат одатларининг қанчалик ёввойилигини? Унинг фойдасига ишловчи фақатгина бир далил бор: бир қизчанинг айтишига кўра, у тўрт марта ўқ овозини эшитган, охирги икки ўқ аввалгиларига нисбатан баландроқ гумбирлаган. Бу делла Реббианинг милтиги калибрига тўғри келиши мумкин. Бахтга қарши, бу қизча ҳам жиноятга шерикликда айбланаётган бир жангарининг жияни экан ва у ўргатилган гапларни такрорлаётган бўлиши мумкин.

– Жаноб нозир, – унинг гапини бўлди мисс Лидия, қулоқларига-ча қизариб, – ўқ овозлари эшитилганда биз йўлда келаётган эдик ва биз ҳам баландроқ гумбурлаган ўқ овозини олдингиларидан кейин янграганини эшитдик.

– Ростданми? Мана бу жуда муҳим. Сиз-чи, полковник, сиз ҳам шубҳасиз буни фарқлагандирсиз?

– Ҳа, – отасининг ўрнига жавоб берди мисс Невил, – менинг отам ҳар қандай қурол қандай гумбурлашини яхши билади. Охирги ўқ овози эшитилганида у ҳатто “Ана, жаноб делла Реббиа мен берган милтиқ билан ов қилаяпти!” – деди.

– Ва сиз таниган бу милтиқ гумбурлаши айнан охирги бўлиб эшитилганмиди?

– Охиргиси эди, ота, шундай эмасми?

Полковникнинг хотираси яхши эмасди, бироқ у ҳеч иккиланмасдан қизининг гапини тасдиқлади.

– Бу ҳақда ҳозирнинг ўзидаёқ қироллик прокурорига гапириб беришингиз керак, жаноб полковник. Ҳа, айтмоқчи, бугун кечқурун биз бир жарроҳни кутаяпмиз. У жасадларни текшириб, ўқлар ростдан ҳам делла Реббиа милтиғидан отилган-отилмаганини аниқлаб беради.

Коломба мисс Лидия билан ёлғиз қолишгач, боши қаттиқ оғриётганини айтиб, дугонасини қишлоқ атрофида бироз сайр қилишга таклиф қилди.

– Тоза ҳаво менга ёрдам беради, анчадан бери тоза ҳавода сайр қилмаганман, – деди у.

Сайр пайтида қиз мисс Лидияга акаси ҳақида сўзлай бошлади ва унга мавзу анча қизиқарли бўлганлиги учун Пьетранерадан қанчалик узоқлашиб кетганликлари ҳам сезилмай қолди.

Ниҳоят, у буни пайқаб қолганида қуёш аллақачон уфққа ботаётгани ва у Коломбадан орқага қайтишликни илтимос қила бошлади. Коломба орқага қайтиш йўлини анча қисқартирадиган сўқмоқни билишлигини айтиб, ўзлари келган сўқмоқни қолдириб, уни, афтидан, ҳали ҳеч ким юрмаган сўқмоқлар бўйлаб етаклаб кета бошлади. Тез орада уларга шундай тик тепаликка чиқишга тўғри келдики, инглиз қизига тўхтовсиз равишда буталарга тирмашишга, Коломбага эса дугонасини тепаликка қарийб судраб чиқишига тўғри келди. Мисс Лидия жуда толиқиб қолди, қишлоқ эса ҳамон кўринмас, атроф тобора қоронгилашиб борарди.

– Азизам Коломба, – деди ниҳоят мисс Лидия, – биз адашиб қолдикми деб кўрқаяпман.

– Кўрқманг, – жавоб берди Коломба. – Кетдик! Менинг ортимдан юраверинг.

– Бироқ, ишонинг, сиз адашаяпсиз. Қишлоқ бу томонда бўлиши мумкин эмас. Гаров ўйнайманки, биз ундан тобора узоқлашиб кетаяпмиз. Қаранг, анаву узоқлардаги чироқларни кўраяпсизми? Эҳтимол, бу Пьетранерадир?

– Азизам, – деди Коломба ҳаяжонланиб, – сиз ҳақсиз. Бироқ бу ердан икки юз қадамча нарида, макида...

– Хўш, хўш, нима демоқчисиз?

– У ерда акам бор. Агар сиз рози бўлсангиз, мен акамни кўриб, уни бағримга босишим мумкин...

Мисс Невил унга ҳайрат билан тикилиб қолди.

– Мен қишлоқдан ўзимга мутлақо эътибор бермаганим ҳолда чиқиб келдим. Чунки, ёнимда сиз бор эдингиз, – деди Коломба. – Бўлмаса, орқамдан қузатишган бўларди. Унга шунчалик яқин келиб, уни кўрмасдан қайтиб кетиш мумкинми? Хўш? Мен билан акамни кўришга бирга борсангиз нима қилибди? Бу билан унга анча қувонч бағишлаган бўлардингиз!

– Бироқ, Коломба, бу менга жуда беодобликдек туюлаяпти.

– Биламан, сиз шахарликлар доимо одоб доирасидан чиқмасликка интиласизлар. Биз қишлоқликлар эса, энг аввало нима яхши бўлиш лиги ҳақида ўйлаймиз.

– Ахир жуда кеч бўлиб кетди-ку! Акангиз мен ҳақимда нима деб ўйлаши мумкин?

– У “Дўстларим оғир пайтларимда мени ёлғиз қолдиришмади!” деб ўйлайди ва бу унга азоб-уқубатларни енгишига ёрдам беради.

– Отам-чи? У жуда безовта бўлади-ку, ахир...

– У сиз мен билан бирга эканлигингизни билади. Хўп, бўлақолинг. Нима қилдик? Ахир бугун унинг суратига тикилиб ўтирган ўзингиз эмасмидингиз? – қўшиб қўйди у, айёрона табассум билан.

– Йўқ, Коломба, тўғриси мен бунга журъат қилолмайман. Ахир у ерда жангарилар...

– Хўш, шундай бўлса нима қилибди? Бу жангарилар сизни танишмайди. Уларнинг сиз билан нима ишлари бор? Қолаверса, ўзингиз ҳам уларни бир кўришни жудаям хоҳлаган эдингиз.

– Ё Худойим!

– Кулоқ солинг, мадмуазел, рози бўлақолинг, сизни бу ерда ёлғиз қолдириб кетолмайман-ку, ахир! Ким билади, сиз билан нималар бўлиши мумкин. Орсонинг ёнига кетдик ёки қишлоққа бирга қайтамиз. Мен акам билан энди худо билади, қачон кўришаман. Эҳтимол, ҳеч қачон. Эҳтимол...

– Нималар деяпсиз, Коломба! Майли, кетдик. Бироқ, бир неча дақиқага ва тезда қайтамиз.

Коломба унинг кўлини қисиб қўйди ва жавоб бермасдан шунчалик тез югуриб кетдики, мисс Лидия унинг ортидан базўр етиб борарди. Хайриятки, Коломба тез орада тўхтади.

– У ёғига бормаймиз. Уларни огоҳлантиришимиз керак, бўлмаса, ўқ остида қолиб кетишимиз мумкин.

Шундай деб, Коломба икки бармоғини оғзига тиқиб қаттиқ хуштак чалди. Тез орада итнинг ҳуриган товуши эшитилди ва жангариларнинг содиқ посбони пайдо бўлди. Бу эски танишимиз Бруско лақабли ит бўлиб, у Коломбани даров таниди ва йўл бошловчилик вазифасини бажаришга киришди. Улар маки оралаб, эгри-бугри йўллардан узоқ юришди ва ниҳоят, тиш-тирноғигача қуролланган икки кишининг улар томон келаётганлиги кўринди.

– Бу сизмисиз, Брандолаччо? – сўради Коломба, – акам қаерда?

– Анави томонда!

– Шовқин солмай юринглар, у ухляпти. Бу унинг воқеа содир бўлганидан бери биринчи бор ухлаши. Худога шукур! Уни қаранглар-а, келибсизлар-да! Шайтон ўтган жойдан аёл ҳам бемалол ўта олади, деганлари рост экан-да!

Қизлар эҳтиёткорлик билан тош девордан ясалган тўсиқ ортидаги гулханга яқинлашдилар ва унинг ёнида майсалар устида ётган, устига уст кийими ёпиб қўйилган Орсони кўрдилар. Унинг ранги жуда оқариб кетган, оғир нафас олаётганлиги билиниб турарди. Коломба унинг ёнига чўкиб, худди ибодат қилаётгандек қўлларини қовуштириб, сукут сақлаганича унга тикилди.

Ниҳоят, Орсо қимирлади. Шу заҳотиёқ Коломба Орсо устига энгашиб уни ўпа бошлади, жароҳати, оғриги ҳақида саволларни қаторлаштириб ташлаб, унинг аҳволини сўради. Орсо ўзини яхши ҳис қилаётганлигини айтиб, ўз навбатида ундан мисс Невил ҳали ҳам қишлоқдами, у менга хат ёзадими деб сўради. Коломба унинг устига энгашиб тургани учун дугонасини мутлақо тўсиб турар, қолаверса, қоронғилик ҳам Лидияни унга кўришга халал бериб турарди. Коломба бир қўли билан дугонасининг қўлини ушлаб олди, иккинчи қўли билан ярадорнинг бошини бироз кўтарди.

— Йўқ, у менга сиз учун хат бермади. Сиз ҳали ҳамон мисс Лидия ҳақида ўйлаяпсизми? Демак, сиз уни жуда севасизми?

— Севганда қандоқ. Коломба? Бироқ у...мендан нафратланса керак.

Мисс Невил қўлини унинг қўлидан чиқариб олишга уринди, бироқ Коломбани ўз ўлжасини қўйиб юборишга мажбур қилиш осонмасди. Унинг кичик, бежирим қўлчалари хийлагина кучли эдики, бу ҳақда китобхон аввал ҳам хабардор бўлишига муяссар бўлганди.

— Сиздан нафратланади дейсизми? — хитоб қилди Коломба, — шунча қилган ишларингиздан кейин-а... Аксинча, у сиз ҳақингизда ажойиб фикрда. Эҳ, Орсо, мен сизга у ҳақда айрим нарсаларни гапириб беришим керак.

Коломба Лидиянинг қўлини тобора Орсо томон яқинлаштиришга ҳаракат қиларди.

— Хўш, нега у менинг хатимга жавоб ёзмади, — сўради ярадор. — Бир сатргина ёзса ҳам, менга етарди.

Коломба ҳамон дугонасининг қўлини тортиб, ниҳоят, уни акасининг қўли устига қўйишга муяссар бўлди. Кейин ўзини четга олиб кулиб юборди.

— Орсо, — деди у кулганича, — мисс Невил ҳақда ёмон гаплар айтманг, у корсиканчани аъло даражада тушунади.

Мисс Лидия ўша лаҳзадаёқ қўлини тортиб олди ва бир неча тушунарли бўлмаган сўзлар айтиб минғирлади. Орсо алахсираётган бўлсам керак деб ўйлади.

— Сиз шу ердасиз, мисс Невил? Ё худойим, бунга қандай журъат қила олдингиз? Бу мени қандай хурсанд қилаётганини билсангиз эди!

У машаққат билан ўрнидан кўзгалди ва қиз томон силжишга уринди.

— Мен синглингизни қаёққа бораётганлигини билмаганим учун у билан бирга келавердим. Бундан ташқари мен... хоҳлардимки...ишонч ҳосил қилай деб... Эҳ, сизга бу ерда қанчалар оғир!

Коломба Орсонинг бош томонида ўтирарди. У акасининг бошини эҳтиёткорлик билан кўтариб ўз тиззалари устига қўйди. Акасининг ёноқларини қўллари билан сийпалаб, мисс Невилга ишора қилди.

— Яқинроқ келинг, яқинроқ, беморга овозини кўтариб гапириш зарарли.

Мисс Лидия ҳамон тортинаётганлиги сабабли Коломба яна қўлидан ушлаб, Орсонинг ёнгинасига ўтқазишга мажбур қилди. Энди қизнинг либослари Орсога тегиб турар, Коломба ушлаб турган қўли эса ярадорнинг елкаси устида турарди.

– Мана энди яхшироқ бўлди, – деди Коломба қувноқ овозда. – Ака, айтинг-чи, ажойиб оқшомларда макида тунаб қолиш яхши дейишади, шу тўғрими?

– Ҳа, тун жуда гўзал, – деди Орсо. – Бундай тунларни ҳеч қачон унутмасам керак.

– Сизга оғриқ жуда азоб бераётган бўлса керак? – деди мисс Невил.

– Энди ҳеч ерим оғримаяпти, мен шу ерда ўлиб қола қолсам бўларди.

Унинг ўнг қўли Коломба ҳамон қўйиб юбормай турган мисс Лидиянинг қўлига томон чўзилди.

– Сизни зудлик билан яхши даволайдиган бирор жойга олиб бориш керак, жаноб делла Реббиа, – деди мисс Невил. – Сизни бу аҳволда, очиқ осмон остида ётганингизни кўриб, энди ҳеч ҳам ухлამасам керак.

– Агар сизни учратиб қолишдан қўрқмаганимда, мисс Невил, мен қишлоққа қайтишга уриниб, ўзимни қамоққа олишларига қўйиб берардим.

– Нега у билан учрашишдан қўрқдингиз, ака? – сўради Коломба.

– Мен сиз айтган гапларга амал қила олмадим, мисс Невил... ва шу туфайли сиз билан учрашувга журъат қила олмадим.

– Биласизми, мисс Лидия, сиз акамни ўзингиз хоҳлаган ишни бажаришига мажбур қилишингиз мумкин, – деди кулиб Коломба. – Мен сизни у билан учрашувингизга рухсат бермайман.

– Бу машъум воқеа тез орада ойдинлашади ва сиз ҳеч нарсадан қўрқмайдиган бўласиз, деб умид қиламан, – деди мисс Лидия. – Кетаётиб беғуноҳлигингиз исботланса, сизнинг олийжаноблигингиз ва довюраклигингиз тегишли равишда баҳоланса, мен жуда хурсанд бўлардим.

– Сиз кетаяпсизми, мисс Невил? О, бу гапингизни бошқа гапирманг!

– Илож қанча...Ахир отам бу ерда бир умр ов қилиб юрмайди-ку. У ҳам жўнаш тарадудиди.

Орсо мисс Невилнинг қўлига тегиб турган қўлини қўйиб юборди ва ҳаммаси жим қолишди.

– Ана холос! – деди ниҳоят Коломба.

– Биз сизни кетишга қўймаймиз, ҳали сизга Пьетранерада кўрсатадиган жойларимиз жуда кўп. Бундан ташқари, сиз менинг сурагимни чизишга ваъда бергансиз. Сиз ҳали уни бошлаганингиз ҳам йўқ. Кейин мен сизга етмиш беш мисралик серенада айтиб беришга ҳам ваъда берганман. Кейин... Нега Бруско ҳураяпти? Ана, Брандолаччо ҳам чопиб келаяпти. Кўрайлик-чи, нима бўлибди.

У иккиланмасдан Орсонинг бошини дугонасининг тиззалари устига қўйиб ўрнидан турди ва жангарилар томон чопиб кетди.

Макида ёш йигит олдида унинг бошини тиззалари устига қўйганича ёлғиз қолган қиз бир зум саросимага тушиб, нима қиларини билмай қолди. У бесўнақай ҳаракат қилиб йигитга озор етказишдан қўрқарди. Бироқ, Орсонинг ўзи ҳозиргина синглиси топиб берган юмшоқ болишдан бош кўтариб, ўнг қўлига таянганича гап бошлади.

– Шундай қилиб, тез орада жўнаб кетасизми, мисс Лидия? Сиз бу бахтиқаро оролда қолишингиз мумкин, деб ҳеч қачон хаёлимга келтирмаганман...бирок... сиз бу ерга келган дақиқалардан бошлаб сиз билан видолашув фикридан юз карра кўпроқ озор чекаяпман. Мен камбағал бир лейтенант, келажаги йўқ ва энди қувгиндаги одам бўлсам... Ҳозир сизни севаман дейишимга қулай вазият бўлмаса ҳам...бирок уни сизга айтиш учун бу менинг охириги имкониятим ва энди юрагимни бўшатиб олганимдан сўнг, ўзимни унчалик бахтсиз сезмаяпман.

Мисс Лидия юзидаги қизариш аломатларини тун қоронгилигида яширмоқчи бўлгандек четга қаради.

— Жаноб делла Реббиа, — деди у титроқ товушда, — агар мен шундай бўлмаса...бу ерга келмаган бўлардим.

Шундай деб, у Орсонинг қўлига миср туморини тутқазди. Кейин ўзини мажбур қилиб одатдаги ҳазиломуз оҳангда гапини давом эттирди.

— Бундай гапларни гапириб, бемаъниликка йўл қўяпсиз, жаноб Орсо. Биласиз-ку, макида сизнинг одамларингиз орасида сиздан хафа бўлишликка ҳеч қачон журъат қилолмайман.

Орсо унинг тумор узатган қўлни ўпишга ҳаракат қилди, бироқ мисс Лидия уялиб қўлини тезда тортиб олди ва Орсо мувозанатини йўқотиб, ярадор қўли устига ағдарилиб тушди ва аянчли инграб юборишдан ўзини тиёлмади.

— Азизим, жуда оғрияптими? — қичқириб юборди қиз, уни жойидан кўтаришга уриниб.

— Бунга ўзим айбдорман, мени кечиринг.

Улар бир неча дақиқа бир-бирларига яқинлашиб жуда секин овозда гаплашишди, югуриб келган Коломба уларни қандай ҳолда қолдирган бўлса шундайлигича кўрди.

— Ўқчилар келишяпти! — қичқирди у. — Орсо ўрнингиздан туриб, юришга ҳаракат қилинг, мен сизга кўмаклашаман.

— Мени шу ерда қолдиринглар, — деди Орсо. — жангариларга ҳам айтинглар, ўзларини кутқаришсин. Майли, мени қўлга олаверишсин, менга энди барибир. Фақат, худо ҳаққи, мисс Лидияни тезроқ бу ердан олиб кет, сендан илтимос қиламан, уни бу ерда кўришмасин.

— Мен сизни ташлаб кетмайман! — қичқирди иккала қиз бараварига.

— Агар сиз юролмасангиз, — деди Брандолаччо, — демак, мен сизни кўтариб олиб кетишим керак. Қани, лейтенант, дадил бўлинг. Биз ҳов анави жарлик орқали билдирмасдан қочиб қолишга улгуришимиз мумкин. Жаноб ҳазрат уларни чалгитиб туради.

— Йўқ, мени қолдириб кетинглар, — деди Орсо ерга ётиб олганича, — Коломба, худо ҳаққи, мисс Невилни олиб кет!

— Синьора Коломба, сиз кучли қизсиз, — деди Брандолаччо, — уни елкасидан кўтариб олинг, мен эса оёқларидан кўтараман. Қани, олға!

Улар Орсони қаршилиқ кўрсатишига қарамасдан, тез кўтариб кетишди. Мисс Лидия ўлим ваҳимасида улар орқасидан базўр югурарди. Тўсатдан ўқ овози янгради, жавобан бир неча милтиқдан ўқ узилгани эшитилди. Мисс Лидия чинқириб юборди. Брандолаччо сўкиниб қўйди, бироқ юришини икки бор тезлатишди. Ундан ибрат олган Коломба юзларига урилаётган кийимларини юлаётган бутуқларга эътибор бермай, бор кучи билан чопа бошлади.

— Энгашинг, энгашинг, азизам, — деди у дугонасига, — сизга дайди ўқ тегиши мумкин.

Улар шу тарзда беш юз қадамча юришди, тўғрироғи, югуришди. Ниҳоят, ҳолдан тойгач, Брандолаччо Коломбанинг ўгитларию таъналарига қарамасдан, ҳолдан тойганини айтиб, ерга ўтириб олди.

— Мисс Невил қани? — деди Орсо ҳолсизгина.

Мисс Невил ўқ овозларидан кўрқиб маки орасидаги бир бута орасида тўхтаб, ҳамроҳлари изини йўқотиб қўйган ва якка-ёлғиз ўлим таҳликасида қолиб кетганди.

— У ортда қолган, — деди Брандолаччо. — Қолаверса, у йўқолиб қолмайди. Аёллар ҳар доим тез топилади. Орсо Антон, ҳазрат сизнинг

милтигингиздан қанақа шовқин-сурон кўтараётганлигини эшитаяпсизми? Фақат тун зулматида ҳеч вақо кўринмаслигидан бу отишмадан ҳеч бир наф йўқлиги ёмон-да!

– Жим!– деди Коломба. – От товушини эшитаяпсизми? Биз қутулиб қолдик!

– Ҳа, ишимиз ўнгидан келди, энди қутулдик, – деди Брандолаччо ҳам.

Отга югуриб бориб уни ёлидан ушлаш, унинг тумшугига жилов ўрнида арқондан нуқта ясаб боғлаш жангари ва унга ёрдамлашаётган Коломба учун бир дақиқалик иш бўлди.

– Энди ҳазратни огоҳлантириб қўйишимиз лозим, – деди Брандолаччо.

У икки марта ҳуштак чалди, унга узоқдан бир ҳуштак жавоби эшитилди ва Ментан милтигидан янграётган ўқ овозлари ҳам тиниб қолди.

Коломба изига қайтиб бор овозда мисс Невилни чақира бошлади, бироқ, ҳеч қандай жавоб эшитилмади. Бир қанча вақт у ўзлари келган йўлни топиш умидида тахминан йўл қидирди ва тор йўлакда икки ўқчига дуч келиб қолди.

– Тўхта! Ким келаяпти! – қичқирдишди улар.

– Э, жаноблар! – деди у мазахомуз овозда. – Қандай отишма бўлди-я! Ўлганлар қанча?

– Сиз жангарилар билан бирга эдингиз, – деди аскарлардан бири. – Сиз биз билан юрасиз!

– Бажонидил, – деди қиз, – бироқ бу ерда менинг дугонам бор, аввал уни топишимиз керак.

– Дугонангиз аллақачон қўлга олинди ва энди у билан қамоқхонага тушасиз.

– Қамоқхонага? Буни ҳали ўйлашиб кўрамиз! Ҳозир эса, мени унинг олдига олиб бординг.

Ўқчилар уни жангарилар қароргоҳига олиб кетишди ва ўз юришларидан қўлга киритилган ўлжаларни, яъни Орсонинг устига ёпилган ёпинчиқ, эски қозон ва сув солинган финжонни териб олишди.

Мисс Невил ҳам шу ерда эди. Аскарлар уни ўлим ваҳимаси ичида чала мурда ҳолида топишган ва у кўзларидан шашқатор ёш оқизиб, уларнинг жангариларнинг сони, улар жўнаб кетган томон ҳақидаги саволларига жавоб берарди.

Коломба унга ташланиб, кучоқлаб олди ва қулоғига шивирлади: “Улар қутулиб кетишди!” Кейин сержантга мурожаат қилди:

– Жаноб сержант, ойимқиз сиз сўраган саволларга нима деб жавоб беришини билмаётганини кўраяпсиз. Бизни қишлоққа кетишимизга рухсат беринг, у ерда бизни сабрсизлик билан кутишаяпти.

– Сизни, жонгинам, у ёққа истаганингиздан тезроқ олиб боришадди, – деди сержант, – ва сизга бундай пайтда тўқайзорда ҳозиргина қочиб кетган қароқчилар билан нима қилиб юрганингизни тушунтиришга тўғри келади. Мен бу муттаҳамлар аёлларни қанақа йўл билан сеҳр-жоду қилишларини билмайман, менимча, улар қизларни аллақандай йўллар билан бошларини айлантириб олишади, шу сабабли қаерда қароқчилар бўлса, ўша ерда хушторлари ҳам изгиб юришади.

– Сиз жуда сертакалуф экансиз, жаноб сержант, – деди Коломба, – бироқ сизга эҳтиёткор бўлишни маслаҳат бераман. Бу ойимқиз нозирнинг қариндоши, у билан ҳазиллашманг.

– Нозирнинг қариндоши, – шивирлади аскарлардан бири, ўз бошлиғига. – Шунақага ўхшайди. Бошида шляпаси ҳам бор.

– Шляпа ҳеч нарсани билдирмайди, – деди сержант.

– Улар ҳар иккаласи ҳазрат билан бирга эди, у эса бутун ўлкада биринчи хотинбоз сифатида донг таратган. Қолаверса, бу ерда ишимиз ҳам қолмади. Анави лаънати капрал Топан бўлмаганида эди... бу ичкиликбоз француз мен ўрмонни ўраб олмасимдан ўзини намоён қилиб қўйди.

– У бўлмаганида, биз уларни бошлаб тўрға туширган бўлардик.

– Сизлар етти кишимисизлар? – сўради Коломба, – биласизми, жаноблар, агар ака-ука Гамбинилар, Сароккилар ва Теодоро Полилар Брандолаччо ва ҳазрат билан авлиё Христинанинг хочи олдида бирлашганларида борми, сизларнинг таъзирларингни бериб қўйган бўларди. Агар сизлар ўрмон жангариларининг бошлиғи Теодоро Поли билан муҳораба қилганларингда эди, мен унга иштирок этишдан қочган бўлардим. Тунда ўқ кимнинг ким эканлигини танимайди.

Коломба номини келтирган босқинчилар билан тўқнаш келиш эҳти-моли ўқчиларнинг анча шаштини тушириб қўйди. Капрал Топен ис-ми француз кўппагини ҳақоратлашни давом эттирганича сержант че-кинишга буйруқ берди ва кичик ҳарбий қисм ўзлари билан уст кийим ва қозонни олганларича Пьетранера йўлига тушишди. Финжонни эса тепиб юборишди. Ўқчилардан бири мисс Лидиянинг қўлларидан уш-лаб ёрдамлашмоқчи бўлди, бироқ Коломба уни итариб юборди.

– Ҳеч ким унга қўл теккизишга журъат этмасин! – деди у. – Биз-ни қочиб кетади, деб ўйлаяпсизларми? Кетдик, мисс Лидия, жон-гинам, менга суяниб олинг ва қизалоқ мисол йиғлашни бас қилинг. Бу бор-йўғи бир кичик саргузашт бўлди, холос. Ахир у барибир ёмон-лик билан тугамади-ку. Ярим соатдан сўнг овқатланишга ўтириши-миз мумкин. Мен очликдан ўлаёздим.

– Энди мен ҳақимда нима деб ўйлашади? – деди секингина мисс Лидия.

– Сиз ўрмонда адашиб қолгансиз деб ўйлашади, тамом-вассалом.

– Нозир нима деркин? Ва энг муҳими, отам нима деб ўйлайди?

– Нозир? Сиз унга ўз ишлари билан шуғулланишни маслаҳат бе-ринг. Отангизга келсак, Орсо иккалангизнинг қандай гаплашганла-рингиздан мен шундай хулосага келдимки, сиз отангизга нима дей-ишни яхши биласиз.

Мисс Лидия жимгина унинг қўлини сиқиб қўйди.

– Бу тўғри эмасми? – шивирлади унинг қулоғига Коломба. – Менинг акам севишга арзимаيدиган йигитми? Уни бироз бўлса ҳам севадимми?

– Эҳ, Коломба, – жавоб берди мисс Лидия, хижолат бўлса-да, жилмайиб. – Сиз менга хиёнат қилиб қўйдингиз, сизга қанчалар ишонган эдим-а!

Коломба уни белидан қучиб пешонасидан ўпди.

– Менинг кичкинагина янғачам, – деди секингина, – сиз мени кечирасизми?

– Кечиришга тўғри келади, менинг қўрқинчли қайинсинглим, – жавоб берди Лидия ўз навбатида уни ўпиб.

Нозир ва қироллик прокурори мэр ёрдамчисининг уйига жойлаш-ган эди. Полковник қизидан хавотирланиб, янгиликларни билиш учун йигирманчи бор уларнинг олдига келганида, сержант томони-дан олдинроқ жўнатилган ўқчи келиб қолди. У жангарилар билан рўй берган ашаддий жанг ҳақида, бу жангда, ростини айтганда, на ҳалок бўлганлар, на яродор бўлганлар йўқлигини, бироқ, ҳарҳолда бир ёпинчиқ, бир қозон ва икки қиз ўлжа олинганлиги, ўқчиларни ишон-

тиришларига кўра, улар жангариларнинг ё жазманлари, ё хуфияларга бўлиши мумкинлиги ҳақида ахборот берди. Бундай ахборотдан кейин икки посбон ҳамроҳлигида асира қизлар кириб келишди.

Шу пайт яйраб-яшнаб келаётган Коломбани, унинг уялинқараб турган дугонасини, уларни кўриб ҳайратдан қотиб қолган нозирнинг, қувонч ва ҳаяжондан титраб кетган полковникнинг қиёфасини кўз олдингизга келтиринг-чи.

Қироллик прокурори ичиқоралик билан мисс Лидияни сўроққа тутиш истагидан ўзини тия олмади ва уни бутунлай хижолатга солибгина сўроғини тўхтатишга мажбур бўлди.

— Менимча, биз уларни қўйиб юборишимиз мумкин, — деди нозир. — Бу қизлар тоза ҳавода сайр қилиб юришган, бу табиий ҳол, тасодифан улар келишган ярадор бир йигитга дуч келиб қолишган, бунда ҳам ҳеч ғайритабиийлик йўқ.

Кейин у Коломбага қаради.

— Синьора, акангизга унинг иши мен умид қилмаганимдек яхши томонга бурилганлигини хабар қилишингиз мумкин. Жасадларни ёриб кўриш далили жаноб полковникнинг кўрсатмаларига кўра у ўзини ҳимоя қилганлигини, отишма пайтида ёлғиз ўзи бўлганлигини исботлапти. Энди ҳаммаса жойига тушади, бироқ у тезроқ макидан қайтиб, ўзини ҳукумат одамларига топшириши лозим.

Полковник, унинг қизи ва Коломба совиб қолган кечки овқатга ўтиришганларида, кеч соат ўн бирлар бўлиб қолганди. Коломба нозирни, қироллик прокурори ва ўқчиларни майна қилганича овқатни иштаҳа билан туширарди. Полковник эса кўзларини ликоплардан узмаётган қизига тикилганича сукут сақлаб овқатланарди. Ниҳоят, у мулойим, бироқ жиддий оҳангда инглизчалаб сўради:

— Лидия, сен делла Реббиа билан ваъдалашдингми?

— Ҳа, дада. Бугун, — жавоб берди у қизариб, бироқ қатъиятли оҳангда.

Кейин у бошини кўтариб, отасининг қиёфасидан бирорта норозилик аломатларини топмай, бундай вазиятларда энг назокатли тарбия кўрган қизлар сингари ўзини отасининг кучоғига отди ва уни ўпиб қўйди.

— Охири бахайр бўлсин! — деди полковник. — У ёқимтой йигит, бироқ жин урсин, биз унинг лаънати ўлкасида яшамаймиз, бўлмаса розилик бермайман.

— Мен инглизчани тушунмайман, — деди уларга қизиқиш билан тикилиб турган Коломба, — бироқ гаров ўйнайманки, сизлар нима ҳақда гапирганларингизни фаҳмладим.

— Биз, — деди полковник, — сизларни Ирландияга кўчиришга мажбур қилишимиз ҳақида гаплашдик.

— Бўпти, мен розиман ва мен Surella Colomba бўламан. Шундайми, полковник? Қани, қўл ташлашдик.

— Бундай ҳолларда ўпадилар, — деди полковник.

Бутун Пьетранера қишлоғи жамоасини бесаранжомликка солиб қўйган бу воқеаларни газеталарга шундай ёзишганди: “Қўшалоқ ўққа оид воқеалардан сўнг бир неча ой ўтгач, тушга томон чап қўлини боғлаб бўйнига осиб олган отлиқ ёш бир йигит Бастья шахридан чиқиб, Кордо қишлоғи томон йўл олди. Бу қишлоқ ўз фаввораси билан машҳур бўлиб, ёзнинг жазирама кунларида нозик табиат шаҳарликлар учун сеvimли масканга айланарди. Унга баланд бўйли, гўзал чехралли, кичкина қора от миниб олган бир қиз ҳамроҳ бўлиб борарди. У миниб олган отнинг ўйноқлиги ҳар қандай от ишқибозининг кўзини ўйнатган бўларди. Бироқ, бахтга қарши бу отнинг қандайдир

гаройиб “тасодиф” туфайли бир қулоғи кесилган эди. Қишлоққа етиб келишгач, қиз чаққонлик билан отдан сақраб тушди ва ҳамроҳининг отдан тушишига ёдамлашиб, ўз отининг эгарига осиб қўйилган оғир халтани ҳам ерга туширди. Отлар бир деҳқоннинг назоратига топширилгач, аёл нарса солинган халтасини рўмоли остига яшириб кўтариб олди, ёш йигит қўш тигли милтигини елкасига осиб, тик қояликдаги сўқмоқ йўлдан тоғ тарафга йўл олишди. Бу сўқмоқ одам яшайдиган манзилга элтмаслиги шундайгина кўриниб турарди.

Улар Кверчо тоғининг далаларидан бирига етишиб тўхташди ва ҳар иккаласи майсалар устига ўтиришди. Афтидан, улар кимнидир қутишарди, чунки тинимсиз равишда тоғ томонга назар солишарди. Ёш аёл эса тез-тез қўлидаги гаройиб соатчасига қараб қўяр, эҳтимол, бу яқиндагина харид қилинган олтин соатига завқланаётганлиги учундир ёки учрашув пайтини сабрсизлик билан кутаётганидандир. Улар унчалик кўп кутишмади.

Маки ичкарисидан дастлаб Бруско лақабли ит югуриб чиқди ва аёлнинг ёнига келиб эркалана бошлади. Яна бироз муддатдан кейин соқолли, қўлларида милтиқлари, белларида ўқдон ва тўппончалар осилган эркаклар пайдо бўлди. Уларнинг йиртилиб, ямоқ-сумоқ бўлиб кетган уст бошлари Европа русумидаги ажойиб милтиққа мутлақо мос келмаётганлиги кўзга яққол ташланарди. Ташқаридан қараганда, вазиятнинг нотинчлигига қарамасдан, бу саҳна иштирокчилари бир-бирлари билан эски қадрдонлар мисоли учрашишди.

— Мана, Орсо Антон, — деди безориларнинг ёши каттароғи ёш йигитга мурожаат қилиб, — ниҳоят, ишингиз жиноят аломатлари йўқлиги учун тугатилди. Табриклайман, афсуски, бу ерда адвокат йўқ-да! Унинг аламдан қутурган башарасини бир томоша қилсам, мазза қилардим-да! Хўш, қўлингиз қалай?

— Менга икки ҳафтадан кейин боғламни олиб ташлаш мумкин дейишди, — деди йигит. — Дилкаш дўстим Брандо, эртага Италияга жўнамоқчиман, шу сабаб сен билан, шунингдек, жаноб ҳазрат билан хайрлашгани келдим. Сизларни бу ерга таклиф қилганимнинг боиси шу.

— Сиз жуда шошаяпсиз, — деди Брандолаччо. — Кечагина оқландингиз. Яна эртага йўлга тушаяпсиз.

— Ишларимиз кўп, — деди қувноқлик билан ёш қиз.

— Қулоқ солинг, дўстлар, — деди Орсо, — сизлар ёмон касб билан шуғулланаяпсизлар, Бир кун келиб ишларинг хув анави жойдаги, шу ердан кўриниб турган қатл майдонида ёки макида миршаблар ўқи билан тугамаса деб қўрқаман.

— Нима қилибди! — деди Кастрикони. — Бундай ўлим бошқа ўлимдан нимаси билан ёмон? Безгак тутиб, яқинларимизнинг самимий ёки ёлғондакам ҳиқиллашларини эшитиб ўлгандан кўра, шундай ўлим яхшироқ эмасми?

— Сизлар бу ўлкадан чиқиб кетиб, хотиржамроқ яшасаларинг мен жуда хурсанд бўлардим. Масалан, кўплаб ҳамкасбларинг сингари Сардиняга бориб жойлашсаларинг нима қилибди? Мен бу ишга ёрдам беришим мумкин.

— Сардиняга? — хитоб қилди Брандолаччо. — Бу сардиняликларни уларнинг лаҳжаси билан қўшиб жин урсин. Бу бизга тўғри келмайди.

— Сардиняда нима билан кун кўрамиз? — қўшиб қўйди ҳазрат. — Менга қолса, уларни кўргани кўзим йўқ. Қароқчиларни бу ерда отлик миршаблар таъқиб қилишади. Бу уларнинг, қўлга тушган қароқчи-

ларнинг, бутун ўлканинг шармандалиги. Ер ютсин, ўша Сардинияни. Мени синьор делла Реббиа, сиздек маълумотли, дидли, фаросатли, биз билан макида яшаш лаззатини тотган киши шу ерда қолмаганингиз ҳайратга солаяпти. Сизларнинг текинхўрларинг бўлган пайтимда сизларга ўхшаб яшаш лаззатларидан татиб кўриш имкониятидан маҳрум эканлигимни билардингиз...

– Бироқ менинг ҳамон белим оғриб турибди. Бир ажойиб тунда дўстим Брандолаччо мени яйдоқ отга юк мисол ортиб олиб, чавандозлик қилганини ҳамон эслаб юрибман, – деди Орсо кулганича.

– Таъқибдан қочиш лаззати-чи – эътироз билдирди ҳазрат. – Сиз буни ҳисобга олмайсизми, бундай ажойиб об-ҳавода тўлиқ эркинлик завқига қандай бефарқ қараётганингизга тушунмаяпман. Мана бу ишончли ошно билан (ўз милтиғига ишора қилиб қўйди) ўзингни уни ўқи етадиган барча жойда қирол мисоли ҳис қиласан. Сиз буйруқ қилишингиз, айбдорларни жазолашингиз ҳам мумкин... Бу жуда маънавий таъсир қиладиган ва ҳатто ёқимли машғулот, синьор делла Реббиа ва биз бу ишдан ҳеч қачон айрилмоқчи эмасмиз.

– Менинг бўлажак келиноийм макини ёқтирмайди, уни бу ерда жуда кўрқитишган, – деди Коломба кулиб.

– Демак, шу ерда қолишни истайсизлар, – деди Орсо, – нимаям дердим, сиз хоҳлаганча бўла қолсин. Бироқ айтинглар, сизлар учун нима қилишим мумкин? – деди Орсо.

– Бизни ёдингизда тутсангиз бўлгани, – жавоб берди Брандолаччо. – Сиз биз учун шундаям кўп нарса қилдингиз. Қилина, энди сепли, унинг бўлажак ҳаётини ҳал қилиш учун ҳазратга бир неча бор – пўписа хат ёзиш кифоя. Бизга сизнинг фермерингиз керакли миқдорда озиқ-овқат ва ўқ дори бериб туришлигини биламиз,

– Демак, хайр-хўшлашамиз, сиз билан бирор кун яна Корсикада учрашишга умид қиламан.

– Мен хайрлашиш олдидан сизларга бирор нарсани эсдалик қолдиришни хоҳлардим, – эътироз билдирди Орсо, – айтақол Брандо, сенга нима қолдирай!

Қароқчи бошини қашлаб Орсонинг милтиғига зимдан назар ташлади.

– Биласизми, лейтенант...Агар ҳаддим сифса...Э, йўқ, сиз уни жуда қадрлайсиз.

– Айтақол, нимани хоҳлайсан?

– Ҳеч нарсани... Уни олганинг билан ундан фойдаланишни ҳам удалаш керак. Мен ҳамон бир қўллаб амалга оширган кўшалок ўқ узганингизни эслаяпман... Йўқ, бундай удабуронликни такрорлаш қийин.

– Сенга мана шу милтиқни берайми? Мен уни сенга тортиқ қиламан, бироқ сен ундан иложи борица камроқ фойдалан.

– Мен ундан сиз каби мерганлик билан отишни ваъда беролмайман. Бироқ, у бирор бошқа кишининг қўлига тушиб қолса, Брандо Савелли қўлида милтиқ ушлашни билмас экан, деб бемалол айтаверинг.

– Сиз-чи, Кастрикони, сизга нима тортиқ қилай?

– Хуллас, менга бирор нарсани эсдаликка қолдиришни хоҳлаётган экансиз, ҳеч бир тортинмасдан менга Гораційнинг кичикроқ ҳажмдаги китобини юборишингизни сўраган бўлардим. Бу мени анча овунтирган ва лотин тилини унутиб қўймаслигимга ёрдам берган бўларди. Бастиада бир таниш аёл... ўзингиз тушунасиз, сигаралар сотиб ўтиради. Унга бериб қўйсангиз, у менга етказди.

– Мен сизга унинг Эльзевир наширдан чиққан кичик ҳажмлисидан юбораман, жаноб олим. Менда ундан олиб кетаётган китобларим орасида бир нусха бор... Бўпти бўлмасам, дўстларим, мен жўнашим

керак. Қани, бир қўл сиқшайлик-чи! Агар Сардинияга кетиш хаёлларингга келиб қолса, менга хат ёзинглар. Адвокат Н. менинг қитъадаги манзилимни беради.

— Лейтенант, — деди Брандо, — эртага қўлтиқдан кемага чиқаётганингизда тоғнинг мана бу томонига қаранг, биз шу ердан туриб рўмолчаларимизни силкитамиз.

Улар шу тарзда хайрлашдилар. Орсо синглиси билан Кордо томонга, жангарилар тоғ томонга йўл олишди.

* * *

Гўзал апрел тонгларида бирида полковник Томас Невил, унинг бир неча кун аввал турмушга чиққан қизи, Орсо ва Коломба яқиндагина кашф қилинган қадимий Этрус мақбарасини томоша қилиш учун Пиза шаҳридан жўнаб кетишди. Барча хорижий меҳмонлар бу ер ости мақбарасини томоша қилишга одатланган эдилар. Ер остига тушишиб, Орсо ва унинг хотини деворий расмлардан нусхалар олишни ўз бурчлари деб ҳисоблашиб, қалам-қоғозларини чиқаришди. Полковник ва Коломба эса, археологияга анча бефарқликлари туфайли уларни ёлғиз қолдириб, атрофда сайр қилишга кетишди.

— Азизим Коломба, — деди полковник, — биз нонушта қилиш учун Пизага қайтишга улгурмаймиз. Қорнингиз очдими? Орсо хотини билан осори атиқаларга шўнғиб кетишди, улар биргаликда расм чизишга тушиб кетишдими, бас, кечгача тугата олишмайди.

— Ҳа, — деди Коломба, — шундайга ўхшайди, улар ҳали бирорта расм олиб чиқишмади.

— Менимча, биз ҳув анави кичик фермага боришимиз керак. У ердан нон, эҳтимол, шароб балки ҳатто қаймоқ ва ертут ҳам топармиз. У ерга бориб нонушта қилиб, ўз чизмакашларимиз қайтишини кутиб турамиз.

— Сиз ҳақсиз, полковник. Сиз ва мен оиладаги энг мулоҳазали одамлармиз ва бу севишганлар учун азиат чекиб ўтиришимиз шарт эмас. Улар фақат нафосат билан яшашади. Менга кўлингизни беринг. Мен кундан-кунга ўзгариб, такомиллашиб боряпман тўғрими? Мен кўлтиқлашиб юришга, шляпа кийишга, дид билан юришга ўргандим. Энди мен олтин тақинчоқлар тақиб юришни, кўплаб гўзал нарсаларни ўргандим, энди мен аввалги ёввойи қиз эмасман. Қаранг, мен рўмолимни қандай назокат билан ўраб юрибман... ҳалиги оқ малла сочли, тўйда қатнашган, сизнинг полкингиздан келган зобит... Ё парвардигор, мен унинг фамилиясини эслай олмаяпман. Баланд бўйли, жингала сочли... Мен бир мушт тушириб уни ерга қулатишим мумкин...

— Четвортми? — сўради полковник.

— Шундай, шекилли, бироқ бу фамилияни ҳеч қачон талаффуз қилолмасам керак. Хуллас, у менга эси оғар даражада ошиқ бўлиб қолди.

— Эҳ, Коломба! Сиз кундан-кунга қақажон бўлиб бораяпсиз. Чамамда, тез орада яна бир тўйда ўйнаса керак.

— Нималар деяпсиз? Мен эрга тегаманми? Менинг кичик жиянчамни, Орсонинг ўглини ким тарбиялайди? Ким унга корсикача гаплашишни ўргатади? Сизнинг жигингизга тегиш учун мен унга чўққи қалпоқ кийдириб қўяман.

— Аввал жиянингиз туғилсин-чи, кейин кўрармиз. Хоҳласангиз унга ханжар ўйнатишни ҳам ўргатиб қўярсиз.

— О, алвидо энди ханжарлар! — деди Коломба қувноқлик билан. — Энди менинг елпигичим бор. Менинг ватаним ҳақида ножўя гапирсангиз, у билан бармоқларингизга тушириб қолишим мумкин.

Шу тарзда суҳбатлашиб улар фермага кириб боришди. У ерда шароб ҳам, ертут ҳам, қаймоқ ҳам топилди.

Коломба мезбон аёлга ертут теришга ёрдамлашди, полковник бу пайтда шаробдан лаззатланарди. Бу пайт Коломба хиёбоннинг бурилишида сомон ўриндиқда офтобда исиниб ўтирган бир қарияни кўриб қолди. У жуда қаттиқ касалга ўхшарди, чунки ияклари осилиб кўзлари чўкиб кетганди. Ҳаддан ташқари озгинлиги, қимирламай ўтириши, рангпарлиги, кўзларининг бефарқ боқиши уни тирик бандадан кўра кўпроқ жонсиз мурдага ўхшатарди. Коломба бир неча дақиқа унга қизиқиш билан тикилиб қолди. Бу деҳқон аёлнинг эътиборини тортди.

— Бу бечора чол сизнинг ҳамюртингиз, — деди у. — Сизнинг гапириш оҳангингиздан корсикалик эканлигингизни фаҳмлаяпман, синьора. Унинг бошига ўз ватанида катта кулфат тушган, унинг ўғиллари даҳшатли тарзда ўлдирилган. Мени кечирасиз-у, синьора, айтишларича, сизнинг ҳамюртларингиз ўз душманларини шафқатсизларча ўлдирармиш. Шундай қилиб, бу бечора оламда якка-ёлғиз қолибди. Кейин бу ерга, Пизага, узоқ қариндоши мана шу ферманинг хўжайини бўлган аёлни қора тортиб келибди. Бечора дарду аламдан бироз томи кетиб қолганга ўхшайди. Албатта, бу бекамга унчалик хуш ёқмайди, уникага жуда кўп меҳмонлар келади, шу сабаб уни шу ерга ўтқазиб қўяди. У жуда итоатгўй, ҳеч кимга халал бермайди. Кун бўйи икки-уч сўздан ортиқ гапирмайди. Афтидан, ақли жойидамас. Доктор уни кўришга ҳар ҳафта келиб туради. Унинг айтишича, қария тез орада бандаликни бажо келтиради.

— Кун битаяпти денг? — деди Коломба. — Бундай аҳволдан кўра тезроқ ўлақолгани яхши.

— Синьора, у билан корсиканча гаплашиб кўринг, ўз она тилидаги гапларни эшитса, эҳтимол, бу уни бироз тетиклаштирар.

— Қани кўрайлик-чи, — деди Коломба кинояли табассум қилиб ва қарияга яқинлашиб, ундан офтобни пана қилиб қўйди. Бечора ақли заиф бошини кўтарди ва унга кулганча қараб турган Коломбага зеҳн солиб тикилди. Орадан бир зум ўтгач, қария пешонасига қўлларини қўйиб, қиз нигоҳидан қочган каби кўзларини юмиб олди. Кейин у кўзларини очди, бу сафар кўзлари олайиб кетди, лаблари титрай бошлади. У қўлларини кўтармоқчи бўлди, бироқ, Коломба томонидан сеҳр-жоду қилингандек, ҳаракат қилишга ҳоли ҳам етмай ўриндигига ёпишиб қолди.

Ниҳоят, унинг кўзларидан йирик ёшлар оқа бошлади, кўкрагидан бўғиқ йиғи отилиб чиқди.

— Уни бундай аҳволда биринчи бор кўришим, — деди деҳқон аёл. — Бу синьора сизнинг ҳамюртингиз, у сиз билан кўришишга келди, мурожат қилди қарияга.

— Раҳм қил! — деди қария хокисор овозда. — Шафқат қил! Наҳотки сенга шунчаси камлик қилса? Бу варақ... мен ёқиб юборган варақ...- Сен уни қандай ўқишга муяссар бўлдинг? Бироқ, нега бирваракайига иккаласини ҳам? Орландуччо... Сен бу исмини ўқий олмагансан. Жиллақурса улардан бирини қолдириш керак эди... Ҳа, биттасини... Орландуччо... сен унинг исмини ўқий олмагансан.

— Менга уларнинг ҳар иккаласи керак эди, — деди Коломба секингина корсика тилида. — Дарахт буталари кесиб ташланди, агар унинг танаси чириб қолганини кўролганимда, уни ҳам кўпориб ташлаган бўлардим... Унчалик нола чекаверма, узоққа бормайдиганга ўхшайсан. Мен эса икки йил изтироб чекдим!

Қария қичқириб юборди ва боши пастга эгилди. Коломба орқасига ўгирилиб, майда қадамлар билан ўз марсияси сўзларини мингирлаб такрорлаганича уйи томон йўл олди:

“Менга ўқ узадиган қўл, нишонга оладиган кўз, ўйлай оладиган қалб керак...”

Деҳқон аёл қариянинг олдида куймаланаётган пайт Коломба юзлари ловуллаб, кўзлари чақнаб полковник ўтирган стол ёнига ўтирди.

– Сизга нима бўлди? – сўради полковник. – Сиз ҳозир Пьетранерада, сизнинг уйингизда овқатланиб ўтирганимизда бизга ўқ узишган пайтдаги Коломбага ўхшайсиз.

– Мен Корсикани эсладим. Бироқ бу энди ўтмиш. Мен жиянимга энагалик қиламан, майлими? О, мен унга қандай ажойиб исм танлаганман, эшитиб кўринг-чи: Гильфуччо Томмазо Орсо Леоне!

Бу пайт деҳқон аёл уларга яқинлашди.

– Хўш, нима бўлди? У ўлиб қолдими ёки беҳушми? – сўради мутлақо хотиржам овозда Коломба.

– Ҳа, бироз тузукка ўхшайди, синьора. Бироқ сизни кўриш унга фалати таъсир қилгани қизиқ...

– Доктор уни яна қанча яшайди деди?

– Яна икки ойча.

– Арзимаган жудолик бўлади, – қайд қилиб қўйди Коломба.

– Ким ҳақида гапираяпсизлар? – сўради полковник.

– Бизнинг юртлик бир ақли заиф ҳақида, у бу ерда яшар экан, – бефарқлик билан жавоб берди Коломба. – Кейинчалик унинг қисмати билан қизиқиб кўрарман. Э, полковник, ертутдан акам билан Лидияга ҳам бироз қолдирсангиз-чи!

Коломба жўнаш учун извошга чиққанида деҳқон аёл бир неча муддат уни нигоҳи билан кузатди.

– Анави гўзал аёлга бир қараб қўй, – деди у қизига. – Аминманки, унинг кўзлари ўткир экан...

Французчадан
Абдумурод КУЧИБОЕВ
таржимаси



Перси Биши ШЕЛЛИ

Эски йилга алла айтар қиш

ЎТГАН ЙИЛНИ ЙЎҚЛОВ

Раҳмим келар, етим лаҳзалар,
Йиғланг, ўтди эски йил, ахир.
Шовқин солар лекин лаҳзалар
Жавоб бериб: у ухлаётир,
Ва тушида куляпти бу дам,
Ғаму алам, дафн устидан!

Кўпол, ернинг ўзидай кўпол,
Тобут титраб-титраб чайқалар,
Совуқ қиш кўрс энага мисол
Эски йилга айтар аллалар.
О, лаҳзалар! Кўкка йиғлангиз,
Бўзланг, тобут ичра отангиз!

Новдаларга боғлиқ беланчак
Тебранади вақт гирдибод.
Шундай аёз кунда елвизак
Алла айтар у йилга, ҳайҳот.
Эй, қайғули дамлар! Муҳаббат
Уни сизга қайтарур фақат!

Гўрковлардай турар шу маҳал,
Дўнг устида қаҳратон Январ,
Оппоқ кафан келтирар Феврал,
Март йиғлайди, оҳ-фигон чекар,
Апрел кўз ёш тўкар-у, аммо,
Май гул тутар сизга бир дунё!

*Рус тилидан
Хумоюн АКБАР
таржималари*

Перси Биши ШЕЛЛИ (1792-1822) “шоирларнинг шоири, ҳаётини поэзияга бағишлаганларнинг энг яхшиси, энг марҳаматлиси” (К. Бальмонт) қисқа умри давомида катта, серқирра адабий мерос қодирган. Шоирнинг “Эллада”, “Ченчи”, “Озод бўлган Прометей” каби драмалари, ўзига хос шеърияти жаҳон адабиётининг дурдоналаридир. Шоирнинг фалсафий қарашлари “Поэзия ҳимояси”, “Ҳаёт ҳақида”, “Севги ҳақида” этюдларида яққол намоён бўлади.

ХАЙРЛИ КЕЧ

“Хайрли кеч?” Наҳот шундай
Йўқ, қолгайсан тонг қадар.
Фариштам, энди нетай
Айрилиқ они етар.

Хайрли кеч? Рост сўзим
Йўқ тоқатим фироққа.
Хайрли – ёлғон дедим,
Тунни айтсам бу чоқда.

Олов ёнса қалбларда
Туну тонг ошно, албат.
“Хайрли тун!” демакка
Тиламоққа йўқ фурсат.

* * *

...га

Кўзимга боқ – олма нигоҳларингни,
Хумор кўзларимдан севгини ўқи.
Унда оловланар, ўртаб бағримни –
Ғолиб қарашларинг шуъласи, чўғи.

О, сўзла, овозинг – орзум нафаси,
Қалбим олқишлаган акс садодир.
Нигоҳимда аксинг кўргайсан, пари
Аслида сўзларинг эрмак, хатодир.

Наздимда севарсан сен мени гўё,
Эшитмоғим гумон эътирофингни.
Шунчалар яқинсан, кундузга – тун ё
Қувғин олдидаги ватаним каби.

СЕВГИ ФАЛСАФАСИ

Дарёларга қуйилар ирмоқ,
Водийларга чопар дарёлар.
Еллар қуйлар абадий, муштоқ
Эркаланиб, меҳргийёлар.
Борлиқ яқдил чархи фалакдир
Илоҳий эркинлик измида.
Бир-бирига боғланган ахир,
Нечун бизга айрилиқ бунда?

Осмон ўпар тоғларни бу чоқ,
Қучоқ очар ажиб тўлқинлар.
Рад этилса – насиби фироқ
Мағрур гуллар қошида кимлар.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

76

Ой ёғдуси мавжланар такрор
 Эркаланар яқин-йироқда.
 Айтгин, асли бари не даркор,
 Сен билан мен бўлсак фироқда?

ҚЎШИҚ

Ҳасрат қилар қушча севгисин,
 Бўм-бўш ўрмон ҳамда у ёлғиз.
 Новдаларин тунар изгирин,
 Жилғаларин қоплаб борар муз.

Далаларда майса қовжироқ
 Яланғочдир ўрмоннинг қаъри.
 Сукунатни аллалар тинмай
 Тегирмоннинг титроқ тошлари...

БЕҚАРОРЛИК

Ойнинг теграсида мисли булут биз,
 Тун аро учармиз ҳуркак, товланиб.
 Зулмат қуюқлашса, сингиб, унутмиз —
 Биз изсиз мангуга бўлармиз ғойиб.

Бизлар ўзга-ўзга созлар оҳанги
 Оҳангимиз турли турфа елларда.
 Такрор бўлмас нозик торлар жаранги
 Ўтган лаҳзалардай, чертсанг агарда.

Оромимиз — тушдан безовта мудраш,
 Уйғонармиз — майда ўйдан кун зада.
 Шодлик, йиғи, умид, кулгу ва инграш
 Ўзгармас не бордир.
 Холислар қайда —

Мангу ўзгаришдан. Йўл очиқ унга,
 Собитмас аламлар ҳамда шодликлар.
 Кеча қайтарилмас эртага бунда
 Барқарордир фақат беқарорликлар.

СТАНСЛАР

Кетгил! Туннинг қуюқ маконларига,
 Бўзарган ой базўр ялт этар бир зум.
 Оқшомнинг бесабр туманларига
 Чўкар сўнгги нурнинг шуълалари жим.

Ҳадемай яримтун шамоли келар,
 Ўрмону водийга таралар саси.
 Қора кафан билан ўрар-у, елар
 Қораяр беҳудуд осмон гумбази.

Дўстингни тўхтатма бенаф, бефойда,
Туннинг шивирлаши аён-ку: “Кетгил!”
Айрилиқ онлари бўзла оҳиста.
Кўз ёшнинг вақти бор, шошилма. Кутгил.

Неки ўлди, қайта тирилмайди у,
Ўтган ўтди, ортга қайтармас оҳлар;
Ҳаттоки севги ҳам ёндирмас, ёҳу,
Лоқайд ва мудраган бўлса нигоҳлар.

Ёлғизлик кимсасиз маконинг сари
Содиқ биродардай ташриф этаркан,
Сенинг беҳаловат кулбангнинг бағри
Бедаво ҳасратга тўлар дафъатан.

Ва туманнинг енгил кўланкалари
Парвоз қилар экан гоҳи ярим тун,
Устингда йиғлайди парвона қаби,
Мисли овунтирар хомхаёл ўйин.

Муқаррардир, кузги заҳил япроқлар
Қорайган дарахтдан бешак айрилар;
Муқаррардир, кўклам чоғи чошгоҳлар
Алвон гуллар бўйи ҳар ён таралар.

Ўтиб борар экан бари изма-из —
Дамлар, кунлар, ҳафта, ойлар ва йиллар;
Ҳамманинг ҳам фоний дунёда, шаксиз
Тайин, ўз вақтида навбати етар.

Кўчиб борар экан қора булутлар,
Ором олар бўрон қанотларида;
Шивир-шивир қилар - шамол тин олар,
Ой тўлар чароғон осмон қаърида.

Бўронли баджаҳл кўҳна денгизда
Босолгайдир шовқин дардли азобин;
Ҳасрату азоблар курашган кезде
Тополгайдир балки, у ўз оромин.

Сен бешак қабрда олгайсан ором,
Келмабдими демак сўнги кун ҳамон,
Сен учун йўл шудир — кулба ила боғ —
Ҳам субҳидам маҳал ҳамда намозшом.

Тикламас токи экан бош узра
Қабрни, мисоли бир тупроқ қалъа.
Сенга қадрлидир бола нигоҳи,
Дўст кулгуси, яна қадрдон дала.

САМОВИЙ ДАРБАДАРЛАР

Зарқанот юлдуз, қаён,
Наҳотки сен ҳеч қачон,
Топа билмассан макон,
 Парвозинг ҳанузгача?
Ой, ёлборгин узлатда,
Қулбасиз зиёратда,
Йўлларинг саёҳатда,
 Маҳзунсан ҳанузгача?

Шамол, изла тўзонда,
Жой йўқми ер-осмонда,
Ё туйнуқда, ё шохда
 Ё денгизда гирдобда...

ЭРТАГА

Қайлардасан, эртанинг субҳи?
Қалтироқ чол ва жўшқин ўсмир,
Ғам-у шодлик лиммо-лим қалби,
Лутфу карамингга мунтазир.
Ҳар сафар – мисоли соя-тун,
Сени қарши олади бугун.



Ёш таржимонлар анжумани

Илк қадамлар

Бугун давлатимиз ва халқимизнинг бош мақсади, барча саъй-ҳаракати ўсиб келаётган ёшларнинг маънавий бой, қалби тоза ва дунёқарашли кенг авлод бўлиб вояга етишига қаратилган. Ушбу вазифани амалга оширишда бадиий адабиётнинг ўрни беқиёс эканлиги шубҳасиз. Шу боис ҳам адабиётимиз қадрини баланд тутуш, хазинасини ранг-баранг ва юксак асарлар билан бойитиш, ёшларимизга мутолаа имкониятларини кенгайтириш борасида доимий ғамхўрлик қилиб келинмоқда.

Ҳар бир миллатнинг адабиёти нафақат ўзининг асл, буюк асарлари, анъаналари тўғрисида, балки ўз хазинасини умумжаҳон адабиёти дурдоналари билан бойитиб бориши жараёнида ривож топади. Бу масаланинг нақадар муҳим эканлиги Президентимиз И. Каримовнинг “Адабиётга эътибор — маънавиятга, келажакка эътибор” рисоласида алоҳида таъкидланади: “Бошқа соҳалар қатори адабиёт соҳасида ҳам халқаро алоқаларни кучайтириш зарур. Қайси мамлакатда бизнинг адабиётимиз, маданиятимиз, қадриятларимизга ҳурмат билан қарашади, хориждан биз нималарни ўрганишимиз мумкин ва ўз навбатида, уларга нималарни тақдим этишимиз мумкин — бугун бу масалалар халқаро майдонда ўзликимизни намоён этишда катта аҳамиятга эга эканини ёдда тутушимиз лозим.”

Бу сўзлар айни замонда хорижий тилларни пухта эгаллаётган, бадиий сўз қудратини теран англаган истеъдодли ёшларга умид қилиб айтилгани ҳам сир эмас. Дарҳақиқат, ёш ижодкорлар орасида жаҳон адабиётини чет тиллардан ўзбек тилига ва ўзбек адабиёти намуналарини чет тилларига ўгира оладиган таржимонлар авлоди шаклланиб келмоқда. Уларни қўллаб-қувватлаш, таржима санъати сир-асрорларини ўргатиш, жаҳон ва ўзбек адабиётининг сара асарларини танлай олишларига кўмаклашиш ижодий жамоалар, устоз мураббийлар олдидаги энг муҳим вазифалардан бўлиб турибди.

Яқинда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг “Дўрмон” ижод уйида бўлиб ўтган мамлакат ёш таржимонларининг биринчи семинар-кенгаши мазмун-моҳияти ҳам ана шу мақсадларга қаратилди. Юртимизнинг турли вилоятларидан келган ёш таржимонларга Республика Ёзувчилар уюшмаси раиси Б.Алимов, Ўзбекистон Қаҳрамони, Халқ шоири Абдулла Орипов, таниқли таржимонлар Қодир Мирмуҳаммедов, Низом Комилов, адабиётшунос Нажмиддин Комилов, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Али, Ўзбекистон халқ шоири Йқбол Мирзо ва бошқа адиблар оқ йўл тиладилар. Шарқ ва ғарб тиллари бўйича икки шўъбада иш олиб борган семинар ишида қатнашган таниқли таржимонлар, шоир ва ёзувчилар, олий ўқув юртларининг филолог олимлари билан бўлган ижодий мулоқотлар ёшлар учун ўзига хос маҳорат мактаби бўлди.

Ёш ижодкорлардан Ҳ. Душамова, Ш. Тожиёва, З. Адашова, Б. Холбекова, Т. Мирзаев, Б. Садриддинов, Д. Бегматова, Н. Иброҳимова, З. Асқарова, Н. Бердиқобилов, Ф. Мирзахалилов, Н. Юсупова, Р. Иброҳимов,

Ҳ. Сулаймонова, Д. Саримсоқова, Ф. Нажмиддиноваларнинг таржима-лари кенгаш машғулотларида алоҳида эътироф этилди. Адабиётга ўз келажagini боғлашни мақсад қилиб қўйган бу ёшлар ичида ўзбек адабиётидан жаҳон тилларига таржима қилишга қизиқаётган ижодкорларнинг кўплиги қувонарлидир. Эртага улар томонидан турли тилларга маҳорат билан ўгирилган бизнинг мумтоз ва замонавий адабиётимиз намуналари халқимизнинг жаҳон тамаддунида тутган ўрни, мақоми ҳеч кимникидан кам эмаслигини исботлашга хизмат қилади, деб умид қиламиз.

Семинар давомида “Жаҳон адабиёти”, “Шарқ юлдузи” ва “Ёшлик” журналлари, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси ижодий ходимлари билан амалий учрашувлар семинар иштирокчиларида катта таассурот қолдирди.

Айниқса, “Жаҳон адабиёти” ижодкорлари билан мулоқот, таржима ва таҳрир жараёнлари ҳақидаги суҳбатлар ёш таржимонлар томонидан катта қизиқиш билан кутиб олинди. Журналда ёш таржимонларнинг ижодидан намуналар мунтазам ёритиб бориш мақсадга мувофиқ топилди.

Қуйида ёш таржимонлар семинар-кенгаши иштирокчиларидан Гулҳаё Маҳамадалиева ва Нилуфар Ҳайиталиеваларнинг илк ижодий ишларидан намуналар эътиборингизга ҳавола этилмоқда.

Жек ЛОНДОН

Бўри ўғли

Ҳикоя

Эркак киши ўз вақтида хотинининг қадрига етмайди, унинг қанчаллик зарурлигини яхши тушунмайди, хотини дунёдан ўтиб, бева қолгандагина хотинининг ўрни қаттиқ билинади, шундагина унинг қадрини тушунади. У дастлаб хотинининг ўз борлиги билан ҳосил қилган меҳр тафтини сезмайди; лекин ана шу тафт кетди дегунча, эркак ҳаётида бир бўшлиқ пайдо бўлади ва шунда унга нима етишмаётганини билмай, нимадандир сиқилади, ниманидир кўмсайди. Шунда ўзидан кўра тажрибасиз, нўноқ бўлган жўралари унга шубҳа билан қараб, бош чайқайдилар ва турли-туман кучли дориларни тиқиштира бошлайдилар.

Борди-ю, Юконда яшайдиган инсон ҳаётида шунга ўхшаш воқеа содир бўлса, агар ушбу ҳодиса ёзда юз берса, у одатда қайиқни ҳозирлайди, қишда эса чанага қўшилган итларни кўшиб жануб томонга елади. Орадан бир неча ой ўтгач эса, агарда ўзи Шимолни кўмсаб, соғиниб қолгудай бўлса, эри билан ана шу совуқ ўлкага муҳаббатини, барча машаққату қийинчиликларни биргаликда баҳам кўришга тайёр рафиқаси билан қайтиб келади. Ана сизга эркакнинг туғма худбинлигига яна бир мисол! Шунда Скруф Маккензи ҳаётида юз берган воқеа беихтиёр ҳали Клондайк¹ олтин васвасасини ҳамда че-чакуас² босқинини кўрмаган ва фақат лосос балиғи билан шуҳрат қозongan ўша олис даврларни ёдга солади.

Бир қарашда Скруф Маккензи қиёфасида бу ерларни забт этган биринчи одамни кўриш мумкин эди. Табиатнинг шафқатсиз кучлари билан узлуксиз давом этган йигирма беш йиллик кураш унинг юзига ўз тамғасини босган эди.

¹ К л о н д а й к — Юкон дарёсининг ирмоғи; 1896 йилда у ерда кўпдан-кўп олтин сочмалари топилган.

² Ч е - ч а - к у а с — янги келганлар.

Кутб доирасининг кўланкаси остида олтин излаб топиш илинжида ўтказган икки йили жуда оғир кечди. Юракни зирқиратиб юборадиган бўшлиқ туйғуси Скруф вужудини эгаллаб олганида, бундан ажабланмади, негаки у кўпни кўрган одам бўлиб, ўз ҳаётида шундай оғир дардни бошдан кечирган одамларни кўрган эди. Лекин Маккензи ўзида ҳеч қандай хасталик аломатларини сезмади, фақат янада ғайрат билан ишлайверди. Бутун ёзни чивинлар билан курашиб, бойиб кетарман, деган хаёлда Стюарт дарёси этакларида кум ювиб ўтказди. Сўнгра катта-катта ёғочлардан сол ясади-да, Юконга тушиб, Қирқинчи милгача сузиб борди ва ўзига яхшигина кулба қуриб олди. Кулба шундай мустаҳкам ва бежирим чиқдики, уни Скруф билан бўлишмоқчи бўлганлар ҳам анча-мунча топилди. Бироқ Маккензи чўрткесарлик билан дангал жавоб қайтариб, уларнинг умидларини пучга чиқарди ва шу яқиндаги савдо-сотик дўконидан икки ҳисса озиқ-овқат сотиб олди.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Маккензи кўпни кўрган одам эди. У, одатда, кўнгли бирор нарсани хоҳлаб қолса, шунга эришмагунча тинчимас, имкон қадар аҳдида маҳкам туриб, кўзлаган мақсадидан қайтмас эди. Маккензи оғир меҳнату қийинчиликларга ўрганиб кетган, ammo ит қўшилган каналарда олти юз миль йўл босиш, сўнгра икки миль масофани океанда сузиб ўтиш, яна ўзи илгари яшаган жойгача роса минг миль юриш, — буларнинг барини фақат ўзига рафиқа излаш учунгина бажариш кераклигини ўйласа ҳафсаласи пир бўлар эди.

У серғайрат, унча-мунча йўлни писанд қилмасди, този итлари бўлса, Юкондаги бошқа итларга қараганда озгина емак берсанг бўлди, дунёнинг нариги чеккасига бўлса ҳам кетаверарди. Уч ҳафтадан сўнг у Танананинг юқори ирмоғидаги қисмига — Стикс қабиласи кўналғасига келди. Бутун қабила Маккензини кўриб, унинг журъатидан ҳайрон қолди; сабаби, стикслар оқ танлиларни ўткир болта ё яроқсиз милтиқ кўндоғи биланми ўлдириб, уларга ўз муносабатларини билдириб қўйган эди. Тагин Маккензи бу ерга ёлғиз келибди-я. Унинг юриш-туриши, ўзини эркин тутиши, совуққонлик ва ҳаттоки сурбетлик билан қараб туриши — ҳаммаси бир бўлиб, Маккензининг кимлигини намоён этиб турарди. Бу турли воситалардан унумли фойдаланиш учун ёввойи одам руҳиятини англаб етиш ва маҳорат талаб этиларди; Маккензи бундай ишларда пихини ёрган эди: қачон муро-са қилиш ва қачон куч ишлатиб, вазиятни қандай қўлга олишни биларди. Аввало ишни мулозамат қилишдан бошлади: қабила сардори Тилинг-Тиннехга ўз эҳтиромини билдирди, бир неча фунт қора чой, тамаки билан сардорнинг хайрихоҳлигига эришди. Сўнг эса қабила йигит-қизлари билан танишди. Шу оқшом уларга зиёфат берди. Қорда узунлиги, чамаси юз фут, эни эса йигирма беш фут келади-ган чўзиқ майдонча ташкил этилди. Майдонча ўртасига гулхан ёқилди, иккала томонга қорақарағай бутоқлари тўшалди. Бутун қабила чодирлардан гала-гала бўлиб чиқиб келди ва камида юз нафар меҳмон шарафига ҳиндулар кўшиғини айтдилар.

Маккензи шу икки йил ичида ҳиндулар тилини ўрганди, шунингдек, уларнинг бўғзида талаффуз этадиган чуқур товушлари, япон тилига ўхшаш илмоқли иборалари-ю, ҳурматни билдирувчи сўзларини кунт билан ёдлаб олди. Энди у худди ибтидоий усулда шеър ўқиган каби ўзини эркин қўйиб, ҳиндуча нутқ ирод этди. Тилинг-Тиннех ва шомон ҳам унга илиқ муомалада бўлди. Маккензи бошқаларга ҳам унга шундай муносабатда бўлишлари учун қабила эр-

какларига арзимаган совғалардан улашди, улар билан бирга қўшиқ қуйлади ва ҳиндуларнинг “Эллик икки таёқ” қимор ўйинида моҳир ўйинчи сифатида ўзини яна бир бор намойиш қилди.

Шундай қилиб, ҳиндулар Маккензининг тамакисидан чекиб, роҳатланди. Бироқ унинг қабилада қозонган обрў-эътибори йигитларга ёқмаётган эди — қизлар қиқир-қиқир кулар, тишсиз кампирлар нималаргадир ишора қиларди. Улар кўп бўлмасалар-да, унча-мунча оқ танлиларни — Бўри Ўғилларини ўзларига баъзи сабоқларни бериб қўйишганини яхши билардилар.

Маккензи ўзини беэътибор тутса-да, буни жуда теран уқди. У тунда қопқўрпа ичига кириб ётганича, барини ипидан-игнасиғача ўйлаб, режа тузиб чиқди, буниинг учун трубкасида озмунча тамаки чекмади. Қабиладаги қизлар ичида унинг эътиборини тортгани қабила сардорининг қизи — Заринка эди. Қиз бошқалардан кескин ажралиб турар, юз тузилиши, келишган қадди-қомати, барнолиги билан оқ танли одамнинг гўзаллик ҳақидаги тушунчаларига мос келар эди. Маккензи Заринкани хотин қилиб олади ва отини Гертруда қўяди. Шундай қарорга келган Маккензи ўзини Самсон¹ дек кучли ҳис қилди-да, ёнбошига ўгирилиб, уйкуга кетди.

Бу машаққатли иш эди, унинг бу режаси вақт ва саъй-ҳаракатни талаб этарди. Маккензи ҳийла билан иш кўрди, у ўзини лоқайд, бепарво тутар ва бу билан қабиладагиларни чалғитар эди. У қабиладагиларга ўзини моҳир мерган ва уста овчи эканини кўрсатиб, уларни ҳайратда қолдиришга киришди; олти юз ярдли масофадан лос² ни ўлдириб, уларнинг мақтовларига сазовор бўлди. Кунларнинг бирида, оқшом чоғи, у қабила сардори Тилинг-Тиннехнинг лось ва буғу терисидан тикилган чодирига ташриф буюрди, унга хушомад қилди, сардорни тамаки билан сийлади. Маккензи яна фурсатни бой бермай, қабилада катта обрўга эга бўлган шомонга ҳам худди сардор каби илтифотда бўлди. Бироқ кўрсатилган илтифотдан газабини аранг босган шомонни ҳеч иккиланмасдан бўлгуси рақиблари сафига қўшиб қўйди.

Маккензининг Заринка билан бевосита суҳбатлашиш имкони бўлмаса-да, қизга имо-ишоралар билан ўз ниятини баён этди. Қиз ҳам унинг мақсадини жуда яхши тушунган, аммо ҳар сафар нозкарашма билан атрофига бир тўда хотин-халажни тўплаб олар, бу пайт эркаклар йироқда бўлар, шунда Скруф Заринканинг олдига боришига имкон туғиларди. Лекин Маккензи шошилмасди, сабаби, Заринка ўзи билмаган ҳолда йигит ҳақида ўйлай бошлашини ва вақти келиб, бу ўзига ёрдам беришини биларди.

Ниҳоят, бир оқшом Маккензи кутилган вақт келганини тушуниб, тўсатдан сардорнинг тутунлар буруқсиган чодирдан чиқди-да, қўшни чодирга йўл олди. Заринка, одатдагидек, аёллар ва ёш қизлар қуршовида қўйлакка мунчоқ қадаб ўтирар эди. Улар Маккензини кўриб, кулиб юбордилар, Заринкага ҳазил аралаш киноя қила бошладилар. Лекин Маккензи такалуф қилиб ўтирмасдан уларни бирин-кетин чодирдан тўғри қорга улоқтирди, аёллар бўлиб ўтган воқеадан бошқаларни бохабар этиш учун атрофга югуриб кетдилар.

Маккензи қандай мақсад уни бу ерга етаклаб келганини бағоят ишонарли қилиб, Заринканинг она тилида (унинг тилини қиз тушунмасди) баён этди ва орадан икки соат ўтгач, кетишга чоғланди. Заринка оқ танли одам чодирига яшашга боради, шундайми? Яхши!

¹ С а м с о н — “Библия” даги фавқулодда кучли қаҳрамон.

² Л о с ь — буғулар оиласига мансуб бутуқ шохли ҳайвон.

Мен ҳозир бориб отанг билан гаплашаман. Балки у қаршилик қилар. Мен отангга кўп совға-салом бераман, лекин у кўп нарса талаб қил-маса керак. Борди-ю, у рад этса-чи? Ўзинг гаплашиб кўрасанми? Заринка барибир оқ танли одамнинг чодирига кетади.

Маккензи эшик вазифасини ўтовчи тери пардани кўтарган ҳам эдики, қизнинг паст овозда айтган гапини эшитиб, ортга қайтишга мажбур бўлди. Заринка айиқ терисидан тўшалган ерга тиз чўкди, унинг юзидан худди Момо Ҳавонинг бокира қизлариники каби нур тараларди. Заринка тиззалаганча, Маккензининг катта овчилар пичоғи осилган белбоғини оҳиста ечди. Маккензи нима гаплигини тушунолмай, қизга таажжуб билан қарар экан, тиқ этган товушга кулоғи динг эди. Аммо бир оздан сўнг у Заринканинг мақсадини тушунди; шубҳалари тарқаб, мамнун кулди. Заринка ўзи тиккан нарсалари сақланадиган халтадан лось териси қопланган, жилоланиб турган, мунчоқлар билан безалган қинни олди. Қиз бошмалдоғини пичоқнинг ўткир тиғидан эҳтиёткорлик билан юргизди-да, уни ўзи тақдим этаётган янги қинга солди. Сўнгра қинли пичоқни белбоғига тақиб, ўз жойи — белининг чап ёнига суриб қўйди.

Қаранг-а, бу манзара қадим замонлардаги саҳнани эслатмайдими: хоним ва унинг баҳодир. Маккензи қизни ўрнидан тургизди ва мўйловли лабларини унинг ақиқ лабларига теккизди — бу қиз учун нотаниш, бегона эркалаш эди. Тош асри пўлат асри билан шу тариқа учрашди.

Скруф Маккензи қўлтиғида каттакон тугун билан яна Тилинг-Тиннех остонасида пайдо бўлганда, атрофда унинг кайфияти каби ғайриоддий жонланиш сезиларди. Болалар елиб-югуриб қўналғаларига зиёфат учун қуруқ ўтин, шох-шаббалар ташир, аёлларнинг вағир-вуғури авжига минар, тумшайган йигитлар тўп бўлиб олганларича ниманидир гаплашар, шомон уйдан ваҳимали афсун садолари эшитилар эди.

Сардор кўзлари йиғидан қизарган хотини билан ёлғиз ўтирарди. Маккензи улар янгиликдан аллақачон хабар топганликларини дарҳол тушунди. Заринканинг рози бўлганини исботловчи мунчоқли қинни кўзга кўринадиган жойга суриб қўйди ва деди:

— Эй, стикслар қабиласи, лось, буғу, айиқ, кийик ва Танананинг улуғ ҳукмдори бўлган Тилинг-Тиннех! Оқ танли одамни ҳузурингга буюк мақсад етаклаб келди. Кўп ойлардан буён унинг уйи бўм-бўш ва у жуда ёлғиз эди; бу ёлғизлик уни хароб қилди, унинг аёлга бўлган эҳтиёжи кучайди — аёл унинг уйида бирга ўтирсин, овдан қайтганда кутиб олсин, ўчоққа олов ёқиб, таом пиширсин. Оқ танли одамнинг кўзига ғалати нарсалар кўринди. Бир куни оқшом унинг кўз ўнгида арвоҳ кўринди, кулоғига мокасин ларнинг тап-тупи ва болалар қий-чуви эшитилди. Арвоҳ Қарға — сенинг аждодинг, улуғ Қарға, стикслар қабиласининг сардори пайдо бўлиб, унга сўзлай бошлади: “Оёғингга мокасин кийиб ол, чангингни тақ, чанангга кўп кунлик сафар учун егуликлар, Тилинг-Тиннехга аталган қимматбаҳо совға-саломларни жойла, чунки сен баҳор қуёши чарақлаган замин ортида яширинган томонга юзингни қаратишинг, улуғ Тилинг-Тиннех сари йўл солишинг зарур. Сен у ёққа қимматбаҳо совға-саломлар олиб борасан, кейин менинг ўғлим Тилинг-Тиннех сенга ота бўлади. Унинг чодирда бир қиз бор, мен сен учун бу қизга ҳаёт нафасини бахшида этдим. Сен бу қизни хотин қилиб оласан.” О, сардор, улуғ Қарға менга шундай деди. Мен шунинг учун ҳам ана шу ҳадяларни оёқларинг остига келтириб тўкаяпман. Ана шунинг учун ҳам мен сенинг қизингни хотин қилиб олгани келдим.

¹ М о к а с и н — ҳиндилар оёқ кийими.

Кекса сардор қироллардек савлат билан мўйнали либосига ўралиб олди, аммо жавоб беришга шошилмади. Худди шу пайт бир болакай кириб келди ва сардорни қабила кенгашида кутаётганларини айтиб, қандай келган бўлса, шундай ғойиб бўлди.

— О, биз лослар кушандаси деб атаган, яна Бўри ва Бўри ўғли деган ном билан маълуму машҳур Оқ Танли одам! Сен бизнинг буюк қавмимиздан эканингни биламиз; меҳмонимиз бўлганингдан гурурланамиз. Кета¹ лососга жуфт эмас. Худди шундайми, Бўри ҳам Қаргага жуфт бўла олмайди.

— Нотўғри! — хитоб қилди Маккензи. — Мен Қарғанинг қизларини Бўри лагерларида — Мортемир, Трежидго, Бэрнебилар билан учратдим, — уларнинг уйларига скво² икки марта муз кўчишидан илгари кириб келган. Мен гарчанд ўз кўзим билан кўрмаган бўлсамда, бошқа шундай воқеаларни эшитганим бор.

— Ўғлим, айтганларинг рост, лекин улар яхши жуфт бўла олмайдилар, гўё кум билан сувнинг, қор парчаси билан қуёшнинг жуфт бўлгани сингари. Сен Мейсон исмли одам билан унинг сквосини биласанми, йўқми? У барча Бўрилардан биринчи бўлиб, ўн марта муз кўчишидан илгари келган. Тол дарахтидек узун бўйли, гризли³ айиғи каби баҳайбат, кучли, жасур бир йигит ҳам у билан бирга эди. Унинг. . .

— Бу ахир Мейлмют Кид-ку! — Маккензи Шимолга донғи кетган шахсни эслаб сардорнинг гапини бўлди.

— Ҳа, бу ўша паҳлавон. Сен бирор марта унинг сквосини кўрганмидинг? У Заринканинг туғишган опаси бўлади.

— Йўқ, сардор, мен уни кўрмаганман, лекин эшитганман. Олис Шимолда юз йиллик қарагай қариб, қулаган ва Мейсон шунинг остида қолиб ўлган. Мейсон хотинини жуда севарди, кейин унинг олтини ҳам кўп бўлган. Аёл олтинни, эридан ёдгорлик бўлиб қолган ўғлини олиб, узоқ йўлга равона бўлган, йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, қишда ҳам қуёш чарақлаб турган мамлакатга келиб қолган... У ҳозир ҳам ўша ерда яшармиш. У томонларда қаҳратон совуқлар бўлмасмиш, қор ҳам йўқ эмиш, ёзда ярим кечаси қуёш нур сочмасмиш, қишда эса қиём вақти қоронғи ҳам тушмасмиш.

Худди шунда иккинчи чопар сардорни кенгашга чақириб, уларнинг гапини бўлди. Маккензи уни қорга улоқтираркан, гулхан атрофида липиллаётган одамлар кўланкаларини илғади, афтидан, бу ерда қабила кенгаши бўляпти шекилли, бир маромда оҳиста куйлаган эркаклар овозларини эшитди ва шомон қабила кишиларининг газабини кўзғаётганини билди. У сардорга юзланди:

— Гапимга қулоқ сол, сенга ёмонлигим йўқ. Мен сенинг қизингни хотинликка олмоқчиман. Қара, мана тамаки, мана чой, катта ва яхши жун кўрпа, манави эса ҳақиқий милтиқ, яна унга кўп патрон ва кўп ўқ-дори ҳам қўшдим.

— Йўқ, — рад қилди сардор, қаршисида ёйилган катта бойликка эътибор бермасликка тиришиб. — Ҳозир бутун қабила бу никоҳни тўхтатиш учун йиғилиб ўтирибди.

— Сен ахир уларнинг сардорисан-ку!

— Тўғри, бироқ йигитларимиз қаттиқ газабда, сабаби бўрилар уларнинг қаллиқларини тортиб олишяпти.

— Қулоқ сол, Тилинг-Тиннех! Бўри ана шу тун ўтиб, кунга айланиши билан итларини Шарқий тоғлар томон, олис Юкон томон ҳайдайди. Заринка ҳам у билан кетади.

¹ К е т а — балиқ тури.

² С к в о — Шимолий Америка ҳиндилари тилида: аёл.

³ Г р и з л и — Американинг шимоли гарбида яшовчи жигарранг улкан айиқ тури.

– Балки мана шу тун яримламасданоқ менинг йигитларим Бўрининг гўштини итларга ташлар ва унинг суяги баҳор қуёши кўрингунни қадар қор остида ётар.

Бу пўписага пўписа билан жавоб бериш эди. У овозини баландлатди. Шу вақтгача уларни жимгина кузатиб ўтирган сардорнинг кекса хотини эшикни тўсиб турган Маккензининг орқасидан ўтиб, чиқиб кетмоқчи бўлди. Шу пайт ташқарида эшитилаётган ашула овозлари тинди; ўрнига ҳар хил овозларнинг шовқини эшитилди. Маккензи кампирни кўполлик билан тери ўриндиққа улоқтириб юборди.

– Сендан яна бир марта сўраяпман, Тилинг-Тиннех! Бўри жағларини юмиб ўларкан, у билан бирга қабилангнинг нақ ўнта забардаст йигити ҳам абадий уйқуга кетади, эркаклар керак-ку, ахир ов эндигина бошланяпти, яна балиқ овигача унча кўп вақт қолган эмас. Айт-чи, менинг ўлимимдан сенга нима наф? Элингнинг урф-одатларини биламан: сенга менинг бойликларимнинг озгинаси тегади. Менга қизингни берсанг, бутун бойлик фақат сеники бўлади. Сенга яна бир нарсани айтай: бу ёққа менинг биродарларим келадилар. Уларни санаб, саногига етиб бўлмайди, улар еб тўймайдилар, кейин Қарганинг қизлари Бўрилар маконида болалар туғадилар. Менинг қабилам сеникидан кучли. Буни тақдир азал дейдилар. Менга қизингни бер, буларнинг бари сеники бўлади.

Ташқарида мокасинлар қорда ғирчиллади. Маккензи милтигини озод кўтарди ва белбоғидаги иккала револьвери ғилофини ечди.

– Ҳой, Тилинг-Тиннех, қизингни менга бер!

– Қабилам бунга кўнмайди.

– Бер, шунда мана бу бойликлар сеники бўлади. Қабиланг билан эса ўзим гаплашаман.

– Бўри хоҳлаганидек бўла қолсин. Ҳадяларингни, майли, оламан, бироқ мен сени огоҳлантирдим-а.

Маккензи унга совға-саломларни берди, ҳатто милтиқ тепкисини тушириб қўйишни ҳам унутмади, яна кўзни оладиган гулдор рўмолни ҳам қўшиб берди.

– Нарсаларингни йиғиштир! – у табриклаш ўрнига қисқа буйруқ берди Заринканинг чодирни ёнидан ўта туриб, сўнг итларини чанага шоша-пиша қўша бошлади.

Орадан бир неча дақиқа ўтиб, у чанасини етаклаб, қабила кенгашида пайдо бўлди; Заринка Маккензи билан ёнма-ён келди. Маккензи тепкилаб ташланган майдончанинг юқори этагидан, сардорнинг ёнидан жой эгаллади. Заринкага ўзининг чап томонидан, бир қадан орқадан жой кўрсатди. Билиб бўладими, бирор кўнгилсизлик юз берадиган бўлса, кимдир сени орқа томондан пана қилиб туриши керак-ку. Ўнг ва сўлдан эркаклар гулхан томон эгилдилар, уларнинг овозлари қадимий, деярли унут бўлаёзган қўшиқда қўшилиб, бирлашди. Буни кўнгилга бориб тегадиган зўр қўшиқ деб бўлмасди, – қўшиқ ғалати, қутилмаганда ўзгариб қолар, бирдан жўрсиз, якка ижро жойларида тўхтаб, яна ғашга тегиб такрорланаверарди. Тўғрироғи, бу қўшиқ кишини ваҳимага солар эди. Майдонча пастиди шомон олдида турган ўнлаб аёл чир айланганча рақсга тушарди. Кимда-ким маросимни сидқидилдан ижро этмаса, шомон ўша одамга қаттиқ дашном берарди. Худди қарға қанотига ўхшаб, қоп-қора сочлари қоқ белигача ёйилиб тушган хотинлар аста орқага ва олдинга чайқалар, уларнинг қоматлари тўхтовсиз ўзгариб турган оҳангга мос эгилиб-букиларди.

Бу асло замонга мувофиқ келмайдиган ғалати манзара эди. Ўн тўққизинчи аср поёнига етмоқда, унинг сўнгги ўн йилликлари ҳам

ўзининг охирги йилларини кечирмоқда эди, — қаранг, бу ерда эса ибтидоий одам, тарихга довур форда истиқомат қилаётган, қўланкаси олис ўтмишнинг хотирадан қўтарилган парчаси гуллаб-яшнамоқда. Катта-катта малла итлар ҳайвон терисидан либос кийган эгалари билан ёнма-ён ўтирар, қон тўла кўзлари, нам сўйлоқ тишлари гулхан ёғдусида йилтиллар эди. Хира қор кўрпасига ўранган қуюқ ўрмон содир бўлаётган воқеаларга парво ҳам қилмай, донг қотиб ухлар эди. Кўналгани қуршаб олган Оппоқ сукунат гўё яна қайтадан борлиқни забт этишга тайёргарлик кўраётганга ўхшарди; юлдузлар худди Буюк Қаҳратон замонидагидек титрадилар ва кўкда рақс тушдилар, шунда Қутб Руҳлари бутун уфққа ўзининг ёғду сочувчи оловли либосини ёйиб олдилар.

Скруф Маккензи ана шу манзаранинг ёввойи улуғворлигидан лол қолди. Булар орасида ким йўқ экан, дея қалдирғочдай тизилишиб турган мўйна либосли одамларни кўз қири билан кузатди. Шунда унинг кўзлари онасининг очиқ кўкрагини осойишта эмаётган чақалоққа тушди. Ҳарорат қирқ даражадан ҳам паст эди. Маккензи беихтиёр ўз халқининг нозик аёлларини эслади ва мийиғида истеҳзоли кулиб қўйди. Ана шундай нозик аёллардан дунёга келган, ўзи ҳамда элатдошларига жами қуруқликлару денгиз, барча ўлкалар заминидаги жониворлар ҳамда инсонлар устидан ҳукмрон бўлиш ҳуқуқи инъом этилди. У Арктика қишининг қаърида қадрдон ерлардан олисда ана шу инъом этилган мерос хитобини — ҳукмронлик қилиш истак-иродаси, хавф-хатар, таҳликага телбаларча ҳирс қўйиш, жанг эҳтироси, ё ғалаба қозониш, ё ҳалок бўлиш аҳди-қарорини ҳис этди.

Кўшиқ ҳам, рақс ҳам поёнига етди, шунда шомон шиддат билан нутқ ирод этди. Шомон усталик билан ҳиндуларнинг тимсолларга бой асотиру афсоналаридан тушуниб бўлмас, чалкаш мисоллар келтириб, ишонувчан, соддадил тингловчиларни аврай бошлади. У кучли ва ишончли далиллар билан сўзлади. Тинчлик ва бунёдкорлик тимсоли бўлмиш Қаргага — тажовузкорлик ва бузғунчилик тимсоли бўлмиш Бүри — Маккензини қарши қўйди. Стикслар қабиласи — Желкснинг, Прометей оловини олиб келган Қарганинг насландир; Маккензи эса — Бүри, бошқача айтганда, иблиснинг ўғли. Бу икки кучнинг азалий урушини тўхтатишга уриниш, ашаддий ғанимимизга қабиламиз қизларини хотинликка бериш — демакки, ўтакетган хоинлик, куфрдир. Энг аччиқ сўзлар, энг қабиҳ ҳақоратлар ҳам Маккензига — заҳарли илон, ишончимизга маккорлик билан биқиниб кириб олишга уринаётган иблис элчисига жуда мулойимлик қилади. Шунда унинг сўзларини тинглаб турган одамлар говур-гувур қилдилар, дағдага билан шовқин солдилар, шомон эса нутқида давом этди:

— Биродарларим, Желкс ҳар ишга қодир, қудратлидир! Ахир у эмасми исинишимиз учун илоҳий оловни олиб келган? Ахир у эмасми биз кўришимиз учун қуёш, ой ва юлдузларни осмондаги инларидан чиқариб қўйган? Ахир у эмасми бизни очлик ва совуқлик руҳлари билан курашишга ўргатган? Ҳозир эса Желкс болаларидан хафа бўлди, ғазоби келди — унинг қабиласидан бир сиқим қолди, шунинг учун ҳам Желкс уларга ёрдам бера олмайди. Негаки улар Желксни унутганлар, негаки улар номаъқул иш қилмоқдалар ва чатоқ йўллардан юрмоқдалар, ўз чодирларига ғанимларини киритмоқдалар ва гулханлари атрофида ўтқазмоқдалар. Ахир Қарга бундан кейин ҳам

¹ Т о т е м — бирор жонивор, ўсимлик ёки диний мансублиги белгиси бўлмиш табиатнинг қандайдир унсури тасвири туширилган қабила рамзи.

ўз болаларининг бадхулқлигидан озор чекмасинми, қайғурмасинми? Бироқ унинг болалари қилган қилмишларини тушуниб етиб, Желкс сари қайтиб келсалар, шунда у зулматдан чиқиб, уларга ёрдам беради. Эй менинг қондошларим! Олов олиб келувчи ўз хоҳиш-иродасидан шомонни бохабар этди, — энди сизлар ҳам бу хабарга қулоқ тутинглар. Йигитлар қизларни ўз чодирларига олиб кирсинлар, ўзлари эса Бўрига ҳамла қилсинлар, токи уларнинг нафратлари сира сўнмасин! Шундагина хотинларимиз бола туғадилар, шунда Қарға элати кўпаяди ва қудратли бўлади! Шунда Қарға улар ота-боболарининг буюк қабилаларини Шимолдан олиб чиқади, шунда улар Бўрилар билан курашади ва уларни кунфаякун қилади, бултурги гулхан кулига айлантиради, ўзлари эса яна бутун мамлакатга ҳукмдор бўлади. Желкс, Қарға менга шундай деди!

Стикслар яқин келажакда юз беражак халоскорлик ҳақидаги хабарни эшитгач, гувиллаб ўринларидан туриб кетдилар. Маккензи энди нима бўларкин, дея кутди. Шунда атрофни «Тулки, тулки!»— деган ҳайқириқлар тутди. Ҳайқириқлар тобора кўкка кўтарилди; ниҳоят ёш овчилардан бири олдинга чиқиб, деди:

— Биродарлар! Шомон доно гапларни айтди. Бўрилар наслимизни давом эттириши керак бўлган қизларимизни олиб кетяпти, қавмимиз эса камайиб боряпти. Орамизга Бўрилар бостириб келиб, иссиқ мўйна пўстинларимизни тортиб олишяпти, ўрнига шишадаги ёвуз руҳларни, қундуз ё силовсин терисидан эмас, ўтдан тикилган кийимларни ташлаб кетишяпти. Албатта, бу кийимлар иссиқ бермайди, кейин одамларимиз тушунарсиз дардлардан қирилиб кетишяпти. Мана, мен — Тулкининг хотини йўқ. Нега дейсизми? Мен икки марта қиз ёқтирдим. Менга ёққан кизлар икки мартасида ҳам Бўрининг кўноғига кетиб қолди. Мен зора Заринкани берармикан, зора Тилинг-Тиннех эътиборига тушармиканман, деб қундуз, лось, буғу терисини олиб қўйгандим. Мана, ҳозир Заринка Бўри билан кетишга тайёр, унинг итларини йўлга чорлашга ҳозирлик кўряпти. Мен фақат ўзимни гапирмаяпман. Айиқ ҳам худди мен ҳозир айтган гапларни айтиши мумкин. У ҳам Заринка туғажак болаларнинг отаси бўлишни истайди, у ҳам худди мендай Тилинг-Тиннехга бераман деб озмунча териларни асраб қўйдими. Мен бу гапларни ҳамма бўйдоқ овчи йигитлар номидан гапиряпман. Бўрилар ҳеч қачон тўймаган. Улар ҳаммаша оч. Улар доим ёғли-ёғлиларини сайлаб олади. Биз бечора Қарғаларга эса еб бўлмайдиган сарқитлар қолади.

— Мана, қаранг, манави Гуклани! — Тулки андиша қилиб ўтирмай аёллардан бирига кўлини ниқтади; ўша хотин оқсоқ эди. — Қаранг, Гукланинг оёқларини, худди қайиқнинг ёни, бўксаси қинғир-қийшиқ. Гукла, кўриб турибсиз, ўтин йиғолмайди, шох-шабба йиғолмайди, овчи отиб туширган илвасинни ҳам олиб келолмайди. Уни Бўрилар олармидилар?

— Йўқ! йўқ! — дея қабиладошлари қичқириб хитоб қилдилар.

— Мана Мойри, — сўзида давом этди у. — Ёвуз руҳ унинг кўзларини гилай қилиб қўйган. Ҳаттоки чақалоқлар ҳам уни кўрса кўрқиб кетармиш, Айиқ ҳам унга йўл бўшатиб беради. Уни-чи, Бўрилар танлаб олармидилар?

Яна оломон гувиллаганча унинг гапларини маъқуллади.

— Мана, бу ерда Писчет ҳам ўтирибди. У менинг гапларимни эшитмайди. Писчет ҳеч қачон хандон-хушон суҳбатларни эшитмаган, эрининг овозини ҳам, ўз гўдаги гувранишини ҳам эшитолмайди. У оппоқ сукунатда яшайди. Бўрилар ақалли бир марта бўлса-да, унга

эйтибор қаратдимиз? Йўқ! Уларга сара-саралари, бизга бўлса сарқитлар қолади.

Биродарлар, иш бундай кетавериши асло мумкин эмас! Ўчоғимиз олдига бошқа келмаслиги учун бўриларни даф қилишимиз лозим!

Шимол ёғдусининг улкан оловли қаноти қирмизи, яшил, сариқ аланга бўлиб, ёрқин кўкнинг у чеккасидан-бу чеккасигача ёйилиб ловуллади. Шунда Тулки бошини орқага ташлади ва қўлларини осмонга кўтарганича, наъра тортди:

– Қаранглар! Ота-боболаримизнинг руҳлари оёққа турди! Мана шу тун буюк воқеалар содир бўлажак!

У орқага чекинди, шунда унинг турткиси билан бир овчи журъатсизгина олдинга чиқди. У бошқалардан бўйи баландроқ, кенг кўкраги худди совуқ билан ўчакишгандай очиқ эди. Йигит ўнғайсизланиб, оғирлигини у оёғидан-бу оёғига солар, тили калимага келмасди. У тортинчоқ, одамови эди. Унинг юзига қараган киши кўрқиб кетарди: афтидан, қандайдир бир махлуқ уриб абжағини чиқарганга ўхшарди. Ниҳоят у худди дўмбирани чалгандай, кўкрагига мушти билан урди ва сўнг гап бошлади; овози гўё уммон бўйидаги горга тўлқинлар келиб урилгандаги каби бўғиқ эшитилди.

– Мен – Кумуш Найза авлодиданман, Кумуш Найзанинг ўғли – Айиқман. Ҳамиша жарангдор овозим билан силовсин, лось ва кийик овладим; овозим сувсар тузоққа тушиб ҳайқиргани сингари янграганида Жанубий тоғларни кесиб ўтдим ва Оқ дарё қабиласидан уч кишини у дунёга жўнатдим; чинук ўкириги сингари ўкирганида баҳайбат гризлига йўлиқдим – мен айиққа йўл бермадим.

У қафти билан юзидаги даҳшатли чандиқларини силаганича тўхтаб қолди. Сўнг гапида давом этди:

– Мен Тулки эмасман. Тилим худди дарё каби музлаб қолган. Мен чиройли гапира олмайман, сўзга нўноқман. Тулки: «Шу тунда буюк воқеалар содир бўлади», деди. Худди баҳор тошқинида дарё тўлиб-тошганидай унинг сўзлари оғидан тошиб чиқаверади, лекин у амалда бундай саховатли эмас. Мен бугун оқшом Бўри билан олишмоқчиман. Мен унинг жонини оламан ва Заринка менинг хонадонимда ўтиради. Мен, Айиқ, ўз сўзимни айтдим.

Атрофда чинакам қиёмат кўпди, бироқ Маккензи жойидан қимир этмади. Милтиқни шундай яқин масофада отиш бефойдалигини яхши тушунган ҳолда у револьверларини ишга солиш учун шайланди – белбоғидагиларни киши билмас олдинга суриб қўйди, кейин қўлқопларини бармоқлари учларигача туширди. Агар унга ҳаммаси бирданига ҳамла қилса, ҳеч нима қила олмаслигини биларди. Яқиндагина ўзи «Бўрилар шунчаки ўлмайдилар», деб мақтанган эди, шу гапига содиқ қолиб, жағлари билан ганимининг бўғзидан олганча жон беришга шай турди. Лекин Айиқ қондошларини тўхтатиб қолди, энг қизиққон, жиззакиларини даҳшатли мушт билан орқага ирғитиб юборди. Тўфон тинди, Маккензи Заринкага қўз қирини ташлади, бу фавқулодда ажойиб манзара эди. Қиз чанғида турганча, бутун вужуди билан олдинга интилди, лаблари сал очилди, бурун катаклари пир-пир қилди – унинг бу туриши худди урғочи йўлбарснинг сакрашдан олдинги ҳолатини эслатарди. Қиз қабиладошларига қараб турар, унинг қора кўзларида ҳам кўрқув, ҳам норозилик ифодаси зоҳир эди. Унинг бутун борлиги худди камон ипи сингари таранг тортилганидан, ҳатто нафас олишни ҳам унутди. Қиз азбаройи безовта бўлиб бир қўлини кўксига босганича, иккинчисида узун қамчисини қисганича қотиб қолди. Аммо Маккензи унга қараши билан Заринка ўзига келди.

Қизнинг таранг тортилган мушаклари бўшашди, чуқур нафас олди, қаддини ростлади ва Маккензига бениҳоя меҳр-садоқат тўла нигоҳлари билан жавоб қайтарди.

Бир пайт Тилинг-Тиннех гапиришга уринди, аммо оломоннинг хайқириғи унинг овозини босиб кетди. Шунда Маккензи ўртага чиқди. Тулки сўзлаш учун оғиз жуфтлади-ю, бироқ шу он орқасига тисланди, кучли фарёд томоғига тиқилди — Маккензи унга бемисл газаб, таҳдид билан ўгирилди. Тулкининг мағлубияти қаттиқ қаҳқаҳа билан қарши олинди.

— Биродарларим! — дея сўз бошлади Маккензи. — Сиз Бўри деб атаган оқ танли одам сизларнинг ҳузурингизга очиқ кўнгил билан келди. У эскимосларга ўхшаб алдамайди. У ҳузурингизга дўст бўлишни истаб келди. Бироқ йигитларингиз кўнгилларидагини айтдилар, энди дўстона гапларга ўрин қолмади. Энди гапимга қулоқ солинглар: аввало, сизларнинг шомонингиз ёвуз одам экан, у ёлғондан башорат қилар экан, у сизларга айтган истак-ирода — бу Олов Келтирувчининг хоҳиш-иродаси, ҳукми эмас. Қарғанинг овозини эшитиш учун унинг қулоқлари қарлик қилади, шомон ичидан ғаразли гапларни тўқиб чиқариб, ҳаммангизни лақиллатди. У ҳеч қандай илоҳий кучга эга эмас. Сизлар ўз итларингизни ўлдириб, гўштини ейишга мажбур бўлганингизда, мокасин еб хом теридан қорнингиз оғриганида, чоллар ўлганида, кампирлар жон берганида, онасининг кўкрагига сут келмай, чақалоқлар нобуд бўлганида; ерларингизни зулмат қоплаганида ва худди музда лосось қирилганидай бари жонивор қирилиб-битганида; очлик-қаҳатчилик сизларга ҳужум қилганида — шу шомонингиз бирор ёрдам бердими ёки овчиларга омад кулиб боқдими? Ёки у қорнингизни гўшт билан сийлаб, тўйдирдими? Яна қайтариб айтаман: шомоннинг ҳеч қандай илоҳий кучи йўқ. Мана мен ҳозир унинг юзига тупураман!

Ҳамма Маккензининг шомондай муқаддас зотга тил теккизганидан, уни таҳқирлаганидан ҳайратдан лол бўлиб қолди, лекин ҳеч ким чурқ этмади. Баъзи аёлларнинг ўтакаси ёрилиб, кўрқиб кетди. Эркаклар эса юраги така-пука бўлиб, энди қандай мўъжиза юз бераркин, дея кутиб турдилар. Ҳамманинг нигоҳи шомон ва Маккензига қаратилган эди. Шомон ҳал қилувчи дақиқалар етиб келганлигини англаб етди. Энди вазият жиловни қўлдан кетаётганини ҳис қилди ва шунда дўқ-пўписа қилиб, лаънатлар ўқишга шайланди-ю, бирдан фикридан қайтди. Маккензи муштумини дўлайтирди ва қаҳр ила чақнаган кўзлари билан унга томон қадам босди. Шомон истеҳзоли ишшайиб, ортига тисарилди.

— Нима, шомонни ҳақорат қилганим учун менга бало ёпирилдими? Мени яшин урдими? Ёки осмондан юлдуз тушиб, ҳалок қилдими? Туф-ей! Мен бу ит билан ҳисоб-китоб қилиб бўлдим. Энди мен сизларга бутун ер юзида, жамики ўлкаларда ҳукмдорлик қилаётган қудратлилардан қудратли бўлган ўз қабилам ҳақида айтиб берай. Аввалига биз якка-якка, бир ўзимиз ов қиламиз. Сўнг гала-гала бўлиб ов қиламиз ва ниҳоят худди буғулар тўдаси каби бутун ўлкани тўлдириб юборамиз. Биз ўз чодирларимизга киритганларимизгина омон қолади, қолганларини ўлим кутади. Заринка чиройли, бақувват қиз, у Бўриларга яхши она бўла олади. Сизлар ҳозир мени ўлдиришингиз мумкин, лекин Заринка барибир Бўриларга она бўлади, негаки менинг биродарларим сон-саноксиз, улар итларимнинг изларини олиб бу ерга келади. Мана, Бўри Қонунига қулоқ тутинг: агарда кимда-ким битта Бўрининг жонини олса, қабиланглардан ўн

кишининг жони кетади. Мана шундай товон пулини кўп ўлкаларда тўладилар, ҳали яна кўп ерларда тўлайдилар.

Энди мен Тулки ва Айиқ билан гаплашиб олмоқчиман. Заринка уларнинг ҳам дидига ўтирган, бу шундоқ кўриниб турибди. Шундайми? Лекин ўзингиз бир қаранг — ахир мен Заринкани сотиб олдим-ку! Ана, Тилинг-Тиннех мен берган милтиққа суяниб турибди, яна қиз учун бошқа нарсалар ҳам бердимки, улар сардор хонадониди турибди. Шундай бўлса-да, мен барибир ёш овчиларга адолат қилмоқчиман. Узундан-узоқ ваъз қилиб, томоғи қуриб қолган Тулкига бешта катта қутида тамаки бермоқчиман. Майли, шу билан оғзи яна мойланиб, йигинларда ҳовридан тушгунча шовқин солаверсин. Айиққа эса, — мен у билан танишганимдан фахрланаман, — унга иккита адёл, йигирма финжон ун, Тулкиникидан икки баравар зиёд тамаки бераман; агарда мен билан бирга Шарқий тоғларга кетадиган бўлса, унга худди Тилинг-Тиннехникига ўхшаш милтиқ ҳам бераман. Агар у бунга рози бўлмаса-чи? Жуда яхши! Бўри гапириб чарчади. Лекин у яна бир марта ўз Қонунини такрорлайди: агарда кимда-ким битта Бўрининг жонига қасд қиладиган бўлса, қабилаларингдан ўн кишининг ёстиғи қурийд.

Маккензи илжайиб, илгариги жойига қайтди, лекин унинг кўнгли нотинч эди. Тун пардаси ҳали кўтарилмаганди. Қиз Маккензининг ёнига келиб турди, Айиқ пичоқ билан уришганда қандай ҳийла қилишини айтиб берди, Маккензи унинг гапларига диққат билан қулоқ солди.

Шундай қилиб, улар — Маккензи билан Айиқ Заринка учун жанг қиладиган бўлдилар. Кўз очиб юмгунча ўнларча мокасин гулхан атрофидаги тепкиланган майдончани кенгайтди. Ҳамманинг кўз ўнгида шомоннинг мағлубияти ҳақида қизгин баҳс кетмоқда эди; баъзилар у ўз кучини кўрсатади ҳали, деб ишонтирмоқчи бўлса, баъзилари ўтган воқеаларни эслаб, Бўрининг фикрларига қўшиларди. Айиқ майдончага чиқди, унинг қўлида руслар ишлаган қинсиз овчилар пичоғи бор эди. Тулки ҳамманинг диққатини Маккензининг револьверларига қаратди, у бўлса белбоғини ечиб ишониши мумкин бўлган ягона инсон — Заринкага тақиб қўйди ва қизга милтигини берди. Қиз отишни билмайман, деган маънода бошини чайқади: бундай қимматбаҳо қуролни ишлатишни у бечора қаёқдан ҳам билсин.

— Агар ҳатар орқа томондан келадиган бўлса, “Менинг эрим!” деб бақир. Йўқ, мана бундай: «Менинг эрим!»

Қиз нотаниш инглизча сўзни такрорлаганида Маккензи кулиб юборди-да, унинг юзларидан чимчилаб қўйди ва ўзи ўртага бориб турди. Айиқ Маккензидан фақат бўйи билан эмас, балки қўлидаги пичоғи билан устун эди. Пичоқ нақ икки дюйм га узун эди. Скруф Маккензи илгарилари ҳам ганимининг кўзларига қарашига тўғри келганди, ҳозир қаршисида ҳақиқий жасур эркак турганини англади; бироқ у пўлат пичоқлар ялтиллаши билан бирдан жонланди ва аждодлари даъватига итоат этган томирларида оқаётган қон янада тезлашди.

Фаними қайта-қайта уни гоҳ гулханга, гоҳ қалин қорга улоқтирарди, бироқ Маккензи ҳам худди моҳир боксчи сингари қайта майдон ўртасига сиқиб келарди. Ҳеч ким ёнига тушиб, унга мадад бўладиган бирор оғиз сўз айтмади, рақибини бўлса олқишлар билан руҳини кўтардилар, сергаклантирдилар, эҳтиёт бўл, дея

¹ Д ю й м — узунлик ўлчови, 25,5 мм.

огоҳлангирдилар. Бироқ Маккензи пичоқларнинг тиглари бир-бирига тегиб, жаранг-журунг этганида фақат тишларини қаттиқроқ қисди. Шунда у ўз имкониятларини ҳисобга олиб, шошилмай пайт пойлади, Айиққа ташланди, хавф яқин келганда, чекинди. Дастлаб Маккензи беихтиёр душманини аяди, лекин омон қолиш, жонини сақлаш туйғуси Айиқни ўлдиришга ундай бошлади. Ун минг йиллик тамаддун туйғуси қалбидан худди арчилган қобиқ сингари сидирилиб тушди ва у бир аёл зоти учун уришиб жанг қиладиган оддийгина ғорда яшайдиган ибтидоий одамга айланди-қолди.

У Айиққа пичоқ билан икки марта хужум қилди ва ўзининг бирор жойига тиг тегизмай, чап бера олди; лекин учинчи марта – ўзига зарба беришидан эҳтиёт бўлиш учун айиқнинг қурол ушланган қўлини сиқиб туширмоқчи бўлди. Шунда Маккензи ганимининг кишини даҳшатга соладиган кучини ҳис қилди. Фаними сиқиб турган мушаклари зирқиради, пайлари, бўғинлари зўриққанидан мана, ҳозир ёрилиб кетадиганга ўхшаб туюлди... рус пўлатининг тиги эса тобора яқинроқ келмоқда эди... У рақибининг чангалидан озод бўлишга уринди, бироқ бу ҳаракати бесамар кетди. Мўйнали одамлар қуршови янада жипслашиб бораверди, – сўнги зарба яқин қолганига ҳеч ким шубҳа қилмаётган, улар бу томошани кўришга сабрлари чидамаётган эди. Шунда Маккензи уста жангчидай усул қўллади, ўзини чеккага олиб қочди-да, рақибига калла қўйди. Айиқ ноилож орқасига тисарилди, мувозанатини йўқотди. Маккензи зудликда бу фурсатдан фойдаланди ва бутун оғирлигини унга ташлади, уни томошабинлар ҳалқасидан нарига, босилмаган қалин қорга иргитиб юборди. Айиқ аранг ердан турди-да, яна Маккензига ташланди.

– Эй, менинг эрим! – хатар яқинлашиб келаётганини билдириб, Заринканинг овози янгради.

Шу пайт камоннинг таранг тортилиб, “шув” этган овози эшитилди, Маккензи қочиб қолишга улгурди, – поянаги суякдан ясалган найза улар устидан учиб, тўғри Айиқнинг кўксига бориб қадалди, у рақиб устига гуп этиб йиқилди. Маккензи зумда ўрнидан туриб кетди. Айиқ танасида жон асари йўқ, қимир этмай ётар, гулханнинг бошқа томонида шомон иккинчи найзани отишга ҳозирлик кўрмоқда эди.

Маккензи буни кўрди, дарҳол пичоғини олиб, тиг томони учидан тутди ва ўша тарафга отди. Пичоқ яшиндай ялтираб, гулхан устидан учиб ўтди. У нақ сопиғача шомоннинг бўғзига қадалди, шомон гандираклар-гандираклар, лангиллар турган чўғлар устига йиқилди.

Атрофни қийқириқ тутди – Тулки Тилинг-Тиннехнинг милтигини қўлига олволиб, унга патрон жойлашга уринди, лекин эплай олмади, шунда Скруфнинг қаҳ-қаҳ уриб кулганини эшитиб, қуролни қўлидан тушириб юборди.

– Демак, Тулки мана бу ўйинчоқни қандай ишлатишни ҳалиям ўрганиб олмабди-да? Демак, Тулки ҳалигача ожиз экан-да. Буюққа кел! Милтиқни бер, сенга ўзим отишни ўргатиб қўяман.

Тулки иккиланди.

– Бери кел деяпман сенга!

Тулки тепки еган кучукдек бўшашиб, унга яқин келди.

– Мана, қара, мана бундай қиласан, бўлди.

Маккензи патронни ўз жойига жойлади, тепкини «шақ» эткизиб қўйди, милтиқни елкасига осди.

– Тулки бу тун буюк воқеалар содир бўлади, деган эди, унинг гапи тўғри чиқди. Чиндан буюк воқеалар содир бўлди, лекин уларни Тулки содир этмади. Нима, у ҳалиям Заринкани ўз чодирига олиб

кетмоқчими? У ҳам шомон билан Айиқнинг изидан юрмоқчими? Ундай эмасми? Яхши!

Маккензи нафрат билан юзини ўгириб, шомоннинг бўғзидан пичоғини суғуриб олди.

— Эҳтимол, ёш овчилар ичида шундай қилувчилар топилиб қолар? Агар улар яна курашмоқчи бўлсалар, Бўри уларни ҳам битта қўймай ўша ёққа жўнатади. Хоҳлайдиганлар йўқми? Яхши. Тилинг-Тиннех, мен, мана, иккинчи марта милтиқни сенга беряпман. Агар қачонки Юкон томонларга борадиган бўлсанг, Бўрининг эшиги сен учун очик, у сенга уйдан жой беради ва тўкин-сочин дастурхонни сен билан баҳам кўради. Ана тун ҳам кунга ўтиб боряпти. Мен кетаман, балки яна келиб ҳам қоларман, яна сўнгги бор сўзимни қайтараман: Бўри Қонунини ёдда тутинг!

У Заринканинг ёнига келди, стикслар эса Маккензига бир мўъжизавий мавжудотга қарагандай қарадилар. Заринка чана олдидаги ўзига аталган жойни эгаллади ва итлар йўлга равона бўлди. Орадан бирор дақиқа ўтгач, улар қорли гира-шира ўрмонга сингиб кетдилар. Шундагина қимир этмай турган Маккензи ҳам чангига оёқ қўйди ва уларнинг изидан кетишга ҳозирланди.

— Наҳотки Бўри бешта катта қути тамакини ташлаб кетишни унутган бўлса?

Маккензи ғазаб билан Тулкига ўгирилди, негадир бирдан кулгиси қистади.

— Мен сенга битта кичкина қутида тамаки бераман.

— Бўри барибир Бўрилигини қилди-да,— деди секингина Тулки қўлини чўзиб.

*Инглиз тилидан
Гулҳаё МАҲАМАДАЛИЕВА
таржимаси*

Александр КУПРИН

Буюртмага биноан

Ҳикоя

Илья Платонович Арефьев, машҳур газета фельетончиси ўз хонаси бўйлаб асабийлашгандан-асабийлашиб, курси суянчиқларига суриниб, чарм диван олдида Шопенгауэрнинг қовоғи солиқ бюсти турган жавон олдигача бориб-келмоқда эди. Унинг, қартабозлар таъбири билан айтганда, «қўли келмай қолганди». Бош қотириб ўтирганига бир неча соатдан ошди ҳамки, калласига тузукроқ бирон гап келмайди, ёзиш учун тайёрлаб қўйилган қоғозида эса олачипор тусдаги соқчихона олдида турган соқчи, кўзлари ҳайратдан одамникига ўхшаб катта-катта очилган от юзининг ён томондан кўриниши ва қўлда чизиб ташланган бир неча мушук тасвири кўзга ташланади. Арефьев— тажрибали, кекса газетачи. Фақатгина ёш шоирлар ва муҳ-

гарама қиссанавис хонимларгина эмас, балки «бизнинг ёш, умидли беллетристларимиз» ҳам Илья Платоновичнинг «граф Альмавива» тахаллуси остида гўр қаламкашларни ҳар ҳафта уриб чиқадиган «Русская почта»нинг пайшанбалик сонларини ҳаяжон билан кузатадилар. Унинг ихтисослиги фақат ана шу қақшатқич зарбалардангина иборат эмас эди. У худди ана шундай осонлик билан тилла, валюта ҳақида ҳам, символистлар, Хитой билан савдо масаласи, маҳаллий амалдорлар ҳақида ҳам, янги драма, марксистлар, биржа, қамоқхоналару артезиан қудуқлари ҳақида ҳам, — қисқаси, ўзининг нозик, профессионал сезгиси билан ҳидини олган барча нарсалар ҳақида ёза-верарди. У бугун эътиборга тушиб улгурмаган, бироқ эртага куннинг энг муҳим масаласига айланиши мумкин бўлган мавзуни ҳаммадан олдин илғаб олар ва шу заҳотиёқ унинг аччиқ киноя ва ўта муболағада сайқалланган ўткир ақли билан одатий тарздаги ҳодисанинг кулгили, қоронғи ва хунук қирралари бўй кўрсатади.

Илья Платонович шу кунга қадар касб қилиб олган ишининг ҳеч бир қийин томонини кўрмаганди. Одатда бирор масалага шунчаки қизиқиши ва ўрганишининг ўзи унга кифоя қилар эди. У столга ўтираркан, сўзлар ўз-ўзидан қуйилиб келишига ишончи комил эди; чиндан ҳам жонли, қизиқарли, ўткир ҳамда оқилона жумлалар аниқ, гўзал сатрлар бўлиб қоғозга сочиларди. У ёзган фельетонларини ҳатто босмахона югурдагидан таҳририятга бериб юбориши олдидан ҳам қайта ўқимасди.

Бугун эса сира тушуниб бўлмайдиган иш содир бўлди. Бир номи чиққан адабий тўғарак болалар санаторийси фойдасига адабий альманах чоп этишга қарор қилибди. Улар Арефьевга алманахта ҳам иштирок этишни таклиф қилишди, яна кишига ёқадиган эҳтиром билан ундан “биласизми, илиққина, ўқувчини яхшигина таъсирлантира оладиган бирор нарса” кутаётганларини билдириб қўйишди... Арефьев уларга бажонидил розилик берди, кейин, одатдагидай, бу гапларни унутиб юборди ва ниҳоят, кеча унга одобу назокат билан унинг ҳикояси сабаб ушбу китобни чоп этишни икки кунга кечиктиришганини эслатиб қўйишди; у нима қилишни билмасдан, сўнгги чорани қўллади-ўта мулойим оҳангда ҳикояни бугун оқшомдан кечиктирмаслигини айтди.

У кеч соат еттида уйга қайтгач, одатдагидек, батартиб одам харакати билан силжимали металл рефлекторли чироқни ёқиб, чап томонига сурди, олдида бир даста чизикли қоғозни қиялатиб қўйди, ҳатто патқаламни сиёҳдонга ботириб ҳам олди — бирдан таажжубга тушди, шунда нима ёзишни билмаётганини сездди. Кескин, заҳар тилли, ўқувчи юрагини куйдириб юборадиган фельетон бўлганда-ку, бошқа гап эди. Бунақа пайтларда ўта бозори чаққон мавзулар ҳам оёқ остидан чиқарди-қоларди. Мана, масалан, ҳозир Арефьевнинг олдида “бизнинг ёш ва истеъдодли шоиримиз” оммага дарсликлардан оқ маълуму машҳур бўлган Тютчев шеърларини мақтаниб, ўз асари сифатида тақдим этган “Литературное приложение”¹нинг сўнгги сони ётибди. Ёки Севастополь ногиронлари учун уюштирилган хайрия спектакли ҳақидаги мавзу ҳам ёмон эмас, чунончи, йиғилган маблағ уч рубль етти тийинни ташкил этгани ҳолда, жаноб ҳаваскорлар извошлари ҳамда уларни “чой” билан сийлашга уч юз рублдан зиёд пул сарфланган эди. Лекин, афсуски, ҳар иккала мавзуда ҳам ўқувчига таъсир этиб, уни кўнгли ярим болажонлар фойдасига чўнтак кавлашга ундайдиган ҳеч нима йўқ эди.

¹ XIX-XX аср бошларида Россияда чоп этиладиган нашр.

Шунда Илья Платонович кўнглида ижодкорлик иззат-нафси қурт-дек гимирлаганини сезди. Қандай қилиб? Наҳотки, у, Арефьев, пас-хага бағишланган шунчаки бир ҳикояни ёза олмаса; айни пайтда, одатда, қутурган ит ва баттол извошчилар ҳақидаги рукни олиб борадиган ўта ночор мухбирча ҳам бундай байрам олди асарларга белгиланган одатий имтиёзлардан тамшанган ҳолда, таҳририятга алла-қандай савдогар ёки кўнғироқларнинг қувноқ жаранги остида аста мангу уйқуга кетаётган кампир ҳақида қоралаган бирор нарсасини кўтариб боришга улгургандир. Наҳотки у, шунча йиллардан буён ўқувчи қалбида истехзо ва газабнок кайфият уйғотишга кўникиб қолиб, энди одамлар кўнглида раҳм-шафқат, мурувват ва бахтиёрлик ҳис-ларини уйғота олиш иқтидорини буткул йўқотган бўлса? Наҳот унинг истехдоди ихтисослашиб қолиб, ижодкорга хос энг бебаҳо хусусият — кўп қирралиликни йўқотган бўлса?

Арефьев ҳамон диван қирраси ва буюк файласуф бюсти орасида асабий юрмоқда эди, истехзога тўлиқ миясига эса, худди атай қил-гандек, ўзи газетанинг пайшанба сонисидаги фельетонларида иштиёқ билан аёвсиз «мазах» қилган “аёллар қиссалари”даги бир қолипдаги иборалар келарди. У дераза олдида бориб, қизиб кетган юзини кўзёш-лар каби ёмғир томчилари юваётган муздек ойнага босди. “Князь ўзининг муҳташам кабинетида у ёқдан-бу ёққа бориб келар, бу унинг кайфияти нохушлигидан дарак берарди.” — “Сокин май оқшоми. Куёш алвон нурларини ҳар томонга сочганча ботмоқда эди”...

Ҳикояни бошдан-оёқ ана шундай чучмал, сийқа иборалар билан ёзиб кўя қолса яхши бўлармиди. Ҳамма нарсага пичинг билан қараш-дек эски одати Илья Платоновични йўлдан ура бошлади. Ҳа, мана бундай бошласа ҳам бўлади: “Авлиё Стефан минорасида ярим тунда бўғиқ бонг урилди. Кўримсиз кулба бурчагида баланд бўйли бир одам кўринди. Унинг юзи кенг ёмғирпўши билан тўсилган эди. Патли шля-паси ва белига қистириғлик узун шамшири унинг киборлар насабига мансуб эканидан далолат бериб турарди”.

Бироқ Арефьев ана шу аҳмоқона фикрни миясидан ҳайлади-да, яна шинам жиҳозланган хонаси бўйлаб бетоқат юра бошлади.

— Тўхта. Бу масалани бир чеккадан ҳал қиламиз, — деди у ўз-ўзига гапирганча. — Биринчидан, китобхонни тўлқинлантиришинг ва кўнглини юмшатишинг учун, аввало, ўзинг нимадандир тўлқинла-нишинг ва кўнглинг юмшаши керак. Аёллар қиссаларидаги йиғлоқи, таъсирчан ҳикоялар якунида кекса полковниклар бари айбни ҳаддан ортиқ ўткир тамакига ағдариб, тўкадиган кўзёшни сен ҳам тўкиб кўришинг керак. ”Хонага ўлик сукунат чўкди. Кекса полковник ўз ҳикоясини тугатди ва тингловчиларга тескари ўгирилганча, трубка-сини камин панжарасига урди, негадир уни жуда узоқ қоқди. Ниҳоят, у қаддини ростлаб, кўзларини артганча, титроқ овозда деди: “Па-дарига қусур! Аммо тамакингиз жуда ўткир экан, ротмистр!” — “Бе-чора Зайрага нима бўлди?” — деб сўради узоқ жимликдан сўнг сочла-рига сарғиш атиргул қадалган хоним. “У ўлди!” — бўғиқ жавоб берди кекса полковник”.

— Жин урсин! Калламга келган нарсани қаранг, тавба! — койинди Арефьев ва йўлида дуч келган курсини жаҳл билан тепди. — Бундан чиқадикки, бемаза сўзлардан бошқа нарса айтолмайдиган латифадаги тўти бўлибман-қолибман-да. Йўқ, мантиқан фикр қилиб, қандай сюжетлар байрамолди бозори чаққон бўлади, шуни хотиржам ўйлаб оламиз. Аввало, албатта, ўзи ташлаб кетган эри ҳузурига черков кўнғи-

роғи тонгги бонг уриши билан қайтаётган енгилтабиат хотин. ”Револьвер унинг қўлидан тарақлаганча полга тушиб кетди. У кучогини катта очди, аёл ўзини эри кўксига отди ва уларнинг лаблари узундан-узоқ бўсада жипслашди...” Қисқаси, даф бўлсин суюқоёқ хоним!..

Кейин пасха оқшоми соқчиликда турган аскар мавзусини ҳам ёзиш мумкин. “Қамоқхонанинг ой ёритиб турган оппоқ деворида қандайдир қора кўланка пайдо бўлди. Соқчи одатдагидек тепкини кўтарди ва кўланкани нишонга олди. Лекин шу он атрофга ибодатга чорловчи кўнғироқ овози таралди ва қурол аста пастга тушди... Ҳаяжонга лим-мо-лим кўкракдан чуқур хўрсиниқ отилиб чиқди” ва ҳоказо, ва ҳоказо. Яхши воқеа, эски, ишончли, синалган...Бўлмайди!..

Яна нимани ёзиш мумкин?.. Боён уйининг чароғон деразаларига қараб турган қизалоқни кўчада музлатиш фикри ҳам ёмон эмас. «Майин қор юзида бахтиёр табассум қотиб қолган гўдакнинг ҳаракатсиз вужудини аста қоплаганча, пағалаб ёғмоқда эди». Айтмоқчи, бу рожество мавзуларига киради-ку – буниям бир чеккага суришга тўғри келади.

Илья Платонович дераза олдига борди ва кўчага лоқайд қаради. Сокин, ойдин ва илиқ кеча; бу оқшомда бари оҳиста, бир маромда кечаётгандек туюлади – ўйчан осмон ҳам, тобора ингичкалашиб бораётган ой ўроғи ҳам, акацияларнинг нозик бутоқлари ҳам, ҳашаматли зим-зиё биноларнинг шакл-шамойиллари ҳам. Туйғун ва ланж ҳавода ўткинчилар овози ва аёл кулгиси ёқимли жаранглайди, ҳатто фойтонлар гилдираклари ҳам қандайдир ўзига хос, баҳорий тақ-туқ қилади.

Қаршида, кўчанинг нариги томонидаги катта қандолатхона деразалари олдида жулдур кийимли бир тўп бола уймаллашиб турарди. Улар катта дераза ойналари ортида пештахтага териб қўйилган ғўла шаклидаги каттакон ширин нонлар, кулчалар, шакарли ширмойлару ипга осилган ранг-баранг тухумлардан кўз узмасди. Бу болалар негадир Илья Платоновичнинг гашига тега бошлади.

“Дераза ойнасига бурунларини тақаб, ёпишиб олганларини қаранг. Анави, қўлтигига қолип қистириб олганини-чи, ҳойнаҳой уни хўжайини буюртмачи- офицернинг олдига жўнатган бўлса керак. У бўлса ҳар бир дераза олдида томошалаб, анқайиб юрибди. Кеч қолади-да – байрам деб калтак ейди, кейин газетада болаларга ҳайвонларча муносабатда бўлишаётгани, уларни хўрлашаётгани ҳақида хабар пайдо бўлади. Сен ана шунга муносибсан, шум бола!.. Ҳм... Дарвоқе, мана яхшигина мавзу. “Рангпар, бемажол бола ҳашаматли қандолатхонада териб қўйилган кулчаларга ҳавас билан қараб турибди. Кутилмаганда саҳнада тилла ҳалли кўзойнак таққан ва албатта, қимматбаҳо тулки терисидан пўстин кийган сирли жаноб пайдо бўлади (муқаддас байрам кунлари бу жаноб ҳайратланарли кучга эга бўлади!) Суҳбат бошланади. Маълум бўладики, боланинг “отажони” ўлган, қадди камондек букилган юз яшар “бобожони” печдан тушмай ётади, “онажони” ўсал ётибди, синглиси ва ҳоказо, ва ҳоказо”.

– Мени ўша ёққа олиб бор! – дейди қатъият билан тилла соатли жаноб ва ярим соатдан сўнг она қаршисида яхши вино ва энг зўр доктор ёзиб берган дорилар пайдо бўлади, бобони ёрмали бўтқага тўйдирадилар, унга иссиққина пахтали белдамча олиб берадилар, беҳол бола эса «кўзлари қувончдан чарақлаб», арзонга тушган пасха, камтаргина кулча ва ўнтача қип-қизил тухумлар билан безатилган дастурхон атрофида сакрар, тулки терисидан пўстин кийган жаноб эса, ҳатто исмини ҳам айтмай, стол устида олтин танга тўла ҳамён қолдирганча, сездирмай гойиб бўлади.

Девор ортида соат бўғиқ, мусиқий, сокин баритонда¹ тўққизга бонг ура бошлади. Арефьевни бирдан галати, шу пайтгача унга нотаниш бўлган рухий ҳоргинлик ва анави афтодаҳол болакайлар, ташлаб кетилган эрлар ҳамда сирли, номаълум кишиларга нисбатан кучли нафрат ҳисси қамраб олди. У кенг чарм диванга эринибгина чўзилиб кўзларини юмди.

Борди-ю, ҳозир бирор киши Илья Платоновични кўрганда эди, бу тили аччиқ фельетончига, “бировнинг устидан кулишни яхши кўрадиган жаноб мазахчи”га ачиниши турган гап эди. Унинг юзидан қони қочди, бирданига нақ ўн йилга қариб кетгандек бўлди, пешонасидаги ташвишли ажинлари янада чуқурлашди, юмуқ кўзлари чаноқларига ботди, лаблари атрофидаги тиришлар эса пастга осилиб тушди ва бу унинг чехрасига аччиқ, жирканиш ифодасини берди.

Аммо Илья Платонович ухламаётган эди. У тўсатдан беихтиёр бирига боғлиқ ярим уйқу ва бедорлик ўртасидаги ланж ҳолатга тушиб қолган эди. Вақт ўз аҳамиятини йўқотди. Хона деворлари олис зулматга сингиб фарқ бўлди ва Арефьев, худди ҳақиқат каби рангоранг, ўзгарувчан, хаёлий ҳаётда яшай бошлади.

У ўзини бу ҳаётда озгин, пахмоқсоч, шум болакай, хароба шаҳарчадаги черков дякони, бутхона руҳонийсининг ўғли сифатида кўрди. Черковда нурли тонгги ибодат бўлмоқда. Бутхона хорининг ўнг томони ҳаваскорларга тўла, улардан протопопнинг ўғли, таътилга келган семинария талабаси шошилинич тарзда черков хорини тузган. Мана, улар худди тирик одамлар сингари Арефьевнинг рўпасида туриб олдилар. Биринчи тенор², почта идорасининг майда амалдори ёнида оқ қўлқоплар ташлаб қўйилган яп-янги мундирда, мойланган бошини ялтиратганча турибди, ундан гул исли одеколон бўйи анқимоқда. У жуда титроқ товушда бир оз димоғи билан куйлайди, соло³ ижро этаётганда эса бепарво деворга суйкалади, оёқларини бетакаллуфлик билан чалиштиради, бошини орқага ташлайди-да, руҳсиз кўзларини юмади. Регент⁴—озгин, баланд бўйли ва салобатли одам,—жуда узун сюртукда, ҳаммани қойил қолдириб, равон ҳаракатлар билан дирижёрлик қилади. Камертон⁵ни икки бармоғи билан тутиб, бошқа бармоқларини назокат ила букканича, онда-сонда чап қўлини огоҳлантириш ва тўхтатиш ишораси билан олдинга чўзади; нафосат билан чиройли букилган ўнг қўлини нозик жойларда астагина, кўз илғар-илғамас тарзда қимирлатади; шунда қошлари тепага кўтарилади, юзида борган сари ҳайрат, қўрқув ва меҳр ифодалари акс этади. Лекин форте⁶ талаб қилинадиган ўринларда у иккала қўлини кенг ёйиб, оҳиста силкитади, бошини силкиб, бутун гавдаси билан қимирлайди ва таҳдид билан бурнини жийириб, қошини чимиради. Кўпас-савдогар ўғли Ноздронов, хўппасемиз, қип-қизил бўйинбоғи бўйнигача чиқиб кетган авзойда регентга шундай бақрайиб ва диққат билан қарайдики, азбаройи зўр бериб қараганидан бутунлай олдинга энкайиб олади. Кўпас ўғлининг мутлақо эшитиш қобилияти йўқ, лекин у, протопопнинг ўғли айтмоқчи, “ноёб овоз”га эга, шунинг учун ундан, «таран»⁷сингари энг қулоқни қоматга келтиради-

¹ Пасха пишириқлари.

² Т е н о р — энг баланд эркаклар овози.

³ С о л о — якка овоз ёки соз учун ёзилган мусиқа асари.

⁴ Черков хори дирижёри

⁵ Дирижёр таёқчаси.

⁶ Мусиқанинг кучли чалинадиган қисми.

⁷ Қалъа дарвозаларини бузиш учун ишлатиладиган учли ёғоч қурол.

ган ўринларда фойдаланади. Шундай жой келганда дирижёр “ноёб бас”га ўгирилади, унга кўзларини олайтирганча, камертонли қўлини узуқ-узуқ, худди бировга қилич санчаётгандек ҳаракатлантириб, у томонга чўзади. Шунда Ноздрунов қип-қизариб кетади, пешонасидаги томирлари бўртиб, лаблари титраб, шундай ўкирадики, бутун хор овозидан бир зумга чўкиб кетади.

Илюшка биринчи қаторда туради. У бахтиёрлик ва итоаткорлик ифодалари лиммо-лим кўзларини регентнинг юзидан олмайди, тобора черковни тўлдириб бораётган, назарида юқоридан сон-саноксиз бошлар, ёниқ чироқлар, қувончдан шодумон бўлган, бир хилда кўринаётган юзларга қарашга деярли вақти ҳам бўлмайди.

Ибодат тугайди. Поп ва унинг ортидан йўл олган хор ҳам черков панжарасига қаторасига тизиб қўйилган кулчаларни поклаш учун чиқади. Ташқарига чиқаётган бари одамларни ёрқин, кўзни қамаштирувчи баҳор тонги кўкқисдан қувонч билан қарши олади. Мовий осмон, сабза майсалар, дарахтларнинг хушбўй куртаклари, қабристондаги қарғаларнинг асабий қағиллашлари — буларнинг барчаси Илюшкада чарчоқдан сўниб бораётган байрам кайфиятини қайта кўзгайди. У қўнғироқларнинг қувноқ жаранги орасидан бегона овозларни аранг ажратар, баланд овозда хор билан бирга куйлар, айни пайтда оломон унга қараётганини сезгани учун юзида худди мушкул, жиддий ва муҳим вазифани бажараётган одамники каби ташвишли ифодани кўрсатмоқчи бўларди.

Эртаси кун илбатта қўнғироқхонага бориб, қўнғироқ чалиш керак эди. Қадимий, ёски таомилга кўра, дастлабки уч кунда ҳаммага қўнғироқ чалиш учун рухсат берилади, ахир бусиз пасха пасха бўлармиди. Қўнғироқхонага олиб чиқувчи зиналар қоронги, чанг босган ва шундай тикки, ҳатто юқорига чиқиб олгач ҳам Илюшканинг оёғи қалтираб кетади. Музлаб қолган бармоқлари билан панжарани тутиб, унга ёпишганча пастга қарайди. Вуй, қўрқинчилигини, яна гаштли ҳам! Уйлар қутидай жажжи-жажжи ва яп-янги ҳам жуда гаройиб кўринади. Оёқлари остида жарқалдирғочлар баланд овозда чағиллайдилар, ҳавода айланиб учадилар, ҳуркан каптарлар қанотларини ялтиратганларича айланиб осмонга парвоз қилади. Бутун қўнғироқхона узлуксиз жаранг-журунг овозлардан шундай ларзага келадикки, бақирсанг ҳам ўз овозингни ўзинг эшитолмайсан. Бу ҳиссиётлар шундай ғалати, ажойиб, шундай юрагингни чулғаб оладикки, қўнғироқхонада ким қўнғироқ чалапти, ким хурсандчиликдан гул-гул ёняпти, ким куляпти, бу мовий осмонми ёки завқ-шавқдан, кўкси тўла ҳайратдан сармаст бўлган гўдак қалбими, билиб бўлмайди.

Диванда ётган рангпар, қаримсиқ юзли одам заифона кулимсирайди. Энди у ёш қаламкашлар кушандаси, ўтакетган мазахчи, жамият манфаатлари ва бемор бўлган шаҳарнинг шаҳвоний ҳирс-эҳтирослари қозонида ўз ҳаётини нафрат ва жирканч туйғулари билан қовураётган Илья Платонович Арефьев эмас эди. У энди — ўзининг қудратли ҳайвонсимон турмушидаги бари ҳис-ҳаяжонларни очкўзлик билан ютиб юбуровчи қувноқ, беғам, шум кўча боласи дьякон ўғли Илюшка эди. Шунда Арефьев бир неча дақиқага вужудида шундай софлик, покизалик ва тиниқликни ҳис қилдики, гўё кимдир кўринмас қўлларини сийпаб, қўнғилида қурум босиб ётган нафрат, ҳасад, безовта ва қонмаган иззатталаблик, ҳаётдан бешиш ва дилгирликни меҳр билан мулозимгина сидириб ташлагандек бўлди. Шунда

унга, Илюшка билан бирга, назарида ҳар нафаси сайин бутун ранглар олами, турли товушлар ва ислар олами, ҳамиша янги, ҳамиша мафтункор ва ниҳоясиз ранг-баранг байрам олами бостириб киргандек бўлди.

Ана шу ажойиб, серқуёш кунлар кўз олдидан бир-бир ўта бошлади. Хаёлида бошқа манзаралар бирин-сирин уланиб кетди, улар борган сайин ғамгинлашиб борди — кўксидан ғубори кетмаган доғлар, бирор муваффақиятга эришиш учун аста-секин маънавий қашшоқлашишга қарши кечган аёвсиз курашларнинг узоқ тарихи кўз ўнгида намоён бўлди. Ана шу бешафқат хотира Арефьев ҳамиша эслашдан безиб, юраги орқага тортадиган, чўчийдиган ўша олис пасха оқшомини ҳам ёдга солди.

О, буларнинг барини у аниқ-тиниқ эслайди. Мана Илья Платонович ўзининг илк катта ҳикояси учун гонорар олаётган таҳририят идораси. Мухаррир, кекса, тунд одам, газета ишларининг пири, янги ходим қиёфасида газетага катта, ўзига хос янги куч кириб келаётганини англаб етди. У ҳозиргина ўз кабинетида Арефьевга навозиш билан қўлини узоқ сиқиб турди ва ниҳоят, — таҳририят тарихида кўрилмаган илтифот! — бетакаллуф дўстона оҳангда шундай деди:

— Ҳикоянгиз эртага кетади. Сизга пул керак бўлса, марҳамат уялманг. Агар истасангиз, биз сизга корректура тобоғи бўйича гонорар беришимиз ҳам мумкин.

Истаганда қандоқ! Ҳозиргина Арефьевнинг ўзи ҳам “уч рубль аванс бериб турасизми”, деб сўрамоқчи бўлиб турувди-да. У ёқда, ижара кулбада уни турли-туман фақирларга тўлган уй чордоғи десаям бўладиган хонасида юракларини ҳовучлаб, қўлида гўдаги билан бир аёл кутиб ўтирибди. Улар ўша хонада, қоронғида, керосин сотиб олишга ҳам пуллари йўқ ўтирибдилар, бугун эрталаб тушликка егулик учун яккаю ягона кулранг жун рўмолни сотдилар, у ёқда ижарадор уй эгалари, хизматкорлар бор, у ёқда қашшоқлик ва қаҳр-ғазаб ҳукмрон. Арефьев қалтираган қўллари билан талонга имзо қўяётганида калтабақай, семиз, ўзига бино қўйган ва доимо нимадандир норози қария-кассир ранжиган тўтидек, устига бир тўп кумуш танга қўйилган бир даста қоғоз пулни у томон суриб қўяди.

Ҳа, бу Илья Платоновичнинг ҳаётидаги омадсизликда, очликда ўтган, дарс беришлар, ёзиш ишлари, кечки машғулот ўтказишлар каби тасодифий ўлжаларни шиддат билан тутишдан иборат бўлган оғир давр эди. Лекин нима учун улар хотини иккаласи ана шу машаққатли қисматларини шундай тетиклик, ирода билан, норозиликларсиз, бир-бирларига аччиқ-тиззиқ гиналар қилмасдан, ҳатто тақдир устидан мағрурона кулиб, бу қийинчиликларни шундай истеҳзо билан қабул қила олишди? Нега кейин, тақдир ниҳоят уларга марҳамат кўрсатганида, Арефьев шуҳрат қозониб, тўкин, фаровон яшай бошлаганларида — нега уларнинг кўнгил дунёлари мисли кўпикдек парчаланиб кетди? Балки фарзанди нобуд бўлгач, уларни бирлаштириб турган ўша оғриқли, бироқ мустаҳкам ришта узилгандир.

Ўзи ана шу боласи ғалати ва маънос эди. Гўдакка онаси қорнидалигидаёқ ғарибона қашшоқ ҳаётнинг нуқси урганга, болага ўз таъсирини ўтказганга ўхшарди. Бола бир ёшга тўлгач, ўсишдан тўхтади. Фақатгина унинг каттакон, худди қандайдир рангсиз, бадбўй сув тўлдирилганга ўхшаган пўкак калласи ўсмоқда эди; лекин бола танази ҳамон ночор ва ожизлигича қолган, қуриган шох-бутоқчалардек ингичка қўл-оёқлари ривожланмай, шалвираб турарди. Боланинг

фақатгина кўзлари бошқача эди, катта-катта, ювош ва маъюс бу кўзларнинг ранги шундай ажойиб эдики, бу ранг, Ҳейне айтмоқчи, на одамларда, на ҳайвонларда учрар, бу рангни баъзи-баъзида фақат гулларда учратиш мумкин эди, холос. Бир умр ҳаракатсизликка маҳкум этилган бу бола ўзига ҳамроҳ бу дардларга ғайритабиий бир сабр билан бардош берарди. Доимо жиддий, ўйчан бу гўдакнинг суйиб гапирадиган гаплари худо, фаришталар, ўликлар, дафн маросимлари ва қабристонлар ҳақида бўларди. У яқин-орада ўлишини аниқ билар ва ҳеч қачон кулмасди.

Оҳ, Илья Платонович ўша пасха оқшомини шундай азоб, изтироб билан эсга оладики... ўшанда кўлида қоғоз халта ва халтачаларнинг кўплигидан эшикни тирсаги билан очишига тўғри келганди. Унинг орқасидан оғзи мойлангани учун марҳаматли, илтифотли, тиржайиб турган ҳовли фарроши Арефьев аравадан туширолмаган унларни кўтариб келмоқда эди.

Тўртинчи қаватдаги ҳужрада ана шу пасха оқшоми шундай шодон ўтдики... Учта шамни иккига бўлиб, олтига қилиб ёқдилар — уй ҳашаматли, чароғон бўлиб кетди. Бензинкада (илгари буни орзу ҳам қилмасдилар) тайёр тўқмоқланган гўштли котлетлар қовурилмоқда, унинг ёнида ҳақиқий “кофе макко” қайнамоқда эди. Дастурхонда катталар учун катта, болакай учун эса кичкина кулча ва ширинликлар турарди. Илья Платонович жойида ўтиролмади. У Гришанинг олдида айиққа ўхшаб тўрт оёқлаб юрди, қурбақа бўлиб сакради, қопагон итга ўхшаб ириллаб, боланинг иссиқ кўкрагини тишламоқчи бўлиб ўйнашди. У ҳали ҳис қилиб улгурмаган тўқлик, меҳр тафти ва фаровонлик туйғусидан, айниқса, дастлабки адабий ютуғидан сармаст эди, бу муваффақиятнинг оғули аччиқ лаззатини ўз танасида ўтказмаган одам тасаввур ҳам қилолмайди.

Ўша оқшом ҳатто Гриша ҳам ўзининг қисқа кечирган умрида илк бора жилмайди. У қоғоздан ясалган фариштага кўлини чўзганча, ёруғ табассумдан чехраси ногаҳоний гўзаллашиб пичирлади:

— Фаришта! Фаришта!

Э худо, улар қани, қаёқда? Арефьев хотинини бундан уч йил илгари Ниццада жуда кибор ва кексайиб қолган, бўғинлари оғриган қандайдир бир бемор қария билан бирга кўрганди. Гришани эса ўзи бахтиёрлик билан чорлаган фаришталар бирга олиб кетдилар.

Илья Платонович худди биров ирғитиб юборгандек дивандан сапчиб турди. Унинг юзи кўзёшлардан ҳўл бўлиб кетганди, бироқ бундан уялмади, чунки кўзёшлар унга бир неча дақиқагина анчадан буён ҳис қилинмаган, инсон юрагини поклайдиган ва юмшатадиган теран дард-алам ҳиссини бахш этган эди. Хонада у ёқдан-бу ёққа юраркан, деразадан қаради. Жулдур болалар қандолатхона деразалари олдида ҳамон тўпланиб, совқотган оёқлари билан ер тепиб турардилар. У боягина “озиб-тўзиб кетган болакайлар” ва “тилла кўзойнакли сирли жаноблар” устидан ғазаб билан заҳарханда қилганини эслади. Арефьев ҳозир уларга қараб туриб, юрагида жирканиш эмас, балки осойишта, оталарча меҳрга тўла шафқат-мурувватни ҳис қилди.

“Биз ҳаммамиз,— ҳаёлидан кечди унинг,— у ёки бу томонлама-қашшоқ, ориқ, ташландиқ болалармиз, агар биз сирли олижаноб кишиларнинг борлигига ишончимизни йўқотсак, ҳаёт қандай даҳшатли кечган бўларди!”

Шунда унинг тасаввурида чордоқларда музлаб қолган, зах ертўлаларда совуқдан қалтираётган, кўчаларда “Исо ҳаққи ҳурмати”ни айтиб, безор қилиб, йўловчилар ортидан югурган ялангоёқ болалар

шарпалари гавдаланди, ҳаётдан безган катталар ана шу соф қалблар ортига ўз айбларини тўнкайдилар, қилган хатолари, бир умр алданиб яшаганликларини яширадилар, ана шулар оқибати ўлароқ, ҳали гапиришни эплар-эпламас қизалоқлар фаҳш, ифлослик, олди-сотди буюмига айланадилар, ҳали вояга етмай туриб болалар жиноятга қўл урадилар; охир-оқибат манглайи қора майиб-мажруҳлар ҳам, букрилар, рахитлар, жиннилар, тутқаноқлар, бешикданоқ ирсий касалликларга чалинган ҳам шу болалар бўлади. Шунда Илья Платоновичнинг қулоқлари остида барча замонлар ва халқларнинг ақли, дошишмандлигини ўз салоҳиятида мужассам этган Сакья Муни¹нинг улуғвор ҳикмати янгради: “Кимда-ким бир гўдак кўз ёшини артса ва унинг юзида табассум уйғота олса, марҳаматли, улуғ Будда наздида, ўша киши муҳташам ибодатхона бино этган зотдан ҳам аъло роқдир”.

Илья Платонович, мана, икки соатдан буён столдан турмай ишламоқда, унинг қалами остидан одатдагидай аниқ, равон сатрлар тўкилмоқда эди. У “Гўдак табассуми” деб номланган бу мақолани қандай яқунлашни ўзи ҳам билмайди, лекин бошидаги сочлари ости ёқимли жимирлаётганини, елкасига эса унутилаёзган илҳом титроғи юрганини ҳис қилади. Ҳамон унинг кўз олдида фавқулодда қувончли табассумдан ёришиб кетган бола чехраси намоён бўлиб турарди.

*Рус тилидан
Нилуфар ҲАЙИТАЛИЕВА
таржимаси*



¹ С а к ь я - М у н и — Будда номларидан бири.

Тарихлар гулистони

Мухаммад Ҳайдар Мирзонинг «Тарихи Рашидий» асари Марказий Осиё мамлакатлари ҳақида ёзилган фундаментал тарихий асарлардан Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» («Зафарли юришлар достони»), Фазлуллоҳ Рашидиддиннинг «Жомеъ ут таворих» («Тарихлар тўплами»), Ҳамидуллоҳ Муставфийнинг «Тарихи гузида» («Сараланган тарих»), Отамалик Жувайнийнинг «Тарихи жаҳонқушой» («Фотиҳлик тарихи»), Мухаммад Мирхонднинг «Равзат ус сафо» («Поклик боғи»), Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома», Шермуҳаммад Муниснинг «Фирдавс ул иқбол» («Саодат боғи»), Заҳириддин Мухаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарлари қаторида алоҳида ўрин тутади. Ўзбекистон ва жаҳон тарихчи олимлари «Марказий Осиё ҳақидаги ягона мукамал асар» деб бир оғиздан тасдиқлаган «Тарихи Рашидий» нафақат Мўғулистон, айти пайтда Ўрта Осиёнинг ўша даврдаги йирик шаҳарлари Андижон, Тошкент, Хўжанд, Сайрам, Туркистон, Ўратена, Самарқанд, Бухоро, Қарши, Ҳисор, Қундуз, Марв ва бошқа мамлакатлар: Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон, Шарқий Туркистон ва Каширнинг XV–XVI асрлардаги тарихини ўрганишда бирламчи асосий манбалардан бўлиб хизмат қилади.

«Тарихи Рашидий» асарида Темурий, бобурий, шайбоний, мўғул хонлари, қозоқ хонлари ва сафавийлар шажаралари узвий мунтазам тарихийликда ёритилади. Бундан ташқари, асарда қирғиз бийлари ҳукмронлиги ҳам тилга олинади. Машихур тарихий фундаментал асарларда бунчалик кўп сулолалик манзара сийрак кузатилади.

Амир Темури бошлиқ сулола тарихи Соҳибқироннинг мўғулларга қарши беш мартаба юриши билан бошланганидек, кейинги темурийларнинг Мўғулистонга юриши қилиб Отбоши ва Ёркандни эгаллаганларигача кечган воқеалар тизими китобхон диққат-эътиборига тақдим этилган. Муаллиф бу сулоланинг икки вакилини алоҳида ажратиб улар фаолиятини кенгроқ ёритади. Булар Амир Темури ва Абусаид мирзодирлар. Дарҳақиқат, Алишер Навоийдай даҳо ҳам Абусаид мирзони жаҳонгир дея, унинг ҳукмронлик қабзасига Хито (Шарқий Туркистон)дан бошлаб Кавказ Қорабоғигача ҳудудлар кирганини қайд этгани бежиз эмасди. Мухаммад Ҳайдар мирзо сўнги улуг ҳукмдор Султон Ҳусайн мирзо фаолиятини ёритишда унинг бунёдкор ва маърифатпарвар шахсини, ўша замондаги Ҳирот маданият муҳити манзарасини мукамал қаламга олиб намоиши эта олган.

Ўзбеклар ҳукмронлигини эса Абулхайрхондан бошлаб, ундан кейинги йирик ҳукмдор Шохибекхон Шайбоний фаолияти мисолида кенг ёритади. Муаллиф ўзи мансуб оилалар ҳам мўғуллар, ҳам темурийларнинг аёвсиз душмани, зўравон Шохибекхоннинг улкан зафарларию фожиаги ўлимини ҳам тарих учун ибратнома тарзида таъсирчан қилиб талқин эта олган. Ундан кейинги Суюнжикхон ва Убайдуллохон ҳарбий ҳаракатларини ҳам жуда ҳаққоний ифодалаб берган.

Темурийлар ва мўғул хонлари тақдирлари туташган тарихий нуқталардан бири маърифатли Юнусхон билан алоқадор. Юнусхон ўн икки йил Шарафиддин Али Яздий хонадонидан тарбияланади.

Тарихчи Мирзо Мухаммад Ҳайдар кўрагон шоҳ ва хонлар шахсидаги маърифатга муносабат масаласига жиддий эътибор беради ва маърифатни нажоткор куч сифатида талқин этади. Муаллиф исломий маърифатнинг аҳамияти, хон ва шоҳларнинг инсоф ва адолатига кўп нарса боғлиқлигини ҳар бир ҳукмдор шахс таҳлилида исботлаб беради. Хусусан, ҳукмдор учун муслими комилага хос кечиримлилик Юнусхон ва Султон Саидхон сиймоларини нурилантириб туради.

Асарда бобурийлар сулоласи ҳам Бобур Подшоҳ, Ҳумоюн мирзо ва Комрон мирзолар фаолиятлари орқали асарда муҳим ўрин тутади. Китоб муаллифи Бобурнинг оталарча меҳр-шафқатидан баҳраманд бўлади, 7–8 йил Комрон мирзо ва Ҳумоюн мирзо саройларида улуг обрў-эътиборли давлат арбоби сифатида яшайди.

Мирзо Ҳайдар Ўрта Осиё тарихнавислиги анъаналарига содиқ қолган ҳолда тарихчи сифатида бу соҳага мемуар жанрини сингдириши сингари Бобуро на янгиликни киритди. «Тарихи Рашидий»да анъанавийликни бир неча йўналишда кузатимиз: биринчидан, бошқа тарихий асарлардан ўзлаштириб ёки умумлаштириб қайта ҳикоя қилиши йўлидан юрмасдан асарга ўндан ортиқ бобларни «Зафарнома» ва «Тарихи жаҳонкушоӣ»дан иқтибос тарзида киритадики, бу муаллифнинг устоз тарихчилар олдидаги садоқати нишонасидир;

Иккинчидан, «Зафарнома» ва «Бобурнома»ларда учраганидек асар матнига воқеа-ҳолатларга алоқадор шеърӣ парчалар киритиши. Шуниси борки, Шарафиддин Али Яздӣй шеърӣ парчалари ўзиники бўлса, «Тарихи Рашидий»даги шеърӣ парчалар қисман муаллифники, кўпроқ бошқа машҳур манбалардан келтирилгандир (чунончи Саъдий «Гулистон»и, «Бўстон»и, Абдураҳмон Жомӣй асарлари, Султон Саидхон ижодидан). Ушбу шеърӣ парчалар матнга шунчаки бадиӣй безак эмас, балки тарихий воқеа ёки ҳаётӣй ҳодисаларнинг фалсафӣй, ахлоқӣй-таълимӣй моҳиятини теран ифодаловчи мутафаккир шоир мушоҳадалари изҳоридир.

Энди асарнинг ўзига хослиги, бошқа тарихий асарлардан тубдан фарқига келсак: тарихий шахслар таржимаи ҳолини ихчам жумлаларда мукаммал бериши; шахсий қиёфасини ахлоқӣй-маънавий нуқтаи назардан тўла-тўқис яратишидир. Бизнингча, бу хусусиятни муаллиф «Бобурнома»дан ўрганган.

Иккинчи ўзига хослиги, «Тарихи Рашидий»да ўз шахси, таржимаи ҳоли билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларнинг ҳам кам бўлса-да, берилишидир. Гўё у бу иши билан ўзининг ҳам бир тарихий шахс бўлиб қолишига умид қилган (Султон Саидхоннинг кўп йиллик вазири, Каширда ўн йил подшолик қилган киши, дарҳақиқат, тарихий сиймо даражасига етган эди).

Бу янгилик афтидан яна «Бобурнома» таъсири туфайли бўлса керак. Чунки барча тарихий асарлардан фарқ этувчи ушбу ҳолат «Бобурнома» ва «Тарихи Рашидий»нинг маълум маънода адабий эсдалик хусусияти билан ҳам изоҳланади. Лекин «Тарихи Рашидий»да мемуарга нисбатан тарихийлик асосий ўрин тутишини инобатга олмағими шарт: эсдаликлар унинг бир яхши хусусияти, холос.

«Бобурнома» ва «Тарихи Рашидий» қиёсидан бу асарлар муаллифларининг ўзаро алоқаси, яқинлиги ва қариндош-уруғчилигини ҳам инобатга олган маъқул. «Тарихи Рашидий»нинг муаллифи бу ҳақда ёзадики: Мўғулистон хони Юнусхоннинг хотини Эсан Давлат бегимнинг катта қизи Меҳр Нигор хоним бўлиб, уни Султон Аҳмад мирзога беришган. Ундан кичиги Қутлўғ Нигор хонимни Умаршайх мирзога беришган, ундан Заҳириддин Муҳаммад Бобур Подшоҳ ва Хонзода бегим туғилган. Юнусхоннинг қизларидан учинчиси Хўб Нигор хонимни отамга беришган, у менинг онам бўлган».

Демак, Ҳайдар мирзонинг онаси Бобурнинг онасига сингил бўлади. Бобур мирзо ва Ҳайдар мирзо холавачалардир. Фақат шуниси борки, Бобур мирзо Ҳайдар мирзодан ўн олти ёш каттадир. Бобур мирзо Андижонда, Ҳайдар мирзо Тошкентда туғилган.

Бобур мирзо ҳам, Муҳаммад Ҳайдар ҳам китобларини подшоҳлик тахтига чиққандан сўнг ёза бошлаганлар. Ушбу ёзувларнинг тарихий-адабий, маърифий аҳамиятини ҳар икки шоҳ-адиблар яхши билишган. Ҳар икковлари ҳам ўз ёзаётган асарлари ҳаққонӣй бўлиши учун қаттиқ ҳаракат қилишган. Бобур мирзо ҳам, Ҳайдар мирзо ҳам, ёлғондан узоқ бўлишган, шубҳали фикр ва далилларни келтиришдан сақланишган.

Подшоҳ Бобур «Вақоеъ» («Бобурнома»)ни туркий — эски ўзбек тилида ёзди. У туркий хонадон фарзанди бўлгани учун Алишер Навоӣй сингари шу тил ва шу адабиёт учун жон кўйдирди. Мирзо Ҳайдар кўрагон эса туркий оиладан чиққан бўлса-да, Каширда зиёлилар орасида форс тили ва адабиёти анъанаси ҳукмрон бўлгани учун «Тарихи Рашидий»ни форс тилида ёзди.

«Бобурнома» — қомусӣй асар. Ундаги маълумотларга асосланиб ижодкорини шоир, адиб, тарихчи, тишунос, элиунос, табиатиунос, хуллас ийгираддан ортиқ соҳа эгаси деб айтиши мумкин. «Тарихи Рашидий» муаллифини ҳам биз тарихчи, географ, адиб, шоир, элиунос, диниунос, адабиётшунос, санъатиунос, хаттот, ҳунарманд дея оламиз.

«Тарихи Рашидий»ни тарихий ва эсдаликлар асари десак, бу ёдгорликнинг моҳиятига анча юзаки ёндашган бўламиз. Бу асардан баҳраманд ўқувчи китобнинг теран фалсафӣй, буюк ахлоқӣй-таълимӣй, нурафшон маърифий обида эканлигига

чин юракдан тан беради ва муаллифнинг ардоқли қариндоши — Заҳриддин Муҳаммад Бобур каби қомусий билимли мутафаккир бўлиб етишганини эътироф этади. Бу китоб мутолаасига киришган идрокли, заковатли китобхон учун «Тарихи Рашидий» севимли асар бўлиб қолади, деб комил ишонч билан айтаемиз.

Биз ушбу асар таржимасини ният қилганимизда мақсадимиз илмий матн яратиш эмас, балки оммабон «Тарихи Рашидий»ни бунёд этиш бўлди. Токи ўзбек халқи худди «Бобурнома»ни ўз тилида ўқиганидай ундан баҳра олсин дедик. Чунки бу тарихий асарнинг адабий-маърифий қиммати «Бобурнома»дан қолишмайди.

«Тарихи Рашидий» XVIII асрдан бошлаб ҳозиргача дунёнинг 10 дан ортиқ тилларига таржима қилингандир. Жумладан, инглиз (бир неча маротаба), немис, француз, хитой, қозоқ, турк, уйғур, рус, қирғиз ва бошқа тилларга ўгирилганини ҳисобга олсак, ўз тарихимиз ва маънавиятимизнинг мумтоз манбаи бўлган «Тарихи Рашидий» аллақачонлар ўзбек тилига таржима қилиниши лозим эди, дегимиз келади. Не бахтки, бу юмуш бизнинг зиммамизга тушди.

Қуйида ушбу тарихий асарнинг айрим бобларини «Жаҳон адабиёти» журнали ўқувчилари ҳўкмига ҳавола этмоқдамиз.

Ваҳоб РАҲМОНОВ,
филология фанлари номзоди, доцент,
Янглиш ЭҒАМОВА,
филология фанлари номзоди, доцент

Муҳаммад Ҳайдар МИРЗО

Тарихи Рашидий

ИККИНЧИ КИТОБ

Биринчи фасл. «Тарихи Рашидий» иккинчи китобининг боши — 900 (1494—1495) йилдан кейин мўғул, ўзбек, чигатой улусларининг ҳар бирида бўлиб ўтган воқеалар баёни

Фақир банданинг туғилган пайтида, яъни 905 (1499—1500) йилда — ўша давр олимлари шу санани «шарқ» ва «нури чашми шоҳ» («Шоҳ кўзларининг нури») сўзларида тарих қилишибдики, ушбу сўзлардаги ҳарфлар йиғиндиси ўша йилни билдиради. Бу даврда мўғул хоқонлари давлати илгариги замонларга нисбатан гуллаб-яшнади, ана шу вақт оралиғида Мўғулистоннинг қорахитойлар истиқомат қиладиган шаҳарлари йўқ бўлиб кетди, то Юнусхон тахтга ўтиргунига ҳамда шаҳарларда ва обод манзилларда ўтроқ ҳаёт кечиришга ўтгунларига қадар, ҳарқалай 889 (1484) йилда кўплаб мўғуллар ўтроқ ҳаёт кечиришмасди ва айтиш мумкинки, ободончиликдан дарак йўқ эди.

М и с р а:

Тоғ қашқиридек эди одамлари.

Шош вилоятининг бутун кенг саҳролари мўғул хоқонлари тасаруфига кирди, Мўғулистоннинг бутун саҳролари ва музофотлари Юнусхон томонидан қандай бўйсундирилганини баён қилсак, гапимиз чўзилиб кетади, Худо хоҳласа, булар «Тарих»нинг асосий қисмида ёритилади.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

104

Хуллас, айтиб ўтилган санадан то 908 (1502) йилнинг бошигача мўғул улуси тинчлик-омонликда умр кечирди. Гапнинг лўндаси шуки, менинг отам — Муҳаммад Хусайн кўрагон ибн Муҳаммад Ҳайдар кўрагон, яъни улуғ амир, тахт ва қилич соҳиби амир Саид Алининг ўғли, ибн амир Саид Аҳмад унинг отаси эса муқаддас шаҳарлар бўлган Макка ва Мадина йўлларини яхши билган, Аллоҳ иноятига сазовор бўлган, ҳамиша Аллоҳ мадади билан иш юритиб келган Амир Худойдод ибн амир Буложи эди (ҳамиша Аллоҳ уларнинг юзларини иймон нури билан ёритсин). Ўша амир Буложи исломни қабул қилиб, икки дунёда иймон нурига сазовор бўлган. Оят: «Уларнинг юзларида сажда изидан қолган белги-аломатлари бордир» (48.29). Менинг отам халқ ҳукмдори, Аллоҳ ёрлақаган улуғ хон Султон Маҳмудхоннинг хизматига мушарраф бўлган зотдир. Султон Маҳмудхон ибн Юнусхон ибн Увайсхон ибн Шерали Ўғлон ибн Муҳаммадхон ибн Хизр Хожохон ибн Туғлуқ Темурхон (Аллоҳ уларнинг юзларини иймон нури билан ёритсин). Ана ўша Туғлуқ Темурхон, ана шу бахтли инсон, Шарқ мамлакатларидаги кофирлик зулматини ислом қуёши билан ёритди ва мазкур «Тарих»нинг асосий қисми ўша табаррук инсон ҳукмдорлиги, ҳидоят ва саодати баёнидан иборат бўлади (Аллоҳ гўрини нурга гарқ қилсин).

Султон Маҳмудхон (Илоҳим унинг шажараси узилмасин) менинг отамга турли-туман илтифотлар кўрсатиб, алоҳида эътибор қилиб келган, бу «Тарих»нинг асосий қисмида ёритилади, иншооллоҳ. Ушбу марҳаматларнинг бир кўриниши: унга хон куёвининг фахрли тўнини кийгизиб, ўзидан бир ёш катта опаси Хўб Нигор хонимни отамга никоҳлаб берган. Бу никоҳ, агар адашмасам, 809 (1493-1494) йилда Шошда ўқилган. Никоҳ ўқилгандан кейин отамга Усрушана (Истаравшан), ҳозир Ўратепа номи билан аталувчи вилоятни ўзига бўйсундира олиши мумкин бўлган ҳамма нарсаси билан бериб, унга жавоб берган. Отам тўққиз йил ўша вилоятга ҳокимлик қилди. Бу орада кўп воқеалар бўлиб ўтди. Ҳокимлигининг олтинчи йилида фақир банда дунёга келдим. Зийрак инсонларнинг назаридан четда қолмагайки, ўша давр ҳукмдорлари ҳақида, қайсиси қаерда бўлганлиги ҳақида қисқача тўхталмасак, бўлиб ўтган воқеалар баёни тушунарли бўлмай қолади.

Қисқаси, ўша даврда пойтахти Андижон бўлган Фарғона вилоятида Султон Абусаид кўрагон ўғли Умаршайх мирзо кўрагон вафотидан кейин Умаршайх мирзонинг ўғиллари Заҳириддин Муҳаммад Бобур Подшоҳи Ғози билан ноиби Жаҳонгир мирзо ораларида, ёш бўлишларига қарамай амирларнинг келишмовчиликлари туфайли мудом душманлик ва тўқнашувлар бўлиб турган, кўплаб галабаю мағлубиятлар бўлган. Бу воқеаларнинг айримлари ушбу «Тарих»да зикр этилади.

Самарқанд ва Бухоро вилоятларида Султон Абусаид кўрагон ўғли Султон Маҳмуд кўрагон ўғиллари бўлган Бойсунғур мирзо билан Султон Али мирзо ҳамда Шоҳибекхон ибн Шоҳ Будоғ султон ибн Абулхайрхон, яъни Жўжи тахтида ўз замонида бундан улуғроқ киши бўлмаган, — ўша учта ҳукмдорлар ўртасида беҳисоб тўқнашувлар бўлиб турганки, булар ҳам «Тарих» охирида ёритилади.

Хуросонда эса Султон Хусайн мирзо подшолик тахтида барқарор ҳукм суради. Гоҳо у билан ўғиллари ўртасида қаттиқ тўқнашувлар чанги кўтарилиб турар, бироқ Султон Хусайн мирзо ўз зукколиги ва қиличининг зулматни кесувчи нури билан уни тарқатиб юборарди.

Ироқда Султон Яъқуб ибн Узун Ҳасан вафотидан сўнг шаҳзодалар ёш бўлганликлари боис подшоҳлик инқирозга учрайди. Шунда

Шоҳ Исмоил майдонга чиқди, у зуравонлик манови, еруғ оламнинг заҳар-заққуми эди. У ўзга подшоҳлар сулоласини томири билан қуритди. Муслмон дини ва муслмон давлати тасарруфидаги обод, гуллаб-яшнаган жойлар бузилиб, инқирозга юз тутди.

Дашти Қипчоқда ва Жўжихон улусида Бурундукхон бўлиб, барча ҳукмдорлар унга тобеъ бўлиб, лашкарининг кўплигидан ёмғир томчилари билан рақобат қилса бўларди. У ва мўғуллар орасида бўлиб ўтган воқеалар бундан кейин ёритилади.

Шошда, яъни Тошканд номли машҳур вилоятда Султон Маҳмудхон ҳукмдор эди.

Султон Маҳмудхоннинг отаси Султон Юнусхон ҳақида қисқача тўхталмасак, ҳикоямиз тартиби бузилади, чунки кўп ўринлардаги тасвирлар у билан боғлиқ бўлади. Бу ҳақдаги сўз қуйида келади.

Иккинчи фасл. Юнусхоннинг хон бўлгани, унинг ҳаёти ва фарзандларининг қиссаси баёни

Султон Юнусхон барча чигатой хонлари ичида энг машҳури ва энг мислсизидир. Жуذا кўп соҳаларда қиёслаганда унга ва унинг оиласига ўхшаши унгача бўлмаган. Масалан, чигатой хонларидан бирортаси ҳам унгача қирқ ёшдан ошмаган, кўплари ҳатто қирқ ёшгача ҳам етмаган, бу саодатманд хон эса етмиш тўрт йил умр кўрган. Умри охирида тавба қилиб, тариқат йўлини тутган. У дин пешволарининг саждагоҳи, Аллоҳ назари тушган инсон Носириддин Убайдуллоҳ ҳазратларига (Аллоҳ гўрини нурафшон қилсин) қўл берган. Ушбу «Тарих»нинг қаерида «Ҳазрат Эшон» дейилса, Хожа ҳазратлари кўзда тутилади. Хон ўз эътиқодида шу қадар маҳкам бўлганки, ўзини фаришталар макон тутган ҳазрат остонасидаги хизматкорлар қаторига қўйган.

Бугина эмас. У ўша даврнинг кўплаб шайхлари билан учрашиш ва суҳбатлашишга мушарраф бўлган. У табаррук зот бир қанча фазилатлар билан безанган эди: у Қуръонни қироат қилган ва кўчирган, шоирлик иқтидорига эга, хушсуҳбат, хуштабиат киши бўлган, илми муаммодан хабардор, хушхат, мусаввир ҳам бўлган, шунингдек, фақат нозик табиатли кишиларгагина хос қобилият эгаси ҳам бўлиб, чунончи, мусиқий асбобларни чалиш ва ашула айтишда ҳам мумтоз бўлган.

У ўн икки йил давомида Мавлоно Шарафиддин Али Яздий ҳузурда унинг шогирди бўлган. У мусофир юртларни кўп кезган, саёҳатлар қилган. Унинг мусофирликдаги ҳаёти, турли мамлакатларда олган билимлари «Тарих»нинг асосий қисмида баён қилинади, иншооллоҳ. У яна гўзал маънавий хислатлар билан безанган, олийҳимматли киши бўлган. Ушбу фазилатлар билан бир қаторда, сезгирликда, мислсиз зийракликда, матонатда ва ақл-фаросатликда, жасурликда тенги бўлмаган. Айниқса, мерганликда тенгсиз бўлган. Қисқаси, унинг авлодида унга ўхшаши бўлмаган (Аллоҳ унинг юзини иймон нури билан ёритсин ва гўрини нурга тўлдирсин).

Хон ҳазрати олийларининг еттита фарзанди бўлган. Биринчиси — Меҳр Нигор хоним, уни Султон Аҳмад мирзога берган. Ундан фарзандлар қолмаган. Иккинчиси — Қутлуғ Нигор хоним, уни Умаршайх мирзога узатган. Ундан иккита фарзанд қолган: бири — Хонзода бегим, иккинчиси — Бобур Подшоҳ, унинг маънавий улуғлиги ва сабъ-ҳаракатларидан ёруғ оламга кўп наф етмоқда, — булар «Тарих»-

нинг асосий қисмида ёритилади, бу ердаги қисқа тасвирда эса мавзу доирасидагина тўхталамиз. Учинчиси — Хўб Нигор хоним, аввал ай-тиб ўтганимиздек, уни фақир банданинг отаси билан никоҳ ришталари орқали боғлашган. Тўртинчиси — Султон Маҳмудхон, унинг ҳаётининг қисқача баёни кейинроқ келади. Бешинчиси — Султон Аҳмадхон, Олачахон номи билан машҳур, у ҳақда кейинроқ сўз юртамиз. Олтинчиси — Султон Нигор хоним, уни Султон Маҳмуд мирзо ибн Абусаид мирзога беришган, ундан Мирзохон исмли бир ўғил бўлган, бунинг ўғли Сулаймоншоҳ, ҳозир Бадахшонда подшоҳлик қилмоқда; еттинчиси — Давлат Султон хоним — Тошканд олинган пайтда у Шоҳибекхон ўғли Темур султон қўлига тушган, унинг ҳаёти кейин баён этилади.

Учинчи фасл. Султон Юнусхон хонлигининг тугаши, унинг фарзандлари, Султон Маҳмудхоннинг подшолиги ва ишларининг инқирозга кетиши баёни

Юнусхон ҳукмронлигининг дастлабки даврида барча мўғуллар эски удумлари бўйича яшашар, кўчманчи ҳаёт кечирешар, шаҳарлардан қочишарди. Кўплаб мўғулларда мусулмончиликнинг номидан бўлак ҳеч бир белги йўқ эди, ҳатто номи ҳам йўқ эди, бундайларни барча вилоятларда бошқа кофирлар сингари қулларга айлантиришган, қулдек сотишган. Хон Эшон ҳазратларига бўйин эгиб, унинг хизматига кирганидан сўнг Эшон ҳазратлари барча қўшни мусулмон давлатлари подшоҳларига: «Биз Султон Юнусхонни кўрдик, бундай мусулмон одам подшоҳлик қиладиган халқни қулга айлантириш ножоиздир» деган мазмунда хат жўнатган. Шундан сўнг барча ислом мамлакатларида мўғулларни қул қилиб сотиш ва сотиб олиш бекор қилинди. Хуллас, мўғуллар мана шундай халқ бўлган.

Юнусхон шунга қарор қилдики, халқ вилоятларга ўрнашиб, ўтроқ ҳаёт кечирмаса, у мусулмончиликка ҳеч қачон мослаша олмайди. Шу фикрга таяниб, у ўзи хоҳлаган ишни амалга ошириш учун катта сабъ-ҳаракатлар қилди. Бу орада хон мўғулларни Тошкандга олиб кета бошлаганида, бир гуруҳ бузғунчи мўғуллар унинг кичик ўғли Султон Аҳмадхонни олиб, Мўғулистонга қочиб кетишди ва ўша ёқда қолишди. Хон катта ўғли Султон Маҳмудхон ва қолган мўғул улуси билан бирга Тошкандга келди. Бу воқеаларнинг муфассал баёни вақтни кўп олади, уларнинг бу қисқа фаслда тасвирлаш бизни мақсаддан четлаштиради, шу сабабли уларни «Тарих»нинг асосий қисмида ёритамиз, иншооллоҳ.

Яратган Раббим Султон Юнусхонни ўз ҳузурига чақиргач, у жонини Яратганга, хонликни эса Султон Маҳмудхонга (Аллоҳ гўрини нурга тўлдирсин) топширди. Мўғулларнинг удумига кўра, Султон Маҳмудхонни хонлик тахтига, хоқонлик маснадига ўтқаздилар. Одатда, отадан қолган нарсанинг қадрига етмайдиган ворисларда бўлганидек, хон ҳам улуғ амирларга ёмон муносабатда бўлиб, отасига хизмат қилган амирларнинг кўпини йўқотди. Хонни ўзларига оғдириб олган пасткаш одамлар туфайли барча эски дўстлар четлаштирилиб, ўзларини янги дўстлар деб атаган эски душманлар шу қадар томир отишдики, Султон Маҳмудхоннинг уларга қарши курашишга, ҳатто ўз салтанатини сақлаб қолишга қурби етмай қолди. Бу ҳақдаги хабар Олачахоннинг қулоғига етиб боргач, гарчи ўзининг қўли остидаги Мўғулистонда ҳам исёнчилар ва бузғунчилар бўлиши ва уларни даф қилиши лозим бўлса-да, у ўз ўрнига катта ўғли Мансурхонни

қолдириб, ўзи акаси ҳузурига жўнади. 907 (1501–1502) йилда хонлик осмонининг қуёши билан тўлин ой саодат буржида яқинлашиб, икки хон бир-бири билан кўришдилар. Бундан душманларнинг тубан кўнгли ларзага келди.

Кичик хон – Султон Аҳмадхон келишидан бир ярим йил олдин фақир банданинг онаси бу ўтқинчи дунёдан абадиятга риҳлат қилди. Унинг олти фарзанди бўлиб, иккитаси кичиклигида нобуд бўлишган, тўрттаси қолган эди. Улардан ҳар бирининг ҳаёти алоҳида баён қилинади.

Каминанинг ҳаётимдаги энг гаройиб воқеалардан бири шуки, кичкиналигимда бавосил билан жуда қаттиқ оғриган эканман, табиблар ҳатто тузалиб кетишимга ҳам гумон қилишган. Ота-онамнинг бунгача тўртта қиз фарзандлари бўлиб, жуда кўп азиз-авлиёларнинг мазорларига бош уриб, ўша даврдаги авлиё одамларга ялиниб-ёлвориб, меҳрибон Аллоҳдан ўғил сўрашган экан. Аллоҳ уларнинг илтижоларини эшитиб, мен фақирни берган экан. Шунинг учун ота-онам мени беҳад асраб-авайлашган. Касаллик зўрайгач, улар умид чироғи кўринган барча жойларга назр-ниёзлар қилишган ва ниҳоят, Мавлоно Муҳаммад Қози ҳазратларининг қадами шарифларини тавоф қилишадик, бу киши Убайдуллоҳ Эшон ҳазратларининг улуг аҳбобларидан бири эди. Ҳазрат Эшон силсилалари шу кишига қолган эди. Ҳозирги кунда кўплаб халқларнинг Ҳазрат Эшоннинг (Аллоҳ сирларини муқаддас қилсин) тасаввуф силсиласига издошликка мушарраф бўлганлари ҳам ана шу Мавлононинг ва аҳбобларининг хизматларидир

Мавлоно (Муҳаммад Қози) ҳазратлари ўз зоти олижанобликлари боис бизникига қадам ранжида қилдилар. Фақирни унинг Масиҳназар ҳузурига келтирганларида, у узоқ ўйга толиб қолади. У ташқарига чиққач, агар Мирзонинг ўғли шу аҳволда эканлигини билганимда, келмаган бўлардим, дейди. У ҳеч қандай дори-дармон буюрмайди, фақат парҳез буюради-да, кетади. Эртасига эрталаб, у хизматкорларидан бирини ота-онамнинг ҳузурига юборади ва: «Бор, Мирзо билан Хонимдан суюнчи ол – Меҳрибон Аллоҳ таоло уларнинг ўғлига ўз фазл-карамининг дорихонасидан саломатлик шарбатини ва ҳаёт насибасини берди» дейди. Бундай хушxabар ота-онамга етгач, улар дарҳол ҳазратнинг хонақоҳлари остонасига бориб, назр-ниёзларини бериб, дуо олиб келишади. Уша куниеқ тузалиш белгилари пайдо бўлиб, мана ҳозиргача бавосил билан бирор марта оғримадим. Сир эмаски, бу ишда иккита каромат зоҳир бўлди, бири – дори ишлатмай соғайдим, иккинчиси – касаллик бирор марта қайталанмади. Булар чиндан ҳам Аллоҳнинг кароматларидир, негаки бавосил – бир умрлик касалликдир. Шундан бошлаб Мавлоно ҳазратлари бутун умри давомида бу фақир бандага гамхўрлик қилдилар. Ҳар бир қилган ишлари ўз ўрнида баён қилинади.

Онам ҳаёт гавҳарини охират хазинасига топширган пайтда Султон Маҳмудхоннинг мулоҳазасизларча мадади билан Бухоро ва Самарқандни Шоҳибекхон истило қилиб, теурий султонлари, хусусан, Султон Маҳмудхоннинг жияни, унга худди ўғилдек бўлиб қолган Бобур Подшоҳ ҳам мағлуб бўлди. Бундан ташқари, Шоҳибекхон итоаткор дўстликни исён ва гурур дабдабасига алмаштириб, ихтилоф ногорасини ошқора чалишга ўтди.

Бу орада хоннинг бўшанглиги туфайли Умаршайх мирзо мулозимларидан Султон Аҳмад Танбал, гарчи у мўғул амирларидан бўлсада, Андижондаги исёнга бошчилик қилиб, мухолифатнинг ўқини

салтанат тарафига қараб ота бошлади. Унга қарши ҳар иккала хон қўзғалишди.

Султон Маҳмудхон ўз ўғли Султон Муҳаммад султонни Тошкандда ўз ўрнида душманларга қарши туриш учун қўйиб, отамни Ўратепада Шоҳибекхонга қарши туриш учун қўйган ва Шоҳибекхон бу икки лашкар орасидан ўтиб келолмайди, деб ўйлаган эди. Ҳолбуки, Шоҳибекхон бундай фурсатни ганимат билди: «Ҳеч қачон бу икки хонни бундай оз лашкар билан тополмайман» деб, Самарқанддан лашкарлари билан Фарғонага юриш қилди, бу юришларда Ўратепа усти билан келди. Халқ уларни шаҳарни босиб олишга келди, деб гумон қилиб, шаҳарни бекитиб, уларга қарши курашишга тайёрланди. Шоҳибекхон аср намози пайтида шаҳар яқинига келиб тушди. Буюк осмон ёритқичи олам юзидан ўз ёрқин нурларини йиғиштириб олиб, одамлар кўзига тун қоронғулигини туширганида, у шошилинч йўлга тушди, қалъадаги халқ унинг қасққа кетганини аниқлагунича у бир неча фарсах йўл босиб қўйди. Унинг Фарғонага кетгани аниқ бўлгач, ортидан кетма-кет хабарчилар юбориб, унинг бораётганини хонга билдиришди. Тошканд ва Ўратепа лашкарларига ҳаракат қилишга фурсат қолмади.

Хонларда бор-йўғи ўн беш минг киши бор эди, чунки ўтган йили улар Танбалга қарши урушиб, уларни яхшигина савалаган, шу билан унинг куч-қуввати ҳам, шон-шухрати ҳам қолмаган эди. Бундай аҳволда Танбал қочишни афзал кўради, деган ўйда улар ўзлари билан Бобур Подшоҳни бирга олишган, мақсадлари уни отасининг тахтига ўтказиб, орқага қайтиш эди. Хонлар ҳали Андижонга етмай туриб, Танбалнинг акаси Шайх Боязид мустаҳкамлаб олган вилоят қалъаларидан бири Аҳси қалъасига келишганда Танбал хонларга итоат қилди, шу сабабли улар ўша қалъа яқинида тўхташди. Шу пайтда Шоҳибекхон ўттиз минг яхши қуролланган лашкар ҳамда шаҳзодалар Кўчум султон, Суюнжик султон, Жонибек султон ва бошқалар билан етиб келди. Хонлар ҳам сафга тизилиб, жангга киришдилар. Душман лашкари ичида кўплаб тажрибали лашкарбошилар бўлгани ва лашкар сони хонлар лашкаридан анча ортиқлиги боис хонлар енгилди.

М и с р а:

Илоҳо, дардмандга шикаст узра шикаст етмасин.

Хонларнинг отлари ҳолсизланиб, икковлари ҳам асир тушишди, Бобур Подшоҳ эса Фарғона жанубидаги тоғларга кетди.

Шоҳибекхон Тошкандни эгаллагач, илтифот кўрсатиб, хонларга енгиллик берди, гўё «мана мен сизларнинг мададларингиз билан ғалаба қозониб, сизларни асир олдим, аммо ўлдирмай, қўйиб юбордим» демоқчи бўлди. Шунда бир амалдор ҳақидаги ҳикоя эсга тушиб қолдики, бир ҳоким унинг мулкани мусодара қилади. Иш шу даражага бориб етадики, уни ҳар хил қийноқларга дучор қилишди. Бир мурувватли одамнинг унга раҳми келиб, уни солиқ йиғувчилар қўлидан мусодара баҳосида сотиб олади-да, уйига олиб бориб, унга турли меҳрибонликлар кўрсатади. Бир куни шу сотиб олинган одам ўғли билан у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтиришганида қутқариб олган одам (уй эгаси) эшик орқасида қулоқ солиб турган бўлади. «Бу жанобнинг бизга қилган яхшиликлари ва илтифотларини биз қандай қилиб худди шундай қайтара оламиз» деб

сўрайди ўғли. Отаси эса, биз тагин амалга эришсак, бу осон бўлади, деб жавоб беради. Ўғли яна: «Бундай катта илтифотга қандай қилиб жавоб қайтарамиз?» деб сўрайди. Отаси: «Биз тагин амалдор бўлсак, бу жанобга катта солиқ соламиз ва уни солиқ ундирувчилар қўлига топшириб, мулкани мусодара қилишни буюрамиз. Аҳвол жуда оғирлашганда, биз ундаги бор нарсани оламиз-да, уни қолган солиқдан озод қиламиз, шу билан у биздан миннатдор бўлади» дейди.

Хуллас, хонларнинг қўлга тушгани хабари Тошкандга етгач, Султон Муҳаммад султон имкони бўлган ҳамма нарсани — аҳли аёли, одамлари ва мўғул улусини ўзи билан олиб, Мўғулистонга кетди. Менинг отам билан амаким ҳам қўлга илинган қимматбаҳо нарсаларни олиб, уларнинг орқасидан йўлга тушишди.

Хонларни қўлга олган вақтида Шоҳибекхон: «То шу вақтгача хонлар наслдан бир аёлга никоҳланишни илтимос қилиб келгандим, қабул бўлмади. Энди унинг бадалига уч аёлни никоҳ қилиб берасизлар» деб, хоннинг, бундан олдин Юнусхоннинг фарзандларини санаб ўтганимизда тилга олинган Давлат Султон хоним исми энг кичик сингисини ўзининг ўғли Темур султонга никоҳлаб берди, яна хоннинг икки пок ва ифбатлик қуёшсифат хонимларидан бирини ўзига ва бирини Жонибек султонга никоҳлади. Ўзига никоҳлаб олган хонимнинг исми Мўғулистонда Мўғулхоним номи билан танилган Ойша Султон хоним, Жонибек султон уйлангани эса Қутлуқ хоним эди. Уларнинг фарзандлари бор, улар ҳозир Моваруннаҳрда ҳукмронлик қилишади. Хонлар ўзларининг асосий манзилгоҳлари бўлган Мўғулистонга келишгач, кичик хон касал бўлиб қолди, касаллик унинг ҳаётига якун ясади ва у хонлик тахтини тобутга алмаштирди ҳамда подшолик гулшанидан жаннат майсазорига равона бўлди. Бу воқеа 909 (1504) йилнинг охирида содир бўлди.

Фақир банда бир куни ўша мамлакатнинг отамерос шайхулисломни, чинакамига буюк ва табаррук инсон, кўплаб фазилатларнинг соҳиби Хожа Тожиддин Муҳаммаддан эшитган эдимки, у шундай деганди: «Хон касал ётган кунлари мен у билан ёлғиз қолганимда унга айтдимки, одамларнинг гапларига қараганда гўё Шоҳибекхон сизнинг овқатингизга заҳар қўшиб берганмиш, Хитойдан заҳарга қарши синовдан ўтган дори олиб келиб, сизни даволасам, деган фикрдаман, деган эдим». Хон: «Ҳа, Шоҳибекхон мени заҳарлади, бу заҳар шундан иборатки, Шоҳибекхон қуйи табақадан юқори табақага кўтарилди. У бизни, иккала ака-укани қўлга туширди, асир олди ва озод қилди, бундай шармандалиқдан бутун танамни дард эгаллади. Агар мана шу заҳарга қарши тарёк бўлса, фойда қилган бўлар эди» деб жавоб берди.

Султон Аҳмадхоннинг ўн саккизта ўғли бўлиб, энг каттаси Мансурхон эди. 909 (1503–1504) йилдан то ҳозиргача, яъни 948 (1541–1542) йилгача у отасидан қолган вилоятда подшоҳлик қилмоқда. У билан боғлиқ воқеалар мана шу китобда баён қилинади. Иккинчиси — Искандар султон, отасидан кейин у ҳам ўз ажали билан вафот этиб, отасининг ортидан кетди. Учинчиси — Султон Саидхон. Унинг ҳаёти кейин баён қилинади. Ушбу қисқа баённинг қаерида «хон» дейилса, Султон Саидхон кўзда тутилади. Тўртинчиси — Бобожоқ султон, ҳозиргача Мансурхон хизматидадир. Бешинчиси — Шайх Муҳаммад султон. 940 (1533–1534) йилдан кейинги зилзила пайтида унинг бир нечта фарзандлари ва хотинлари устига уй қулаб тушган. Олтинчиси — Султон Халил султон. Унинг ҳаётига тегиш-

ли айрим воқеалар Султон Саидхон зикрида тилга олинади. Еттинчиси – Эмин Хожа султон. Бу ҳақда ҳам Султон Саидхон зикрида тўхталамиз. Саккизинчиси – Чин Темур султон. У узоқ муддат Мансурхон хизматида бўлди, охири ундан қочиб кетиб, Султон Саидхон хизматига ўтди. Мансурхон уни қайтаришларини талаб қилди, тагин қочиб кетди. Ниҳоят у қочиб, Ҳиндистонга, Бобур Подшоҳ ёнига кетди. У кўп хайрли ишлар қилди. Подшоҳ унга катта ҳурмат-эътибор кўрсатди. У ичбуруғ қасалига йўлиқиб, Аграда вафот этди ва ўша ерга дафн қилинган. Тўққизинчиси – Юнус Темур султон, у ҳам акасига ўхшаб, икки хон ўртасида юришдан безор бўлиб, қозоқлар орасига қочиб кетди. У ёқдан Турон ва Эронга борди, кейин Бухорога Убайдуллоҳхон хизматига борди, ундан қочиб, Бобур Подшоҳ ҳузурига кетди, Подшоҳ шаҳзодага ҳурмат-эътибор кўрсатди. У ҳозир Ҳиндистонда. Ўнинчиси – Тўхта Буға султон. У ҳам Ҳиндистонга кетиб, ўз ажали билан ўлди ва акаси сафига қўшилиб, жаннатдан жой олди. Қолган саккизта ўғиллари гўдаклик пайтларида вафот этишган.

Султон Аҳмадхоннинг учта қизи бўлган. Биринчиси – Лаъл Шод хоним, унинг онаси қуллар тоифасидан бўлган. Гарчи у аслзодалар доирасига мансуб бўлмаса-да, уни амир Жабборбердининг ўғли Муҳаммад Амин мирзога беришган, у дўғлатлардан бўлиб, Олачахон салтанатида улар узлуксиз улусбеги бўлиб келишган. Иккинчиси – Моҳим хоним; уни Адик султоннинг ўғли Бўйлашхонга беришган. Учинчи қизини бу фақир бандага беришган эди, унинг зикри кейин келади. Тўртинчиси – Хадича Султон хоним. Султон Аҳмадхон вафот этгач, у Олачахоннинг қароргоҳи бўлган Оқсувни эгаллаган Абобакр мирзо қўлига тушган. Мирзо унга яхши муносабатда бўлиб, ўғли Жаҳонгир мирзога никоҳлаб берган. Жаҳонгир мирзо ўлдирилгач, уни Султон Маҳмудхон ўғли Султон Муҳаммад султон ўғли Шоҳ Муҳаммад султонга никоҳлаб беришган, бунинг баёни кейин келади, иншооллоҳ.

Тўртинчи фасл. Султон Маҳмудхон ва унинг ўғилларининг шаҳид бўлиши баёни

Олачахон оламдан ўтгач, Султон Маҳмудхон укасининг ўғилларига унга тегишли халқлар ва вилоятларни Хитой чегарасидан тортиб Кошгар, Турфон, Жолис, Кунжи, Оқсув, Учгача бериб, ўзи эса унчамунча қолган одамлари билан Мўғулистон чўлларига кетди. У беш йилни Мўғулистонда ўтказди, бу пайтда ҳеч бир муҳим воқеа содир бўлмади. Хоннинг ёруғ қунини қоронғи кечага айлантирган ўша пасткаш одамлар, сизга Шоҳибекхон мадад беради, деган фикрни хоннинг миясига синдиришди, агар шундай қилмаса ҳам бизга бирор гўшадан жой берар, дейишди. Амаким (Аллоҳ унинг гуноҳларини мағфират қилсин) менга: «Бир куни Олачахоннинг ўлиmidан кейин Оқсувда Султон Маҳмудхон мажлисида иштирок этдим. У менга қараб, Оқсувнинг подшоҳлигидан Тошканднинг хизматкорлиги афзал, деди. Мен, ҳа, афзал, агар сизга Тошкандда хизматкорликни беришса» дедим. Бу сўзлардан хон қаттиқ хафа бўлди. Атрофдаги пасткаш одамлар охири хонни Фарғонага олиб келишди. Бу хабар Шоҳибекхонга етган, бу пайтда у Тусдаги Родкон сайхонлигида эди. Шайбонийхон дарҳол одам жўнатди (ўша тарафда унинг одамлари бор эди). Хон Хўжандга кетаётганда, улар хонни ва унинг бешта нораси-

да фарзандини тутиб ўлдиришди. Уларнинг шаҳид бўлган йили «Лаби дарёи Хўжанд» (Хўжанд дарёси соҳили) сўзларида ифода этилиб, тарих бўлган. Бу воқеалар ҳали ёритилади.

Султон Маҳмудхоннинг олти ўғли бўлиб, бештаси отаси билан бирга шаҳид бўлишган, энг катта ўғли Султон Муҳаммад султон эди. Хон Шоҳибекхондан яхшилик кутиб Мўғулистондан жўнаган пайтда Султон Муҳаммад султон отасини бу йўлдан қайтаришга ҳарчанд уринмасин, хон бунга кўнмаган, шунда у отасидан ажралиб, Мўғулистонда қолган. Унинг бошига ҳам бахтсизликлар тушган, булар «Тарих»нинг асосий қисмида айтилади, иншооллоҳ.

Охири у Мўғулистонда қололмай, Дашти Қипчоққа, Бурундукхон билан Қосимхон олдига равона бўлган. Унинг мулозимлари, эҳтимол Шоҳибекхон Султон Маҳмудхонга ҳомийлик қилгандир, деган умидда йўлни адаштириб уни Тошкандга олиб келишган ва ўзбек уни ҳам отасининг ёнига жаннат боғларига жўнатган. Ундан Шоҳ Муҳаммад султон исмли битта ўғил қолган, хон ҳаёти зикрида у ҳақда ҳам тўхталамиз.

Бешинчи фасл. Отам Мирзо Муҳаммад Ҳусайн кўрагон (Аллоҳ гўрини нурафшон қилсин)нинг қолган ҳаёти баёни

Хонлар Шоҳибекхон томонидан Ахсида қўлга олинган пайтда отам Ўратепада эди ва Шоҳибекхон орада бўлгани туфайли отамнинг хонлар билан кўришмоқлик имкони йўқ эди. У истар-истамас ноилож Қойир Тегинга жўнади. Бу пайтда Ҳисор, Қундуз ва Бадахшонда Султон Маҳмуд ибн Султон Абусаид мирзо амирларидан бири Хисравшоҳ ўтирган эди. Султон Маҳмуд мирзо вафотидан сўнг Хисравшоҳ унинг ўғли Султон Масъуд мирзонинг кўзини кўр қилди. Султон Маҳмуд мирзонинг ўғли Бойсунғур мирзо Самарқанддан қочганида, Хисравшоҳ унга одам юбориб, қилган ишидан пушаймонлигини билдирди ва: «Бунга сабаб менинг ўз ҳаётим учун кўрққаним бўлди, чунки Султон Масъуд мирзо мени ўлдирмоқчи бўлди. Энди эса, ўша гуноҳимни ювиш учун салтанат манфаати йўлида шундай ишлар қиламанки, лаънату таъналарга лойиқ қабиҳ ишлар қанчалик кўп бўлмасин, менинг яхши ишларим одамларнинг мақтовлари ва шукроналигига сабаб бўлади» деган гапларни айтди. У ана шундай алдовлар билан шунчалик ишонтирдик, Бойсунғур мирзо ҳам унга ишонди ва Хисравшоҳ фурсатни бой бермай, шундай фозил шахзодани худди ёй ўқидай камонга ўрнатиб, боқий дунёга қарата отди. Хисравшоҳ Султон Маҳмуд мирзонинг барча вилоятларини ўз тасарруфига олиб, ўзича гурур осмонида уча бошлади. У ана шундай мустақиллик нашидасини суриб юрганида отам Қойир Тегинга йўл олган эди. Хисравшоҳ у билан учрашмоқчи бўлди, шунинг учун отам Ҳисорга борди, Хисравшоҳ эса, уни кутиб олиш учун Боғи Чинорга келди. У отамга беҳад иззат-икромлар кўрсатиб айтдики: «Сизнинг бу ерга қадам ранжида қилганингиз Аллоҳнинг иноятидир, негаки ҳозир Шоҳибекхон голиб бўлган пайтдир. У ҳозир Андижон ва Самарқанд тарафлардан хотиржам бўлиб, бу ўлкаларга кўз тикмоқда. Шу пайтгача биз ўзбеклар билан жанг қилмаганмиз, уларнинг жанг қилиш усулларини билмаймиз. Ҳар бир қавмнинг жангда бўлсин, оддий мулоқотда бўлсин, макон ва замонга қараб турлича одатлари бўладик, ўша одатни киши билиб олмагунча ўша қавмга қаршилик кўрсатиш осон бўлмайди. Сизлар улар билан қайта-қайта

гоҳ жанг қилдинлар, гоҳ сулҳ туздинлар, ўрталарингда галаба ҳам бўлди, мағлубиятлар ҳам бўлди. Мана энди, сиз нимани маъқул топсангиз, бизга айтинг, биз шунга амал қиламиз. Бизнинг салтанатимизнинг мустақамлиги сизнинг кучингизга боғлиқ бўлади. Агар келиша олсак, Султон Аҳмад мирзонинг қизи, менинг подшоҳодам Султоним бегимни сизга тортиқ қиламиз, бу ўзаро ёрдам ва ишончининг ҳақиқий кафолати бўлади». Мана шундай пуч сўзлардан у бутун бир кўрғоң ясаб, шу йўл билан бу никоҳни муқаррар қилди. Тошканд ва Ўратепанинг олиниши асосан, саратонда юз берган, айтиб ўтилган ишлар эса, афтидан, мезон охирида бўлиб ўтган.

Бу орада Шоҳибекхоннинг бостириб келиши ҳақида хабар келиб қолди. Хисравшоҳнинг одамлари пароканда бўлиб кетишди — кимнинг қалъаси бўлса, бекиниб олди, кимда бўлмаса, тоққа, ғор ва дараларга яширинди. Хисравшоҳнинг одамлари тумтарақай бўлгач, отам ҳам Қойир Тегиннинг баланд тоғларига қочиб кетди. У тоғларда қиш жуда қаттиқ бўлади. Отам борган вақтда қор шунчалик кўп ёғдики, бир ойгача ҳаво очилмади. Қорнинг қалинлиги ўн икки қаричга етди. Уйларга ёки дараларга жойлашиб олган одамлар, ҳеч қаёққа чиқолмай қолишди.

Шоҳибекхон бу келишида Хисравшоҳни енгиш мақсади йўқ эди. У фақат, Хисравшоҳ унга қарши кураша оладими-йўқми, шуни билмоқчи эди. Бу вақтда у Хисравшоҳни яна шунинг учун ҳам безовта қилмадики, у қўлига қандай ўлжа тушса, бўридек тишлаб олдию кетди. У бу тарафларга янаги сафар келганида Хисравшоҳнинг одамларини бир сермашда пашшадек қириб юборишини биларди. Ўша қиш Хуросонни ҳам бир текшириб чиқмоқни хоҳлади.

Йиққан ўлжасини олиб у Балх тарафга жўнади. Балхнинг ҳокими Султон Қуличоқ бўлиб, у Султон Ҳусайн мирзо ўғли Бадиуззамон мирзо номидан ҳукмронлик қиларди. Шоҳибекхон Балхни қамал қилди ва қиш бўйи уни қамалда тутди. Хуросон халқи ҳарчанд уринмасин, унинг ёнига яқинлашиб, Балхни озод қилолмади.

Ўша қиш Шоҳибекхон Хисравшоҳ билан Хуросон халқини синов тарозисига қўйиб тушундики, уларнинг бирортаси ҳам ўзига тенг келолмас экан. Шоҳибекхон Балх қамали билан машғул бўлган пайтда, унинг Хисравшоҳга зарар етказмаслигини тушунишиб, Хисравшоҳнинг одамлари яна йиғилиб келишди ва унинг ишлари изга туша бошлади. У Шоҳибекхонга тинмай элчилар ва хатлар юбориб, ўша давр учун муҳим бўлган хабарларни етказиб турди. Шоҳибекхон ҳам ўзи хоҳлаган масалалар бўйича хат орқали ёки бошқа йўл билан жавоб қайтарди.

Хисравшоҳ қишда хавфсизлигидан кўнгли хотиржам бўлган пайтда, Қойир Тегинда катта қор тушгани ва одамлар ҳеч қаёққа жилолмай ётишгани ҳақида хабар келди. У ўша ёққа укаси Мир Вали бошчилигида йигирма минг кишини жўнатди. Қойир Тегиндагилар бу тарафдан ҳеч қандай хавф йўқлигига ишончлари комил эди, шунинг учун ҳар бир киши бир-биридан яқинми-узоқми, ўз жойида ўтирарди. Улар Хисравшоҳнинг лашқари келаётганидан хабар топишгач, имкон тополганлари дарҳол тўпланишди; беш юзгача одам тўпланиб, йўлни тўсишди. Қор шу даражада чуқур эдики, йўлдан чиқишнинг иложи йўқ эди; иккала тараф одамлари отдан тушиб, жанг қила кетишди. Жанг эрталабдан кечгача давом этди. Охири одамларда ўқ тугади, чунки ҳар иккала тарафдан отилган ўқ қор ичига кириб кетарди. Душман кўп эди, улар бири кетидан иккинчиси келиб, жангга

киришарди. Ўқи тамом бўлган гуруҳ ўрнига бошқа гуруҳ келиб жанг қиларди. Бу тарафда бор-йўғи битта гуруҳ бўлиб, унинг ҳам ўқи тугаб, шом намози пайтида улар қочиб кетишди. Отамнинг амирларидан Боғбасар ўғлон, Хушрой кўкалдош ва яна бир қанчалари ўқ тегиб, ҳалок бўлишди. Отам олти киши билан Кошғар ва Андижон ўртасида жойлашган Фарғона вилоятининг шарқидаги тоғларга кетди. Ўша тоғларда чакрак деган элат яшайдики, улар ўша пайтда кўп сонли бўлиб, чорва моллари сероб бўлган. Кўп ўтмай Абобакр мирзо уларни қириб ташлаган.

Хисравшоҳ бизнинг бор кўчларимиз, хизматкору мулозимларимизни Қундузга кўчирди ва у ерда бир йилни ўтказдик.

Модомики гап шу ергача етган экан, энди Шоҳибекхон ҳақида қисқача тўхталиб ўтиш жоиз, деб ўйлаймиз, акс ҳолда ҳикоямиз боғланмай қолади.

Олтинчи фасл. Шоҳибекхон ишларининг баёни

Ўн саккиз минг оламини яратган Ҳақ субҳонаҳу ва таоло ўз олий иродаси билан бирор кимсани подшоҳлик тожи билан сарафроз қилмоқни лозим кўрса, унга ўз тенглари орасида имтиёз берса, бунинг сабабларини у шундай тўғрилайдики, ўша имтиёзга эришган одам учун бунга вазият ҳозирланиб, унинг атрофига жангчилар, жаҳондор ақл эгалари тўплана бошлашади. Бунинг аксича, унинг рақибини гурур ва ёвузлик гирдобига мубтало қилади, барча зийрак одамларни кўр қилади, эшитувчи қулоқларни қар қилади, шу тариқа отабола ўртасида, оға-инилар ўртасида келишмовчилик бошланади. Бундай муқаддимадан мақсад қўйидагидир.

Шоҳибекхон – Шоҳ Будоғ султоннинг ўғли, бу эса Абулхайрхоннинг ўғлидир. Абулхайрхон вафотидан кейин ортида қолган унинг одамлари ўртасида қарама-қаршилиқлар бошланиб, ҳар ким ҳар тарафга кетди. Барча аслзода, султонзода ва шаҳзодалар тумтарақай бўлиб кетишди, ҳолбуки, халқ уларнинг кучига ишонган эди.

Бунинг қисқа баёни бундай: Шоҳибекхон синиб, узоқ сарсонликлардан кейин ҳеч иложи қолмагач, Мовароуннаҳрга келди. Ўша пайтда бу ерда подшоҳлик навбати Султон Аҳмад мирзо ибн Султон Абусаид мирзога келган эди. Султон Аҳмад мирзо омадли подшоҳлардан эди, улуг амирлар, обрў-эътиборли, эзгу ниятли давлат арбоблари унинг хизматида эдилар; улар бошқа ҳукмдорларни ҳам ўз хизматларига таклиф қилишарди. Шулар орасида Бухоро ҳокими амир Абдулали Тархон ҳам бор эди, Шоҳибекхон шунинг қўлида хизмат қила бошлади. Амир Абдулали уни ўз мулозимлари қаторига қўшди. Бундан бўлак шунга ўхшаш бир қанча султонлар ҳам унинг хизматини ихтиёр қилишди. Мана шундан ҳам Султон Аҳмад мирзонинг буюклиги ва куч-қудрати ҳақида хулоса чиқарса бўлади.

Султон Аҳмад мирзо ҳаётлигида Шоҳибекхон Абдулали Тархон мулозимлари қаторида бўлди. Султон Аҳмад мирзо билан Абдулали Тархон деярли бир вақтда Аллоҳга омонатларини топширишгач, Шоҳибекхон Туркистонга бориб, Султон Маҳмудхон эътиборини қозонишга уринди. Хон имкони борича ундан ёрдаму мададини аямди. Унинг кўмагида Шоҳибекхон Бухоро ва Самарқандни олди, унинг лашкари икки-уч юз кишидан эллик минг, эҳтимол, ҳатто олтмиш минг кишига етди. У Туркистонга кетганидан бошлаб, Султон Маҳ-

мудхон ёрдамида унинг кучи ортиб бораверди, султонлару амирлардан энг саралари ва Абулхайрхондан қолган Дашти Қипчоқда тентираб юрган бошқа одамлар у қаерга борса, ўша ерда унга бирлашавериши.

Шоҳибекхон Самарқанд ва Бухорони олгач, ўз ҳомийсини йўқотиш пайига тушди. Ҳомий (Султон Маҳмудхон) эса ўз ҳимоясидаги кимса (Шайбонийхон) олдида ночор аҳволда қолди. Бунинг хабари Олачахонга етгач, у Мўғулистондан акасига мадад бериш учун келди. Шоҳибекхон қандай қилиб хонни асирга олгани ва қўйиб юборгани бундан олдин қисқача баён қилинган эди. У хон лашкаридаги одамлардан қўлидан келганча ажратиб олди, ўзбек лашкарига ўттиз минг мўғул қўшилди.

М и с р а:

Гул бўлди-ю ҳам сабза жилвагар бўлди.

Шоҳибекхон Тошканддан қайтиб, Самарқандда тўхтамай Ҳисорга Балх қамалига кетди, бу ҳақда айтиб ўтилган эди. 909 (1503-1504) йил қишини Балх қамалида ўтказиб, эрта баҳорда Самарқандга келди ва икки ойни Самарқанд яйловларида ўтказиб, кейин мамлакатларни эгаллаш жиловини Андижон тарафга бурди.

Биринчи йил у хонларни — Султон Маҳмудхон ва Султон Аҳмадхонни асир олди, Танбал ва Андижон билан шуғулланмади, чунки унинг учун энг муҳими Тошканд ишини бир ёқлик қилиш эди. Шу билан бирга, Шайх Боязид ҳали Тошканд олинмай туриб, Шоҳибекхонга ёқиш учун турли йўллар билан ўз мулозаматини намойиш қилиб, дарҳол кутиб олишга чиқди. У Танбал номидан ҳам шароит тақозоси билан мулозаматлар қилди. Ўша йили Шоҳибекхон хон шу билан қаноатланиб, орқасига қайтди. У Тошканддан ва мўғуллардан кўнгли тўқ бўлгач, ҳисорлик ва хуросонликларни кўзлади. Энг аввало Андижонни ва Танбални қўлга олиб, хотиржам Ҳисор ва Хисравшоҳни олиш учун жўнамоқчи бўлдики, бу Хуросонга ўтиш йўлининг бошланиши бўларди.

Шоҳибекхон Фарғона вилоятининг муҳим шаҳарларидан бири Марғилонга етиб келганда, Танбал Фарғонанинг барча қалъаларини ташлаб, бутун кучини Андижон қалъасига қаратди. Бунинг хабари Шоҳибекхонга етгач, у ўз одамлари билан маслаҳат қилди, мулоҳазали одамлар айтишдики, унинг кучларини фақат бир жойга қаратгани бизнинг ишимизни осонлаштиради. Улар дарҳол йўлга тушишди, Танбал қалъада ўтираверди, деб ўйлашди. Шоҳибекхон режага мувофиқ шаҳарни ўзи қамал қилди, қолган одамлари эса Андижон атрофига ҳужум қилиб, уларни талаб, қалъаларини босиб олиб, қалъани бузиб, одамларини ўлдириб қайтиб келишлари керак эди. Келгуси йили келиб, уларни бутунлай йўқ қилмоқчи бўлишди. Аммо башорат қўли Танбалнинг ёқасидан олиб, олдинга етаклади. Шундай қилиб, у Андижон қалъасидан очиқ майдонда жанг қилиш ниятида чиқди. Танбал ўн минг одами билан чиқди. Шоҳибекхон келганида, лашкарнинг кўплигидан Танбал одамларининг кўзлари қамашди. Улар қалъага қайтиб киргунларига қадар кўплари ўткир қилич тифидан Аллоҳ ҳузурига жўнадилар. Танбал эса акаси билан енгилиб, қочишди ва қалъага бекинишди. Ўша йили фақат вилоятни вайрон қилиб, бу билан келгуси йилги ишни енгиллатиш ниятида келишган эди, Танбал эса ўз қўли билан фалокатга йўлиқди. Янаги йилга қолдири-

ладиган иш қирқ кун ичида ҳал бўлди. Шоҳибекхон камгина кишилар ўз жонлари учун қўрқиб қалъага яшириниб олишганини кўргач, у ишга янаям қаттиқ киришди ва қамални кучайтирди.

Қойир Тегин тор-мор қилинғач, отам у ердан чакрак элати юртига кетган эди. Энг ҳайрон қоларлиси шуки, гарчи Танбал Шоҳибекхон келаётганини билса-да, Шоҳибекхон билан жангга тайёрланиш ўрнига, отамга қарши чакраклар устига юриш қилди. Чакраклар отам билан иттифоқ тузиб, Туруқшорон дарасида ўрнашиб олишди. Танбал келгач, қаторасига уч кун қаттиқ жанг бўлди. Отамдан шундай гапларни эшитган эдим: «Уч кун давомида юз ҳийла билан жонимни сақлаб қолдим, кеч бўлгач, Танбал тагин ҳужум қилса нима бўлади? — дея қаттиқ ўйга толдим. Барча ишга яроқли одамлар ўлган ёки ярадор бўлган, бошқа одам қолмаган. Эртага нима бўлади? Тонг отгач, биз қаттиқ кўркув ичида тоғ тепасидан қараб, Танбалнинг лашкари тўда-тўда бўлиб шошилинич кетаётганини кўрдик. Беҳад қувониб кетдик. Биз дарҳол пастга ярадор бўлмаган, бўлса ҳам, яраси унча оғир бўлмаган бир неча одамни жўнатдик, улар бир одамни олиб келишди. У, ярим кечада бир одам Шоҳибекхоннинг Кандибодомга яқинлашгани хабарини олиб келганини, шу боисдан Танбал шошилиб кетиб қолганини айтиб берди. Бу хабардан бизга тагин жон кирди ва хурсанд бўлиб кетдик. Шу заҳотиёқ Шоҳибекхонга одам жўнатиб, тақдир тақозоси билан шу ерларда тентираб юрганимизни, хоннинг келганлиги хабарини эшитиб, қайтадан жонланганимизни билдирдик. Бизга нисбатан қандай фармон бўлса, биз бажарамиз, дедик. Бу элчи Андижон қамалининг иккинчи куни етиб борган, Шоҳибекхон уни тўхтатмай қабул қилган ва: «У биз томонга иложи борича тезроқ келсин, уни кўришни жуда-жуда истаймиз» деган. Эҳтимол бормаслигим керакмиди, қаттиқ кўрқардим, аммо бошқа иложим йўқ эди, ўз манфаатимни ўйлаб, яхшилик умидида йўлга тушдим. Хонни кўрганымда у менинг истиқболимга чиқиб, катта эъзоз-икромлар билан кутиб олиб кўп шоҳона илтифотлар кўрсатди, барча амир ва султонларига, Муҳаммад Ҳусайн кўрагон бизнинг меҳмонимиз, унга меҳмоннавозлик қилинғлар, деб кўрсатма берди.

Андижон қамали давом этган ўша бир неча кун давомида барча амир ва султонлар бизни меҳмон қилишиб, ҳурмат-эътибор кўрсатишди. Қирқ биринчи куни тонгда Танбал қалъанинг бир минораси устига чиқиб қичқирди: «Ҳой мирзом, менинг хизматларимни, болалигимизни эсланг, айтинг, мен нима қилишим керак?». Танбал отамнинг кўкалдоши эди. Отам сўзида давом этди: «У менга нисбатан беҳисоб номаъқулчиликлар қилган, ўртамизда оғир хафачиликлар ётган бўлса-да, мен қаттиқ куйиндим. Иш қўлдан кетган эди, мен унга: «Нега сен қалъани маҳкамлаб олгансан, ахир ҳозир жанг пайти эмас-ку?» дедим. «Унда нима қилай?» деб сўради у. «Агар сен ўз ожизлигинга тан бериб, бу ёққа тушсанг, тўғри иш бўлади» дедим мен. Шу ерда Темур Султон ҳам бор эди. Танбал шу заҳоти ака-укалари билан пастга, саросимада яқин келиб, мени кучоқлади.

Унга ортиқ вақт беришмади, бир соатда ҳаммани тифдан ўтказишди. Кейин қалъа дарвозаларини беркитиб, вақтни ўтказмай қалъани талаб, ўша вилоятни Жонибек Султонга бериб, қайтиб кетишди», дея ҳикоя қилган эди.

Отам Шоҳибекхонга ҳамроҳ бўлиб Самарқандга борди. Бир неча кун улар лашкарнинг қурол-аслаҳаларини тайёрлаб Хисравшоҳ устига кўшин тортишди. Улар Ҳисорга етишганда, Хисравшоҳ тарбия қил-

ган одамларидан Шерам чухра исмли биттаси Ҳисор қалъасини маҳкамлаб олди. Шоҳибекхон шахсан ўзи қалъани қамал қилди. Бир неча кундан сўнг Шерам чухра омонлик тилаб, пастга тушди ва қалъани топширди. Хон, ўз ваъдасига вафо қилиб, Шерамга омонлик берди. Шерам бир муддат хон хизматида бўлиб, кейин ўз қавмига қўшилиб кетди, унинг кейинги аҳволи номаълум. Лекин қалъа қамали билан шахсан ўзи шугулланган хон укаси Маҳмуд султонга лашкари ичидан ким кетишни хоҳласа, ўшани олиб Қундузга йўл олишни буюрди. Чунки Хисравшоҳ аллақачон Қундуз қалъасини турли озиқ-овқат ва хазина билан тўлдирган бўлиб, бутун оламга, мен йигирма йилга етгулик захира тўпладим, агар бу ерга келадиган ҳамма йўллар кесилса, мен қалъада йигирма йилни бемалол ўтказаман, деб жар солган. Йигирма йил ичида ким бору ким йўқ. У мана шундай мақтаниш билан овора бўлиб турганда Шоҳибекхон Ҳисорни қамал қилди, Маҳмуд султон Аму дарёсидан ўтиб келмоқда, деган хабар келди. Хисравшоҳ дарҳол қўлга илинган нарсани олиб, қолганини қолдириб, саросимаю таҳликага тушиб, тоғларда жон сақлаш умидида қочиб кетди.

Б а й т:

Сени бу қишлоқдан ҳайдамай туриб,
Юкинг юклаб жўна жуфтакни уриб.

Бир-икки кундан сўнг Маҳмуд султон Қундузга кириб келди, фақир банда ўз ука-сингилларим билан Қундузда эдик. Илгари баён қилинганидек, Хисравшоҳ отамни Султоним бегимга уйлантириб қўйган эди, ундан сўнг нима қилгани ҳам айтиб ўтилди, бизни эса Қундузга олиб келишди. Биз Қундузда бўлган кунларда Султоним бегим ўғил кўрди, отини Абдуллоҳ қўйдик. Унинг ҳаёти турли жойларда зикр қилинади.

Отам Маҳмуд султонга ҳамроҳлик қилиб келди, улар орасида катта яқинлик ва ўзаро ошнолик бор эди. Бунинг сабаби шу эдики, Шоҳибекхон ўз фаолиятининг дастлабки пайтида салтанатга тегишли барча масалаларда пала-партишликка йўл қўймас эди. Ҳар гал, бирор нарсани қўлга туширишга қулай фурсат топилса, уни қўлдан чиқармасди. Агар ўша иш унинг фойдасига ҳал бўлса – яхши, бордию акси бўлса, минг узрлар айтиб, сабабларни рўқач қиларди. Бунақа тўқнашувлар у ва Маҳмуд Султон ўрталарида қўп бўлган эди. Энг қизиғи шундаки, мабодо шундай ҳолат юз берса, Маҳмуд Султон унинг ошкора ҳийладан иборат узрларини қабул қиларди. Бунинг тафсилоти анча узун, булар «Тарих»нинг асосий қисмида баён қилинади. Ўшандай ишлардан бири будир: дўстлик ва ҳамжиҳатлик пайтларида Шоҳибекхон Туркистонда эди. Султон Маҳмудхон Танбал устига қўшин тортган эди. Нотўғри маслаҳат туфайли у уч кун йўл босгач, Султон Маҳмудхоннинг фикри ўзгариб, ортига қайтди, бу ҳақда «Тарих»нинг асосий қисмида зикр қилинган. Султон Маҳмудхон лашкарига сарҳад мавзеларидан тўпланган барча амирлар орқага қайтиб сарҳадда тўхташди.

Султон Маҳмудхон лашкарининг отлангани хабари Туркистонга, Шоҳибекхон қулоғига етди.

У дарҳол очкўзлик оёғини ғайрат узангисига қўйиб йўлга тушди ва шахсан ўзи Тошкандга томон юрди, Маҳмуд султонни эса, эски китобларда Исфижоб деб номланган Сайрамга жўнатди. Аммо йўлдаёқ

у Султон Маҳмудхоннинг орқага қайтганини эшитиб, унга одам юбориб: «Ҳазратнинг одамлари бахт-иқбол жиловини гуноҳкор қул Танбалга қарши буришганини эшитиб, Тошканд ва ундаги аҳоли аҳли аёлларини муҳофаза қилиш учун бораётган эдим. Гарчи ундан бўлак душман бўлмаса-да, сизнинг пойтахтга, подшоҳлик тахтига қайтаётганингизни эшитиб, ортимга қайтдим» деган гапларни етказди. Шоҳибекхон Туркистонга кетди. Шунингдек, у Маҳмуд султонга ҳам чопар юбориб, у ҳам йўлда уруш-пуруш қилиб юрмай қайтсин, деб тайинлади. Бироқ ҳали чопар етиб келмасдан олдин Маҳмуд султон Сайрам холидир, деб ўйлаб, Сайрамга хужум қилди. Султон Маҳмудхоннинг буйруғи билан Сайрамда амир Аҳмад ҳокимлик қиларди. У иторжи амирларидан бўлиб, Танбалнинг амакиси эди. У жиянининг акси ўлароқ Султон Маҳмудхонга жуда катта хизматлар кўрсатган эди. У Маҳмуд султонга қарши урушди, Маҳмуд султон енгилди. Амир Аҳмад уни тутиб олиб, қўл-оёғини занжирбанд қилиб Султон Маҳмудхон саройига олиб келди. Султон Маҳмудхон отамга киши юбориб, бу воқеани унга етказди. Отам бориб, унинг хунини сўради, хон унга илтифотлар кўрсатиб, қўйиб юборди. Қиссадан ҳисса шуки, Маҳмуд султон билан менинг отам ўртасидаги дўстлик ва ошнолик кучайди. У Маҳмуд султон билан бирга Қундузга келиб, ўзи билан бизни бутун оиламиз билан олиб, Шаҳрисабзга борди, у ерни Шоҳибекхон отамга иқта қилиб берган эди.

Балхдан қайтганидан бошлаб то ҳозир айтилган вақтгача орадан бир баҳор ўтди.

Қишнинг бошида Шоҳибекхон Хоразмга юриш қилмоқчи бўлди, отам эса Хуросонга қочиб кетди.

Агар шу ўринда Бобур Подшоҳ ва Султон Саидхонлар билан боғлиқ воқеалар баёнига қисқача тўхталмасак, бундан кейинги ҳикоямиз мазмуни уланмай қолади. Бу қисқа тасвирнинг тафсилотлари «Тарих»нинг асосий қисмида баён қилинади.

Еттинчи фасл. Бобур Подшоҳ (Аллоҳ унинг гуноҳларини кечирсин)-нинг насл-насаби, унинг мўғул хоқонлари билан қариндошчилиги тавсифи ва фаолияти аввалининг қисқача баёни

Гапнинг қисқаси, қадимдан чигатой ва мўғуллар орасида катта адоват бўлган. Шу билан бирга, Амир Темур давридан то Султон Абусаид мирзо давригача тахтга Чингизхоннинг ўғли Чигатойхон авлодидан кимнидир ўтқозишиб, уни подшоҳ деб аташган. Аслида улар подшоҳ фармонларидан маълум бўлишича, фахрий маҳбус бўлишган. Султон Абусаид мирзо подшоҳлиги даврига келиб, бу тартибга барҳам берилди. У Шерозга одам юбориб, у ердан Юнусхонни олиб келтириб, уни Мўғулистонга укаси Эсан Буғахонга қарши юборди.

Юнусхоннинг Шерозга кетиши, Эсан Буғахоннинг хон бўлиши ва Султон Абусаид мирзонинг подшоҳлик қилиши тафсилотлари бу ихчам китобга сифмайди.

Хуллас, Султон Абусаид мирзо Юнусхонга: «Ҳозир сиз ўзингизнинг аввалги хонлик одатларингизни ҳатто хаёлингизга ҳам яқин келтирманг, яъни шоҳ фармонлари ўз сулоласи номи билан зийнатланади. Энди бизнинг орамизда фақат дўстлик ва ҳамжиҳатлик ҳукм суради» деди.

Юнусхон ўттиз йиллик машаққатлардан сўнг Мўғулистонга келиб, Эсан Буғахон устидан ғолиб келди. Бунинг муфассал баёни Султон Саидхон ва Абобакр мирзо фаолияти ҳақидаги ҳикояда берилади.

Юнусхоннинг олижаноб қалби маълум даражада хотиржам бўлгач, у Яратганнинг азалий иродасига амал қилиб, яъни «Қачон сизларга бирон ибора билан салом берилса, сизлар ундан чиройлироқ қилиб алик олинглар ёки (ҳеч бўлмаса) ўша иборани қайтаринглар» (4.86.) деган ояти карима мазмунидан келиб чиқиб, «Султон Абусаид мирзо азалий адоватни янги дўстлик билан алмаштирди, биз эса шу дўстликни қариндошлик ришталари билан мустаҳкамлаймиз» деди. Султон Абусаид мирзонинг уч ўғлига – Султон Аҳмад мирзо, Султон Маҳмуд мирзо ва Умаршайх мирзога ўзининг уч қизи – ақлу ибода тенг-сиз бўлган Меҳр Нигор хоним, Султон Нигор хоним ва Қутлуқ Нигор хонимни берди, булар ҳақида аввал тўхталган эдик.

Умаршайх мирзо подшоҳлик қиладиган Фарғона вилояти Мўғулистоннинг ёнгинасида жойлашган эди, шу сабабли Юнусхон бу мирзолардан кўпроқ Умаршайх мирзони ўзига яқин олар, уни ўз ўғилларидан кам кўрмас эди. Қачон хоҳласалар бир-бирлариникига боришар, бориға қаноат қилишиб, ортиқча расмиятчиликларга йўл қўйишмасди. Бобур Подшоҳ туғилганида Юнусхонга хушхабарни етказиш учун одам жўнатди. Хон Мўғулистондан етиб келди ва улар анча муддат биға бўлишди. Бобур Подшоҳнинг сочиға қайчи уришганда ҳар бири буни байрамға айлантирган. Юнусхон билан Умаршайх мирзо дўстликлари шу қадар эдики, ҳеч қачон икки ҳукмдор орасида бунақаси бўлмаган.

Бобур Подшоҳнинг туғилиши ва унинг насл-насаби баёни

Хуллас, Подшоҳ саккиз юз саксон саккизинчи йил муҳаррам ойининг олтинчи (1483 йилнинг 14 феввали) кунида таваллуд топди. Улуғбекнинг уламоий мутаҳхирларидан бири – Мавлоно Мунир Марғиноний унинг туғилган йили тарихини «Шаши муҳаррам» (муҳаррам ойининг олтинчи куни) сўзларидан топди. Улар Ҳазрат Эшон Убайдуллоҳдан гўдакка исм қўйиб беришни сўрашди. У киши Заҳириддин Муҳаммад исми билан мушарраф қилдилар. У пайтда чиғатойлар кўчманчи ҳаёт кечирешар, ўтроқ эмас эди, улар Заҳириддин Муҳаммадни айтишга қийналишарди, шу сабабли уни Бобур деб ҳам атардилар. Хутба ва ёрлиқларда уни «Заҳириддин Муҳаммад Бобур» деб айтишди ва ёзишди. Аммо у кўпроқ Бобур Подшоҳ номи билан машҳурдир.

Насл-насаби: Умаршайх кўрагон ибн Султон Абусаид кўрагон ибн Султон Муҳаммад мирзо ибн Мироншоҳ мирзо ибн Амир Темур кўрагондир. Она томондан – Қутлуқ Нигор хоним Юнусхон қизи ибн Увайсхон ибн Шералихон ибн Муҳаммадхон ибн Хизр Хожахон ибн Туғлуқ Темурхондир.

У турли гўзал фазилатлар, мақтовга лойиқ сифатларга эга подшоҳ эди. Барча сифатлари ичида шижоат ва муруватпешалиги устун келарди. Туркий шеърятда Мир Алишердан кейин ҳеч ким унингчалик кўп ёзмаган. У туркийда ажойиб тотли девон тартиб берган. «Мубаййин» номли шеърый асар яратган – жуда фойдали китоб бўлиб, одамлар уни фикҳ дастуруламали сифатида қабул қилишган. У «Туркий аруз»ни ёзганки, бундай етук асарни – туркий арузни унғача ҳеч ким битмаган. Ҳазрат Эшон (Хожа Убайдуллоҳ)нинг «Рисолаи волидия» асарини назмий таржима қилган.

Унинг «Вақоъ» («Бобурнома») номида туркий тилдаги тарихий асари борки, у жуда аниқ, тушунарли, ширали, соф жонли тилда

битилган. Ундан айрим парчалар мазкур «Тарих»да ҳам келтирилади. Муסיқий ва бошқа санъатларда унинг хонадонида унгача бундай иқтидорли киши бўлмаган.

Унинг бошидан шундай гаройиб воқеалар, ҳайратланарли саргузаштлар ва жанглар кечганки, унинг ўғилларидан бирортаси бундай воқеаларни бошдан кечирмаган. Отаси Умаршайх мирзо оламдан ўтганда у ўн икки ёшда эди. Бу ҳақда «Вақоъ»да шундай моҳирона сатрлар битилганки, улар туркийда бўлса-да, бу ерда келтирамиз: «Душанба куни рамазон ойининг тўртида Умаршайх мирзо кабутархонадин кабутар бирла учуб, шунқор бўлди. Ўтгуз тўққуз яшар эрди». Бу воқеа 899 (8 июн 1494) йилда содир бўлди, Бобур ўшанда отасининг ўлиmidан сўнг ўн икки ёшида тахтга чиққан эди.

Султон Маҳмуд мирзонинг ўғиллари Бойсунғур мирзо билан Султон Али мирзо ўртасида шундай тўқнашувлар бўлдики, Самарқандни ҳимоя қилишга икковидаям куч қолмади. Бунинг хабари Андижонга етгач, Бобур Подшоҳ Самарқандга қараб юрди. Гарчи мирзолар кучсизланиб қолишган бўлса-да, унга қаттиқ қаршилик кўрсатишди. Охири Бойсунғур мирзо дош беролмай, шаҳарни ташлаб, Ҳисорга кетди ва у ерда Хисравшоҳ томонидан ўлдирилди, бунинг қисқача баёни эслатилган эди. Бобур Подшоҳ Самарқандни олди, Андижон лашкарини имкон борича Самарқандда олиб қолди, қолган қисми рухсат олиб-олмай Андижонга кетди.

Номи илгари эслатилган Танбал Андижонга келибоқ, бир қанча амирлар билан келишиб, Бобур Подшоҳнинг укаси Жаҳонгир мирзони подшоҳ қилиб кўтарди. Улар бегуноҳ Андижон қозиси (Мавлоно Хожа Абдулло)ни ўлдиришди. У салтанат ишларини изга туширишда Подшоҳга катта ёрдамлар қилган, беҳад тақводор мўмин инсон эди. Қози ўлдирилмасдан олдинроқ (Аллоҳ уни раҳматига олсин) Подшоҳнинг яқинлари қисқа муддатда қалъани мустаҳкамлаб олишди ва Бобурга хатлар жўнатиб: «Иложи борича тезроқ бизнинг додимизга етмасангиз, Андижондаги ишлар сўзсиз барбод бўлади, унда аниқки, Самарқанддаги ишлар ҳам инқирозга учрайди», деб унга таҳликали мурожаат қилишди.

Хат Подшоҳга етиб боргач, у Самарқандни ташлаб, Андижонга йўл олди. Хўжандга етганда, хабар келдики, душманлар ўз ишларини қилиб бўлишган. «Бу ёқдан ҳайдалган, у ёққа етолмаган» Подшоҳ саросимада қолиб, тоғаси Султон Маҳмудхондан мадад сўради.

Шу пайтда ўғли ва синглиси, яъни мен фақир банданинг онаси ёнига Подшоҳнинг онаси ва бувиси Эсан Давлатбегим келишди. Шу муносабат билан Подшоҳ бизнинг вилоят (Ўратепа)да ҳам турди ва азиз меҳмонлар учун мезбонлар қўлларидан келганча ҳаракат қилдилар.

Иккинчи марта жуда катта қийинчиликлар ва қатор мағлубияту ғалабалар билан Бобур Подшоҳ Самарқандни ўз тасарруфига олди. Самарқандни ҳимоя қилиш мақсадида у Самарқандга талабгорлар билан кўп жанг қилди, мағлубият ва ғалаба нималигини синаб кўрди. Иш шаҳарда қамалда қолишгача борди. Охири Бобур Подшоҳнинг тоқати тоқ бўлиб, Шоҳибекхонга, аввал эслатиб ўтганимиз опаси Хонзодабегимни бериб, сулҳ тузди-да, кетди, Самарқанд Шоҳибекхон қўлида қолди. Бу қисқа баённинг тафсилотлари ғоятда узун. Қисқаси, Самарқанд ҳақида ўйлашни бас қилиб, Бобур Подшоҳ яна ўз тоғалари ёнига қайтиб, Андижон ишлари билан машғул бўлди. Хонлар ҳам белларини оталик меҳр-муҳаббати

билан боғлаб, Андижонни эгаллаб, уни Подшоҳга бериш учун саъй-ҳаракатлар қилишди. Иш айтиб ўтилганидек яқун топди.

Охирги жангда хонлар Шоҳибекхон қўлига асир тушишди. Подшоҳ Фарғона жанубидаги тоғларга кетди ва кўплаб қийинчиликлар, машаққатларни бошдан кечирди. Подшоҳнинг онаси ҳам ҳамроҳ эди, Подшоҳ мулозимларининг кўпчилиги аҳли аёллари билан кўчмоқда эди. Мўминларнинг имоми, яхшиларнинг яхшиси, мусулмонларнинг амири Ҳазрат Али (Аллоҳ унинг юзини иймон нури билан ёритсин) бундай деган экан: «Ҳазрат Пайгамбаримизнинг сўзларига кўра «Сафар – дўзахнинг бир парчасидир».

Маккор фалакнинг зулмкорлигига кўра ҳар бир азиз ва гавҳар каби пок кишилар учун тайёрлаган жафокорлиги ва душманлиги, хорликка солишлари қанча бўлса, уларнинг ҳаммаси ана шу сафарда Бобур Подшоҳнинг ва унинг сафардошлари бошларига ёғилди. Ниҳоят улар саноқсиз азобу машаққатлар билан Хисравшоҳнинг пойтахти Ҳисор вилоятига етдилар. Хисравшоҳ одамгарчилиги билан машҳур эди. Бобур Подшоҳ ундан одамгарчилик ва мурувват кутган эди, лекин у фалакдек тескари айланиб, одамгарчилик юзини четга ўгириб, мурувватсизлик орқасини мурувватли зотнинг юзига тўғрилади. Ҳарқалай у бироз одамгарчилик қилди: уларнинг олдинга юришларига тўсқинлик қилмади. Ўта синиққан, хароб ва таҳликали ҳолатда қочиб, улар Ғури ва Бақлон тарафга ўтиб кетишди. Бу ерга етиб келишганда, уларнинг йўл юргудек қуввати, қадам ташлагудек ҳолатлари қолмаган эди, шу туфайли у ерда бир неча кун қолиб кетишди.

М и с р а:

Гоҳида бахтсизлик охири бахт мевасин берар.

Гарчи у жойда тўхтаб турмоқлик уларга оғир туюлса-да, ҳарқалай бунда ҳамма нарсга қодир ҳокими мутлақнинг лутфи мужассам эдики, доноларнинг узоқни кўрадиган кўзлари буни кўрмасди.

Бу орада Шоҳибекхоннинг Ҳисорга тўсатдан бостириб келиши ва Маҳмуд султоннинг Қундузга ҳужуми шов-шуви Хисравшоҳнинг ғурури ҳамда ҳокимиятининг ичи бўш ноғораси гумбур-гумбурини ўчирди, бу ҳақда аввал ёзган эдик. Бобур Подшоҳнинг Ғурида эканлигини билмай у ҳам Ғурига йўл олди. Ҳали айтилган жойга борганида Бобур Подшоҳнинг Ғурида эканлиги маълум бўлди. Ўша кечасиёқ унинг хизматкору мулозимлари, амирдан шотирларигача каттаю кичик ҳаммаси Подшоҳ томонга ўтиб кетишди. Хисравшоҳнинг Подшоҳ хизматида боришдан бўлак иложи қолмади. Ҳолбуки, у Подшоҳнинг амакиваччаси Султон Масъуд мирзонинг кўзига оламини қоронғу қилган, Масъуднинг укаси Бойсунғур мирзони тахтга ўтказган заҳоти қайтариб тобутга тортган, Подшоҳ юқорида зикр қилинган аҳволда уни қора тортиб келганида, бемурувватлик қилиб, уни ҳайдаб юборишни буюрган эди.

Айни пайтда жабрланган мирзоларнинг укаси Мирзохоннинг ота-онаси билан Подшоҳнинг ота-онаси туғишган ака ва сингил эдилар, у ҳам оғир лаҳзаларда, унинг тоғда ўтказган машаққатли кунларида унга кўшилган, ҳозир ҳам унинг хизматида эди, Хисравшоҳ Подшоҳ саройига келгач, акалари учун Хисравшоҳдан қасос олишни Подшоҳдан сўради.

Табиатан мурувватли инсон бўлган Бобур Подшоҳ Мирзохонга мулойим оҳангда: «Афсус, минг афсуслар бўлсинки, мана шундай

хурматли подшоҳларга шайтон маккорлигини қўллайди», деди. Бобур мурувват дурларини бағрикенглик зумрадига шунчалик ишқаладики, охири Мирзохон бир сўз демай рози бўлди. Хисравшоҳ Подшоҳ ва Мирзохоннинг уни шоҳона расм-қоида ва иззат-икром билан кутиб олишганини кўргач, гаддор манглайини уят ва хижолат тери боса бошлади, Подшоҳ эса унинг терини афв этаги ва марҳамат енги билан артди. Қабул тугагач, Подшоҳ ўз одамларига Хисравшоҳнинг ҳамма нарсасини — чодирлари, бойликлари, отлари ва ҳоказоларини ундан қандай олишган бўлса, ўша ҳолатда қайтариб беришни буюрди. Гарчи Подшоҳ оиласида биргина от бўлиб, уни ҳам волидаи муҳтарамаси миниб келаётган, шунга кўра унда нарсаларга муҳтожлик бўлса-да, у Хисравшоҳ буюмларидан ҳеч нарса олмади, Хисравшоҳнинг ўзи унга совға сифатида бир нарсани ўша учрашув пайтида, ҳали нарсаларини қайтиб олмай туриб ваъда қилди, бутун қурол-аслаҳаларию хазиnasi бекаму кўст қўлига теккач, ўша ваъда қилган нарсасини Подшоҳга берди.

Хуросонга кетишга рухсат олиб, Хисравшоҳ Подшоҳдан айрилиб кетди. Ҳайратланарлиси шуки, Хисравшоҳ шунча лашкарга эга бўлатуриб, ўз вилоятини ҳимоя қилмади ва Хуросондан озгина ёрдам олиб, Кундуз устига келди, муроди ҳосил бўлмай, шу ерда осонгина ўлим топди. Дарҳақиқат, ўз хожасининг ўглини ўлдирган одам сўзсиз ҳалокатга йўлиқади. Энди Бобур Подшоҳга келсак, у бир кечада йигирма минг кишига эга бўлди. Боқи Чағониёний, Султон Аҳмад Қоровул, Боқи Тиллафуруш ва бошқа зўр қуролланган баҳодир амирлар Подшоҳ хизматида бел боғлашиб, у билан бирга Кобул устига юришди.

Кобулда Подшоҳнинг амакиси Улуғбек мирзо Кобулидан кейин ҳокимиятни Зуннун Арғуннинг ўғли Муқим эгаллаган бўлиб, у Султон Ҳусайн мирзонинг мирзодаларидан эди. Подшоҳ Кобулга етиб келгач, Муқим унга қарши кўзгалди, аммо озроқ жанг қилиб чекинди ва қалъа ичига беркиниб олди. Охири қамалга тоқат қилолмай, омонлик сўраб, қалъани топширди. Подшоҳ ўз аҳдига вафо қилиб, унга бор-будини ва ўзига яқин қишиларни олиб, соғ-саломат Қандаҳорга кетишга рухсат берди. Ўша сана, яъни 909 (1503–1504) йилдан то ҳозирги 948 (1541–1542) йилгача Кобул Подшоҳ ва унинг тобелари қўлида бўлди. Бобур ҳақидаги ҳикоямиз шу ерда тўхтади.

Султон Саидхон ҳаёти воқеалари, отам ҳақидаги ҳикоялар, Хуросонга кетишининг сабаби ҳамда Бобур Подшоҳ ҳаётига алоқадор ундан сўнгги воқеалар кейинроқ баён қилинади. Бунгача хоннинг зафарли юришлари қисқача баён қилинган эди, энди эса унинг ҳаёти ва фаолияти давомида юз берган воқеалар бошдан-оёқ муфассал ҳикоя қилинади.

Саккизинчи фасл. Султон Саидхон ибн Султон Аҳмадхон ибн Султон Юнусхон ҳақида. Дастлабки йилларда унинг ҳаётида юз берган қийинчиликлар ва бахтсизликлар баёни

Ҳазрат Ҳокими мутлақ ва Маликул мулк (Аллоҳ) ўз фақир бандаларидан бирортасига улуғлик тожини кийгизишни маъқул топса ва бандаларининг тенглари ичидан энг муносибини ўз инояти тўни бирла сарафроз қилишни истаса, аввал уни роса синовларга солади, бошига мислсиз қийинчиликлару азоб-уқубатларни ёғдиради. Яратганнинг ажиб донолиги мана шунда кўринадики, у ўша бандасини

шу тахлит фақир мискинлар аҳволи билан таништиради, бандаси ожизлар ҳолига раҳм-шафқат қўзи билан қарасин деб, салтанат ва динни ақл-фаросати ва зукколиги билан тартибда тутсин деб бўла-жак ишлардан уни воқиф қилади. Бундай синов жаҳон элининг фахри, мусулмон динининг нури шайхулислом Абдурахмон Жомийнинг «Силсилат аз-заҳаб» асарида Ҳазрат Вожибул Вужуд даргоҳининг яқин дўсти Мусо алайҳиссалом ҳақида шеърӣ йўл билан жуда яхши ҳикоя қилиб берилган.

На з м:

Кунларнинг бирида Мусои Калим
 Вафо манзилида ташларди одим.
 Чўпонлик ишида кезарди ҳар ён,
 Қўйлар ҳуркиб кетди шунда ногаҳон.
 Бир қўзи сурувдан кетди айрилиб,
 Чопарди ортига боқмай қайрилиб.
 Мусо роса қувди қайтармоқ бўлиб,
 Қўзи ҳолдан тойиб, қолди йиқилиб.
 Мусо уни тутиб, олдида чўкди,
 Шафқат кўз ёшларин бетиним тўкди:
 «Бундай ҳуркишининг боиси нима?
 Елдай югуришнинг фойдаси нима?
 Менинг таъқибимни мулоҳаза қил
 Ўзим учун эмас, сен учун, билгил.
 Агар ўз ҳолингга қўйсам сени ман
 Сендан меҳрибонлик узган бўламан.
 Ҳар бир қонхўр бўри сени ҳар қачон
 Эртами ё кечми ёйиши осон».
 Қўзини кўтарди ўз елкасига
 Қайтиб бориш учун эл подасига.
 Эзилди, толиқди у оғир юкдан
 Лекин ташламади уни елкадан.
 Хушу нохушликда келар ташвишдан
 Оғирроқ иш йўқдир юк кўтаришдан.
 Шодлик саройида қилсалар қабул,
 Ҳисоб кунигача юк ташувчи бўл.
 Ҳақ таоло унинг чўпонлигида
 Синади беҳад меҳрибонлигида
 Деди малакларга: «Қилингиз диққат
 Бунчалик кўрсатган лутфу марҳамат –
 Унинг мартабасин юксалтиргуси,
 Жаҳонда муҳташам подшоҳ бўлгуси.
 Халойиқ бошига чин сарвар бўлар,
 Бу эзгу йўлда у пайғамбар бўлар.
 Унинг паноҳида эл ором топар,
 Унинг оёғига барча бош қўяр».

Шунинг учун ишончли манбаларда келтирганларига кўра, бирор-та пайғамбарга пайғамбарлик тожини ва расуллик либосини кийдиришдан олдин у кучлилар ва ожизларга нисбатан меҳр-мурувват ва ачиниш ҳиссини туйиши учун аввал уни чўпонлик заҳматларини чекишга мажбур қилишган.

«Тарихи Акосира» (Кисро авлодлари тарихи) китобида бир ҳикоя бор: Кисро наслдан бир уруғи – Нўширавоннинг отаси Кубод ўгли Нўширавон вужудида ақл ва билим жилоларини ҳамда мурувват ва саховатпешалик нурларини пайқагач, унинг тоза қалби гўдаклигидан илм-ҳикмат билан тўлса, тошга ўйилган нақшдек бўлар, деган ниятда уни олим ва фозил кишилар қўлига топширишга қарор қилди. Шунда Кубод донишманд Хожа Бузургмеҳрни чақириб, унга Нўши-

равонни топширди. Донишманд айтди: «Модомики бу ишдан мақсад аниқ экан, ҳикмат талаби бўйича қиладиган ишларимиз четдан қараган кишининг калтабин назарида зарарли, бемаъни нарса бўлиб туюлиши мумкин, шу боисдан айтиб қўяй, сизнинг қалбингизда ранжиш аломатлари бўлмаслиги лозим, негаки бу ҳикматнинг фойдаси жуда узоқ замонларгача етиб боради ва акс этиб туради». Кубод ҳам, болани топширишдан кўзланган мақсад ҳам шу эканлигини таъкидлади. Шундан сўнг Хожа Бузургмеҳр Нўширавон билан ҳикмат қасри томон йўл олишди. Отхонадан уларга от беришди. Хожа ўзи отга миниб, Нўширавонга отнинг ёпинчигини елкасига ташлаб пиёда, Хожа узангиси ёнида кетишни буюрди. Хожа гоҳ отга қамчи босар, гоҳ жиловини тортиб, оҳиста юрарди. Уйга етиб, сарой ҳовлисидаги богда тўхтагач, у Нўширавонга газаб билан қўпол муомала қилди ва уни савалашни буюрди. Икки киши икки томондан йўғон таёқлар билан саваламоқчи бўлишганда, Нўширавон қўрққанидан титраб-қақшаб ялинишга тушди. Хожа: «Бор, сени кечирдим», деди. Нўширавон беҳад қувониб кетди. Кейин Хожа Нўширавонни иззат-ҳурмат билан ичкарига олиб кириб, эъзоз-икромлар кўрсатдики, бундай одамгарчиликни ҳатто ҳаёлига ҳам келтирмаган Нўширавон ҳайратда қолди.

Донишманд Бузургмеҳр айтди: «Дастлаб сени узангим ёнида пиёда юришга мажбур қилганимда мақсадим сенинг узангинг ёнида пиёда юрган одамнинг аҳволидан воқиф қилиш — беғам отлиқлар отларини илдам йўрттириб кетишганда, пиёдалар қандай қийналишини билиб қўй, дедим, пиёдаларнинг азобланиши заррача бўлса-да уларнинг ҳаёлига келмайди ҳам. Кейин мен сендан газабланиб, таёқ билан савалашга буюрганимда, ундан сўнг сени кечириб, сен ўшандай зулмдан озод бўлганингда, сени қандай қувонч қамраб олганини эсла! Буларни мен шунинг учун қилдимки, мабодо сен бирорта шўрлик бандани газабинга олиб, таёқ билан уришга буюрсанг, ўшанда ўзининг ҳам шундай аҳволга тушганингни, азобдан қутулганингда қанчалар севинганингни эслагин, дедим, ўзингга раво кўрмаган нарсани ўзгага ҳам раво кўрма!

Кечирганимдан кейин сени муносиб тарзда меҳмон қилдим, ҳурмат-эътибор тахтига ўтқазиб, доно фикрлар айтиб, ёқимли суҳбат қуриб, кўнглингни топдим. Сен — подшоҳсан, одамлар сендан худди шундай муомалани кутишади. Сен буни ёдингда тутишинг ва мен сенга қандай муносабатда бўлган бўлсам, сен ҳам ўз тобеларингга шундай муносабатда бўлишинг керак».

Шу тахлит бир дунё доно фикрлари билан у Нўширавоннинг ақл хазинасига абадий нақдинани солиб қўйдикки, натижада Нўширавон подшоҳ бўлгандан сўнг шундай даражага етдики, бу барча мавжудотларнинг афзали, бутун борлиқнинг иқболи ҳазрати пайгамбаримиз (барча яхши дуолар унга бўлсин) айтган ҳикмат мазмунига мос келади. У киши: «Мен адолатли шоҳ замонида туғилдим» деган эди. Бу ёрқин ҳикмат Нўширавон бахт-иқболи саҳифаларида битилганки, шунинг учун ҳам у бошқа кофирлардан фарқ қилади, жаҳолат зулматига қарамасдан, у даҳрийлик маскани — дўзахдан ўзини сақлаб қолди ва ўзига аърофдан — қийноқлардан ҳимоя қилинадиган маскандан жой ҳозирлади.

Бу муқаддимадан ва бу ҳикоядан мақсад шуки, Азалий Ҳикмат ўз абадий иродаси билан саҳийлик ва тўғрилиқ асосига қурилган, диёнат ва адолат билан мустаҳкамланган, гўзал фазилатлар инжулари ва хайрли ишлар марваридлари билан зийнатланган ноиблик тожини боши-

га қўйди ва қўша-қўша яхши хислатлар билан безатилган подшоҳлик тўнини хоннинг саодатманд елкасига ёпдики, бу салтанатининг етуклиги билан подшоҳларнинг подшоҳи ҳисобланади, унга ҳамиша бахтиқбол ҳамроҳ бўлсин учун Султон Саидхон деб исм қўйдилар, яъни бу «Бахтли хон» маъносини беради. Мақсад: барча одамлар — соҳиби давлат ва фуқаро, айниқса, илм аҳли, дарвешлар ҳамда сўфийлар хотиржам ва ҳалол бўлиб, Ҳақ субхонаҳу ва таолонинг бандчилигини қилиб, берган неъматига шукроналар айтиб ўтиришсин, бунинг баракоти кўп йиллар дунёвий ва диний ишларга фойда келтирсин.

Шундай қилиб, хон дастлаб дунё одамларининг турли тоифалари бошига турли даражада тушадиган қийинчиликларни бошдан кечирди. Ўзгаришлар даврида қандай кийимни киймасин, ўша кийимни киядиган тоифанинг қийинчиликлари ҳам унинг бошига тушаверди. Замон ва қисматнинг ғаддор кўргуликлари ва синовларига бардош бера-бера, у ҳушфезлик ва тажриба тўплаб борди, бу нарса ҳар хил тоифа одамларнинг машғулотларини ўрганишга ва кейинчалик подшоҳ бўлган пайтида ўша одамларнинг ҳар бирига ўзига муносиб муомалада бўлишига ёрдам берди, бу эса ўз навбатида унинг улғу мартабаларга, обрў-эътиборга эришувига олиб келди.

Назм:

Оқилу ҳунарманд эрларга Аллоҳ
Кошки икки умр тортиқ этсайди.
Бирида муттасил тажриба тўплаб,
Бирида ҳаётга татбиқ этсайди.

Султон Саидхон — бу ҳикоямизда қаерда «хон» сўзи учраса, демак, гап у ҳақда боради — гаройиб воқеаларни бошдан кечирди. Бу мухтасар тасвирдан мақсад хоннинг фаолиятини кўпроқ очиб беришдир. Бу қисқа баён тафсилотлари қуйидагилардир: унинг муборак насл-насаби юқорида бир неча бор айтиб ўтилди. У туғилганидан то ўн тўрт ёшга етгунига қадар отасининг сояи давлатида, ҳузур-ҳаловатда ҳаёт кечирди. У ўн тўрт ёшга етганда отаси Султон Аҳмадхон, яъни Олачахонда акаси Султон Маҳмудхонга хизмат қилиш истаги туғилди. Шунда у ўз ўрнига энг катта ўғли Мансурхонни қўйиб, ундан кейинги икки ўғли — Султон Саидхон ва Бобожоқ султонни ўзи билан бирга Тошкандга олиб кетди. Ахсидаги жангда, зикр этилганидек, хонлар қўлга тушганда Султон Саидхон ҳам отаси билан эди. Лашкар пароканда бўлгач, ҳар ким ўз жонини қутқозишга киришди. Хон ҳам бир томонга қараб қочди. Шунда унинг бўксасига ўқ тегиб, совутини тешиб ўтиб, суягига етди. Отасининг лашкари тормор қилингани учун қочиб қуввати етмади. Ўша ерлик одамлар уни тутиб олиб, юришга кучи етмагани учун ҳеч кимга топширмай, бир неча кун ушлаб туришди.

Султон Саидхон қувват тўплагунига қадар Шоҳибекхон ишларни тартибга солиш учун Тошкандга қайтди. Ахсида Шайх Боязид ҳоким эди. Хонни ўшанга олиб келишди ва уни қамаб қўйишди. Хон бир йилга қадар, то Шоҳибекхон келгунча Шайх Боязид қўлида қамоқда бўлди. Шоҳибекхон Танбални тутиб ўлдирди ва Андижонни бошқаришни Жонибек султонга топширди.

Жонибек султон Ахсига келди. Султон Саидхонни Жонибек султон олдига олиб келишди, Жонибек султон уни Шоҳибекхонга жўнатди. Шоҳибекхон унга жуда яхши муносабатда бўлди, оталарча меҳрибонлик билан кутиб олди ва иложи борича ғамхўрлик қилди. Шоҳи-

бекхон Ҳисор ва Қундузни олганда, хон унга ҳамроҳ бўлди. Султон Саидхоннинг ҳайрат ва завқ-шавқ билан айтиб берганини эшитганим бор: «Шоҳибекхон Ҳисорни олганда, Маҳмуд султон Қундузни эгаллади, деган хабар келди. Шоҳибекхон орқасига қайтди ва жуда секин юрди. У Ҳисорни Ҳамза султонга, Чағониёни Маҳди султонга берди. Дарбанди Оҳанинда йўл торлиги, ўлжаларнинг кўплиги учун лашкар секин-секин Буя ва Термиз тарафдан юрди. Шавкатли лашкар Буяда чодирлар тикиб тўхтади ва пешин пайти эди, мен ҳам мажлисда иштирок этдим. Қабул вақти ҳали бўлмаган, Шоҳибекхоннинг бир нечта мулозимларигина ҳозир эди, холос, шу пайт юзида қўрқув ва таҳлика акс этган бир одам келди. У тез юриб келиб, қўлидаги хатни салтанатга муносиб бўлган тахт пойига қўйди. Шоҳибекхон хатни ўқиркан, юзида кучли ўзгариш зоҳир бўлди. Охиригача ўқимай ўрнидан туриб, ҳарам томонга йўл олди ва от келтиришларини буюрди. Ҳарамда узоқ туриб қолди. Пешин намозидан кейин чиқиб, отга минди, кўп мулозимлари бирга эди. Маълум бўлдики, Маҳмуд султон Қундузда ўз ажали билан ўлипти ва унинг жасадини олиб келишипти.

Бирор соат ўтиб, Шоҳибекхон лашкаргоҳдан чиққанида, қоп-қора кийиниб, кўз ёш тўкаётган одамларни кўрдик. Улар тобутни ерга қўйиб, унинг атрофига саф тортиб туришарди. Шоҳибекхон буни кўриб имо қилган эди, барча султонлар ва бошқа одамлар отлардан тушиб, унинг узангиси ёнида пиёда боришди.

Халойиқ дод-фарёд кўтарди, булар ҳам дод солиб йиғлашга тушди. Шоҳибекхон яқин келгач, бир ишора қилган эди, ҳамма саф тортди, ўзи эса отда олдинга ўтди, отининг боши тобутдан ҳам баланд эди, одамларни жим бўлишга буюрди. Одамлар ёқаларини йиртиб дод солишдан тўхтади. Кейин у Маҳмуд султоннинг амирларидан бирини ёнига чақириб, қоида расмига кўра, таъзия билдирди ва бир муддат юзиям ўзгармай, кўз ёши тўкмай жим қолди. Бироздан кейин бошини кўтариб: «Маҳмуд султоннинг ўлгани яхши бўлди. Одамлар, Шоҳибекхоннинг салтанатини Маҳмуд султон ушлаб турипти, дейишарди, ана энди одамлар Шоҳибекхоннинг салтанати Маҳмудга боғлиқ эмаслигини билишади, олиб боринглар, уни дафн қилинглар» деди. У шу сўзларни айтди-ю, орқасига қайтди. Шоҳибекхон шундай қўполлик ва совуққонлигини намойиш қилдики, ҳамма лол бўлиб қолди», дея ҳикоя қилган эди.

Маҳмуд султоннинг ўлими мўғулларни қаттиқ қайғуга солди. Чунки Маҳмуд султон барча соҳаларда мўғулларнинг таянчи эди ва айтиб ўтилганидек, бу хайрли ишда кўп саъй-ҳаракатлар қилди. Улар Самарқандга етишганда Мўғулистондан Шоҳбегим келди. Бу қисқа баённинг тафсилоти шуки, Шоҳбегим хонларнинг онаси ва Бадахшон ҳукмдори Султон Муҳаммаднинг қизи бўлиб, Искандар Зулқарнайн наслдан эди. Бир вақтлар у ўғли Султон Маҳмудхон билан Мўғулистонга кетган эди. Лекин эслатиб ўтилган пасткаш одамлар шундай қилишдики, она-ўғил ўртасидаги одоб ва ҳурмат-эҳтиром чегарасидан чиқмай келган муносабатларга раҳна тушиб, бир-биридан норозилик ва жанжал гардлари пайдо бўла бошлади. Бегимнинг ярамас маслаҳатгўйлари, унинг Шоҳибекхон ёнига кетиши, ундан ўзига бирор вилоятни сўраб олиши кераклигини, негаки унинг Мўғулистонда яшаши қийинлигини қулоғига қуйишар эди. Мана шундай бемаъни гаплар билан улар бегимни жўнатишди. Пасткаш кимсалар бегимни суюкли ўғлидан бошқалар шармандалик ва беобрўлик деб ҳисоблайдиган бир йўл билан ажратишларидан олдин, у оқила аёл бўлганлигидан шуни баҳона қилиб ўғли ёнидан кетди. Бегим Шоҳи-

беххон қошига илтимос билан кетди, деган миш-миш тарқалди, у бўлса Самарқанддаги ўғилларини қўришидан хурсанд эди.

Бу орада Шоҳибекхон Хоразмга томон қўшин тортди, отам Хурросонга қочиб кетди, ҳадемай бунинг баёни келади. Хон айтиб берган эдики, Мирзо қочиб кетгандан кейин аҳвол қийинлашди. Ун олти киши гапни бир жойга қўйиб Самарқанддан қочишди. Хутук йўли билан Қаротўқайга ўтишди, у ердан Сайрамгача бориб, Мўғулистонга ўтиб кетишди. Узун Аҳмадга элтувчи йўл орқали Еттиканд номи билан машхур бўлган Ҳафтдеҳга келишди. Еттикандда Султон Маҳмудхон бор эди. Бу воқеаларнинг боши баён этиб ўтилди: Султон Аҳмадхон ўлганда, Султон Маҳмудхон Мўғулистонга кетган эди.

Султон Маҳмудхон бўшанг подшоҳ бўлган, салтанат ишларида ялқовлик ва кўнгли бўшликка йўл қўйган. Маълумки, Мўғулистон — бу саҳро, у бундай ялқовлик ва бўшангликни кўтармайди, шу боисдан у Мўғулистонда қололмайди. Ўз қарорини ўзгартириб, шаҳарга ва Еттиканд вилоятига келди, у ерда деҳқончилик қилиб яшаб қолди. Хон амакиси Султон Маҳмудхонга қўшилди, бир қанча муддат унинг хизматида бўлди.

Султон Саидхон беҳад ҳаракатчан ва жасур киши эди. Шунинг учун у Султон Маҳмудхоннинг ялқовлиги ва беғамлигига тоқат қилолмай, у ердан қочиб кетди. Султон Маҳмудхон унинг орқасидан одамларини жўнатди. Уч кундан сўнг улар унга етиб олишиб, олишув бўлди. Кураш жуда кескин тус олганда, Султон Маҳмудхоннинг мулозимларидан соз чалиб, ашула айтадиган Мақсуд Али деган одам эпчиллик қилди. Хон, олишувнинг муваффақияти аввало ўзининг ҳаракатига боғлиқлигини кўриб, унга томон от сурди. У қочишга тушди. Қочиб бораётиб орқасига ўтирилди-да, ўқ отди. Унинг ўқи хоннинг чап елкасига шундай санчилдики, елка суягига етди ва чап курагидан ўтиб, ўнг курагига етиб борди. Шунда хон Мақсуд Алини ҳайрон қолдирмоқчи бўлди, аммо у қанча уринмасин, қуролни бошқаришга қўлининг кучи етмади, душман соғ-саломат кетди. Хон қайтиб келди. Яраси оғир эди, икки йилгача унинг ўнг кўзи кўрмай, бир қўли ишламади. Бирмунча муддат ўтгач ўша Мақсуд Али хон мулозимларидан бирининг қўлига тушди. У Мақсуд Алини қилган қилмишлари учун нариги дунёга жўнатмоқчи эди, бошқаси унга: «Сен уни хон ҳузурига тирик олиб борсанг-да, хон уни ўзи жазоласа, бу тўғри иш бўлади ва у сендан кўпроқ миннатдор бўлади», деди ва у Мақсуд Алини хонга тириклай олиб келди. Хон бундан хурсанд бўлиб, уни олиб келишларини буюрди ва: «Қўлимга тушганинг яхши бўлди, зерикиб ўтирган эдим» деди. Гарчи хоннинг бор-йўғи битта тўни бўлса-да, ўшаниям унга берди, тагин бир нечта от совға қилди, чунки Мўғулистонда от ва мол жуда кўп, кийим-кечак эса кам эди. Умрининг охиригача унга меҳрибончилик қилди. Хоннинг хайрли ишлари сон-саноқсиз — ҳар бири ҳақида мавриди келганда ёзамиз.

Қисқаси, ярадор Султон Саидхон жуда катта қийинчиликлар билан укаси Султон Халил султонга бориб қўшилди. Султон Халил султон отаси вафот этгач, Мансурхондан қочиб Мўғулистонга борди ва Мўғулистонда қирғизларга қўшилди. Улар уни подшоҳ кўтаришди. Хон узоқ вақт укаси билан бўлди. Охири бир томондан улар, иккинчи томондан, Султон Маҳмудхон ва Мансурхонлар ўртасида кўплаб ғалаба ва мағлубиятлар, тўқнашув, қаттиқ жанг ва гаройиб воқеалар бўлиб ўтди, ўша жангларда хон шундай ярадор бўлдики, жароҳат битишига соғлом ақл бовар қилмасди. Бунинг тасвири мазкур китоб мақсадига кирмайди.

910 йилдан 914 йилгача (1504-1505-1508-1509) Мўғулистонда шаҳзодалар ўртасидаги кураш ва жанжаллар билан ўтди, охири Султон Маҳмудхон ака-укалари, Мўғулистоннинг тарқоқ халқи орасида туришдан безор бўлиб, Шоҳибекхон ёнига кетди, бу баён қилинган эди.

Мансурхон, Султон Саидхон ва Султон Халил султонлар қолгач, укаларига ҳужум қилиб, улар ўртасида ҳам жанг бўлди. Бу воқеа Алматуда — Мўғулистоннинг машҳур ерида содир бўлди. Жанг қаттиқ бўлди ва охир-оқибат мағлубият юки султонлар елкасига тушди. Султон Халил султон Мўғулистондан умидини узиб, Шоҳибекхоннинг ҳомийлигидан умидвор бўлиб, амакисининг орқасидан жўнади ва Аҳсига келди. Жонибек султон уни тутиб амаким Саид Муҳаммад мирзога, Султон Али мирзо бекчикка ва Губра нуёғутга топширди. Улар ўзларига бошқаларда ишонч ҳосил қилиш учун уни дарёга чўктиришлари лозим эди ва улар бечора Султонни Аҳси дарёсига чўктиришга мажбур бўлишди. Бу воқеадан бироз муддат ўтгач, Султон Саидхон укасини ўлдирган мана шу одамларга меҳрибончилик кўрсатди — бу ҳақда ҳали тўхталамиз.

Султон Саидхон ўша жангдан сўнг қочганида, ихтиёрида элликтача одам ва керакли қорамоллар бор эди. У Алматудан Дўланга келди, бу ергача карвон билан ўртача юрганда тахминан ўн беш кунлик йўл эди. У ерга етиб қолгач, улар хотиржам бўлишди, бу ер маълум маънода хавфсиз эди. Ўша кунийёқ бир одам пайдо бўлди, улар уни тутиб олиб сўроққа тутишди. У: «Бу ердан карвоннинг ўртача юришида уч кунлик йўлда жойлашган Уруқтом деган жойда баҳрин қавмидан бир тўда одамлар жойлашиб олишган, улар Кошғарга бориб, Абобакр мирзога қўшилишмоқчи», деди. «Мен қочиб кетдим, — дея давом этди у, — қирғизлар томонга кетяпман». Шундан сўнг, улар маслаҳатни бир жойга қўйиб, хон ўзи ўша ёққа бориб, улар билан алоқа ўрнатади, деган қарорга келишди. Эҳтимол, у шу йўл билан ёрдам олар. Ҳаммадан кўп буни Хожа Али баҳодир талаб қилди. Хожа Али баҳодир бойрин қавмидан бўлиб, жасур, кўрқмас, беназир мерган киши эди. Хон Самарқанддан қочиб келиб, амакиси Султон Маҳмудхонга қўшилган пайтда Хожа Али Еттиқандда Султон Маҳмудхон ноибларидан бирининг хизматида эди. Хон келгач, Хожа Али хонга садоқат камарини чин дилдан белига боғлаб, унга астойдил хизмат қила бошлади. Хон қочиб, Мақсуд Али мусиқачи уни ярадор қилганда, Хожа Али ўша жангда катта қаҳрамонлик ва баҳодирлик кўрсатди — ўша кундан бошлаб у хоннинг илтифотли назари остида бўлди. Кўплаб жанглarda содир бўлган ғаройиб воқеалар унинг ишлари эди. Баҳодирлик ва жасурлик билан бир қаторда у ақл ва билим соҳиби ҳам эди. Уша кунларда кўп ишлар унинг кўрсатмаси ва маслаҳати билан қилинарди. Хожа Али бу ишга тарафдор бўлганлиги учун бошқа маслаҳатгўйлар буни унча ёқтиришмасди. Хожа Али айтдики, агар биз бир гуруҳ бўлиб борсак, улар: «Булар бизларни талаб, йўқ қилиш учун келишди» деб ўйлашлари мумкин, бу бемаъни фикрни уларнинг шайтон ин қурган мияларидан чиқариб ташлашнинг иложи бўлмайди ва бу нарса янги-янги тўқнашув ва даҳшатларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Шунинг учун энг тўғри йўл шуки, камина қулингиз жаноби олийларининг узангиси ёнида хизматкорлик қилиб бораман, қолганлар беш кунгача шу ерда қолишади. Агар ўша одамлар каминанинг маслаҳати ва тўғри фикрига рози бўлиб, бизга қўшилишса, биз билан келишиб, мияларини қамраган кўрқувдан халос бўлишса, аҳмоқона ва тубан ўй-фикрлари тоза ният ҳамда жаноби олийларига садоқат билан алмашса, — бу бизнинг истакларимизга тўғри келади, бизни кутаётган одамларга тезроқ

қўшиламмиз. Шундай қилсак, тўғри бўлади, ҳозир отларни аяшимиз керак, агар ҳамма хонга ҳамроҳ бўлиб борса, бу отларнинг кучдан қолишига сабаб бўлади.

Ақлли одамлар бу фикрни маъқуллашди ва Султон Саидхон Хожа Али билан жўнади. Уч кунлик йўлни улар бир кечада босиб ўтиб, чошгоҳ пайти етиб келишди. Ўша тубан одамлар бунни эшитиб, уларнинг олдига чиқишди, аммо мўғуллар одатига кўра уларга иззат-икром кўрсатишмади, ўзларини қўпол тутишди. Хожа Али айтдики: «Нимагадир интилиб, қачондир ўз орзуларига етишадиган одамлар қулай фурсатни излашиб, иккала қўллари билан умид этагидан маҳкам тутиб, салтанат соҳибига хизмат қилишга бел боғлашади».

Хожа Али гапини тугатолмади. Улар: «Бетайин сўзларингни қўй, бу ваъдаларинг бизга ош-нон бўлмайди, ўзимиз санокли хонадонмиз, бизга хоннинг кераги йўқ», дейишди. Хон отининг жилови Хожа Алининг қўлида эди, уни тортиб олиб, хон тарафга ташлаб, хонни дўстлари ёнига қўйиб юборишди-да, Хожа Алини ўраб олишди. Уни тутиб олиб, ўз уйлари томон жўнашди.

Ўз жонидан қўрққан хон, тутиб олиб Абобакр мирзога топширмасликлари учун шоша-пиша орқасига қайтди. Тезроқ ўз одамлари ёнига етиш учун у қаттиқ саросимада отига қамчи босди. Хон хавфсираб тинмай орқасига ўгирилиб қарарди. Бир куни у шу воқеаларни гапириб ўтирганда мен: «Ёлғизликдан қаттиқ қўрққандирсиз?» деб сўрадим. Бунга жавобан хон: «Ундай эмас, чунки мен бунгача ҳам Мўғулистонда ёлғиз қолиб, қўп кунларни танҳоликда кечириб, кейин одамларга қўшилган эдим» деган эди.

Йўлнинг бир қисми ортда қолганда, узоқдан қандайдир қора кўринди. Узи бекиниб олиб, захирадаги отини бир пана жойга маҳкам боғлади-да, яшириниб, кутиб турди. Қора нуқта яқинлашгач, хон кўрдикки, у бир сипоҳий экан. Яқин келгунча сабр қилиб турди-да, камонга ўқни ўрнатиб, унинг олдида пайдо бўлди. У одам бўлса, кўрққанидан бирон ҳаракат ҳам қилолмай, отдан ўзини ерга ташлади. Хон уни таниди – бу ўша, одамлардан қочиб, қирғизларга бораётганда хоннинг кишилари Дўланди тутиб олишган, бойрин қавмининг тубан кимсалари ҳақида маълумот берган ғулом эди. У ҳам хонни таниб, отининг узангисини ўпди, хон ундан одамлари ҳақида, уларнинг ҳозир қаердалиги ҳақида сўради. У деди: «Сиз Хожа Али баҳодир билан кетганингиздан кейин жамоат орасида ихтилоф пайдо бўлди. Бунга сабаб, фалончи гўё кечаси хон учун тикилган чодир ортида туриб эшитганимшики, гўё Хожа Али баҳодир хонга бу бетайин одамлардан бирон яхшилик кутиб бўлмайди. Анали одамларда хизматкору мол-ҳол кўп. Бу мулозимларнинг ҳар бири амир ёки амирзода эканлигини пеш қилиб, бизга хўжайинлик қилишади, улар эса бунақа бемаъниликка йўл қўйишмайди. Биз бу одамлар билан ўз орзу-мақсадларимизга етолмадик, демак, ҳозир булардан мен айтган тартибда ажралиш ва анави одамларга қўшилишнинг айна пайти, булар қаерга боришса бораверишсин. У қавмнинг кучи билан биз барча ишларимизни изга туширамиз, деганмиш. Хонга бу гаплар роса маъқул бўлган, энди хон қайтиб келмайди. Бу сўзлардан одамларнинг умидлари пучга чиқиб, хафа бўлишиб, ҳар бири ўзига ўзича йўл танлаб, тарқалиб кетишди. Бир тўдаси Учқу Муҳаммад мирзо, Шоҳ Мирак ва Зикул баҳодир бошчилигида Турфонга, Мансурхоннинг пойтахтига кетди. Бошқа тўда Қароқулоқ мирзо бошчилигида Андижонга, Шоҳибекхон ёнига кетган хонлар, эҳтимол, унинг ҳомийлигига эришгандирлар, деган умидда кетишди. Учинчи тўда Хушкелди кўкалдош ва Азизберди Ога раҳбарлигида

Кошгарга, Абобакр мирзо ёнига кетишга қарор қилишди. Шу тартибда ҳаммалари тарқалиб кетишди». Хон, (Аллоҳ унинг иймонини оширсин), ҳар доим айтар эдики: «Аҳволнинг бунақалигини эшитиб, ҳайрон қолдим, борлиғимни қўрқув ва таҳлика қамраб олди. «Шундай ҳолат юз берганига неча кун бўлди?» деб сўрадим. «Сизлар уларнинг кўзларидан йўқолганларинг заҳоти шу гап-сўзлар бўлди ва улар пароканда бўлиб кетишди» деди у. Анчагача чуқур хаёлга ботиб, узоқ мулоҳаза қилиб қолдим. Охири ўзим учун шу қарорга келдимки, отимни Норин ўрмонида, қайтиб чиқолмайдиган чангалзорда қолдираман-да, ўзим пистирмада туриб кийик отиб, гўштини еб, терисини кийим қилиб кияман, шу тахлит, гойибдан бирор тўғри йўл кўрсатилгунча бир неча йилни ўтказаман, кейин шунга қараб ҳаракат қиларман. Шу ният билан ёнимга захирадаги отни олиб, йўлга тушдим».

Дунё элатлари орасида мўғул қавмларининг ўзига хос расми бор: «Уларнинг жасур йигитлари узоқ вақт танҳоликда, одамлардан бир-икки ойлик йўл йироқда, саҳроларда, тоғларда, ўрмонларда яшашади». Кийик гўшти ва териси уларга овқат ва кийим вазифасини ўтайди, улар бунини жасурлик ва матонат деб ҳисоблашади, аслида ҳам бу жуда қийин ва хавфли иш. Хон ўзига бундай хавфли вазифани танлаб, гуломга жавоб берди ва режасини амалга оширишга киришди. Кечани у ўзи учун кулай ҳисоблаган бир жойда ўтказди, тонг отгач, йўлга тушди. Мўғуллар одати-ча эҳтиёткорликка риоя қилган ҳолда у тонгда йўлдан эмас, балки йўлсиз жойдан ўзи келган томонга қараб жўнади, бир тепалик устига чиқиб, у ердан ўзи шу тарафга келган йўлни, шунингдек, бугун юриши керак бўлган йўлни кузатди. Иккала тарафни кўздан кечириб, отларини ўтлатди, чунки улар кечаси боғлиқ турган эди. У шундай мулоҳаза қилди: борди-ю уни бирон кимса кузатаётган бўлса, унда кечаси яқин орада туради, эрталаб эса унинг изидан яқинлашганда, кўриниб туради, кузатилаётган одам эса ўз жонини қутқазиб ҳақида ўйлашга улгуради. Отларнинг қорни тўйиб, бирор кимса пайдо бўлмагач, пешиндан кейин у йўлга тушди ва унинг қаерда тунашини ҳеч ким билмаслиги учун ярим кечагача йўл босди. Бу одамлар ана шундай эҳтиёткор бўлишади.

Шундай қилиб, хон туш оғишини кутиб, атрофни кузатиб ўтирди. Бироздан сўнг ўзи бу томонга келган йўлда қора нарса кўзга чалинди. У қўрқув ичиди: «Наҳотки анави одамлар хонни қўйиб юборишганига пушаймон бўлишган бўлса?» деб ўйлади. Қора нарса яқинлашиб келаверди ва у бир киши бўлиб чиқди. Хон йўлни қанча кузатмасин, унинг ортидан бошқа одам кўринмади. Хон одатига кўра пистирмага бекинди ва ҳалиги одам кимнидир чақираётгандек тинмай қичқираётганини кўрди. У овозини фарқлаб бўладиган даражада яқинлашгач, хон Хожа Али баҳодирнинг овозини таниди ва унинг олдига сакраб чиқди. У ҳам хонни таниб, йиғлаб юборди ва отдан сакраб тушди. Хон ҳам йиғлаб уни қучоқлаб олди. Шундай мушкул вазиятларда бундай учрашув қанчалик кўнгулга хуш ёқишини тасаввур қилса бўлади! «Қаерда эдинг, нималар бўлди?» сўради хон йиғлашдан тўхтаб. «Отимни яшириб қўйиб, ўзимни олиб бориб, бир танишимнинг уйида ушлаб туришди. Бир мунча вақт ўтгач, менинг ёнимга менга қариндошчилиги бор бир кампир яширинча келиб, мени койиди. «Мард одамлар умид чироғи бўлган хонга онасининг қорнида эканида ҳам, гўдаклигида беланчақда ётганида ҳам хизмат қилишади, шу билан юксак мақсадларга эришишади, сен эса, калтабин кимса, тахту тожга лойиқ бўлган шундай хонни ёлғиз қолдирдинг. Тур ўрнингдан! Мабодо отинг бўлмаса, мен ўз отимни фалон жойда қолдирганман, унга мин-да, кет» деди. Қалбим тубида ётган олдинги ниятларим қайта

уйгонди. У кўрсатган отга миндим-да, дарҳол жўнадим ва бу ерга келдим» дея ҳикоя қилди у. Хон унга миннатдорчилик билдирди ва якка ўзи қолганида қилмоқчи бўлган иши ҳақида айтиб берди. Хожа Али баҳодир хитоб қилди: «Матонатли инсонни Аллоҳнинг ўзи қўлласин, бундай вазиятларда шундай қилиш энг тўғри йўлдир. Сиз яхши ўйлаб-сиз, ҳозир айна шундай қилмоқ керак. Ҳозирги пайтда буни жуда осон ва яхши ташкил қилиш мумкин. Биз бир неча йил шундай яшаймиз. Вақти-вақти билан дунё воқеаларидан хабардор бўлиб турамиз. Фалак ҳеч қачон бир хил айланмайди, биз қулай пайтни топиб, сўзсиз ўз ишимизга қайтамиз». Мана шундай руҳан чўкмай икковлашиб маг-рур йўлга тушиш учун одам ўта иродали бўлмоғи керак.

Эртаси куни йўлда кетишаётганда узоқдан бир неча қора нуқта кўринди. Улар одатга кўра эҳтиёткорликни қўлдан чиқаришмади. Нуқталар яқинлашганда қарашса, бу келаётганлар Хожа Алининг икки акаси Така билан Али Мирак, Асил Пўлод ва Бузана исмли икки куёви ва битта хизматкори экан. Бу мулозимларнинг келиши билан подшоликка тағин асос қўйилди. Улар келганлардан уларнинг ишларини суриштиришди. Улар гулом айтган гапларни қандай бўлса, шундайлигича такрорлашди ва қўшиб қўйишдики, Кошғарга кетмоқчи бўлган Хушкелди билан Азизберди кеча улардан айрилиб қолишганмиш. Улар билан бир суқор ва қалучи қавмидан бир нечта одам бирга эди, уларнинг хон Мўғулистондаги тартибсизликлар пайтида никоҳига олган Махтум исмли аёлга қариндошчилиги бор экан, шунингдек, уларга хон отларидан бир нечасини олиб кетишипти.

Бу хабарни эшитиб, ҳаммалари уларнинг ортидан жўнашди. Ярим кечада уларга етиб олишди. От туёқларининг товушини эшитган заҳоти анавиларни ҳаяжон ва кўрқув қамраб олди. Хон ва унинг ёнидаги одамлар уларнинг ҳар бирини исми билан чақира бошлашди. Улар хоннинг ва ёнидаги одамларнинг овозларини таниб, қувона-қувона югуриб хон ҳазратларининг узангиси ёнига келиб, унинг оёғини ўпишди ва қисматга шукроналар айтишди.

Бу дунё галати-да, кажрафтор фалак кишини ҳар қўйга солади, гоҳида у бирор нарсага умид боғлаган одамни нима биландир бир зумга суюнтирса, ҳаял ўтмай умидлари оғзига бедодлик захрини қуяди.

На з м:

Бузгунчи фалакнинг дастидан фарёд!
Бир қисмат тугунин ечмади, ҳайҳот!
Ҳар қайда кўрса бир шўрлик бағри доғ,
Қақшатиб юклайди ғам-алам тоғ-тоғ.

Бу сатрларнинг ҳақиқатлиги қуйидаги ҳикоя билан тасдиқланади. Хожа Али қайтиб келганидан кейин хон ёлғизлик ваҳимасидан бир-мунча халос бўлди, ундан сўнг буларга бир гуруҳ одамлар билан Така келиб қўшилди. Дастлабки аҳволига қиёслаганда, бу энди шоҳона ҳолат эди. Булар ёрдамида улар қочоқлар тўдаси билан бирлашишди, энди хонда анча-мунча қурол-аслаҳа, хотини билан келган хизматкорлар пайдо бўлди. Султон Саидхон руҳий хотиржамлик топди. Ҳаммалари учрашувдан хурсанд бўлиб, кечаси хотиржам ухлашга умид боғлашди. Шу умид билан хон этиги ва кийимини ечган эди, Азизберди Ога келиб этиги ва кийимини кийиб олишни сўради. Бундай қилиш оғир бўлса-да, эҳтиёткорлик юзасидан хон рози бўлди. Битта этигини киймади, одамлар ташвишланма-

синлар деб уни хотинининг ёнига яшириб қўйди-да, хотиржам уй-қуға кетди. У кеча-кундуз дам олмаган, қийин йўл, уйқусиз зими-стон тунлар уни қаттиқ чарчатган эди. Аммо у ҳали уйқуға тўйиб улгурмаган ҳам эди, ҳужум ва олишув қичқириқлари эшитилиб қолди. Хон ўзига келиб қараса, душманлар тикилган чодирлар ора-лаб, ёп-ёруғ жойларда одамларни уриб, талаб юришипти. Хон бели-га ўқдонини боғлашга зўрга улгурди. Шу пайт Хожа Али етиб кел-ди, улар чодир ва ёруғликдан қоронғи жойга ўтиб, ўз иши билан машғул бўлаётган душманни ўққа тута бошлашди. Чодирлардан югу-риб чиққан одамлар ўзларини қоронғиликка уриб, душманга ўқ уза бошлашди. Душманлар ҳам ёруғ жойдан нари кетишди. Улар отларга миниб олишди, бу томондаги пиёдалар пана жойлардан улар-га ўқ узишарди. Қоронғи бўлганлигидан ҳар икки тарафнинг ҳам одамлари сонини аниқлаб бўлмасди.

Хон билан бирга бир неча киши ўқ отиб туришди, бошқалари отларни олиб келишга кетишди. Гап мана бундоқ эди: бу бир тўда душманлар Абобакр мирзонинг одамлари бўлиб, у буларни Мўғули-стонга юборган ва булар Мўғулистон чўллариди кимни учратишма-син, ҳаммани тутиб олишлари, хавфлироқ кўринганларини ўлди-ришлари керак эди. Абобакр мирзонинг мана шу одамлари Мўғули-стонни мудом безовта қилар эди; кенг Мўғулистондаги мўғул борми, қирғиз борми, ҳаммасига дунёни тор қилишарди. Бу тўда ҳам ана шу бузғунчилар сирасига кирарди. Намозгар пайти янги лашкар келиб, бу ерга жойлашганини кўришди. Улар ўша жойда бекиниб олишиб, ярим кеча бўлганда ўтлоққа қўйилган отларни олиб кетишди, тонгга яқин ҳужум бошлашди. Хонда совутишга қўйилган бир неча семиз отлардан бошқа биттаям от қолмади. Булар шу отларни эгарлашди, уларга эркалар минишди, аёллардан фақат хоннинг хотинини ва эрлари от топиб келган икки-учта аёлни отга миндиришди-да, жўна-тишди. Хоннинг отини ҳам эгарлаб келтиришди. Шу орада тонг отди. Бу маҳқумларнинг аҳволлари беҳад оғирлашди. Айтиб ўтилган бир неча аёллардан бошқа барча аёлу болалар душман қўлига тушди. Би-рор одамда хайр-хўш қилишга имкон ҳам йўқ эди. Бахтсизлик там-ғаси уларнинг шўрпешаналарида бир умрга муҳрланиб қолди, улар қайтиб ҳеч қачон кўришишмади.

Қочишга муваффақ бўлганлар нимжон аёлларни, эркалар ва от-ларни олдинга ўтказишди, хон ҳамда кучи ва жасорати бор одамлар уларнинг ортидан юришди. Манфур душманлар уларнинг ортидан кўринди. Кўшимча оти борлари шиддат билан ҳаракат қилиб, қочоқ-лар изидан тушишди. Ҳар гал, улар яқинлашишганда, хон бир неча одамлари билан тўхтаб, ўқ отиб, орқада қолган ўз одамлари етиб келишгунча уларни тўхтатиб туришар, кейин хон тагин жиловини бўшатиб қочишга тушар ва илгарилаб кетган ўзиникиларга етиб оларди. Улар шу тахлит, қоча-қоча жанг қилишди. Улар юзларини дўстларга, орқаларини душманга қаратиб камондан ўқ узишарди. То хуфтон намозигача шу аҳвол давом этди.

Ўтмуқ Анғун ва Арча сайхонлиги деган жойда тунги босқин бўлди. Хуфтонгача улар Кумала Қочур деган ерга етиб келишди. Унинг ма-софаси ўртача юрилса беш кунлик йўл. Нимжон аёлларни ҳам, эр-какларни ҳам қочиб кетишаётганда иложсизликдан йўлдаги ҳар хил пана жой ва чангалзорларда қолдиришарди. Улар иложи борича ўзла-рини пана жойларга олишарди.

Хоннинг хотини, икки-учта бошқа аёллар ва бир неча эркалардан бошқа йўлда қолдирилганларнинг кўпчилиги душман қўлига туш-ди, жуда кам одам қутулди.

Хуфтон намози вақти бўлганда улар душмандан қўрқиб бир жойга йиғилишмади. Ҳаммалари тарқалиб, Кумала Қочур чангалзорларига бекинишди. Баъзиларининг отлари ҳориб қолган эди, қўрқувдан отларини ҳам ташлаб, бутазорлар ичига яширинишди. Тонг отгач, улар бутазор ичидаги тепаликка чиқиб, эҳтиёткорлик билан атрофни кўздан кечиришди. Душман асари кўринмади, тушгача кутиб туришди. Шундан сўнг улар бир-бирларини чақириб, овоздан бир-бирларини топиб олишди. Қочаётган пайтда пана жойларда қолдириб кетган одамлардан ҳеч бир хабар бўлмади, улар ёв қўлига тушишганми-йўқми, билишолмади. Улар орқага қайтиб, ўшаларни излашга тушишди, кўришдики, хоннинг хотини, тагин икки-учта аёлдан бошқа ҳаммаларини душманлар топиб олиб, асир қилиб олиб кетишпти. Ўша кунни улар шу жойнинг ўзида ўтказишди, чунки юришга мадорлари қолмаган, бунинг устига қаёққа қараб юришни ҳам билишмасди. Узоқ ўйга толишди, ҳар бири ўзича бир фикрни айтар, бирор маслаҳат берар, аммо буларнинг ҳар биридан бир мушкулот чиқарди-да, уни ҳал этишга ақл ожизлик қиларди.

Улардаги режаларнинг энг биринчиси чангалзорларда яшаб қолиш ва обод жойларга қайтишни миядан чиқариб ташлаш эди. Бироқ бунинг учун энг муҳим нарса ўқдир, уларни қанча қидиришмасин, хоннинг ўқдонидида қолган битта ўқдан бошқа ҳеч нарса топишолмади, бошқа ўқдонларда эса газ ўқидан¹ бўлак ҳеч нарса йўқ эди. Камон ўқларисиз у қарорни амалга ошириб бўлмасди. Ўша пайтда мўғул хонлари учун жон сақлайдиган жой Дашти Қипчоққа ҳам ўқсиз бориш мумкин эмас. Кошғарга бориш худди тирик одамнинг ўз оёғи билан гўрга боришидек гап. Мансурхон билан кечагина жанг қилишган, барча қийинчиликларнинг сабабчиси ҳам Мансурхон эди. Охири, эҳтимол, Шоҳибекхон Султон Маҳмудхонга ҳомийлик қилгандир, деган умидда Андижонга кетишга қарор қилишди. Булар ҳақида хон менга жуда кўп гапириб берган, фақир бандага айтган эди: «Шоҳибекхоннинг табиатини билмаган одамгина унинг марҳаматига кўз тутиши мумкин, буни биладиган одамлар бу режани қанчалик рад қилишмасин, ўз мияларига сингдирган пуч тахминлар туфайли ундан воз кечишмади. Менда ҳам уларга қарши юзлаб эътирозлар бор эди, чунки мен Шоҳибекхон ёнида ўтказган бир йил давомида унинг бутун хусусиятларини, султонларнинг ва амирларининг феъл-атвору ниятларини яхшигина ўрганиб олган эдим. Унинг нималар қилгани ва нималар қилиши мумкинлиги менга аён эди. Шуларни мана бу одамларга қанча тушунтирмайин, улар бунга рози бўлишмади ва: «Бошқа нима ҳам қила оламиз? Ҳар қандай таклиф — бемаънилик. Бунда яхши нарсаларга умид боғлаш мумкин. Агар муборак миянгизда бошқа бирор фикр туғилса, айтинг, чунки барча ишларда сизга жон-жон деб итоат қиламиз» дейишди. Мен ҳам, қанча ўйламайин, шундан бўлак чора тополмадим.

Эй, қодир Аллоҳ! Ҳамма нарсани кўриб, билиб туриб, шу учун одамларга танбеҳ берардим-у, ўзим ўша хатога йўл қўйдим, бошқа илож ҳам йўқ эди-да ахир.

Б а й т:

Кўриб эдим юзингни, феълингни билиб эдим,
Кўриб-билиб ўзимни балоларга ташладим.

¹ Г а з ў қ и — камон ўқининг бир хили, икки томони ингичка, ўртаси йўғон чўпсимон ўқ, учиди пайкони ҳам, орқасида пати ҳам йўқ.

Эртасига ўзимни ўлимга, жонимни азоб-уқубатга тайёрлаб, Жонибек султон ёнига жўнадим. Бу Шоҳибекхонга хизмат қилишнинг биринчи босқичи эди, бу босқич билан қабр ўртасида фарқ йўқ эди». Бу воқеа 914 (1508–1509) йилда, Султон Маҳмудхон шаҳид бўлгандан кейин икки ой ўтгач содир бўлди, ундан бир ой олдин хоннинг туғишган укаси Султон Халил султон сувга чўктирилиб, Аллоҳ раҳматига борган эди, буларнинг барчаси ҳақида тўхталган эдик.

Ўша йили Кобулда Бобур Подшоҳ ўрнашиб, мустақил бўлиб олганди. Энди, хон ҳақидаги ҳикоямиз шу ерга етган экан, агар отам ва Бобур Подшоҳ ҳақидаги баёнимизга қайтмасак, сўз мароми бузилади.

Тўққизинчи фасл. Отам Муҳаммад Ҳусайн кўрагон (Аллоҳ юзини иймон нури билан ёритсин)нинг Шоҳибекхон ҳузуридан қочиб, Хуросонга кетиши ва унга тааллуқли айрим воқеалар баёни

Юқорида эслатиб ўтганимиздек, Маҳмуд султоннинг ғолиб лашкари келиши билан Қундуз қаршиликсиз эгаллангач, Хисравшоҳ кўлида бир йил асирликда ўтирган бизлар озод бўлиб, отам билан топишиб, Шоҳибекхон отамга иқта¹ қилиб берган Шаҳрисабзга кўчиб кетдик.

Қавс ойининг бошида Шоҳибекхон Хоразмга юриш қилди. Тобелари билан ўзбеклар орасида юрган мўғул сардорлари, султонлару амирлари мудом қўрқув ва хавфдан юракларини ҳовучлаб туришарди. Барча жабҳаларда мўғулларнинг ҳимоячиси Маҳмуд султон шу пайтда Қундузда вафот этди. Барча мўғуллар, айниқса, отам бундан каттиқ қайғуга тушишди.

Чунки Маҳмуд султон отамга жуда кўп меҳрибончиликлар қилган эди, борди-ю, Шоҳибекхон салтанати доирасидаги амалдорлардан бирортасининг хаёли лавҳида отамга жабр ўтказиш белгисини сезиб қолса, Маҳмуд султон буни ўз меҳрибончилиги ва садоқати қалами билан ўчириб ташлар ёки ўша ярамаснинг ҳасад тўла юраги лавҳидан бу белгиларни жазо пичоғи билан қириб ташлар эди ва отамни ҳар бир ишда қўллаб-қувватлашни ўзи учун зарур вазифа деб ҳисобларди. Унинг ўлимидан барча мўғуллар, айниқса, отам катта ташвишда қолишди.

Шоҳибекхон отамнинг яқин дўстларидан бири Жонвафога хуфёна айтган эмишки, Хоразмни эгалламагунча зинҳор орқасига қайтмасмиш, қамалнинг узоқ давом этиши аниқ: «Бугунги кунда ўзбеклар орасида ўттиз мингга яқин мўғул бор. Мўғулларнинг сардорлари мавжуд экан, улар бизга астойдил хизмат қилишмайди, — депти у, — Қулай вазият туғилса, биз уларга нима қилган бўлсак, улар ҳам бизга шундай қилишади. Улардан биринчиси — Муҳаммад Ҳусайн кўрагон. У ҳақда мен неча кундан бери ўйлайман, уни ўлдириш хонлардан бирини ўлдириш билан тенг. Бундай қилсам менинг хонларга қилган муруватларим йўққа чиқади. Хуллас, яхшиси, сен бориб бу гапларни унга етказ. Муҳаммад Ҳусайнга айтки, тезроқ лаш-лушини йиғиштириб, оёғи етганча қочиб кетсин. Ўлим билан ўйнашмасин. Чунки у кетгач, қонсираган қиличим бошқа мўғул амирларини йўқ қилишга киришади».

Амир Жонвафо дарҳол шоша-пиша отамга одам юборди, у пешин намози пайтида етиб келди. Аср намози пайтида отам болалари ора-

¹ И қ т а — хон томонидан бирор йирик амалдорга инъом этилган жой-мулк, кишлок, шаҳар ва ҳоказо.

сидан мени танлаб олиб, тагин хизматкор ва тобеъларидан ўн олти кишини ҳамроҳ қилиб, Хуросонга қочди.

Бу воқеаларни худди тушимдаги алаҳсирашдек эслаيمان.

Ўша кунлари Султон Саидхон ҳам Самарқандда эди. Биз борганимиздан уч кун кейин у Мўғулистонга қочиб кетди, булар юқорида зикр этилди.

Отамнинг Шаҳрисабзда қолган фарзандларидан тўнғичи Ҳабиба Султон Хониш эди. Шоҳибекхон уни Султон Маҳмудхоннинг қизи – Тошкандда уйланган хотини Ойша Султон хоним (ҳозир Мўғул хоним номи билан машҳурдир) билан бирга сақларди. Кейинчалик Шоҳибекхон Ҳабибани дабдаба билан Маҳмуд султоннинг ўғли Убайдуллоҳхонга никоҳлаб беради. Ундан кейингиси – Гавҳаршод бегим. Амир Жонвафо отамнинг қочиб кетишига ёрдам бергани учун Шоҳибекхон уни Жонвафонинг ўғли, ўзбеклар орасидаги ўз тенглари ичида ажралиб турувчи амир Ёрга олиб берди. Улардан кичикроғи отамга ҳамроҳлик қилаётган – мен. Яна биттаси Муҳаммад Шоҳ – уни қариндошларимиздан бири орқамиздан Хуросонга олиб келди. Энг кенжа йўлдошимиз – аввал айтиб ўтилган, онаси Султон бегимнинг ёнидаги Абдуллоҳ мирзо эди, – унинг ҳаёти ҳали баён қилинади.

Шундай қилиб, Шаҳрисабздан чиқиб, тун бўйи йўл босдик ва эртасига кечқурун Аму дарёси соҳилига етдик. Ҳаво жуда совуқ эди. Қийнала-қийнала дарёдан ўтиб олдик ва Балхга етмай Хуросонга кетдик.

Султон Ҳусайн мирзо ҳаёти ва ҳукмронлигининг охириги кунлари эди. Султон Ҳусайн мирзо – Амир Темурнинг ўғли Жаҳонгир мирзонинг набираларидан бири бўлиб, Амир Темурдан кейин унинг авлодидан ҳеч кимга салтанат насиб этмаган эди. Султон Ҳусайн мирзо қиличининг зарби ва узоқ йиллик қатъиятли кураши билан ўттиз етти йил¹ Ҳирот тахтида бутун Хуросонга мустақил подшоҳлик қилди. У фазилат эгаларини, ҳунар, санъат аҳлини тарбиялашга шу даражада ҳаракат қилди, замонида ҳар бир қавмдан бир нечталаб жаҳонга машҳур улуғ арбоблар етишиб чиқдики, бунақалари унга ҳам, ундан кейин ҳам бўлмаган эди.

Модомики ҳикоя шу жойга етган экан, шуни айтишим жоизки, мен шу муборак замонда кўзга кўринган ва шухрат қозонган зотларнинг ҳаётини баён қилишни кўнглимга туган бўлсам-да, лекин истеъдодимнинг камлиги, қулай фурсатнинг йўқлиги туфайли бу ишга қадам қўёлмаган эдим. Уларнинг пок исмларини бу ерда эсламай ўтишга кўнглим изн бермайди, нима бўлса ҳам мен улар ҳақида қалам тебратиш бахтига муяссар бўларканман, агар бу арзимас ёзувларимда хато ва камчиликларга йўл қўйсам, буни зукко ўқувчилар хайрихоҳлик билан қабул қилишларига умид кўзини тикаман. Ана шу мутлақ улуғ Аллоҳ Таолонинг назари тушган буюк зотларнинг аҳволини баён қилиш туфайли бу хокисорнинг ихлоси устига уларнинг шарофатидан бир нур тушиб, амал, мансаб арбобларининг тарихини ёзиш учун зоеъ қилган вақтимнинг ўрнини босолса ажаб эмас.

Б а й т:

Шакар йўқ, тилимда унинг номи бор,
Шукрим оғзимда заҳр эмас зинҳор.
Шунингдек,

¹ Текстон ва Теҳрон нашрларида 48 йил дейилган.

Б а й т:

Ҳирот пири, ансорийлар сараси,
Аллоҳ назар этган, қудсий нафаси.

Ҳиротнинг пири муршиди, ансорларнинг улуғи, юксак мартабаларнинг эгаси, Аллоҳ Таолога мақбул бўлган Ҳазрат Хожа Абдуллоҳ Ансорий (уларнинг сирлари муқаддас бўлсин), шундай марҳамат қилган экан: “Сен Аллоҳнинг дўстларидан бири бўлишга ҳаракат қил, агар шундай бўлолмасанг, унинг дўстларининг дўсти бўлишга ҳаракат қил. Буни ҳам қилолмасанг, агар шу тоифа одамларнинг сўзларини эшитсанг, гарчи улар сенга ҳеч бир таъсир ўтказмаса ҳам, сен уларга бошингни қамирлатиб қўй. Борди-ю шу ҳам қўлингдан келмаса, унга душман сифатида яқинлаш. Негаки кўплар Унга душман либосида яқинлашдилар, унга яқин келишган пайтда эса, устларидаги либослари дўстлик сифатига алмашинди. Демак, қандай йўл билан бўлмасин, Унга яқин бўлишга урин. Масалан, Ҳазрат пайғамбаримизнинг кўплаб ҳурматли саҳобалари мусулмон бўлганларигача Унинг ҳузурига душман сифатида келишган эди, Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) самимий суҳбатлари туйфайли душманлик дўстлик билан, жоҳиллик ислом билан, зулмат ёруғлик билан алмашди. Худди шунингдек, кўпгина Унга шак келтирадиган одамлар ўз эътиқодсизликларини билдириш учун буюк одамлар олдида келишганда, ишончсизликлари худди шундай Аллоҳга иймон келтириш билан алмашди. Бу тоифа одамлари ҳақидаги китобларда шу фикрни тасдиқловчи кўплаб ҳикоя ва ривоятлар келтирилган. Демак, агар биз ўша одамлар тоифасидан бўлолмасак ҳам, ҳеч бўлмаса уларни мақтовчи ва мадҳ этиб зикр қилгувчи бўлайлик. Бу чиндан-да улуғ иш, унга ҳар қандай истеъдодсиз одам ҳам бундай бахтга муяссар бўлавермайди. Бу тоифа вакиллариининг ҳаёт йўллариини баён қилиш ҳақида ўйлаш, мулоҳаза юритиш бошқа ишлардан кўра яхшироқдир.

Б а й т:

Фикринг азиз ўзгаларнинг жамолидан,
Хаёлинг ҳам менга ширин висолидан.

Бу тоифадагиларнинг тўлиқ зикрини қоғоз юзига туширишга мен фақир банданинг ҳаддим сиғмайди. Шундай экан, бу мухтасар тарихда улар ҳақида Аллоҳ иродаси билан бир неча сатр умумий тарзда битишга уриндик, ҳарқалай бу яхши вақтда кишига хотиржамлик ва кўнгилга тасалли беради.

Р у б о и й:

Жоним, лабим номинг айтиб толмагай,
Сенинг ёдинг эсдан чиқиб қолмагай.
Ой юзингдан ҳар қаерда сўз кетса,
Ундан ўзга сўзни қулоқ олмагай.



Нодир НОРМАТОВ

Сехрли диёр сарҳадларида

(Америка таассуротлари)

Бир оғайним бор. Қизиқмаган нарсаси йўқ. Ўзи Сурхондарёнинг олис, чекка бир қишлоғида яшаса ҳам, билагонликда шаҳарда яшайдиганлардан-да, ўтиб тушади. Адашмасам, ана шу шоввоз ўтган асрнинг 80- йилларида қайси бир жаҳон олимпиадаси ўйинлари Москвада ўтказилганда, бор- йўғини сотиб бўлсам, мусобақаларни бориб кўриб келган эди... Шу қизиқиши орқасидан дунёқарашни кенгайтириб, ҳозир тузуққина фермер бўлиб олган. Навоий бобомиз айтган “Агарчи огоҳсен, шоҳсен сен” деган сатрни ўзига тумор қилиб олган. Яқинда шу оғайним олдимга келиб қолди. Кичкиналигимизда, у билан Пошхурдсойнинг юлғунзоридан уруш-уруш ўйнаганмиз. “Кимнидир Сен Америка томонидан, Эйзенхауэрсан деганмиз». Унга қарши “қўлбола ракеталар” тайёрлаб, ўзимизча шу душманни енгганмиз. Ўтган асрнинг олтинчи йилларида “совуқ уруш” хавфи кучайгани биз болаларга ҳам таъсир қилган экан-да. Дўстим менинг Америкага бир-икки марта борганлигимни эшитган экан, одадгадек бетга чопиб гапирди.

— Сафарга бориб келгандан кейин, нонини ҳалоллаш керак-да, оғайни.

— Ҳўш, нима қилиш керак?

— Халққа, одамларга кўрган-билганларингни ёзиб, матбуот орқали етказмайсанми?

— Ҳозир сафарнома ёзиш урфдан қолган. Неки бўлса, интернетдан ўқиб олса ҳам бўлаверади, — дедим.

— Авваламбор, дунёда нимаики яхши нарса бўлса, ҳеч қачон урфдан қолмайди, — деди оғайним. — Интернет билан китоб-дафтарнинг фарқи бор. қолаверса, ҳали ҳаммада интернет кўриш имконияти йўқ. Бўлганида ҳам, унинг йўриғи бошқа, китобга нима етсин. Қўлинг билан ушлаб, ўқисанг, тамом бошқача-да... Яхши жойини қайта-қайта ўқийсан. Шундай. Қўй бу гапларни.... Қани, тўртта гурунг қилайлик. Аслида гурунгдан зўри йўқ. Шошма, телевизорингни ўчир. Гапни гапга қўшмайди... Мана, ман телевизорингни гурунгни бузади деб, бировга совға қилиб юбордим. Шундан бери, уйқум яхши. Хотиним аввалига хафа бўлиб юрди. Энди эса, тўғри қилган экансиз, вақтни кўп олар экан, дейди.

— Балки, радионг ҳам йўқдир, — дейман.

— Радиом бор... радио зўр нарса. Ишингни бажаратуриб ҳам эшитаверасан. Гурунг ҳам кетаверади. Ўзбек учун суҳбат, гурунг эскирмаган. Бу катта мактаб. Бу бир ўзига хос театр, ҳаётий театр. У табиий ўтказилади. Айниқса, қишлоқларда...

Рост, қишлоқларда театр ҳам, кино ҳам, саёҳат ҳам — барининг ўрнини ана шу суҳбат — гурунг босади. Бу гурунг бобо-момоларимиздан мерос. Илгарилари Ипак йўли бўйлаб узоқ элларга кетган аждодларимизнинг топган энг катта бойлиги — шу гурунг бўлган. Улар сафардан қайтганларидан сўнг, қавму-қариндошларига бошдан кечирганларини ҳикоя қилиб берганлар. Уларнинг тасаввурларини бойитишган. Ҳозир ҳам бу анъана бор. Аммо мавзу доираси тор, биқик бўлганлиги учун, бу суҳбат-гурунглр

ҳамиша ҳам мароқли кечавермайди. Сабаби эса, дунёвий суҳбатларнинг камлиги. Халқ эса ҳамиша бошқа мамлакат, бошқа эллар, бошқа одамлар, уларнинг савдо-сотиғи, расм-русуми, яшаш тарзи, турли урф-одатлари ҳақида билгиси келади.

Оғайним ўйга толганимни кўриб:

– Ошна, гапиришга эринсанг, бошқа пайт келай. Аммо, гурунг берсанг, чўғи билан бўлсин. Одамлар топиб айтишган: еганинг ўзингники, кўрганларингдан гапир, дейдилар.

– Йўқ, мен еганларимни ҳам гапириб бераман, – дейман жиддий туриб.

– Тўғри қиласан, еган-ичганининг маънисини чақиб олсанг, яхши-да, – дейди оғайним гапимни маъқуллаб.

Оғайним йўлхалтасидан мен яхши кўрадиган, тегирмонда тортилиб, ундан тандирда ёпилган нимқора нонни олиб, олдимга қўйди. Жайдари қизил бугдойдан қилинган бу нонни кўриб, суҳбатга хамиртуруш, туртки топилганлигидан суюниб кетдим.

– Хўш.. бошладикми?.. Мана, мен Америкада еб-ичганимдан гапираман.

– Ие, бўмасам-чи. Шуниси қизиқ-да.

Оғайнимни ҳамма нарса қизиқтиради: бозор-ўчар, урф-одат, тижорат, еб-ичишлар...

Мен эса ўзим учун, ҳеч бўлмаганда болаларимга сўзлаб бериш мақсадида кўрган-биланлариму эшитганларимни ёзиб қўйган дафтаримни оламан. Аммо, уни варақлаб гапириш менга малол келди.

Америка ҳақидаги суҳбатни нондан бошладим. Оғайнимга қишлоқдан келтирилган мана шундай ноннинг уни Америкада оқ унниқига нисбатан баҳоси икки-икки ярим баробар юқори туришини айтганимда, у гангиб қолди.

– Америкада шу жайдари ун бор эканми?

– Албатта. Бу унни Жанубий Америкадан, Аргентинаданми-ей, олиб келишаркан.

Ана шу тариқа, нон баҳонасида унга эсимда қолганларни айта бошладим.

Нью-Йоркнинг супермаркетларида ўзим кўрган ва дафтаримга ёзиб олган нархларни ўқидим: 1 кило сули уни 6 доллар, 1 кг жавдар уни (қора ун) 6–7 доллар, 1 кг оқ ун 2 доллар, 1 кг арпа уни 6 доллар, қизил бугдой уни ҳам 7–8 доллар туради. Жавдар, сули ва оқ ун ҳамда кепаги қўшиб тайёрланган нон энг қиммат, 500 грамми 3,5 доллар. Оқ ундан тайёрланган ноннинг 500 грами – 2 доллар, қизил бугдой нони, вазни 500 грамм – 4,5 доллар туради.

Бу нархлар ўзгариб туриши мумкин. Нью-йоркликларнинг бозори-ўчари қуйидагича: 1 кг қўй гўшти – 4 доллар, 1 кг балиқ, энг арзони – 7 доллар, қиммати – 12–15 доллар, 1кг мол гўшти – 4 доллар, 1 кг бузоқ гўшти – 7 доллар, 1 кг чўчка гўшти – 5 доллар, 1 кг товуқ (оёғи) – 1 доллар. 2 кг келадиган товуқ – 5 доллар.

Нью-Йоркдаги танишларим бу нархлар аввало маҳсулотларнинг дармондориларга қанчалик бой ва экологик тозалигига қараб белгиланишини ҳам айтишди. Гормонлар билан боқилган Америка товуқлари энг арзон ҳисобланади.

– Шунинг учун бизда ҳов қайси бир йиллари Америка товуғи келтириб сотишган экан-да. Ҳукумат шундай маҳсулотларга чек қўйиб тўғри қилаяпти, дейди оғайним. – Ўзимизнинг хонаки товуқлар улардан яхши денг.

Хуллас, оғайнимнинг саволларига жавоб бериб бўлган эдимки, энди у мени саяҳатимни бир бошдан айтиб беришга ундади.

Мен Америкага биринчи марта 1998 йилнинг баҳор ойида учган эдим. Тошкент – Франкфурт – Бостон – Вашингтон маршрути бўйича ва орқага қайтиш билети нархи – 4060 долларни ташкил этди. Иккинчи марта эса «Ўзбекистон ҳаво йўллари» авиакомпаниясига қарашли самолётда учдим, Тошкент – Амстердам – Нью-Йорк – Вашингтон ва орқага қайтиш билети нархи – 2120 доллар. Деярли аввалгига кўра икки марта арзон. Суҳбатнинг бошидаёқ айтиб қўяй, бу сафар харажатлари Вашингтон – “Таймс” фонди ҳисобидан қопланди.

Америкада бўлиб ўтган Осиё ёзувчилари анжуманида Хуршид Даврон ик-каламиз иштирок этдик. Қозоғистондан — 8 киши, Туркменистондан — 6 киши, Тожикистондан — 5 киши, Қирғизистондан — 6 киши, Россиядан — 20 га яқин ёзувчи ва шоирлар қатнашди.

Анжуман Вашингтон шаҳрининг «Омни» меҳмонхонасида ўтди. У инглиз, испан, француз, хитой, рус тилларида олиб борилди. Осиё ёзувчилари билан бир қаторда Европа ва Америка ёзувчилари, олимлари меҳмон сифатида қатнашишди. Кўпгина Нобель мукофоти совриндорлари XX асрда рўй берган фожиалар таҳлили, XXI асрда Осиё мамлакатлари адабиёти истиқболлари ҳақида гапиришди. Маърузачилар асосан, 2-3 ой аввал махсус белгилаб қўйилар экан. Рус тилида маъруза қилмоқчи бўлсангиз, унинг инглиз тилида таржимаси шарт. Марказий Осиёдан фақат 3 киши сўзга чиқди. Қозоқ адиби, «Қон ва тер» трилогиясининг муаллифи Абдужемил Нурпеисовнинг чиқиши иштирокчилар баҳсига сабаб бўлди. У турли республикаларда яшаётган адабиёт аҳлининг собиқ тузум тарқалиб кетгандан кейинги иқтисодий аҳволини таҳлил этди, адабиёт истиқболи қандай бўлиши кераклиги ҳақида атрофлича гапирди.

Мен анжуман ҳақида батафсил тўхталмайман. Шарқ адабиёти ва ғарб адабиёти ўртасидаги муштарақликлар, мумтоз анъаналар билан бир қаторда экология, дин, оила ҳақида жиддий суҳбатлар бўлди. Америка олимларининг қайд этишича, мусулмон оилаларидаги барқарорлик бошқа диндагиларга нисбатан бир неча бор юқори экан. Америкада 18 ёшга кирган йигит-қиз мустақил яшашлари учун ота-она уйдан чиқариб юборилиши анъанага айланган. Натижада ҳали турмушнинг паст-баландини билмаган ёшлар ҳар хил тоифадаги нопок одамлар таъсирига тушиб қолиши, иқтисодий қарамлик туфайли танглик ҳолатига келган ёшлар ҳаётидаги фожиалар ҳақида сўз борди.

Анжуман кунлари биз вақт топиб, Ўзбекистоннинг Америкадаги элчихонасига қўнғироқ қилдик. Элчихонамиз Вашингтон марказида жойлашган, қадимий, гўзал, беш қаватли бинода экан. Авваллари бу ер Канада элчихонасига мансуб бўлган. Бино ичида ўзбекистонлик бир гуруҳ ганчвор, ўймакор усталар ишлашаётганлигининг устидан чиқдик. Элчимиз А. Сафоев билан бирпас суҳбат қурдик. У киши гап орасида “Вақт топсаларинг, Нью-Йоркка боринглар, эртага Илёс Маллаевнинг ўзбекча шеърий китоби тақдимномаси бўлади,” — деб қолди.

Ўша куни кечаси элчихонамизнинг маданият соҳаси мутасаддиси Исмаилов деган йигит “Линкольн” машинасида, ёнида 7-синфда ўқийдиган ўғли билан келиб, бизни Вашингтонни томоша қилишга таклиф этди. Биз кундузи Капитолийни, Оқ уйни, Космонавтика музейини ва шаҳар хиёбонларини томоша қилган эдик. Космонавтика музейи катта таассурот қолдирди. Унда биринчи дирижаблдан тортиб, то ойдан келтирилган қора тошгача қўйилган. Кириш бепул. У Америкадаги барча мактаб ўқувчиларининг севимли маскани ҳисобланади.

— Вашингтон кечаси бошқача, — дейди ҳамроҳимиз. — Келинглари, яхшиси, Виржинияга бориб, Пентагон биносини томоша қиламиз. У дунёдаги энг узун бино.

Биз эртаси куни “Вашингтон таймс” рўзномаси таҳририятида бўлдик. У Вашингтон шаҳри чеккасида, улкан бир бинода жойлашган. Унинг кенг, баланд залига кирганимизда, юзлаб ходимлар иш столида ишлашаётганини кўрдик. Ҳар бир ходим ёнида телефон, маълумотнома ва қомус, шахсий компьютер. Ҳар ким ўз иши билан банд. Мен айримларининг ёнига бориб, таржимон ёрдамида ўзимни қизиқтирган саволларни бердим. Бу ерда фақат бош муҳаррир ва рассом-дизайн, бош муҳаррир ўринбосарига алоҳида хона ажратилган. Рўзнома 80-90 саҳифада, инглиз тилидан ташқари, айрим мамлакатларда испан, француз тилларида ҳам чоп этиларкан. Мен икки суҳбатдошимнинг ҳам Ўзбекистонни билмаслигини эшитиб ҳайрон қолдим. Албатта, улар Россияни, собиқ СССРни билишади. Саёҳатим давомида бундай ҳолатларга бир неча бор дуч келдим. Мен ўшанда Ўзбекистон номи беш-ўн йиллардан сўнг дунёга доврүк соладиган юрт бўлишини, аммо бунинг учун ҳали қўп ер тўқишимиз зарурлигини ҳис қилдим. (Америкага кейинги гал борганимда, бу нарса амалга ошган-

лигини, Ватанимиз номини айтишим билан америкаликлар Самарқанд, Бухоро, Тошкентни эслашлари менга хузур бағишлади.)

Вашингтон дўконларини, супермаркетларини айланиб юрдик. “Сентер” деб аталган метро ёнидаги улкан бир супермаркетда узум майизини солсанг, иккинчи томонидан қанд қилиб чиқарадиган ярим метр келадиган кичик электр аппаратни, ун, сув, туз солиб қўйсангиз, турли шаклда нон пишириб берадиган, бир оилага мўлжалланган электр тандирни кўриб, ҳавасим келди. Қўли қора меҳнатдан бўшамайдиганларга жуда қўл келаркан, деб ўйладим.

Анжумандан сўнг, Хуршид Даврон Тошкентга, мен эса Нью-Йоркка борадиган бўлдик. У ерда яшайдиган танишларим сафаримдан телефон орқали хабар топгач, тезда йўқлаб келишди. Ҳайрон бўлдим. “Тўғри, Вашингтонда отеллар жуда кўп, — дейди Камол. — Мен отель маъмурига қўнгироқ қилиб, унинг манзилини факс орқали Нью-Йоркка жўнатишини сўрадим. Факсда кўрсатилган манзил бўйича тез топиб келдим.”

Биз ўша куни Вашингтон ёнидан оқадиган Потомак дарёсини, Вьетнам ва Корея урушида ҳалок бўлган америкалик аскарлар хогирасига ўрнатилган ёдгорлик лавҳаларини, генерал Жефферсон ва генерал Ли ёдгорлик қадамжоларини томоша қилдик. Сўнг Вашингтоннинг сергавжум кўчаларидан бири — Эма атрофидаги бир қаҳвахонага кирдик. Бу ерда ота-бобоси қашқадарёлик, ўзи Афғонистонда туғилиб, кейинчалик Америкага бориб қолган Усмон деган йигит ишлар экан. Қаҳвахонаси икки қаватли, қирқ кишига мўлжалланган. Иккинчи қаватида ва йўлакларда Қашқадарё, Сурхондарё халқ амалий санъатига оид хуржун, ишлик, гилам, сўзана, палаклар осилган. Биринчи қаватда уч-тўрт хўранда тамадди қилиб ўтирарди. Ош, манги, чучвара, қабоб, шўрва қилишар экан. Усмон ва хотини иккаласи ишлашади. Бинони ижарага олишган, Виржинияда, Вашингтондан 20–30 чақирим нарида туришаркан. Ўзбекчани тоза гапиришади.

— Одам кам-ку, харажатларингиз қопланадими? — деб сўрадим Усмондан.

— Америкаликларнинг кўпи уйда овқатланишмайди, — дейди Усмон. — Ошхонамизда оқшомда одам кўп бўлади. Албатта, фойда қилмасак, ишлаб нима қиламиз.

Усмон билан савдо-сотик, обу ҳаво, нархи наво ҳақида бирпас гаплашиб, сўнг хайрлашиб, Нью-Йоркка равона бўлдик.

“Тойота” машинаси текис, ниҳоятда кўркам йўлдан елиб кетди.

Вашингтон — Парквей катта йўли, яъни 95-шимол йўлига чиқдик. Ҳар бир штатнинг маълум бир ерларида йўл ҳақи сифатида икки, уч, тўрт доллар берилди. Голланд туннелидан ўтганда, тўрт доллар тўладик. Бу туннель Ҳадсон (русча Гудзон) денгиз тагидан ўтган. Кейин Нью-Йоркнинг асосий шаҳарчаси — Манхэттенга келдик. Истривер (шарқий дарё) устидан Вильямс кўприги орқали ўтиб, Бруклин — Квинз, сўнг Лонг Айленд тезюарар йўлига чиқдик. Булар Нью-Йорк шаҳрининг туманлари. Утопия парки ёнидан ўтиб, Хэнли кўчаси бўйлаб юрдик ва ниҳоят, Эйва плэйс (калта кўча)даги уч қаватли уйга келдик. Камол шу ерда яшайди. Маҳалла номи Жамайка деб аталади. Бу жойда кўпроқ икки-уч қаватли уйлар бўлиб, асосан яҳудийлар, қора танлилар, испанлар яшашади. Камолнинг уйи яқинида 12-синфгача ўқийдиган мактаб, сал нарида Сэйнт Жонс ҳуқуқ Университети жойлашган. Танишимизнинг биринчи қаватдаги қўшниси — эру хотин ўша университетда дарс беришаркан. Асли инглиз бўлган бу қўшнилар билан салом-алиқдан нари ўтишмас экан. Негаки, Америкада бемалол гап сотиб юришга вақт етмайди. Ҳамма ўз иши билан овора. Қолаверса, бу ерда ҳар ким билан муомала қилинаверилмайди. Ҳар бир кишининг ўз давраси, қизиққан клублари, танлаган йўналиши бор.

Америкада ўқитувчиларнинг маошлари билан қизиқаман.

— Биласизми, ўқитувчининг маоши катта бўлган мамлакатда тараққиёт қанча равнақ топади. Эсимда, Афғонистонда энг абгор одам — муаллим ҳисобланар эди. Чунки улар энг кам маош олишади. Америкада ўқитувчилар иш тажрибасига қараб, катта-катта маош олишади, — дейди Камол.

Нью-Йоркда шаҳар кезувчи сайёҳ учун яхши бир қулайлик бор. Бу шаҳар топонимикасида кўринади. Яъни мўлжални осон олишга йўналтирилган ном-

лар: Шимол йўли, Жануб йўли, Шарқ, Фарб ёки Шарқий Дарё, Шарқий қирғоқ. Қўчалар эса аниқ, рақамлар билан белгиланган.

Нью-Йоркда об-ҳаво жуда оғир, 60–70 фоиз намлик рутубат борлиги учун одам оғирроқ нафас олади, кўпроқ ухлайди. Баҳор фаслида эса ҳаво бирқадар енгилроқ. Сафаримиз апрелнинг охирига тўғри келди. Шаҳардаги ҳамма дарахтлар гуллаган, ҳаммаёқ чаманзор, ям-яшил. Бундан ташқари, рутубат кўплиги учун айрим дарахтларнинг барглари ҳар доим яшил либосда бўлади.

Эрталаб дунёнинг доврўқли жойларидан бири – Метрополитен музейига бордик. Кириши бепул, лекин хайрия бериш савобталаб иш ҳисобланади.. Одамлар музейга кириш учун турнақатор бўлиб туришибди. Худда наҳор ошига келгандек. Бу ерда турган одамларнинг кўринишию либосларида музей ичидаги рангтасвир асарларида ишлатилган рангларнинг бари бор деб ўйлайсиз. Фундаментализм услубида қурилган бу маҳобатли бинога кирганимизда, бўлимлари, экспозициялари шу қадар кўп эканки, қайси бирига киришни ҳам билмай қолдик. Кимнингдир ортидан эргашиб, юрган эдик, Хитой, Миср, Юнонистон каби давлатларнинг қадимги санъат намуналари намойиш этиладиган залларига дуч келдик. Фиръавнларнинг мўмиёланган жасадлари, оссурийлар, ниқоблар, ҳайкаллар, уй ва уруш анжомлари тартиб билан намойиш этилган.

Ислом санъати бўлимига кирдик. Бу ерда туркман гиламларини, ўзбек сўзанагарини томоша қилдик. “Эрон гиламлари деб ёзилган-ку” десам, “Эрондаги Мозандаронда жуда кўп туркманлар истиқомат қилади. Шу боис туркман гиламларини Эрон ёки Форс гиламлари деб юборишган”, деб тушунтирди Камол.

Ўша кунни афсуски, қўлёзма китоб санъати бўлимига кира олмадик. Бу ерда миниатюралар расомимиз Шомаҳмуд Муҳаммаджоновнинг нафис зийнатланган миниатюралар мураққаси бор деб эшитган эдим. У менга Метрополитен музейида миниатюра санъати бўлими ходимаси Мария Светоховская билан биргаликда икки ойдан ортиқ амалий ишлар олиб борганлигини айтган эди. Бу аёл ўрта Осиё ва Шарқ миниатюралари бўйича мутахассис, Темурийлар даври ва Камолиддин Бехзод ҳақида кўплаб рисоалар ёзган. “Музейда бундай сирсиноат кўп”, – деганди Шомаҳмуд. Мен ўшанда аслида музейга киришдан олдин аниқ бир режа тузиш кераклигини ҳис қилдим. Ахир, танлаб кўрмасанг, ундаги экспонатларни бир ойда ҳам кўриб улгуролмайсан.

Музейда ўзим яхши кўрадиган расом Поль Гоген суратларини кўриб қолдим. “Мева тераётган гаитилик аёллар” деган асари ёнида суратга тушдим. Бир пайтлар бу расом ҳақида “Санъат” журналида мақола ёзган эдим. Европа расомларининг, хусусан, Ван Гог, Поль Сезаннларнинг энг зўр асарларини ҳам шу залда кўрдим.

Ван Гогнинг “Сарв дарахтлари”, “Арлезианка” (“Жину хоним портрети”), Поль Гогеннинг “Аве Мария” ҳамда Таити ва Гаити даврига оид туркум асарларини завқланиб томоша қилдим.

Бу расомлар ўзларининг кўп асарларини 1912 йилда Мюнхенда бўлиб ўтган мусулмон расомлари кўргазмасидан, хусусан, Камолиддин Бехзод, Султон Али, Мир Саид Али қабиларнинг илиқ рангларда ишланган асарларидан илҳомланиб чизишган. Музейда француз расомни Камил Коро асарларини ҳам кўришни ният қилган эдим. Коронинг йирик ҳажмли асарларини кўриб ҳайратга тушдим. Расом ҳақида нашр этилган альбомлар орқали у кичик ҳажмли асарлар яратган, деган янглиш тасаввурда эканман.

Метрополитен музейини тарқ этар эканман, унинг бисотидан яна баҳраманд бўлиш учун қайта келишни ният қилдим. Айни пайтда ён дафтаримга ушбу маълумотларни қайд қилиб қўйдим: Музей 1870 йилда америкалик бир гуруҳ бизнесмен ва санъат ҳомийлари томонидан ташкил этилган. Ҳомийлар асосан йирик саноатчилар ва бадавлат сармоядорлар бўлишган (Масалан, Ж.П. Морган, Горас Хэвмейер ва унинг Луиза).

Музей 1872 йилда биринчи кўргазмасини очган экан. Жон Тейлор Жонсон – музейнинг биринчи президенти. Жорж Палмер Путнэм – ижрочи директори бўлган. Музейнинг ҳозирги биноси америкалик меъморлар Калверт Во ва Жейкоб Молд томонидан лойиҳалаштирилиб, 1880 йилда музейга айлантирилган.

Музей асосан учта хусусий коллекция ҳисобида шаклланган — 174 Европа рангасвир асари, уларнинг орасида Франс Халс, Ван Дейк, Тьеполо ва Никола Пуссен асарлари ҳам бор. Музей сармоядор Жон Кенсетт вафотидан сўнг, унинг шахсий коллекциясидан олиб келинган 38 та полотно билан янада бойиди. Бу музей фақатгина XX асрга келиб, дунёга танилди. 1907 йилда музейга Огюст Ренуар асари келтирилди. Шундан буён Метрополитен ўзининг импрессионизм ва постимпрессионизм асарлари коллекцияси билан мунтазам тўлдирилиб, бойиб борди. 1979 йилда музей Вермеер қаламига мансуб 40 полотнога эга бўлди. Миср санъати тўпламлари дунёдаги барча коллекциялардан мукамалроқ эканлигини айтсак, унинг мавқеи қандай мақомда эканлиги маълум бўлади.

Бугун икки миллиондан ортиқ санъат асарлари музейнинг доимий коллекциясидан ўрин олган. Метрополитенда турли йўналишдаги кўплаб коллекциялар бор.

Музей ҳар йили янги сотиб олинган асарлар рўйхатини ўз ичига олган “Йиллик ҳисобот” нашрини чоп этади. Мен музей фойесидан рангли суратларга бой, календарь тарзида тез-тез нашр этиладиган, бепул тарқаталадиган “Метрополитен музейи санъат бюлетини”нинг турли нашрларидан олдим.

Нью-Йоркдаги энг яхши жойлардан бири — Марказий истироҳат боғи. У Манхэттенда, Мадисон авенюда жойлашган бўлиб, шаҳардаги энг катта яшил манзарали боғ ҳисобланади. Бу ерга келганимизда, гўзал бир табиат манзарасига бой маскан кўз ўнгимизда намоён бўлди: табиий ям-яшил тепаликларда ёш-яланглар ётиб олиб, кўёшда тобланишарди, суви лиммо-лим кўлда ранго-ранг оққушлар сузиб юрар, қаердандир қурбақаларнинг симфонияси эшитиларди, каттагина чекка қумлик сайҳонда ёши улугроқ икки ҳабаш киши қулоғига ниманидир тиқиб олиб, рақсга тушар, уларнинг ёнларида копток, бадминтон ўйнаётганларни кўриш мумкин эди, кенг йўлакда майкачан, шортикларда чопиб юрган ёшу қарилар кўп, майдон бўйлаб кетаётган қадимий соябонли араваларда болалар, қариялар ўтириб, атрофни томоша қилишарди.

Бу ердан чиқиб, Манхэттен хиёбонидаги 14-кўчада жойлашган катта бозорга бурилдик. Бу бозор кўпинча чоршанба ва шанба кунлари бўлиб ўтаркан. Жуда кўркам ва гавжум бу бозор шаҳар ўртасида жойлашган. Расталар, дўконлар кўп, ранго-ранг. Бу ерга мамлакатнинг турли бурчагидан одамлар келишади, томоша қилишади, савдолашиб кетишади. Бу ерга машҳур кино ва спорт юлдузлари ҳам бозорлик қилгани келишаркан. Чунки, бу ерга ҳар хил штат ва шаҳарлардан энг юқори сифатли мева ҳамда сабзавотлар олиб келинади. Бундан ташқари, кўлда тайёрланган хунармандлик ва амалий санъат намуналари, айниқса, америкалик ҳиндуларнинг харидоргир буюмлари ва маҳсулотлари кўрғазма қилиб сотилади.

Биз у ердан чиқиб, Бруклин, Харлем томонга ўтиб кетдик. “Нью-Йоркда ҳамма маҳалла ва жойлар бир хил сариштали эмас, — дейди Камол. — Бу ерда хароба жойлар ва эски мавзелар (кварталлар) жойлашган, асосан, қоратанлилар яшашади”. Менга айтишларича, худди шу ерда кўп жинойт содир бўларкан. Айниқса, нашавандлик, ўғрилик, талончилик...

Мен америкаликларнинг қай тарзда дам олишлари билан қизиқаман.

— Дам олиш учун кўпроқ бирор бир табиат қўйнига бориш режалаштирилади. Бу ердаги ўзбеклар кўпроқ бир-бириникига меҳмонга боришни яхши кўришади, — дейди Шафиқа. — Афғонистон орқали келган туркистонликлар, Канаданинг Торонто шаҳрида ҳам яшайди. Торонто шаҳри Нью-Йоркнинг шимолий ғарбида жойлашган. У ерда танишимиз Наим ва хотини Салво яшайди. Торонто Нью-Йоркка қараганда тинчроқ, тозароқ шаҳар. Нью-Йоркдагидай гавжум эмас. Салво бир куни бизларни синглисининг тўйига чақирди. Тўй базми отелда чиройли ва замонавий, айни пайтда афғонча бўлиб ўтди. Шу ерда қизиқ бир гап эшитдик. Афғон уруши пайтида паноҳ излаб, Торонтога келиб қолган бир ўзбек кўчада қолгани учун ҳам канадалик уйли-жойли, бой аёлга уйланади. У аввалига намоз ўқишини, динини хотинидан яширади. Аёл бир куни қараса, эри оят ўқиб, намоз

амалини бажараяпти. Намоз нималигини билмаган аёл “Эрим ақлдан озибди” деб полицияни чақирган экан.

– Америкада мусулмонлар ҳаётига бошқалар қандай қарайди, – деб сўрайман Шафиқадан.

– Бу ерда бировнинг бировга иши йўқ. Аммо, инглиз ёзувчиларининг китобларида негадир мусулмон ҳаёти қўрқинчли тасвирланади. Яқинда инглиз тилида “Фуаднинг ҳаёти” деган китобни ўқиган эдим. Унда араб қизи Фуаднинг аянчли ҳаёти, ўз оиласидан ажралиб, бошқа мамлакатга қандай қилиб қўчиб кетиши ва у ерда ўз бахтини топиши ҳақида ёзилган. Ироқнинг кичкина бир қишлоғида яшаган бу ёш қизнинг аянчли ҳаёти одамни сескантириб юборади, – дейди Шафиқа.

Американинг катта шаҳарларида автобуслар деярли кам, чунки ҳамма ўз машинасида юради. Биз Манхэттенда қайсидир бир метро бекатига бориш учун кичик автобусга чиқдик. Ўзингиз автоматга пул ташлаб, чипта оласиз. Бу ерда ҳеч қандай имтиёз йўқ, ҳамма чипта олиши шарт. Фақат нафақахўрларга эллик фоиз чегирма бор. Осмонўпар уйлар оралаб, метро бекатига келдик.

Нью-Йоркнинг қоқ марказидаги метро бекатига тушиб, бироз ажабланиб турдим... Мен бу ерни метро эмас, Тошкентдаги поездлар жўнаб кетадиган кўп тармоқли темир йўл вокзалига ўхшатдим. 1902 йилда қурилган бу метро ростини айтганда, кўзимга анчайин хароб кўринди. Эски вагонларнинг бирига кирдик. Вагон ичида кўпроқ йирик, гавдали, семиз негр аёллари дуч келдик. Улар орасидан бошига сомбреро кийган бир давангир семиз негр чиқиб келди, олдимиздан хиргойи қилганича ўтиб тўхтади. Кўшигини тугатиб, шляпасини тутиб, чой-чақага ишора қилди. Менга айтишларича, аждоди қул қилиниб, Америкага келтирилганларнинг бугунги авлоди ишлаб кун кўришдан кўра, давлат нафақасини олиб еб ётишни хуш кўришар экан. “Биз ишламаймиз, Америка учун ажодларимиз қул бўлиб ортигидан ҳам кўп ишлаб қўйишган”, – дейишаркан. Давлат томонидан бериладиган нафақа уларнинг фақатгина еб-ичишига етади, майшат қилишга эса пул керак, шу боис, улар мана шундай усулда садақа сўраб юришади. Мабодо, унга ҳеч қандай сабабсиз пул берсангиз, улар даргазаб бўлишади, ҳамиятига теккан ҳисобланасиз. “Биз тиланчи эмасмиз”, деб сизнинг ёқангиздан олиши турган гап.

1980 йилларда америкалик архитектор Франк Ллойд Райт, япониялик архитектор Кензо Тангиларнинг Америка шаҳарларида қурган ажойиб биноларини китобларда кўриб, улар ҳақида “Ўзбекистон санъати” журнали учун мақолалар ёзган эдим. Ҳаҳон архитектураси юлдузлари ҳисобланган бу меъморлар авангард изланишлари билан машҳур. Айниқса, Франк Ллойд Райтнинг Пенсильванияда 1937 йилда қурган “Фоллингуотер” деб аталган шаҳар ташқарисидаги дала уйи мени мафтун этган эди. Бу меъморнинг асосий мақсади – инсон яшайдиган уй ёки маконнинг табиат билан уйғунлигига эришишга қаратилган эди. Бу гоё “Фоллингуотер” лойиҳасида қоялар устига қурилган уй тимсолида табиатга путур етказмаслик йўлидаги изланиш намунаси сифатида машҳур бўлди. Бу ақида Америка меъморлари ижодига қаттиқ таъсир қилди. Натижада бир қатор шу тамойилга яқин бинолар пайдо бўлди. Масалан, Скидмор, Оуингс ва Меррил “Чейс-Манхэттен” банк биноси, Людвиг Мис ван дер Роэ “Сигром” биноси ва ҳоказо.

Хуллас, набобот оламидан нусха олган улуғ меъмор Райтнинг ажойиб бинолари, уларнинг шаклу шамойиллари мени ниҳоятда қизиқтирганди. Америкада қад кўтарган бундай бинолар болалигимда ўқиган ҳиндулар ҳақидаги эртакларни эслатган эди. Бундай олганда, ана шу каби янги маълумотлар туфайли Америка ҳақидаги кўнгилни ғаш қилувчи таассуротларга дарз кетган эди. Негаки, унгача ҳамisha кишида фақат гашлик уйғотувчи асарларни ўқиган эдим. Хусусан, Максим Горькийнинг “Сариқ иблис шаҳри”, Владимир Маяковскийнинг “Мен кашф этган Америка?” очерклари ёки Марк Твеннинг “Геклберри Финнинг бошидан кечирганлари”, Бичер Стоунинг “Том тоғанинг кулбаси” каби романлари. Уларни барча қатори мактабда юрган кезларимда ўқиганман. Дунё қизиқ-да, “Том тоғанинг кулбаси” романи муаллифининг аёл киши

эканлигини университетда билганман. Талабалик пайтимда, Американинг энг машхур ёзувчилари – Эрнест Хемингуэй, Жон Стейнбек, Эмилия Эдисон, Томас Вульф, Жек Лондонларнинг асарлари менда Америка халқига нисбатан катта ҳурмат ва эҳтиром уйғотган бўлса-да, тузумга нисбатан қандайдир нафрат шаклланган эди. Бу орада Азиз Абдураззоқ таржимасида Лонгфеллонинг “Гаявата ҳақида қўшиқ” достонини, Уольт Уитменнинг шеърий тўпламларини ўқиган эдим. Жером Селинжер ва О’ Генрининг ҳикоялар тўплами ҳам жуда катта таассурот уйғотган эди.

Жек Лондоннинг “Мартин Иден” романи, “Ҳаётга муҳаббат”, “Киш ҳақида қисса”ларини ўзбек тилида мактабда қайта-қайта ўқиганмиз. Ўша кезларда америкалик коммунист ёзувчи Жон Риднинг Октябрь тўнтаришини мадҳ этиб ёзган “Дунёни титратган ўн кун” асари оммалашган эди... Ёзувчи 1920 йилда тиф билан оғриб вафот этган, Москвада Кремл деворига дафн этилган. Университетда ўқиган йилларимизда америкалик Анжела Дэвис деган коммунист аёлнинг номи машхур эди.

Хуллас, мактабдан буён Америка адабиётининг муҳлисига айланган эдим. Очиғи, битта мамлакатдан бир қанча Нобель мукофоти совриндорлари: Синклер Льюис, Юджин О’Нил, Пёрл Бак, Уильям Фолкнер, Эрнест Хемингуэй, Жон Стейнбеклар чиққанлиги мени ҳайратга солган. Тўғри, уларнинг ижоди менга бирдай ёққан эмас. Шунга қарамай, Америка адабиётига оид қўлимга нимаики тушса, ўқишдан чарчамасдим. Гарчи фантастикага қизиқмасам-да, Айзек Азимов (фамилияси ўзбекча оҳангга мослиги мен учун янада қизиқ эди), Рэй Брэдбери асарлари маъқул бўлган эди. Детективларга тобим бўлмаса-да, Стивен Кингнинг “Жағлар” романи ўзига ром этган эди.

Сўнгги йилларда эса мени ҳиндулар деб аталмиш эл тарихи қизиқтириб қўйди. Қайси бир йили “Жаҳон адабиёти” журналида татар олими Каримуллиннинг асарини ўқиб қолдим¹. Унда ҳиндуларнинг тили туркий тил билан таққосланганди. Бундан келиб чиққан муаллиф хулосаси қизиқишни янада орттирди. Уларнинг тили, антропологик хусусиятлари туркий қабилаларга ўхшашлиги мени ҳайратга солди. Туркий халқлар эртақларида борса-келмасга бориладиган йўл тез-тез тилга олинади. Балки, бу сўз Сибирь томонлардан қачонлардир Америка қитъасига ўтиб кетган туркий уруғлар йўлига ишорадир? Ҳозирги ҳиндулар эса ўша, борса-келмасга жўнаб кетганларнинг авлодлари бўлса, не ажаб?!

1970 йилларда рассом Саъдулла Абдуллаев менга Эрнест Сетон Томпсоннинг жониворлар ҳақидаги мароқли китобини совға қилган эди. Кейинчалик бу ёзувчининг асарларини Гавҳар Норматова таржима қилди. Кейинчалик бу муаллифни Тоғай Мурод ҳам таржима қилиб, китоб ҳолида чиқарди. Ўша китобни ўқиганимда, Америка ҳиндуларига, табиатига, ҳайвонот дунёсига катта қизиқиш уйғотган эди. Мирёқуб Қобилов деган дўстимиз бу китобни ўқиб, ҳиндулар каби чодир тикиб, бизни унга таклиф этган эди. Ҳиндуларга тили жиҳатидан яқин яна бир қабила – эскимослар ҳам мени қизиқтирган эди.

Мустақилликдан сўнг, Ўзбекистон–Америка маданий алоқалари йўлга қўйилди. Бадиий Академияда ўзбек – америка рассомлари ҳамкорлигида бадиий лойиҳа амалга оширилди. Аввал Ўзбекистонда, сўнг Америкада. Рассом Алишер Алиқулов менга шуларни ҳикоя қилган эди: “Биз беш ўзбек рассоми тўрт америкалик рассомни Ўзбекистонга таклиф этдик. Тошкентда Акмал Нур устахонасида биргаликда бир матода асар яратдик. Бу асар 1-Тошкент Биеннаlesi кўргазмасида намойиш этилди. Меҳмонлар турли хонадонларда яшашди, ўзбек оилалари билан танишишди, Бухоро ва Самарқанд шаҳарларини томоша қилишди. Шундан сўнг худди шу гуруҳ тажриба алмашиш учун Америкага борди. Вашингтондаги Университетнинг графика факультетига бўлди, устахонасида шу жанр бўйича янги усул ва методикада асарлар ижод қилдик. Уларни институтнинг дастгоҳлик бўйича махсус машинасида бир неча нусхада чоп этдик. Офорт, ксилография, гравюра ишлашнинг янги усуллари билан танишдик. Кейин бизга ҳомийлик қилган Жаҳон банкининг

¹ А.Каримуллин. Америка ҳиндулари ва қадимги турклар. Рисола (Ортиқбой Абдуллаев таржимаси). “Жаҳон адабиёти” журнали, 1998, 10-сон.

галереясида тўрт ўзбек рассоми кўргазмаси очилди. Вашингтонда йилнинг ҳар ойида, қайси бир кунда барча шахсий ва бошқа галереялар келишган ҳолда кўргазма очишаркан”.

Замонавий санъат марказида америкалик собиқ НАТО генерали Робертсон фотокўргазмаси бўлди. Тошкент Фотосуратлар уйида Американинг Калла институти томонидан тайёрланган замонавий америкалик график расомларнинг кўргазмаси бўлиб ўтди. Хуллас, бундай ўзаро алоқалар анча кучайиб бормоқда. Ўзбек расомларидан Америкага бориб, истиқомат қилаётганлар ҳам бор. Туркиядан Америкага кўчиб борган ўзбек рассоми Салима Уқийан билан Тошкентда танишган эдим. Уни Рўзи Чориев устахонасига фотожурналист Рустам Шагаев эргаштириб келган эди. Суҳбатимиз рангтасвир ҳақида бўлди. Салима китоб графикаси рассоми экан. Китобларга суратлар ишлайди. Америкада бу соҳада катта ном чиқармаган рассомнинг тирикчилиги қийин, деди у. Аммо бу соҳада чет элда яхши маълумот, таълим олиш учун кўп маблағ кераклигини таъкидлади. Шунда мен Ўзбекистонда қардош миллат вакиллари нима учун жон-жаҳди билан малакали таълим олиб, кейин хорижга кетишларини англагандай бўлдим. Ахир, бизда махсус тасвирий санъат мактаблари бепул, лицей, коллеж, институтларда истеъдоди бўлса бепул ёки хориждан анча арзон нархда таълим олиши мумкин-да.

Ўзбекистондан Америкага бориб қолганлар орасида Нью Йоркда кандакор-мисгар Омон Азизов, график рассом Гулбаҳор Ҳошимова, Хуршида Камол, ҳайкалтарош Жавлон Ёрмуҳамедов, Чикагода Фаррух Расулов ва бошқалар бор. Уларнинг ижоди қай тарзда эканлигини билмоқ ниятида айрим танишлардан суриштирдим, аммо, аниқ жавоб ололмадим.



Александр ТИТОВ

Адабиёт кераксиз бўлиб қоладими?

МУШУККА ҚАРАМАЙ ҚЎЙИШСА ЁВВОЙИЛАШАДИ

Адабиётни заволга элтувчи ташқи сабабларга тўхталиб ўтирмай, унинг “ўлимга олиб борувчи касаллиги”га доир ички аломатларни таҳлил қилиб кўрайлик. Зеро, у ҳақиқатан ҳам нимадан ва нима учун завол топмоқда? Ҳарқалай, бу уни унутишгани ва у (бир пайтлар “юксак” эди ахир!) ҳеч кимга керак бўлмай қолгани туфайли бўлмаса керак?

Бевосита халқ тилидан ўсиб чиққан санъат адабиётнинг асосий шакли (дастлабки санъат) сифатида тамомила парчаланиш жараёнини бошдан кечирмоқда. Ушбу мубҳам хасталик адабиётнинг ичида, унинг айрим идрок этиб бўлмайдиган (абзоларида) бир неча ўн йиллардан буён давом этиб келмоқда.

Ўзини ўраб турган маданий муҳит номақбул ва номатлуб бўлишига қарамай, чеккага суриб чиқарилган ҳозирги адабиёт ўз ҳолича на жамият, на маданиятнинг бошқа соҳаларига дахлсиз ҳолда яшамоқда.

Бироқ оғир хасталигига қарамасдан адабиёт нафас олмоқда, уни ўлмоқда дейишга тил бормайди. “Тўкин дастурхон”ларни эслатувчи “қалин” журналлар саҳифаларига матнлар, худо биледи, қай йўсинда кўчаяпти. Баъзан улардаги “маҳобатли” асарларни кўриб, беихтиёр: бу матнлар Интернетдан олиндимикин ёки таниш-билишлик туфайли рўёбга чиқмоқдамикин, деган ўйга борасан.

КАСАЛЛИКНИНГ САБАБИ ВА РИВОЖЛАНИШ ЖАРАЁНИ

Ҳаявийлик руҳи билан суғорилган адабиётнинг “бефойда”лиги ҳақидаги масала қайта қуриш бошланган даврда – адабиёт сиёсат қуроли сифатида “демократия ва инсон ҳуқуқлари”га йўл очаётган пайтда юзага чиқди.

Адабиёт социализм жадал ривожланган даврда ташқи таъсирга қаршилик кўрсатганча узлатларга чекиниб, “лирик пардалар” панасида жон сақлашга мажбур бўлган эди. Сиёсий холислик мавқеига кўтарилгач, лирика тузумнинг абадийлигига раҳна солувчи асарларни вужудга келтирди.

Ошкораликка, демократияга йўл очди ва... дафъатан жамият моҳиятини белгиловчи омил сифатидаги ўз қисматини йўқотди, керак бўлмай қолди.

Нима юз берди? Адабиёт азалдан бормиди ўзи?.. Ёки у таҳайюлнинг уч минг йил давомидаги мажҳул жунбуши натижасида вужудга келдимикин? Алал-оқибат унинг замини омонат, тимсоллари “телевидение салтанати”га қадар одамлар ўзига таскин бериб келган Бобил миноралари янглиғмикин?

Агар адабиёт чиндан ҳам мавжуд бўлса, нега инсон руҳининг ҳаётий муаммоларидан ўзини четга олди?

“ЎЛИМГА ОЛИБ БОРУВЧИ” ХАСТАЛИКМИ БУ?

Фарб адабиёти мудом “янгиликпарастлиги” туфайли заволга юз тутди. Давлат ижодкорларга халал бермади, зеро, бадий мазмунга ўзгача тус берган ва матндан гоёвий вазифани бутунлай улоқтирган Жойс, Кафка ва бошқалар сингари реалистик адабиётнинг “гўрковлари” дунёга келди. Улар адабиётни жарликнинг фикр зулмати қоплаган қарама-қарши томонига элтдилар.

Дунёвий гегелча идрок XX аср ўрталарида мулоҳазалар борасида ҳаракатдан тўхтади: айни чоғда у гайбни англашга интилиши туфайли ўзини боши берк кўчага киритиб, ҳаётдан кўнгли совиди. Жумладан, унга “камарбаста” инсоният ҳам руҳий инқирозга юз тутди.

Жамият, санъат майдони ўлароқ, турфа касбий гуруҳларга бўлиниб ўз аҳамиятини йўқотди, инсониятнинг вазифаси наф келтирадиган соҳаларга йўналтирилиб, тобора изчил тус олди: энди ҳеч кимга на космос, на коммунизм керак бўлмай қолди, юксак орзулар ҳеч кимни ўзига жалб этмай қўйди. Орзулар бўлмаган жойда адабиёт нима қилсин!

Қувватнинг сақланиш қонуни ҳамма соҳада, шу жумладан, адабиётда ҳам ўз ҳукмини юргизади. Баъзан ижод қуввати дафъатан мисли кўрилмаган даҳшатли шаклларга киради, зеро, бу Нитше ва Кафкада намоён бўлган, уларнинг башоратлари қудратли инъикосларда рўёбга чиққан эди.

“КЎҲНА” ҲАЁТСЕВАРЛИККА ЭРГАШИБ

Иккинчи жаҳон уруши халқлар юрагини юмшатди, 60-йилларда шеърият ўзининг ёрқин ёғдуси билан кўнгилларни яйратди. Урушдан кейинги адабиёт ҳали “мутлақ устувор” эди, бироқ кино уни сиқиб келарди.

У даврларда ҳатто жиддий нашрлар ҳам ўз саҳифаларида наср ва шеъриятга ўрин ажратарди. Адабиёт ўқувчиларнинг қонида бор эди, у газета санъатининг маънавий заминини ташкил қиларди, ёшлар ўз ҳаётини адабий қаҳрамонлар, жумладан, Павел Корчагин ҳаёти билан таққослар эдилар.

Бошланган қайта қуриш, кейин капитализмга сакраш адабиётни Россия фуқаросининг кундалик ҳаётидан сиқиб чиқарди. Одамларда турмуш ҳақида ўйлашга, мулоҳаза қилишга, қолаверса, эртанги кун ҳақида орзу қилишга вақт етишмай қолди, чунки ризқ-рўз топиш учун доимий равишда “югуриш” керак.

ҚАЧОНДИР ҚОРИННИ ТЎЙҒАЗГАН ЭДИ, ЛЕКИН ҲИМОЯ ҚИЛМАГАНДИ

Ҳали инқилоб тафти совиб улгурмасдан, Андрей Платонов санъат ва техника тараққиёти инсонга мадад беролмайди, деган хулосага келди. Платонов сўз санъати тузум учун ортиқчалик қилиб, ҳеч кимга кераксиз бўлиб қолаётганлигини олдиндан сезганди.

Фақат адабиётнинг синовдан ўтган ҳолати — фидойилиги — бу унинг 70—80-йилларда экология муаммоларини жасорат билан кўтариб чиққанида кўринди.

Шўролар замонида шартли равишда бўлса ҳам ёзувчиларга эътибор кўрсатилиб, пойтахт муаллифлари ва чекка жойлардан келган ижодкорлар учун шартли тенглик мавжуд эди. Ёзувчи Уюшмага аъзолик ҳужжати

билан Литфонддан ёрдам олиши, таҳририятларда стулларнинг бир четига бўлса-да ўтириши мумкин эди, уни баъзи муҳаррирлар ҳатто бир пиёла чой билан ҳам сийлашарди.

80-йилларда адабий ҳаёт ҳақидаги ширин хаёллар поёнига етди, сўллар, ўнгллар, ватанпарварлар ва либераллар гуруҳлари вужудга кела бошлади.

Охири қатор ноллар билан яқунланган йилларда уйғониш ва романтизм даври, шиорлар “Озодлик, Тенглик, Биродарлик!” бўлган аввалги жами инқилоблар инъом этган илҳом ёлқини сўнди. Бирмунча кейинги — “Бугун ҳокимият — советларга, дунё халқларига — тинчлик, ер — деҳқонларга!” шиори эса деярли унут бўлиб кетди.

Гоя — адабиётнинг юраги, унинг руҳидир. Агар гоя бўлмаса, одамларда худди ялтиллаган чўғлар сингари ёки тунда дарёлар юзида товланадиган пуфак янглиғ фақат тангри ато этган учкунларгина қолади.

ҚАЛБНИНГ ИЖТИМОЙ ҲАВАСИ

Адабиётсиз турмуш яланғочлашади, сўнги нақлиёт санъати маҳсулотлари ва ялтироқ муқовали “асар”лардан қониқмаганлиги туфайли инсон ичдан дағаллашади. Адабиётсиз даврнинг сир-жозибаси йўқдир.

“Давлат” тушунчаси Яратгандан юқтирган ўз муқаддаслигини йўқотди ва у инсон олдида ташқи белгиларидан бўлак ҳеч вақоси бўлмаган — ичи бўм-бўш тимсолга айланди. Агар илгари давлат одамни баъзан ҳимоя қилган бўлса (райкомга ёки МКга мурожаат қилишнинг ўзи кифоя эди бугунги кун амалдори шикоятчини судга йўллашни афзал кўради.

Бугунги кун тушунчасида Давлат инсон қалбининг ҳаваси бўлмай қолди, шунингдек, унинг ички руҳий таянчи ҳам эмасдир, зеро, у кўпроқ инсон шууридаги кўзга ташланмас дилсиёҳликдир. Бинобарин, шахслар фуқаро сифатида расмий муносабатларга киришадиган мамлакат бор, лекин гамгусор мамлакат йўқ.

Ўтган асрлардаги жиддий адабиёт асосан ижтимоий руҳда бўлиб, ҳаётдан ҳавага идеал ахтарарди, олдинга чорларди. Энди пайғамбарлик мақомини йўқотиб, ҳеч нарса бўлмай қолди.

Адабиётнинг ахборот “воситаси” (уни дискка таққослаш мумкин) керагидан ортиқ нарсалар билан тўлиб-тошган. Янги сюжетлар, воқеалар, ҳужжатлар унга қийинчилик билан тиқиштирилади. Ушбу жиҳатдан адабиёт бугунги кунда талабгорини йўқотди, лузумсиз нарсага айланди.

Адабиёт — йўқликка йўл олган поезд, лекин шунга қарамай, сўнги вагон зинасига илиниб олиш умидида кимдир унинг ортидан югуришдан тўхтамайди.

ҚАҚНУС КАБИ ҚАЙТА ТУФИЛИБ...

Адабиётнинг дурдона асарлари энди бамисоли йўқдек, ёшлар мумтоз адибларнинг ҳатто исмларини ҳам адаштира бошлашди. Улуғ китоблар кутубхона тоқчаларига “дафн қилинди”.

XXI асрда бадиий калом айюҳанносларга тўла, ялтироқ сўзларга кўмилган даврлардан ниҳоят толиқди, адабиёт эса санъат воситаси эмас, турфа томошалар учун хомашёга айланди.

Менинг назаримда, сўнги ўн йилликларнинг ёшлари алоҳида қийинчиликка дуч келмоқда. Уларнинг айримлари бор кучларини жамлаб, чапдастлик билан сакраб кўрдилар. Лекин ўзларини адиб даражасида ҳис қилиш учун биринчи мақсадга эришганлари ҳолда улар бадиий йўналишида илгарига силжий олмадилар. Ҳали эътиборга тушмаган, номи чиқмаган бошқалар эса Интернет қаршисида пойгага шайландилар.

Уларнинг аксарияти рус ёзувчисининг азал абад мақсади инсонни эзгулик ва муҳаббатга даъват этишда эканлигини ҳали англаб етмаган бўлса, асло ажабланарли эмас.

Янги авлоднинг реализм йўлидан борувчи вакиллари гоё ва орзуларда сира қисинмай, ўзгарган дунёни англашга интиланган ҳолда дадиллик билан янги аср рўйхатига тушдилар.

Чинакам санъаткорлар бозор адабиётининг – тезроқ, ёрқинроқ, қимматроқ! – деган шиорларини инкор этадилар. Улар жамият муаммолари билан қизиқадилар, ҳаётнинг ич-ичига кириб борадилар.

Ёш ижодкорлар ана шундай адиблардан ибрат оладилар.

Инқирозга дуч келган ўқувчилар қалби ўзида бўм-бўшликни ҳис этади, инсоннинг ҳақиқий адабиётсиз яшаши мумкин эмас, у кўзгудагидек унда ўзини кўрмоғи керак. Умумбашарият, дунё янги инқироздан кейинги қалб қиёфасини ахтармоқда.

Балки, оддий инсон ҳақидаги, меҳнат ҳақидаги адабиёт қайта туғилар. Бу наср мавҳум омма эмас, балки аср билан баҳсга киришаётганлар образини яратади.

ОЛДИНДАГИ УМИДЛАР

Бугунги адабиёт ҳали ўзининг юксак мақсадларини намоён қилгани йўқ, янги адабиёт уни излаб топишга бурчлидир.

Замонавий адабиётга таҳайюлнинг ҳожати йўқ, у рулсиз ва елкансиздир, у фақат жамиятнинг кайфиятини илғашга интилади. Унга, бамисли кема янглиғ, “капитализм” ва “социализм”нинг ўткир қоялари оралигидан омон ўтиб олмоқлик лозимдир.

Икки мафкура орасидаги ўрта йўлни (сийқаси чиққан ўрталикни эмас) танлаб олмиши керак. Бу адолатли ва инсонпарвар гоё бўлсинки, ундан санъат чексиз руҳлансин ва аста-секинлик билан асл ҳолига қайтсин, яъни яна ўзининг инсонпарварлик қиёфасини касб этсин.

Янги адабиёт кемаси тор ораликда ҳалокатга учраши ҳам мумкин. Янги уммонга сузиб чиқиши учун унга сиёсатнинг кўзга кўринмас чигириқли йўлларида зиён-заҳматсиз ўта оладиган тажрибали дарғалар керак.

Ҳозирги кун ёзувчиларининг вазифаси айнан илгаригидек – “сўз билан юракларни ёндириш”, инсон иродасини тоблаш, унга ёрдам беришдир.

Рус адабиётининг яшаб қолишига, унинг иқтисодий ва сиёсий буҳронлар олдида ўзлигини йўқотиб қўймаслигига ҳали қалбларда умид бор.

*“Литературная газета”нинг
2010 йил, 27 октябр – 2 ноябр
сонидан олинди.*

*Рус тилидан
Мирнўлат МИРЗО
таржимаси*

Темуршуносликка муносиб ҳисса

Ўзбекистонда Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳаёти ва давлатчилик фаолиятини ўрганиш Мустақиллик йилларида кенг миқёсда бошланиб, яхши самара бераётгани дилларни хушнуд этади. Қатагон даврида бу буюк сиймо ҳақида ҳаққоний тадқиқотлар яратиш, у бунёд этган буюк салтанат ҳақида рост гапларни айтиш мумкин эмас эди. Бу борада тарихий адолат тиклангандан кейин қисқа муддат ичида салмоқли асарлар эълон қилинди. Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”лари босилиши, Ибн Арабшоҳ ёзган “Амир Темур ҳаёти” (икки жилдлик) асарининг эълон қилиниши, рус генерали М.Иваниннинг ҳарбий санъатлар ҳақидаги китоби, немис ҳарбий зобити И.Шильтбергер хотиралари, испан сайёҳи Клавихонинг “Кундалик”лари, архиепископ Иоанн хотиралари, Фасих Хавофий (таржимон Дилором Юсупова) ва Натанзий (таржимон Фулом Каримов)ларнинг рисоалари чоп этилиши каби улугвор ишлар ўзбек темуршунослигига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. Кўп йиллардан бери Амир Темурнинг давлатчилик фаолиятини ўрганиб келаётган заҳматкаш олим Ашраф Аҳмедов яратган тадқиқотлар Ўзбекистон Давлат мукофоти билан тақдирлангани ҳам жиддий ҳодиса ҳисобланади.

Яхши илмий анъаналарни давом эттириб, ривожланиб бораётган мазкур йўналиш кейинги йилларда яна мазмундор тадқиқотлар билан бойиди. Ҳозир ана шундай асарлардан айримларига тўхталиб ўтамиз.

Тарихий романлари билан адабиётимизга катта шухрат келтирган атоқли ёзувчи Пиримқул Қодиров сўнгги йирик асарини “Амир Темур сиймоси” деб номлаган эди. У дастлаб “Жаҳон адабиёти” журналида (2006, 6-7 сонлар), сўнг бутунлай қайта ишланган, тўлдирилган ҳолда “Ўзбекистон” нашриётида (2007 й.) босилиб чиқди. Ун уч босма табоқдан ортиқ бу салмоқли асар (муаллиф уни “илмий бадиа” деб, нашриёт муҳаррирлари эса “илмий бадиа шаклида ёзилган роман” деб атаганлар) биринчи навбатда Соҳибқирон Амир Темурнинг ёрқин сиймосини, инсоний фазилатларини, олийжаноблигини теран ёритишга, характерини бадиий буёқларда чизишга муваффақ бўлгани билан ажралиб туради. Бу борада ёзувчининг тарихий романларида эришган ютуқлари, катта ижодий тажрибаси қўл келади. Асар бадиа шаклида ёзилгани учун ҳам анъанавий илмий-тарихий тадқиқотлардан тубдан фарқ қилади, албатта. Унинг тили жозибдор, бош қаҳрамони — Амир Темурнинг мураккаб сиймоси, руҳий ҳолатлари, ўй-кечинмалари теран таҳлил қилингани билан ўқувчини ўзига тортади.

Китобхон уни ўқий бошлагач, то тугатгунча қўлдан қўймайди. Муаллиф билан бирга Амир Темур босиб ўтган йўллардан бирга юради, буюк саркарда Ватанимиз озодлиги, мустақиллиги йўлида не-не машаққатлар чеккани, баъзи дўстлари, яқин кишиларининг хиёнати, макру ҳийлалари туфайли оғир кунларни бошидан кечиргани, аммо ҳар қандай қийин шароитга тушганда ҳам иродаси букилмай матонат, заковат билан эзгу мақсадларга эришганини моҳир сўз санъаткори сифатида таъсирли лавҳаларда ёритиб беради. Энг муҳими, адиб ҳар бир мулоҳазаси, ҳар бир фикрини машҳур тарихнависларнинг асарларига, тарих ҳақиқатига суянган ҳолда баён қилади. Тарихий адолатни тиклаш, унга ҳар бир саҳифада содиқ қолиш ёзувчининг асосий шиорига, эзгу мақсадига айланиб кетади. Асарнинг муваффақиятини энг аввало ана шу муҳим ички руҳий омил, маънавий эҳтиёж таъминлаганини алоҳида таъкидлаш лозим. Мана

шу йўлни танлаган адиб, табиийки, ўзидан аввал мазкур мавзуда қалам тебратган, аммо ҳар хил шарт-шароитлар, тазйиқлар остида Соҳибқирон ҳақидаги бор ҳақиқатни тўла-тўқис айта олмаган тарихнавислар, ёзувчилар билан баҳсга киришади, улар йўл кўйган хатоларни қиёсий таҳлил қилар экан, ўз қарашларини вазминлик билан ифодалайди, аввалги ижодкорларга катта эҳтиром сақлаган ҳолда фикр юритади. Адиб шахсидаги юксак маданият, маънавий етуклик ана шундай ўринларда балқиб кўринади.

Маълумки, Амир Темур шахси ҳақидаги нотўғри қарашлар, хато, чалкаш фикрлар араб тарихчиси Ибн Арабшоҳнинг “Темур тарихида тақдир ажойиботлари” асаридан бошланган эди. У Соҳибқиронни ўқиш-ёзишни билмайдиган гирт саводсиз киши сифатида таърифлаган. Афсуски, машҳур академик В.В.Бартольд, А.Ю.Якубовскийлар, ҳатто Амир Темурга хайрихоҳлик руҳида китоб ёзган инглиз адибаси Хильде Хуккем ҳам бу нотўғри фикрни такрорлашдан нарига ўтмаганлар. Адиб булар ҳақида куюнчалик билан сўз юритади. Масалан, у Х.Хуккемнинг “Темур мактаб кўрмаган бўлса ҳам жоҳил эмас эди...” деган нотўғри фикрини изоҳлар экан, ибратли бир мисол келтиради: “Амир Темурга нисбатан тарихий адолат тиклангандан кейин, 1999 йилда бу китобни ўзбек тилига таржима қилиб, Тошкентда нашр этган элдошларимиз ҳам Амир Темурнинг мактаб ва мадрасаларда яхши ўқиган маърифатли сиймо бўлганини билмасалар керакки, Хильда Хуккемнинг ушбу фикри нотўғри эканига изоҳ ҳам бермасдан уни катта тиражларда босиб чиқарганлар”. Адибнинг бундай одоб ва назокат билан таҳлил қилиш услубидан сабоқ олиш лозим.

Пиримқул ака Соҳибқирон ўз даврининг етук билимли кишиси эканини тарихий асарлардан олинган кўплаб мисоллар асосида исботлаб беради. Жумладан, француз ёзувчиси Марсел Брюннинг Техронда нашр этилган “Мен жаҳонни очган Амир Темурман” (1971) асаридан ибратли кўчирмалар келтиради. Бу олим эса, ўз навбатида Соҳибқирон ҳақида холис тадқиқот яратган Ҳофизи Абрў асарига асосланган экан. Унда қайд этилишича, Темурбек беш ёшида Хўжа Илғор қишлоғида Мулла Алибек номли муаллим мактабида савоб чиқаради, кейин Шайх Шамсиддин исмли домладан сабоқ олади, 14 ёшида Кеш (Шаҳрисабз) шаҳридаги Абдулла Қутб мадрасасида ўқишни давом эттиради... Хуллас, Пиримқул Қодиров Соҳибқироннинг етук зиёли, комил инсон бўлиб етишганини ана шу далиллар асосида ҳар томонлама исботлаб беради. У фикри янада ишончли бўлиши, ҳеч қандай шубҳа-гумонга ўрин қолмаслиги учун ҳазрат Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асаридан ҳам ибратли бир мисол келтиради: “Темур Кўрагон — агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хўб маҳал ва мавқеда ўқубдурларқим, анинг бир байт ўқуғони минг яхши байт айтқонча бор”. Бундан кейин Амир Темур маърифати ҳақида гап кетганда мана шундай устувор фикрларга таяниб иш юритиш, Соҳибқиронни саводсиз бўлган деганга ўхшаш нотўғри хулосаларга барҳам бериш лозим.

Пиримқул Қодиров Амир Темурнинг инсоний фазилатларини таърифлаганда яна бир муҳим далилни келтиради. Соҳибқирон мадрасадаги таҳсил пайтида Жалолиддин Румийнинг маснавийларини ва озарбайжонлик шоир Маҳмуд Шабистарийнинг “Гулшани роз” (“Сирлар гулшани”) китобини севиб ўқиган экан. Соҳибқирон Озарбайжон сафари пайтида Шабистар қишлоғидан ўтади, сўраб-суриштириб, Маҳмуд Шабистарий шу қишлоқдан эканини аниқлайди ва шоирнинг қабрига мўъжаз бир мақбара қурдиради. Айни пайтда қишлоқ аҳолисини рўйхатдан ўтказиб, ҳар бир эркак ва аёлга (3981 киши) 5 мисқолдан олтин улашишга фармон беради. Бугунги ҳисоб билан айтганда, 20 кило олтин ўз шеърлари орқали олийжаноб таъсир кўрсатган шоирнинг ҳамқишлоқларига мукофот тарзида тарқатилади.

Шунингдек, китобда Шомий ва Яздийнинг “Зафарнома”ларида ҳар хил сабаблар билан тушириб қолдирилган ёки нотўғри талқин қилинган нуқталар (халқ озодлик ҳаракатига раҳбарлик қилган давр воқеалари)ни “Темур тузуклари” билан қиёслаб тўлдирди ва Соҳибқирон қиёфасини янада мукамал гавдалантиришга эришади.

Адиб Амир Темурнинг саркардалик даҳоси, Туркистон ва унга ёндош ўлкалардаги ўзаро низолар, қонли урушларга чек қўйгани, тинчлик ва адолат ўрнатгани, иқтисодий, маданий ва савдо алоқаларини кучайтиргани, маънавий қадриятларни тиклаб, бетакрор обидалар яратгани, Буюк Ипак йўлига янгидан ҳаёт бергани каби улугвор ҳодисаларни катта самимият, хайрихоҳлик билан ёритиб, улардан бугунги Истиқлол давримиз учун фойдали хулосалар, умумлашмалар чиқаради.

Айни замонда “Амир Темур сиймоси” китобида муҳаррирлар ўтказиб юборган жиддий бир хатони кўрсатиб ўтишни ҳам бурчимиз деб биламиз. Китобда Амир Темур вафот этганда Ибн Арабшоҳ 14 ёшда бўлгани айтилади. Сал кейинроқ у 1308-1312 йилларда Мўғулистон ва Олтин Ўрдада яшагани, 1313–1321 йилларда турк султони Муҳаммад I саройида хизмат қилгани қайд этилади. Соҳибқирон 1405 йилда вафот этганини эсласак, муҳаррир деярли бир аср орқага кетиб, воқеалар санасини чалкаштириб юборганини кўрамиз.

“Амир Темур сиймоси” китоби бугунги ва келажак насллар учун маънавият дарслиги вазифасини ўташига шубҳа йўқ.

Амир Темур сиймосини бадиий адабиётда гавдалантириш борасида ҳам жаҳон миқёсида катта ишлар қилингани, айниқса, кўплаб саҳна асарлари яратилгани маълум.

Таниқли адабиётшунос, профессор Ҳафиз Абдусаматов “Саҳна Темурномаси” (2009 й.) номли йирик тадқиқотида бу асарларни, хусусан, мустақиллик йилларида ўзбек саҳнасида қўйилган ўнлаб драмаларни қиёсий таҳлил қилади, уларнинг бадиий олами, саҳнавий талқинини умумлаштириб беради. Тадқиқотда Мустақиллик йилларида саҳна юзини кўрган драматик асарларда яратилган Амир Темур образига доир талқинлар, бадиий изланишлар ва умумлашмалар адабиётшунос ва театршуноснинг синчков нигоҳи остида батафсил ёритиб берилади. Биз мазкур тақриз – мақоламизда “Саҳна Темурномаси” адабиётшунослик илмига қўшилган муносиб ҳисса эканини мамнуният билиб таъкидлаймиз ва заҳматкаш олимга миннатдорчилигимизни билдириб, китоб ҳақида алоҳида тўхталиш ниятида бўлганимиз учун бу эгу ишни сал кейинроққа қолдириб турамыз. Зеро, “Саҳна Темурномаси” таҳлили алоҳида бир мақолани тақозо қилади.

Ўзбек темурномасига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилган навбатдаги йирик жиддий асар тарих фанлари доктори, профессор Ҳамдам Содиқовнинг “Амир Темур салтанатида хавфсизлик хизмати” (Т., 2010, “Арт Флех”) тадқиқотидир. Бу асар ҳам ишончли манбаларга асосланиб ёзилган тарихий бадиалардан ташкил топган. Асар “Илоҳиётга уйғун разведка”, “Халқ қўллаган разведка” ва “Жаҳонни қамраган разведка” деб номланган уч қисмдан иборат.

Ҳамдам Содиқов мазкур асарида тарихий маълумотларни бадиий либосга ўраб беришга интилади, ҳақиқат ва бадиият орасидаги мувозанатни сақлашга ҳаракат қилади. Шунга кўра асарда бошдан-охиригача аниқ тарихий шахслар ва тўқима қаҳрамонлар иштирок этади. Бу муаллиф ҳам энг аввало Ибн Арабшоҳнинг Амир Темур салтанатида махфий хизмат қанчалик катта мавқеда тургани ҳақида берган маълумотлар таҳлилига кенг ўрин ажратади. Чунки мазкур масалада Ибн Арабшоҳ келтирган далиллар тарихий ҳақиқатга тўла мос келади. Ҳар қандай доно ҳукмдор ва тажрибали саркарда сифатида Амир Темур ҳам рақибларининг ният ва мақсадларини, қўшин таркиби, қуроллари, жанг усуллари, давлатни бошқариш тартиби, мамлакатнинг иқтисодий аҳволи, раиятнинг кайфияти каби масалаларни пухта ўрганишга ҳаракат қилган. Ўз навбатида муҳолиф кучларнинг айғоқчиларини хушёрлик билан аниқлаб, ёлгон маълумотлар билан уларни чалғитишга уринган. Шу усулдан кўп марта фойдаланиб, душманларини доғда қолдирган. Ҳамдам Содиқов Соҳибқироннинг махфий хизматлари ҳақида маълумот берар экан, айниқса, шу масалани ҳам тўғри ёритишга катта аҳамият беради.

Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, “У ерларининг барча томонларига ўз айғоқчиларини тарқатиб, қолган мулкларга эса жосуслар қўйган эди. Улар

(жосуслар) жумласидан унинг амалдорларидан бири амир Отламиш бўлса, яна бири фақиҳ Маъсуд ал Қўҳжоний – у Темур девони асҳобларининг кўзи эди. Жосусларнинг буниси Коҳирада, Муизияда бўлса, униси Дамашқда, Шамий соиядаги сўфийлардан бири эди...” Муаллифнинг айтишича, бу жосуслар чор-атрофда бўлаётган барча ҳодисалар, нарху наволар тўғрисида маълумотлар юбориб турар, манзилу шаҳарларни тавсифлардилар. Бугунги тил билан айтганимизда, разведка ва контрразведканинг яхши йўлга қўйилиши ҳамда ками-кўстсиз ишлаб туриши Амир Темур эришган ютуқларнинг асосий омили эди. Ҳамдам Содиқов бу масалани китобида тўғри ва холис ёритиб бера олган. Ҳамма мўлжалларини пухта режалаштирган Амир Темур барча ҳарбий муҳорабаларда голиб чиққан, барча сиёсий рақибларидан устунлик қилган эди. Асарда бу масалалар жонли мисоллар, ҳаётий далиллар ва тарихий маълумотлар асосида тўғри ёритилган. Биз китоб орқали Амир Темурнинг кўзи ва қулоғи бўлган махфий хизмат бошлиқлари ва моҳир ходимлари Амир Азизуддин, Муҳаммад Оташ, Маъсудбек, Мангухон, амир Жалол, амир Отламиш сингари моҳир сиёсатчиларнинг фаолияти, тadbиркорлиги, маҳорати билан танишамиз. Китобда яна бир янгилик – Сароймулкхоним хузурида ҳам кучли махфий хизматчилар бўлгани, улар малика ва ҳукмдор билан мунтазам алоқа қилиб тургани ҳақида қизиқарли маълумотлар оламиз. Асарда кабуларлар воситасида алоқа қилиш борасидаги маълумотлар ҳам ўқувчи учун қизиқарлидир.

Ҳамдам Содиқов Амир Темур салтанатида ривожланган махфий хизмат турлари ҳақида гапирар экан, Шарқ ва Ғарб олимлари яратган тарихий асарлар, хотиралар, кундаликлар, мактублардан жуда унумли ва ўринли фойдаланади. Натижада биз Соҳибқирон галабаларининг ички омилларидан, яширин сирларидан хабардор бўламиз, форс ва афғон ҳукмдорлари, Тўхтамишхон, Шоҳ Мансур, Қора Юсуф, Султон Аҳмад, Қози Бурҳониддин, Султон Боязид, Барқуқ, Ғараж каби ҳукмдорларнинг йирик мағлубиятларга учраш сабаблари билан батафсил танишамиз, Европа давлатлари бошлиқлари, рус князлари билан Амир Темур ўртасидаги махфий ва ошқора алоқалар моҳиятини теранроқ идрок эта бошлаймиз.

Табиийки, катта ҳажмли ва тўқима воқеалар, тўқима персонажларга кенг ўрин берилган бу асарда қиёмега етмаган ўринлар, пухта ишловга, далиллашга муҳтож саҳифалар учрайди. Айниқса, олим талқинида барча нақшбандий ва бошқа тасаввуф сулукидаги дарвишларни махфий айгоқчилар тарзида берилиши ҳақиқатга тўғри келмайди. Тўғри, улар орасида махфий хизмат ходимларига айланганлари кўп бўлиши мумкин, аммо бутун ҳаётини Оллоҳ йўлида тоат-ибодатга бағишлаган тасаввуф аҳлини тўла-тўқис жосусларга айлантириб қўйиш ҳақиқатга тўғри келмаслигидан ташқари тасаввуф аҳли ҳақида чалкаш фикр уйғотади. Шунингдек, китобдаги баъзи боблар (масалан, “Ғойибдан келган мадад” каби) кераксизлиги, Соҳибқирон ходимларининг тadbиркорлигини шунчаки кўрсатиш учун асарга киритилгани сезилиб туради. Умуман, тарихий ҳодисалар тасвирланган бобларга қараганда тўқима лавҳалар, эпизодлар кўп ҳолларда муаллиф фикрлари, қарашларини шунчаки суратлантириш учун киритилганлиги сезилиб туради. Асар тилида ғализликлар, тасвирда баёнчиликлар ҳам мавжуд. Булар асосан илм билан машғул бўлиб келган олимнинг наsr сирлари, жозибасини пухта эгалламагани билан изоҳланади. Бундай нуқсонларига қарамаздан, мазкур асар биз учун ҳали номаълум бўлган тарих саҳифаларини жонлантириб, Соҳибқирон сиймосини янада теранроқ тушунишимизга кўмак бериши жиҳатидан ибратлидир.

Биз тилга олган ва қисман таҳлил қилишга интилган юқоридаги йирик асарлар фанимиз ва бадий адабиётимизнинг ривожига қўшилган муносиб ҳисса сифатида баҳоланишга ва эъозланишга сазовор.

*Улуғбек АБДУЛЛАЕВ,
Тошкент Давлат Шарқшунослик
институтининг катта ўқитувчиси*

Ҳиндий тили ҳақида янги тадқиқот

Таниқли ҳиндшунос олим, профессор Озод Насриддинович Шоматов ҳозирги давр ўзбек ҳиндшунослигида тўпланган тажрибалар асосида янги бир ишга қўл урди. – “Ҳиндий тили меъёрий грамматикаси”нинг фонетика ва морфологиясига оид дарсликнинг 1-қисмини чоп эттирди. (Тошкент Давлат Шарқшунослик институти, 2010 йил. Қўлланма мазкур институтнинг ўқув-услубий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган).

Шу пайтгача ўзбек илмий ҳиндшунослиги Москва ва Санкт-Петербург илмий мактабларининг назарий ва методологик ютуқлари тажрибаларини инобатга олган ҳолда ривожланиб келмоқда эди. Биринчи мактабда ҳозирги жонли тиллар, иккинчи мактабда эса мумтоз шарқ тиллари ўрганилгани боис улар ўртасидаги фарқ яққол кўзга ташланиб турарди.

Ўзбек ҳиндшунослиги тўғрисида гап борганда М.М. Ҳардат, Р.А. Аулова, Р.Муҳаммаджонов, Т.О.Хўжаева, А.Иброҳимов сингари бир қатор етук ҳиндшунос олимларнинг олий ва ўрта таълим ўқув юртлари ва мактаблар учун яратган дарсликлари, луғатлари, қўлланмаларини тилга олиб ўтмоқ лозим.

Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта таълим тизимида узлуксиз таълим концепциясига амал қилинмоқда. Жумладан, ҳиндий тилини ўқитиш тизимида ҳам уч босқичли усулга ўтилди. 2-дан 8-синфгача – биринчи босқич, академик лицейларда 9-дан 11-синфгача иккинчи босқич ва ниҳоят олий мактабларнинг бакалавриат даражаси – учинчи босқич ҳисобланади. Бунда ўзбек тили ва ҳиндий тили ўртасидаги маданий ва илмий янгилик ҳар учала босқич учун пойдевор бўлиб хизмат қилмоғи лозим. Ўзбек ва ҳиндий тилларида (панжоб, бенгал, урду, маратҳий ва ҳоказо) бир неча минг ададдан иборат муштарак

сўзлар мавжудлиги уларнинг маданий, луғавий бойлигини ташкил этса, фонетик, морфологик ва синтактик ҳодисаларнинг бир-бирига мослиги бу тиллар ўртасидаги яқинликни янада кўпроқ намоён этади. Шу жиҳатдан ҳиндий тили меъёрий грамматикасини яратиш ва ундан фойдаланиш ўзбек забонлилар учун ҳиндий тилини, ҳиндий забонлилар учун ўзбек тилини ўрганишда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Қўлланманинг мазкур 1-китоби уч қисмдан иборат: 1) “Кириш” қисмида умуман мамлакатимизда ҳиндий тилларини ўрганиш тарихи ва унинг ривожланиши, илмий-тадқиқот ишларидаги муаммолар ва сўнгги йиллар тажрибасидан келиб чиқадиган масалалар навбат билан тилга олиб ўтилади. Хусусан, бундай меъёрий грамматик қўлланма яратилиши давр тақозоси экани алоҳида таъкидланади. Ўқитувчилар ва талабалар учун услубий кўрсатмалар ҳам шу қисмида илова қилинган.

Қўлланманинг биринчи боби “Фонетика”га бағишланган. Бунда ҳиндий тили фонетикаси ҳақида умумий тасаввур ҳосил қилинади. Ҳиндий тилида ундошларнинг вази-фалари, ўзбек ва ҳиндий тилларидаги унли товушлар фарқи, сўзларда урғу масалалари аниқ мисоллар билан муфассал таҳлил этилади. Сўз ясашда сандҳий қоидаларига алоҳида эътибор қаратилади. Фонетика қисмидан олинган назарий билимларни мустаҳкамлаш мақсадида сўз ва бирикмаларнинг русча-ўзбекча қисқача луғати ҳам илова этилади.

Қўлланманинг иккинчи “Морфология” қисмида ҳиндий тилида сўз ясалиш қоидалари таҳлил этилади. Шу маънода ушбу қисм алоҳида мавзуларга бўлинган, масалан, “От сўз туркуми”, “Сифат сўз туркуми”, “Сон сўз туркуми”, “Олмош сўз тур-

куми". Ҳиндий тили морфологик тизимининг шаклланишида ҳиндийча сўзлар – тадбҳав, татсам, ардҳа-татсам ва дешийлардан ташқари чет тиллар, жумладан, араб, форс, туркий, инглиз, португал, француз ва бошқа тиллардан кириб келган ўзлашма сўзларнинг хизмати йўқ эмас. Бу жараён эса давр талаби туфайли тобора ривожланиб бормоқда.

Мазкур бобда ҳам ҳар бир мавзу таҳлили сўнгида олинган билимларни мустаҳкамлаш мақсадида ҳиндийча матнлар, ҳиндийча-ўзбекча, русча-ўзбекча атамалар луғатлари илова этилади.

Қўлланмада айрим жузъий сакталиклар кўзга ташланишини таъкидлаб ўтмасдан бўлмайди. Бу, асосан, лотин алифбосидаги ҳарфий хатоларни ўз ичига олади. "Репх" – "репк", "ilohiy" – "ilohiy" "yuqori" – "yukori" тарзида ёзилган ва ҳоказо. "Viram" сўзини "тўхташ" деб аташ унча тўғри бўлмаса керак, ўзбек тилида азалдан "сукун" сўзи ишлатиб келинади. "Бурунлашган", бизнингча, "димоғлашган" бўлса мақсадга мувофиқ бўлармиди? 13-бетда Luqatlar ba'zan istisno hollari ham mavjud bo'ladi" жумласи учрайди – бунга изоҳнинг ҳожа-

ти бўлмаса керак Еки: "Ular aniq misollarda quyidagicha bo'ladi: Misol tariqasida K undoshi yordamida matralarning (унлиларнинг) yozilishi quyidagicha bo'ladi": (?) "Lanqhna" сўзи "ошиб босиб ўтмоқ" деб таржима қилинган, буни оддий "ҳатламоқ" деса бўлади. Китоб лотин алифбосида чоп этилган.

Қўлланмада ҳиндий тили алифбосидаги матнлар ичида йўл қўйилган ана шундай хатоларни батафсил кўрсатишга журналнинг имконияти чеклангани табиий, шу боис, нафсиламрини айтганда, қўлланма муаллифи (профессор О.Шоматов)дан кўра кўпроқ китобни чоп этишга тайёрловчи мутасаддиларга эътирозимиз бор. Ҳар қандай китоб ё бошқа матбуот нашрининг беҳато чоп этилиши учун алоҳида кишилар масъул этиб тайинланиши барчамизга беш қўлдек аён. Қўлланмада эса ана шу қоидага изчил амал қилинмаган.

Биз айтган айрим жузъий камчиликлар китобнинг кейинги нашрларида тузатилади, деб умид қиламиз. Заҳматкаш ҳиндшунос, профессор О.Шоматовнинг мазкур янги илмий рисоласи ўзбек ҳиндшунослиги ривожланишига муҳим ҳисса бўлиб қўшилишига шубҳа йўқ.

Амир ФАЙЗУЛЛА
Ҳиндшунос

Камолот сари

Мен тарихимизга оид китобларда ва айрим мақолаларда, кўпинча, ал-Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, ал-Фаргоний сингари аждодларимиз қаторида ал-Марвазийнинг номини ҳам кўп учратаман. Лекин бу зот ҳақида бирор маълумотга эга эмасдим. У кишининг сиймоси мен учун гўёки булутлар орасига яширинган тоғдек таассурот қолдирарди. Ва ниҳоят яқинда севимли нашрим «Жаҳон адабиёти» журналининг 2010 йил июл сонига эълон қилинган таниқли шоир ва таржимон Мирпўлат Мирзо қаламига мансуб «Комиллик сири» мақоласини ўқиб, Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ал-Марвазийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ёрқин тасаввурга эга бўлдим.

Аввало муаллиф ал-Марвазий ҳаёти ва фаолияти мисолида унинг сиймосини бугунги замон кишиси қалбига, дунёга қарашига яқинлаштиради. Хусусан, мақоланинг бир ўрнида муаллиф: «Биз буюк аждодлар ҳақида гап очганда, кўп ҳолларда уларнинг эзгу фазилатларини тилга олишга мойилмиз. Шу боисдан баъзан уларни китобий сиймоларга айлантириб қўямиз. Шу ўринда бир жиҳатни таъкидламоқчи-манки, Ибн ал-Муборак ҳақида сўз кетганда ана шу майлдан тийилишни камина аввал-бошдан кўнглимга тугиб олгандим, — деб ёзади». Ҳақиқатдан ҳам, кўпгина илмий-оммабоп мақолаларда улғу аждодларимиз эртақ қаҳрамонларидек тасвирланган бўлса, ушбу мақолада муаллиф бошқача ёндашувни илгари суради: «... баъзан бизга, ўтмиш алломаларимиз турмуш ташвишларидан озод, дунё ғамларидан мутлақо мосуво зотлардек туюладилар.

Айниқса, илм кишисини биз одатда вужуд-вужуди билан мутолаага шўнғиган, ҳаётий эҳтиёжлардан йироқ, тирикчилик ғам-ташвишларига бегона одам сифатида тасаввур қилиб келганмиз. Чуқурроқ идрок этсак, бу шўро замонида юргизилган сиёсатнинг «самараси» эканлигини англаб оламиз.

Совет замонида мулк, пул, бойлик илм кишилари учун мутлақо керак бўлмаган нарса деган тушунча ҳам шаклланган эди. Узининг қашшоқлигидан фахрланувчи зиёлилар халққа ибрат қилиб кўрсатиларди. Бу тушунчаларнинг тўғри ақида эмаслигини эндиликда кўпчилигимиз ич-ичимиздан ҳис қилиб турибмиз. Бу сиёсатнинг тагида нима яширинганлигини эса илгаш мушкул эмас...».

Муаллиф фикрини давом эттирар экан, ал-Марвазий «советча тасаввур»даги инсон бўлмаганлигини, аксинча, унинг мол-мулки тўрт юз минг динордан зиёд бўлиб, ҳар йиллик даромади юз минг динорга тўғри келганлигини қайд этади: «Лекин бу бойлик — бу давлат унга отасидан мерос қолмаганди. Бу катта мол-дунёга у ҳаёти давомидаги саъй-ҳаракати тўғрисида файли эришган эди... Ибн ал-Муборак ҳар йили топган юз минг динор пулини илм аҳлига сарфларди. Айни чоғда бу маблағни камайтирмаслик учун у тинмай ишлар, тижорат йўлида узоқ юртларга сафар қиларди. Аллома комиллигининг сири мана шу эзгу амали ва тиниб-тинчимаслигидадир балки?».

Бугунги бозор муносабатлари барчамизнинг дунёқарашимизга ўзига хос таъсир кўрсатди. Маънавият ва моддият мувозанатини сақлаш иродаси анча сустлашиб, ўзим бўлайчилик, нима қилиб бўлса ҳам пул топ деган фалсафалар, минг афсуски, кўпчиликнинг ҳаётий ақидасига айланиб бормоқда. Уйлайманки, «Комиллик сири» мақоласида ал-Марвазий ҳаётига оид келтирилган тафсилотлар ва ривоятлар, муаллифнинг теран ақл билан йўғрилган мулоҳазалари ҳар қандай бугунги кун кишисини ўйга толдирмай қўймайди. Хусусан, муаллиф ёзади: «Ибн ал-Муборакнинг бошқаларга қиладиган ҳиммати ҳамиша беминнат эди. Жумладан, Ибн ал-Муборак ҳатто жазирама иссиқ кунларда ҳамсоим(рўздор) бўлиб, муҳтож одамларни энг

якши таом билан боқар эди. «Оч кинининг қорнидаги бир луқма, — дер эди у, — менинг ўлчовимда масжид қургандан ҳам аълодир, гарчанд, у масжидни бир ўзим қурадиган бўлсам ҳам.» Муаллиф ушбуларни қайд қилар экан, лекин биз, бугунги кун одамлари, бундоқ ҳимматни, бундоқ меҳр-мурувватни тасаввур қила оламизми деган хавотирини билдиради: «Тасаввур қилганда ҳам бунга ишонишга қурбимиз етармикан? Зеро, теваарак-атрофимиздаги ҳаётни кўриб турибмиз, кошона уйлар солаётганларнинг яшаш тарзи, уларнинг ҳаётдаги ақида-си, пулга бўлган бемисл «меҳр-муҳаббатлари» бизга беш қўлдек аён...»

Муаллиф Ибн ал-Муборак ҳаётидан лавҳаларни ҳикоя қила туриб, йўлакай шу каби дил изҳорларини, ўй ташвишларини жонли ҳаётий мисоллар, теран фикр-мулоҳазалар восита-сида баён қилади.

Жумладан, Ибн ал-Муборакдаги комилликнинг яна бир қирраси меҳр-оқибат туйғуси эканлигини таъкидлайди: «... У дўстликни қадрлайдиган қалб эгаси эди... Дарвоқе, айни пайтда сизнинг асл дўстингиз борми?» - дея ўқувчига мурожаат қилади ва Ибн ал-Муборак ҳаёти-ни ёритар экан, комил инсоннинг дўстга, дўстликка муносабати ҳақида атрофлича фикр билдиради. Шунингдек, буюк донишманддаги улғу инсоний фазилятлар, аввало покиза оила заминидан ниш урганлигини қайд этади.

Мақоланинг энг қизиқарли нуқта-сида муаллиф аксар қалби уйғоқ инсонларни тўлқинлантириб юборадиган саволни ўртага ташлайди: «Мени баъзан бир нарса ўйлантиради: ҳалол, иймонли-диёнатли инсонлар нега фақат ўтмиш замонларда яшаганлар? Ундай инсонлар бугунги кунда анқонинг уруғими? Топиб бўлмайдими ундай зотларни бугунги кунда?». Са-

волга жавоб бериб, бир дўсти билан боғлиқ воқеани ҳикоя қилади ва «...агар менга бугунги кунда кимни комил инсон деб аташ мумкин, деган саволни беришса, мен аввало ўша дўстимни кўрсатган бўлардим», — дея хулосасини дангала айтади. Бу хулосадан кейин ўқувчида атрофидаги одамларга эътиборлироқ ва ҳайрихоҳ бўлиш фикри туғилса ажаб эмас.

Умуман олганда, «Комиллик сири» мақоласи Ибн ал-Муборакдек улғу бо-бокалонимиз ҳақида қизиқарли маълумотлар, мулоҳазаларга бойлигидан ташқари, мақоланинг ҳар бир нуқта-сида ҳар бир юртдошимизда ал-Марвазийга хос фазилятларни кўриш иста-ги, она Ватанимизга бўлган зўр муҳаббат сезилиб, билиниб туради. Мақолада келтирилган ҳаётий мисоллар, муаллифнинг жонкуярлик билан билдирган фикрлари ўқувчини илмга, бир-биримизга меҳр-муҳаббатли бўлишга ундайди. Қани эди, «Комиллик сири» мақоласини ўқиб, пулу мол-дунёга муккасидан кетаётган, нафси йўлида ота-онасини, ака-укасини, керак бўлса, ўз юртининг манфаатини унутиб қўяётган айрим юртдошларимиз моддийат билан бирга маънавият ҳам инсонга бирдек зарурлигини, дейлик, ал-Марвазий каби илму маърифат ва моддий эҳтиёжларни бир қўлда тутиш мумкинлигини англаб етишса... Шу маънода мазкур мақолани «Маърифат» газетасида кўчириб босиб — ўқитувчилар, улар орқали эса ўқувчилар ҳукмига етказиш маънавиятимизнинг янада юксалиши учун фойдали бўлур эди. Бундан ташқари, Маънавият ва маърифат маркази мақолани рисола тарзида чоп этса, турли давлат ва нодавлат ташкилотларидаги маънавият дарсларида қўлланма сифатида фойдаланилса, мақоланинг самараси янада ошган бўлар эди.

*Лазизжон БАХРАНОВ,
Тошкент Давлат санъат
институтини тадқиқотчиси.*

Элла ГРИФФИТС

Номаълум шерик

Роман

21

Самолёт Форнебюга роппа-роса йигирма иккию ўтгизда кўнди. “Тез ёрдам” машинаси Харрини “Уллевол” касалхонасига олиб кетиш учун кутиб турарди. Рудольф замбилни машинагача кузатиб қўйиб, машина жўнаб кетгачгина ҳамроҳларини паспорт назоратидан ўтказди.

Карстен билан Харалдсен уларни залда кутишарди.

— Сафар қийин кечдими? — сўради Карстен Рудольфдан, лекин у Лиллиандан кўзини узмасди.

— Албатта қийин кечди, икки марта қўниб-учишнинг ўзи бўладими? Римда ҳам, Каструпда ҳам самолётни кутишга тўғри келди. Лекин, умуман айтганда, ҳаммаси силлиқ кечди.

— Биз бу ерга машиналаримизда келганмиз, — деди Карстен. — Харалдсен фру Халворсен билан фрёкен Бекни олиб кетади. Менга эса сени ҳозироқ бошқармага етказиш топширилган.

— Мен таксида кетишим мумкин! — деди Лиллиан.

— Мен ҳам! — уни қўллаб-қувватлади фру Халворсен.

— Нима ҳожати бор, ахир сизни улов кутиб турган бўлса? — кулиб юборди Карстен.

Фру Халворсен ўйланиб қолди.

— Машинангизда “полиция” деган ёзув борми? — сўради у қўрқиб.

— Йўқ, йўқ, — деди Карстен.

— Ундай бўлса, катта раҳмат. — Фру Халворсен сумкасини очди ва эскиб кетган ҳаменини олди. — Фрёкен Бек, сизга пул учун миннатдорчилик билдиришга ҳали улгуролмай қолгандим. Ҳозир шу ишни бажаришимга ижозат этсангиз. Бу пулларни қайтариб олинг, сизга кўп раҳмат. Уларни ишлатишга ҳам фурсат бўлмади.

Лиллиан сесканиб кетди.

— Фру Халворсен, бу сизнинг пулларингиз! Уларни қайтиб олмайман. Банкда норвег кроналарига алиштириб беришади.

— Лекин сиздан бу пулларни қабул қилолмайман!

— Уларни қабул қилишга шунчаки мажбурсиз. Келинг, бу мавзуда ортиқ гаплашмайлик.

— Ундай бўлса, сизга кўп раҳмат, фрёкен Бек! — Ва фру Халворсен кўлини узатди, бироқ Лиллиан бунини пайқаса ҳам, ўзини сезмаганга солди.

— Сизга ҳаммаси учун раҳмат, — деди у Рудольфга. — Кетдик, фру Халворсен. Кетадиган вақтимиз бўлди. — Қиз фру Халворсенни қўлтиқлаганча чиқиш томон юрди.

Давоми. Боши ўтган сонларда.

Фру Халворсен шу қадар ҳаяжонда эдики, ҳатто Рудольф билан хайрлашишни ҳам унутди. Рудольф жилмайиб қўйди. Беш минг! Ҳой-наҳой, фру Халворсен ўзини миллионердай ҳис этаётгандир.

Рудольф Карстен билан машинага ўтирди ва Карстен моторни ўт олдириди.

— Сен йўқлигингда, гарчи бошингга тушган кўргиликлар билан уларни таққослаб бўлмаса-да, анча-мунча воқеалар содир бўлди. Биринчидан, анави футболчи. Харри футбол ўйнаган даврдан буён жуда кўп замон ўтди. Шу боис, аввало, Алберт Арнесен — “Ойна билан сопол” да ишлайдиган йигит билан суҳбатлашишга қарор қилдим, улар Харри билан беш яшарлигидан оғайни экан. Мен унинг идорасига бордим. У ўша Пер Ларсенни дарҳол эслади ва уни қаердан топиш мумкинлигини тушунтирди. Ларсен канцелярия дўконига сотувчи бўлиб ишлайди. Мен ўша ёққа бордим, у навбатдаги харидорини жўнатиб юборишини кутиб турдим ва...

— Пер Ларсен ҳам сенга унинг ҳеч қанақа синглиси йўқлигини айтди! — укасининг гапини бўлди Рудольф.

— Тўппа-тўғри! Аниқ топдинг!

— Сенга Харрининг Венке билан қандай танишганини айтиб бергандим-ку, ахир. Кўчада қизни унинг ёнига боришга мажбур қилган кимса Пер Ларсеннинг ҳеч қандай синглиси йўқлигини яхши билган!

— Унинг ортидан кузатувчи қўйганмиз. Бундан ташқари, биз Коре Вик билан Эйнар Квалени ҳам кузатмоқдамиз. Қария ҳозир одам беришга сахийлашиб қолган. Бизга керагича одам бераёпти. Ростини айтганда, бизда ҳали бунақа иш бўлмаган. — Карстен йўлни кесиб ўтаётган мушук олдида шартга тўхтади. — Харри сенда қандай таассурот қолдириди?

— Айтиш қийин. У билан деярли гаплашолмадим. Бироқ шундай тайёр нишонга ўқ узиб, қандай теккизолмаслик мумкинлигига ҳозирча тушунолмаяман! Қотиллар ўз жабрдийдаларининг жон таслим қилишганини текширмаёқ жўнаб қолишгани ҳам галати. Айтганча, қоронги тушган ва улар жуда шошилишган. Ҳарқалай, Кантагалли мурдаларга тегинишмаганини айтганди. Соат, пул солинган ҳамёнлар — ҳаммаси жойида қолган.

— Мабодо, Харри бу фитнада иштирок этган бўлса, қотиллар уни отиб, атайин теккизишмагандир.

— Қотиллар уни тирик қолдириб, ўзларини хатарга қўйишарди, демоқчимисан? Улар уни бир йўла гумдон этгани афзалроқ эмасми-ди? У ғирт тасодиф туфайли омон қолди-ку, ахир.

— Ҳа, иш тоза эмас, нимаям дердинг!

— Харри хусусида талайгина ноаниқликлар бор, — деди Рудольф ўйламосираб. — Касалхонага бостириб кирган жиноятчилар уни бўғиб ўлдиришга улгуришолмади. Бироқ, эҳтимол, улар бундай мақсадни кўзлашмагандир ҳам? Балки буларнинг барчаси мен учун томоша кўрсатиш бўлгандир? Ёки бу уни огоҳлантиришдир? Уша номаълум Дино фру Халворсенни ўлдириш ниятида бўлганмикан? Аёлни топишолмаганларида, у бутунлай уйғонмай қўя қоларди, ахир. Ҳеч ким Лиллиан сешанбада кечқурун келишини билмасди. Фру Халворсенни эса айнан ўша топди. Ёки фру Халворсенни кечки таом қолдиқларини олиб кетган кимса “топади” деб мўлжаллаганмиди? Харри хусусида фақат бир нарсага аминман: у онасини астойдил яхши кўради. Шу боис фру Халворсенга нисбатан суиқасд Харрини огоҳлантириш деб кўзда тутилган бўлиши ҳам эҳтимолдан йироқ эмас. Дино ўз шаробини ичмаётганини аёл қандай қилиб пайқамай қолди экан?

— Ҳамон ўша сирли Дино уни ўлдирмоқчи экан, нима сабабдан ухлатадиган доридан фойдаланмоқчи бўлган? Агар аёл у билан бирга ичишни рад этганида-чи?

— Агар бу Харрини огоҳлантириш бўлса, у бу ҳақда билмайди ҳам. Биз унга то уйга қайтмагунча ҳеч нима айтмасликка қарор қилдик.

— Эҳтимол, Харри уларга Бриндизига нисбатан Ослода хатарлироқдир?

— Афсуски, бу саволлардан биронтасига ҳозирча жавоб беролмаймиз, — деди Рудольф. — Биласанми, ўзим билмаган ҳолда, қандайдир ниҳоятда муҳим маълумотларга эга бўлгандек туйғуларни кечираяпман. Айтмоқчи, Венкенинг уйида бўлдингларми?

— Ҳа, биз Харалдсен билан ўша Киркевейендаги уйга бордик. Бранд деб ёзилган лавҳачали эшикни топиб, жиринглатдик ва жуда узоқ кутиб қолдик. Ниҳоят, бошига сочиқ ўраб олган қандайдир сарпойчан бир кимса бизга эшик очди. У бизни ошқора хушламайгина ичкарига киритди. У олис сафарда бўлгани, ўзи йўқлигида хонадони бўш қолганини айтди. У ҳеч қандай Венкени танимас экан. Унинг баланд бўйли, озгин, италияликка ўхшайдиган ҳеч қандай таниши ҳам йўқ эмиш. Ўзи йўқлигида унинг уйида бир аёл яшагани, бунинг устига, ёнига унинг хуштори ҳам келиб тургани ҳақидаги хабаримизга у ниҳоятда ишонқирамай қаради. Тўсатдан унинг бошидаги сочиғи сирғалиб тушди ва... Биз нима кўрдик, топ-чи?

— Тақир калла суягиними?

Карстен ёйилиб кулганча акасига ўгирилди.

— Бу сафар тополмадинг, Рулле! Унинг сочлари бигудига ўралган эди! У кутилмаганда сири фош бўлиб қолганини кўриб, мувозанатдан чиқиб кетди. Ҳарқалай, у илгарилари уйининг калитини танишларига ташлаб кетганини тан олди. Кейин улар калитни қайтариб беришган экан. Бироқ улардан биронтаси ўзига захира калит ясатиб олмаганига ким кафолат беради? Агар шундай бўлса, бу иш унинг беҳабарлигида бажарилган бўлса керак. У бизга сира ёрдам беролмайди. У «Ксерокс» ширкатида хизмат қилади. Биз у ҳақда маълумотлар йиғишда давом этаяпмиз. Бу иш Орвик билан Роботтенга топширилган.

— «Ксерокс» ширкатида дейсанми? Унга шунча узоқ вақт кетишига қандай рухсат беришган экан?

— Бу ҳақда ундан мен ҳам сўрагандим. Унинг айтишига қараганда, ошқозон яраси операциясидан кейин икки ойлик таътилини олибди. У алдамабди, бу гап тасдиқланди. Кейин биз уй бошқарувчиси билан гаплашдик. Унинг бир оёғи йўқ, ясама оёқда юради. Уй бошқарувчиси хонадонларга фақат бирон-бир нарсани таъмирлаш зарур бўлгандагина чиқишини айтди. Шу боис у Бранднинг жўнаб кетгани ёхуд унинг хонадонида биронта аёл яшаганини ҳам билмасди. Унинг гап оҳангидан ижарачилар нима билан шуғулланишига қизиқмаслиги, улар уйни ёқиб юборишмаса бўлди, деган маъно англашилди. Бутун бошли бир уйда бирон-бир кимса ҳеч қандай Венке Ларсенни билмайди.

Карстен машинасини тўхташ жойига қўйди ва улар биргаликда Виктория-Терраседаги бошқармага киришди, зинадан кўтарилиб, бўлим бошлиғи Албректсен қаршисида пайдо бўлишди.

— Қайтиб келганингдан хурсандман, — деди Албректсен. — Нима, этик тор келиб қолдими?

Рудольф зўраки илжайди.

— Шуям гапми!

— Хўш, қани, бир бошдан гапир-чи!

Рудольф Карстенга сўзлаб берганларининг ҳаммасини такрор айтди.

— Эртага эрталаб Харри билан суҳбатлашганингда мен ҳам қатнашман, — деди Албректсен.

Рудольф Карстенга қаради.

— Кантагалли буни уюшган жиноятчиларнинг иши дея тахмин қилганини сенга айтмагандим. Лекин у янглишган, деб ўйлашни хоҳлардим. Карстен секин ҳуштак чалиб қўйди.

— Ҳа, ўша ташкилот вакиллари анчагина мамлакатларда иш юритаётгани, улар вакиллари ҳатто Норвегияда ҳам фаолият кўрсатаётгани бизга маълум. Тўғриси, биз шу кунгача фақат Тикони топдик. Уни бир неча йил бурун Италия полициясига топширганимиз ёдинг-дами?

Рудольф Маргит Тартани ҳақида ва унга боғлиқ гумонларини сўзлади. Албректсен билан Карстен уни қизиқиб тингладилар.

— Шубҳали воқеа, — деди Албректсен. — Ўша аёл ҳақида иложи борича ҳаммасини суриштириб билишга ҳаракат қилинг. — У соатига қаради ва ўрнидан турди. — Соат ўн икки бўлиб қолибди, бугун тагин кеч қолиб кетибмиз. Уй-уйларимизга жўнашимиз керак. Агар мен ҳаммага ўхшаб ҳафтасига беш кун саккиз соатдан ишлаганимда, ўзимни таътилда юргандек ҳисоблардим. — У жилмайиб қўйди.

22

27 октябр, пайшанба куни соат ўн та кам ўнда Рудольфга Милан полицияси бош терговчиси Франко Франкоболлодан шошилиш хат келтиришди. Франко Франкоболло Виа Венерди, 194 манзилида яшовчи шахслар хусусида телефонда айтганларини тасдиқларди.

Рудольф то мактубни ўқиб бўлгунига қадар Франкоболлонинг ўзи кўнгирак қилиб қолди. У хатни жўнатиб юборганидан кейин янги гаплар маълум бўлганини айтди. Ноёб китоблар дўкони эгаси айрим харидорлар бирор сабаб туфайли ўз яшаш манзилларини кўрсатишни истамасалар, унинг дўкони манзилдан фойдаланишларини тан олибди. Унинг вазифаси — то олиб кетишмагунгача почтани сақлаб туришдан иборат экан; бунинг эвазига у бироз даромад олар экан. Унинг мижозлари орасида Жузеппе Манцини деган киши бўлган. Дўкон эгаси ўша Манцинининг қаерда яшашини билмайди. Ҳарҳолда, у мижозларининг яшаш манзилларидан беҳабарлигини таъкидлайди. Улар ўзларига тегишли почтани ўзлари олиб кетишади. Шу пайтгача бу борада ҳеч қандай тушунмовчиликлар бўлмаган. Шунингдек, полиция билан ҳам муаммолар туғилмаган.

— Бундай усул бизга яхши таниш, — деди Франкоболло. — Инглизчасига “accommodation adress” (бегоналарнинг хатларини қабул қилишга рози бўлишган манзилгоҳ) дейиларди, шекилли. Дўкон эгаси синьор Тедескининг гапига қараганда, Манцини озгин, тахминан эллик беш ёшлардаги бўйи пастроқ киши экан. Бундан ташқари, гарчи Манцини римликлар шевасида сўзлашга уринса ҳам, синьор Тедескига у Жанубий Италиядан келиб чиққандек туюлибди. Тушунишимча, Манцини уникига ноаниқ муддатда, бироқ бир йилда уч мартача келаркан. У Тедескининг манзилдан беш-олти йилдан бери фойдаланади.

Рудольф гўшакни қўйгач, ўйланиб қолди. Паст бўйли, озгин, эллиқдан ошган... Жанубий Италия.

У тўсатдан қашисида Бертелли турганини кўз ўнгига келтирди. Бертелли фру Халворсендан бироз қадди тикроқ, худди унингдек озгин эди. Унинг ҳам ёши эллиқдан ошганди.

Рудольф Кантагалли билан гаплашиш учун буюртма берди, уни беш дақиқадан кейин улашди. У Франкоболлодан эшитганларининг ҳаммасини иложи борича қисқароқ йўсинда Кантагаллига гапириб берди.

— Тан олишим керак, мен дарҳол синьор Бертеллини тасаввур қилдим, — деди Рудольф. — Сиздан илтимос, марҳамат қилиб, бизга ва Франкоболло учун Бертеллининг сувратини топиб юборсангиз. Биз унинг Манцини эмаслигига ишонч ҳосил қилишимиз керак.

— Синьор Нильсен, азизим! — хитоб қилди Кантагалли. — Наҳотки синьор Бертеллидан гумонсираётган бўлсангиз? Унинг ширкати катта зарар кўрди! Унинг обрўси ҳақида ўйлаб кўрсангиз-чи! — Кантагалли оғир хўрсинди. — Унинг қаҳру газаби менга тўкилишини наҳотки тушунмасангиз?

— Таассуф, бироқ синьор Бертеллининг сувратини имкон қадар тезроқ олишимиз керак!

— Қўлимдан келган барчасини бажараман, — деди маъюсланиб Кантагалли ва хайр-маъзурни ҳам насия қилганча гўшакни қўйди.

Рудольф Албректсен ҳузурига кирди, у телефонда гаплашарди.

— Ҳа, Роботтен. Сен, Орвик ва Харалдсен Маргит Тартани билан шуғулландинглар. У ҳақдаги барча маълумотларни учовингиз зудлик билан йиғасиз. Рудольф, Карстен билан мен “Уллевол” касалхонасига борамиз. — У гўшакни қўйди. — Нима деганимни эшитдингми, Рудольф? Ҳозироқ кетамиз. Қаршимасмисан?

— Карстенни чақираман, — деди Рудольф ва чиқди.

Касалхонага кетишаётганда йўлда Рудольф Франкоболлонинг хати ва у билан суҳбати ҳақида гапириб берди.

— Кейин мен Кантагаллига қўнғироқ қилдим. Бертеллининг расмини бизга юбориш ҳақидаги илтимосим уни газаблантирди. Бироқ у қўлидан келган барча ишни қилишга ваъда берди.

— “Жеронтони” ширкатининг обрўси анча зўр эканми, дейманда? — Албректсен Рудольфга қаради ва суҳбатдошининг сўзларини бош ирғаб тасдиқлади. — Ҳарқалай, Бек у ҳақда яхши фикрда. “Инт-Транс» ширкатининг молиявий аҳволи ҳеч шубҳалантирмайди.

— Бу фақат фараз эди... — деди Рудольф.

— Айтгандай, “Инт-Транс» хусусида, — унинг сўзини бўлди Карстен. — Ҳозиргина менга Миттивой Уле яна уйига қайтгани маълум бўлди. У эрталаб етти яримда Ронемлар уйини тарк этибди. Соат саккиздан ўн та ўтганида у Холменкуллосенда эди. У нима сабабдан шунча узоқ йўл босган, тушунмадим, бу ёнгинасида-ку, ахир.

Беморхонага Рудольф, Карстен ва Албректсен кириб боришганларида Харри мизғиб қолганди; уларнинг қадам товушидан у тезда кўзини очди. Рудольф кирганларни унга таништирди ва беморнинг аҳволини сўради.

— Жудаюм беҳолман, бироқ умуман айтганда, кечагидан кўра тузукман, — жавоб берди Харри.

— Демак, бизга батафсилроқ тушунтиришлар бера олар экансан-да?

Харри Рудольфга қаради ва бош ирғади. Афтидан, у энди бошини бурганда оғримаётганга ўхшарди, у ҳатто жилмайиб қўйди.

Карстен қаравот ёнидаги жавончага магнитофонни ўрнатди. Харри унинг қўл ҳаракатларини қизиқиб кузатарди.

— Тайёр, бошладик, — деди Карстен қандайдир тугмани босаркан.

— Венке кўчада ёнингга келгани сенга шубҳали туюлмадимми? — сўради Рудольф.

— Йўқ.

— Орангизда яқин муносабатлар дарҳол боғлангани ҳамми?

— Йўқ. У ёлғизлигидан нолиганди. Мен ҳам ёлғиз эдим. Ҳаммаси ўз-ўзидан содир бўлди.

— Пер Ларсеннинг ҳеч қанақа синглиси йўқлигини биласанми?

Харри сесканиб кетди.

— Йўқ деганингиз нимаси? Аммо... лекин... Йўқ, мен тушунолмаяман.

— Венке яшаган хонадон бир эркакка тегишли экан. Унинг фамилияси Бранд. У икки ойга сафарга кетган бўлиб, шу муддат ичида хонадони бўш қолган экан.

— Бироқ... Англиядаги холаваччаси-чи?

— Ундай одам йўқ.

— Венке ўша хонадонга қандай тушиб қолган? Демак, Бранд унга калит қолдиргандир? Нима учун?

— Бранд италияликка ўхшаган, баланд бўйли ҳеч қанақа қизни танимаслигини таъкидлаяпти.

Харри лабларини ялаб қўйди.

— Энди мен умуман ҳеч нимага тушунмаяпман, — деди у зўрға.

— Бриндизида Венке ўзини Италияга бирга ола кетишингни илтимос қилган, дегандинг. Яъни, уни ўзинг таклиф қилмагансан, шундайми? Яна сизлар танишганингизга атиги икки ҳафта бўлганида, у сендан буни илтимос қилганини айтгандинг. Ўшанда сен Бриндизига жўнаб кетишингдан ўзинг ҳам ҳали беҳабар эдинг.

— Тўғри.

— Ҳали ўзинг беҳабар бўлган нарсани у билгани сени ажаблантирмадими? — тин олмай давом этарди Рудольф.

— Йўқ. — Харри кўзини юмди, бироқ шу заҳоти яна очди. — У Бриндизи деб айтмаган. У келаси сафар Италияга боришимда мен билан бирга кетмоқчилигини айтганди, холос.

— Нима сабабдан, қизиқиб кўрдингми?

— Ҳа. У айтдики... мени яхши кўраркан. — Харри бўғзига тиқилган тупугини ютди. — Оғир касал Вера аммаси ҳақидаям гапирди. У Венкедан уникага етиб келишини сўраган... Патта олиш учун пулни эса юбормаган... Шу боис Венке мен билан бирга кетмоқчи эди. Шерикларим ёнимда қиз болани ҳамроҳ қилиб олиб кетишимга сира рози бўлмасликларини унга айтдим. У эса йигитларга ҳеч нима демаслигим кераклигини уқтирди. Биз ўзимизни гўё паромда тўсатдан кўришиб қолгандек кўрсатишимиз мумкин, деди.

— Паромда? — шу заҳоти такрор сўради Рудольф. — Сен унинг айнан шундай деганига ишончинг комилми?

— Ҳа. Нима эди?

— Сизлар Италияга Швеция орқали ҳам борасизларми?

— Албатта. У ҳолда биз паромда Хелсингбордан Хелсингёрга сузиб ўтамиз. Бироқ бу сафар Швеция орқали бориш бизга ноқулай эди. Биз Консбергдан жўнаётгандик, шу боис паром орқали Ларвикдан Фредериксхавнга сузиб ўтиш яқинроқ эди.

— Венке билан шартлашаётганларингизда, у Консбергдаги Куролсозлик заводи маҳсулотини олиб кетишингизни билармиди?

— Йўқ. Билмасди.

— Нима деб ўйлайсан, Венке бу ҳақда қайдан билган экан?

— Венкеми? У буни билмасди.

— Йўқ, биларди. У Лаврикдан кетажак паром чиптасига сизлар жўнашингиздан уч ҳафта олдин буюртма берган экан.

— У ўзини Италияга олиб кетишимизни сўраган чоғида паромга чиптаси бўлганди, дейсизми? У ҳолда, нима олиб кетаётганимизни у ростдан ҳам билган бўлиб чиқаркан-да! — Харри жим қолди. — Мабодо, Консбергдан жўнамаганимизда, албатта Швеция орқали кетган бўлардик, ахир.

— Айтгин-чи, Харри, ростдан ҳам бу ишларга алоқанг йўқми ёки ўзингни шундай кўрсатишга уринаяпсанми? Сени огоҳлантириб қўяй: биз барибир кавлаштириб, ҳақиқатга етамиз. Мабодо, бу ишнинг иштирокчиси бўлиб чиқсанг, сени умрбод қамоқ жазоси кутади. Уч киши ўлдирилган. Мен аввало ўшаларни ўйлаяпман. Кейин эса трейлерларни.

— Йўқ! Йўқ! Мен ҳеч нимани билмайман! — хитоб қилди Харри ўтиришга уринаркан, бироқ шу заҳоти ёстиққа ҳолсиз қулади. — Улар дўстларим-ку, ахир! Уларни қандай отиб ташлаганларини кўрдим! Венкени қандай отишганини кўрдим!

— Яхши, токи айбинг исботланмагунича сени айбсиз деб ҳисоблай-миз, — деди Рудольф кескин оҳангда. — Энди эса Венке билан учрашувларингни эслаб кўр. У “Инт-Транс” ҳақида ҳеч гапирганмиди?

— Йўқ.

— Унга ўша ширкатда ишлашингни қачон айтгансан?

— Танишганимизнинг биринчи кунда. У мендан қаерда ишлашимни сўради. Мен ҳам айтдим. Унинг ҳам қаерда ишлаши билан қизиқдим. У кўрғазмалар безатувчиси эканини айтди. Шартнома асосида ишлар экан.

— У сени бошлаб олиб борган хонадонни тасвирлаб бера оласанми?

— Албатта! Мен умрим бино бўлиб, бунчалар серҳашамликни кўрмаганман. Мен Бекларникида ҳам бўлганман, уларнинг уйи ҳам бағоят чиройли, бироқ бунга етолмайди. — Кейин Харри қалин гиламлар, юмшоқ мебеллар, оромкурсилар, расмларни тасвирлай бошлади.

Карстен бош иради.

— Ҳаммаси аниқ.

— Авлиё Мария Магдалина касалхонасида ётганинда, икки киши сени бўғишга уринишганди.

Харри жим қолди, бироқ тишларини маҳкам қисди.

— Бриндизида уларни тасвирлаб беролмагандинг. Ҳозир-чи, айта оласанми?

— Йўқ. Улар хонага киришганида ухлаб қолгандим. Ҳаммаси шунақа тез содир бўлдики,

— Ундан илгарироқ эса кимдир онангни заҳарлашга уринганди.

— Онамни? — Харри яна ўтиришга чоғланди, лекин яна ёстиққа беҳол йиқилди. — Онамни? Онамни! Нимага бу ҳақда менга ҳеч ким айтмаганди?

— Бироз қувватга кирмагунингга қадар сенга айтмасликка қарор қилгандик. Онангнинг ошқозонини ювишди. Ҳозир у соппа-соғ. Бироқ ҳаммаси фожа билан тугаши мумкин эди. Илтимос, бизга ҳали айтмаган, ўзингга маълум бўлган нарсаларни гапириб бер. Акс ҳолда, бирон кимсанинг калласига сени ёки онангни абадий жим қолишга мажбурлаш фикри келиб қолишидан қўрқаман. Мабодо, бу ишга алоқадор бўлиб қолган бўлсанг, икковингизнинг ҳам ҳаётингиз жиддий хавф остида.

— Айтдим-ку, ахир, ҳеч нимани билмайман! — зорланди Харри ҳаммага бирма-бир саросима билан қараркан. — Чин сўзим!

— Майли, Харри. Энди сафарингиз ҳақида гапириб бер. Венке паромда ёнингизга борган дақиқадан бошлайвер.

Харри ҳам сўзлай бошлади. “Кулаётган мушук” ҳақида, йўлда овқатланиш учун қаерда тўхтаганлари ва у ёки бу жойда қанча муддат қолишганини гапирди. Венке Пескарага яқин жойда автомат телефондан кўнғироқ қилгани, у Фожига тобора яқинлашган сайин янада кўпроқ асабийлашгани, “Castello di Cantani” ёзувли кўрсатгич тўғрисида сўзлади...

Харри кўзини юмди.

— Ўша жойда... — деди у кўзини юмиб. — Ҳаммаси ўша ерда... содир бўлди! Яшил рангдаги махсус либос кийган пакана кишилар... Отишма... Гюндерсен... Лиен... Бертелсен... Венке нимадир дея қичқирди... Унгаям ўқ ёғдиришди... У қўрқиб кетди... Ҳатто гўё ҳайрон қолгандек кўринди... Кейин эса... бошқа ҳеч нимани эслай олмайман...

— У нима деб қичқирди?

Харри дарров жавоб бермади: хаёлида ўша дақиқаларни такрор бошидан кечирарди.

— Билмадим, — деди у ниҳоят. — Назаримда... назаримда, у итальянча нимадир деб қичқирди.

— У итальянча гапира билармиди?

— Йўқ, у билмаслигини айтганди.

— У норвегчада қандай гаплашарди, Ослодагилардекми ёки шевадами?

— Худди Ослода гаплашишадигандек, маълумотли кишилар каби.

Карстен паспорт бўлимида унга беришган бир даста сувратларни чиқарди. Бу аёлларнинг ҳаммаси сўнги ўн йил мобайнида хорижий паспорт олган ёхуд уларни алиштирган эди. Харри фотосувратларнинг ҳаммасини кўриб чиқди. Яна қайталаб кўрди. Улар орасида Венке йўқ эди.

Кейин Карстен унга ўша давр мобайнида жиноятчилар карточкасига тушиб қолган аёлларнинг сувратини кўрсатди. Улар орасида ҳам Венке йўқ эди.

— Агар яна бирор нима ёдингга тушгудек бўлса, беморхона ёнида навбатчиликда турган полициячига дарҳол хабар қил, — деди Албректсен кетишга чоғланаркан. — Ҳамширага қўнғироқ қилишинг мумкин ва у сенга навбатчини чақириб беради. Ёки шунчаки ўзини чақиравер. Унинг фамилияси Смебю. У ҳар ўн беш дақиқада ёнингга кириб туради.

— Кари... — гўлдиради Харри. — Эдвард... энди уларнинг ҳоли не кечади?

— Ҳозир улар қандай аҳволдалигини ўзинг тушунасан, — жавоб берди Рудольф. — Айтмоқчи, Гюндерсен билан гиёҳвандлик моддалари ҳақида нималарни биласан?

— Бундан қандай хабар топдинглар? — ҳайрон бўлди Харри.

— Қани, ҳамма билганларингни гапир-чи, — буюрди Албректсен.

— Гюндерсен ўлдирилди. Демак, энди ҳаммасини айтса бўлади, — шивирлади Харри.

— Агар шундай қилмасанг, ўзингга жабр бўлади, — огоҳлантирди уни Рудольф.

— У жудаям кам миқдорда олиб келарди. Озроғини Лиенга арзонроқ нархда сотарди, улар дўст эдилар-ку, ахир. Қолганини эса рўзғорига учма-уч етказиш учун четга сотарди. Трюгве дурустгина пул топарди, бироқ тўла нархини тўлашга барибир чўнтаги кўтармасди. Буниси равшан эди.

— Гюндерсен яна кимларга гиёҳвандлик моддалари сотарди?

— Билмайман.

— Бертелсен-чи, у ҳам Гюндерсеннинг кирдикорларидан бохабармиди?

— Буни ҳаммамиз билардик. Трюгве фақатгина гиёҳвандлик моддаларини харид қилиш имкониятига эга бўлиш учун ҳам йўлга қатнардди. У бундай ишни кўргани кўзи йўқ эди.

— Гюндерсен гиёҳвандлик моддаларини қаердан топиб келарди? — сўради Карстен.

— Унинг Данияда, ГФР ва Италияда алоқалари бор эди. Биз бош-қа ҳеч нимани билмасдик. Гоҳида биронта шаҳарга етиб борганимизда, у ўзи ёлғиз кетарди. У кўпгина шаҳарларда шу тариқа кетиб қоларди, эҳтимол, молни қаердан олганидан биз воқиф бўлиб қолмаслигимиз учун шундай йўл тугтандир. У фақат Трюгве деб шу иш билан шуғулланарди...

— Эдвард-чи, у қандай тарзда банги бўлиб қолган? — қизиқди Рудольф. — Ахир, у уйдан ҳеч қачон чиқмайди-ку? У гиёҳвандлик моддаларини ўзига ўзи тополмасди.

— Трюгвенинг ҳаёти ҳаёт эмас, айни дўзахнинг ўзи эди, — деди аста Харри. — Бир куни Рогер унга Эдвардга биронта гиёҳвандлик моддасидан бериб кўришни таклиф қилди. Ҳаммаси шундан бошланди. Энди Эдварднинг ҳоли не кечади?.. Уни ким гиёҳвандлик моддаси билан таъминлайди?..

— У қачон банги бўлиб қолди?

— Ёдимда йўқ. Икки йил бурунми, балки уч йил бўлгандир.

— Ҳеч бирингиз Гюндерсен гиёҳвандлик моддалари билан уни таъминлаб, жиноят содир этаяпти, деб ҳисобламаганмидингиз?

— У мана шу иш билан бойиб кетмаётганди-ку, ахир! Трюгвени арзонроқ нархда таъминлаш имконига эга бўлиш мақсадида баъзи бировларга сотарди, холос.

— Шунга ўзинг ҳам ишонасанми?

— Ҳа!

— Тушунмаяпман, Харри, аслида шунақа гўлмисан ёки ўзингни тентакликка соляпсанми?

Харри жавоб бермади.

— Агар гиёҳвандлик моддалари билан савдо-сотиқ қилиш мумкин, деб ҳисобласанг, нимага энди уч нафар ҳайдовчини ўлдириб, иккита трейлерни ўғирлаб бўлмас экан?

Харри Рудольфга гинали боқди.

— Лекин булар менинг дўстларим-ку! Эшитаяпсизми? Менинг ошналаримни ўлдиришди!

Тергов тугади. Харри ғамгин нигоҳ ила уларни эшиккача кузатди. Йўлакда Карстен ҳис-туйғусини яширолмади деди:

— Худди пўкак каби гўл! Харрига ўхшаганлар бор экан, биз гиёҳвандлик моддалари савдоси илдизини ҳеч қачон қурита олмаймиз!

— Бу ўғирликни ташкил қилган кимсалар айнан шундан фойдаланишгани тасодифий эмас! — деди Рудольф. — Шу боис ҳам энг асосий бошчилари ўзимизнинг Ослода ўтиришибди, деб ўйлайман.

23

Хонада Рудольфни Роботтен, Орвик ва Харалдсен кутишарди. У ҳамкасбларининг чеҳраларидан қизиқарли янгиликлар борлигини дарҳол пайқади.

— Ҳатто бу иш жудаям осон бўлиб чиқди, — деди Роботтен.

— Худога шукур, ҳаммаси хамирдан қил суғургандек бўлди, — қисқа жавоб берди Рудольф.

У бирдан кекса фру Стенстадни эслади. Унинг ортидан кузатув белги-ланганди. Гиёҳвандлик моддалари сотувчи гуруҳнинг нечоғли катталигини ким билади, бироқ мабодо, улар “маълумот берувчи”ни ўлдиришга чоғлангудек бўлишса, уни дарҳол ушлайдилар. Онахонни биринчи имконият туғилиши биланоқ бориб, кўриб келиш керак, деб ўйлади Рудольф.

— Маргит Поулсен қирқ саккизинчи йил 22 июнда Луизи Тартани билан никоҳдан ўтган. Ўша йили йигирма иккинчи сентябрда эсон-омон қутулиб, ўғил кўрган.

— У ҳомиладорлигининг олтинчи ойида эрга теккан, демоқчимисан?

— Худди шундай.

— Бунинг устига, италияликками?

— Ҳа.

— Қизиқ. — Рудольф бош чайқади.

— Элик тўртинчи йилнинг бешинчи июлида у яна бир ўғил кўрди, — давом этди Роботтен. — Элик бешинчи йилнинг биринчи феввалида оила Норвегияни тарк этди. У мактабни битирганидан ке-йин турмушга чиққунига қадар қаерда ишлаганини биламиз. Шунингдек, унинг қаерда яшаганини ҳам аниқладик — у бир жойдан бошқасига тез-тез кўчиб юришига тўғри келган. У ва ўзидан икки ёш катта опаси Берит етимхонада катта бўлишган, улар доим кўчманчилик қилиб яшардилар...

— Унинг ҳеч қанақа қариндоши йўқлигига эса ишончим комил эди! Қани, ҳисоботларингизни ёзадиган телеграф тилида эмас, батафсилроқ гапир-чи!

— Хронологик тартибда бошлаймиз, — таклиф қилди Роботтен. — Қани, Рудольф, кутилмаган янгиликни тинглашга тайёрланавер!

— Харалдсен Маргит яшаб кетган манзиллардан уни биронтаси эслай оладими-йўқми, деб суриштириб келгани кетди, — гап бошлади

Орвик. — Мен эса у ишлаб кетган учта ширкатни айланиб чиқдим. У биринчи ширкатда дастёр бўлиб ишлаган. У ерда Руд фамилияли одам билан суҳбатлашдим. У Маргитни эслаб қолганининг сабаби — қиз ширкатда ишлай бошлаган кун ишда одамнинг тўнғич қизи вафот этган экан. Маргит унинг қизини эслатиб тургани боис, у ишдан бўшаб кетганидан ҳатто хурсанд бўлган экан. Мен борган кейинги ширкатнинг эгаси ўн йил бурун ўзгарган экан. У ерда на Маргитни, на ким бўлиб ишлаганини биронтаси эслаш олмади. Учинчи ширкат идора жиҳозларини тайёрлар экан, мени бўлим бошлиғи фру Мюггерюд хузурига юборишди. Аёл Маргитни жуда яхши эслади. “Уни фақат эркактаргина қизиқтирарди! — деди фру Мюггерюд. — У ҳар қандайининг бўйнига осилиб олаверарди. Яхшиямки, унинг тоифасидоғиларни қайтиб сира учратмадим! Бир замонлар марҳум эрим Бьярненинг бошини айлантирганидан гумон қилганман. Лекин у тез орада аёлнинг аслида ким эканини билиб қолди. Мен ўша кездан бошлаб ширкатда ишлардим ва рўй бераётган барча ҳодисаларни кузатиб борардим. Акс ҳолда... акс ҳолда буларнинг ҳаммаси нима билан тугагини ҳатто билмайман ҳам. Эрим аёл зотига ўчоқ эди. Маргит эса, гарчи унча-мунча бачканароқ қилиқлари бўлса-да, хушрўйгина эди. У ҳар доим ялтир-юлтир кийимлар кияр, қисқаси, унга тарбия етишмасди. У директорнинг ортидан югуриб юрар ва ҳатто ўзи учун айрим имтиёзларга ҳам эришган эди. Маргит оддийгина ходим бўлса ҳам, лекин ўзини камида директорнинг шахсий котибаси ва ўнг қўлидай тутарди. Раҳбар уйланган бўлишига қарамай, аёл учун бу аҳамиятсиз эди. Ҳаммаси қандай тугаши зарур бўлса, шундай яқун топди. У қизиқ аҳволга тушиб қолди. Унинг қорни қапайиб қолса ҳам, никоҳ узугидан дарак бўлмади! Кутилмаганда у ҳеч кимга бир сўз айтмай, гойиб бўлди. Биз шунчаки қизиқишдан ўлаёздик! У яқиндагина танишган италияликка турмушга чиққанини билганимизда қандай ҳайратда қолганимизни тасаввур қиласизми!” Мен ундан Маргит италияликка текканини қаердан билганликларини сўрадим, албатта. Ширкат ходимларидан бирининг таниши ўша италиялик яшаган уйда унга кўшни бўлган экан. “Бундай нарсалар ҳар доим ошкор бўлади, — деди фру Мюггерюд. — Касални яширсанг, иситмаси ошкор этади”. Гарчи бу воқеалар кўп йиллар аввал содир бўлиб ўтган эса-да, унинг Маргитга нисбатан нафрати ҳанузгача пасаймаганди. Энди кетмоқчи бўлиб тургандим, у бирдан: “Ўзиям бирам устомон хотин эди-да! Қойил қолмай бўлмайди. Фриц Бекнинг ҳаменини анча қоқиб олган бўлса керак!” — деб қолди. Мен бир сапчиб тушдим. “Фриц Бек дедингизми? — сўрадим мен. — Боланинг отаси айнан ўшалигини сиз қаердан биласиз?” Аёл менга худди тентакка қарагандай назар ташлади. “Чунки ўша вақтда қиз фақат Бек билан юрарди! Хуштори унга ҳар кун икунга қилар ва унинг кўзлари чақнаб турарди. Фриц ундай, Фриц бундай, биз Фриц билан турмуш қураимиз. Бироқ Фриц хотини билан ажрашишни хоҳламади!” Мана шунақа гаплар, — дея ҳикоясини тугатди Орвик.

— Фриц Бек? — Рудольф Орвикдан нигоҳини узмасди. — Фриц Бек дедингми? — такрорлади у.

— Сени кутилмаган янгиликдан хабардор этаман, деб огоҳлантиргандим-ку! — Роботтен кўнгли очилиб жилмайди. — Энди эса Харалдсен ўз ови билан мақтансин.

— Лекин олдин Бекни терговга чақиртиринг.

— Бек биздан қочиб кетолмайди, — деди Роботтен. — Сабр қилиб турсанг-чи, Рудольф. Бизда сен учун яна бир кутилмаган янгилик бор. Бошла, Харалдсен!

Харалдсен узун рўйхат чиқариб, гапираётганда унга қараб кўярди. У саккизта манзилни айланиб чиқибди. Маргит илгари яшаб кетган учта иморат ҳозир бузилиб кетибди. Иккитаси янги талабларга бино-

ан қайтадан қурилибди. Маргитни эслаши мумкин бўлган эски ижарачилар чўнтаги янги хонадонлар нархини қўтаролмагани боис, бошқа жойларга кўчиб кетишибди. Харалдсен умиди узилганини тан олиб турганида, олтинчи жойда омади келиб қолибди. Анча кексайиб қолган фру Лоне деган кампир Маргит Поулсенни яхши эслабди. Маргит етимлиги туфайли унга жуда раҳми келар экан. Маргит ҳаётда муваффақиятга эришишни жуда хоҳлар ва фру Лоне унга ҳар томонлама кўмаклашишга уринган экан. Хусусан, ўша вақтларда ёши қирқларда бўлган фру Лоне эрининг портатив машинкасида ҳарф теришни ўрганаётган Маргитга маттни ўқиб бериб турар экан. “Жудаям соҳибжамол ва ёқимтой қиз эди”, — деди у ҳақда фру Лоне...

— Асосий гапга ўтақол! — унинг сўзини бўлди Роботтен. — Рудольфнинг сабри чидамаётганини кўрмаяпсанми, ахир?

Харалдсен сўзида давом этарди.

У еттинчи жойда Маргитни яхши эслайдиган бошқа бир кексароқ аёл билан суҳбатлашди, лекин бу кампир у ҳақда бошқачароқ фикрда эди.

— Уни ўша даврдаги ёшларнинг ғалати қилиқлари ҳайрон қолдирарди, — деди Харалдсен сағал жилмайиб. — Бу кампирнинг айтишига қараганда, Маргит анча енгилтак жувон бўлган, шу боис ҳали эрга чиқмай туриб, қиз туғиб олган опасиникига кўчиб кетганида, енгил нафас олган экан! Ва ниҳоят, энг охирида учинчи кампир билан гаплашдим. У Маргитнинг “бошига қулфат тушган” опасиникига кўчиб кетиши яхши бўлган, деб ҳисоблар эди. Ўша кампир ўттиз икки йил бурун бўлиб ўтган воқеаларни жуда яхши эслар, чунки ўша йили унинг эри қазо қилган экан.

— Энг муҳимини айтавер! — Роботтен бошини асабий силкиди.

Харалдсен Роботтенга эътибор бермай, ўз ҳикоясини шошмай давом этарди.

— Маргит опаси билан яшай бошлабди, бироқ тез орада кекса аёлниңг ундан кўнгли қолибди. Ушанда Маргит тоби қочиб қолган опасининг хушторини тортиб олган экан. Кекса аёл буни уй эгасига айтиб берибди, лекин хўжайин ўзи ҳам Маргитни ёқтириб юргани боис бу ишга аралашмабди. Хуллас, Маргитнинг бўйида бўлиб қолган. Бу касал ётган опаси учун унинг сабр қосасини тўлдирган сўнги томчи бўлди — кўнлардан бирида ухлагани ётганча қайтиб уйғонмабди. — Харалдсен бироз жим қолди. — Бу аниқ. Берит Поулсен вафот этган. Мен текширдим. У Нурдрдаги қабристонда дафн этилган.

Сўзлари Рудольфнинг онгига тўлиқ етиб бориши учун бироз кутиб, Харалдсен яна гап бошлади:

— Тез орада Маргит италияликка турмушга чиқди ва улар — ўша хорижлик куёв, Маргит ҳамда унинг жияни қаёққадир кўчиб кетишди. Кампир Маргитнинг на янги манзилени, на кейинги ҳаёти қандай кечганини биларди. Бироқ буни билгиси келаётганини яширмади.

— Бундан чиқди, Фриц Бек — ҳам Беритнинг қизи, ҳам Маргитнинг ўғлига ота экан-да? — деди секингина Рудольф.

— Шунақа бўлиб чиқди, — жавоб берди Харалдсен.

Телефон жиринглади. Бу фру Халворсен экан.

— Телефон китобида беморлар ёнига соат олтидан то чоракам еттигача киритишларини ўқидим. Харрини эртароқ кўрсам бўлмайдими?

— Албатта бўлади.

Рудольф унга Харри ётган бўлимга қандай киришни тушунтириб берди.

— Фру Халворсенни бизда ким кузатаяпти? — сўради у гўшакни кўяркан.

— Фрида Дален билан Инголф Бьерке, ҳар қайсиниси ўз машинасида.

— Яхши. Энди Албректсен ҳузурига кетдик.

Телефон жиринглади. Албрехтсен қовоғини уйиб, гўшакни кўтарди. — Йиғилиш ўтказаяпман, — деди у кескин. — Мени безовта қилмасликни сўрагандим! — Қисқароқ сукутдан кейин у энди бош-қа овозда деди: — Ким? Нима? Мени у билан боғланг! — У кафти билан гўшакни тўсганча, ўтирганларга тушунтирди: — Бу Лиллиан Бек. — Ва кўлини олди. — Хайрли кун, фрёкен Бек. Хўш, нима бўлди? Бу қачон маълум бўлди? Ярим соат олдинми? Нимага менга ўша заҳоти кўнғироқ қилмадингиз? Ҳа, тушунаман! Биз билан доимо алоқада бўлиб туринг.

У ўтирганларга бирма-бир қараб қўйди.

— Бек гойиб бўлганмиш. Эҳтимол, “гойиб бўлди” деган сўз унчалик мос келмас, бироқ у уйдан ҳеч нима демай чиқиб кетган ва Лиллиан ундан хавотирланаёпти. Кейинги пайтда у жуда маъюс юрган экан.

— Отаси ўз жонига қасд қилиб қўйишидан кўрқаяпти, демоқчимисиз? — сўради Рудольф. — Қизиқ, у қандай қилиб чиқиб кетибди экан? Унинг уйи ва “Инт-Транс” ширкати кузатув остида деб ўйлагандим.

— Кузатув олиб борилаяпти, — жавоб берди Албрехтсен хўмрайиб. — Карстен қани?

— У Ронемларникига кетди, — деди Роботтен. — У Бранд дёки унинг дўстларидан биронгаси билан танишлигини аниқлаши керак. Кейин “Ксерокс”га кириб, Бранднинг бошлиғи билан гаплашиб келмоқчи эди. Шунингдек. Бранднинг ўзи билан ҳам. Карстен уни бироз сиқувга олиб, тузукроқ кўрсатмалар беришга ундамоққа жазм қилди. Гўё Бранд сўзлаётганидан кўпроқ билади, дея ҳисоблаётганингизни Карстен айтганди.

— Бу рост гап, — рози бўлди Рудольф. — Агар ҳеч бир жазосиз қолишига юз фоиз ишончи бўлмаганида эди, бегона хонадонга ҳеч кимса кириб олиб яшамасди. Бранд ўз танишлари рўйхатини бергиси келмади. Тушунарлими? Биз уни кузатиб турибмиз. Ҳозир у яна ишга чиқди. Бу уни янада мулойимсупурги қилиб қўяди. Ўзи ҳақида ҳар хил миш-мишлар тарқалиб юриши кимгаям ёқарди.

— Бирон кимса яширинмоқчи бўлса, энг яхши жой — бир-бирини танимайдиган кишилар яшовчи замонавий катта уйлардир, — деди Орвик.

— Бек билан унинг фарзандлари Брандни танимасликлари ва у яшайдиган уйда сира бўлмаганликларини таъкидлаяптилар, — деди Рудольф. — Лекин буни ҳали текшириб кўриш керак.

— Харалдсен, рация орқали барча машиналаримизга Бекнинг гойиб бўлганини хабар қил, — фармойиш берди Албрехтсен. — Бекнинг машинаси гаражда турибди. Мабодо, у ҳозир автомобилда бораётган бўлса ҳам, асло ўзиникида эмас. Ижарага машина берадиган барча ширкатлардан Бекнинг улов олган-олмаганини текширинг. Унинг қочиш режаси аввалдан тайёрланганмиканлигини аниқлаш зарур.

Харалдсен кетди ва йиғилиш усиз давом этди.

— Маргит Поулсен-Тартанини эслайдиганларнинг ҳаммасини чақиртир, — фармойиш берди Албрехтсен Рудольфга мурожаат қилиб. — Кантагаллини тезлаштир. Манчини деган одам Бертеллининг ўзимасмиканлигини аниқ билишимиз керак. Бундан ташқари, бизга Бекнинг оиласи — директорнинг ўзидан бошлаб, ҳам қизи, ҳам ўғлининг барча дўстлари рўйхати зарур. Одамларимиз улар билан суҳбатлашсинлар. Ҳамон Лиллиан бизга кўнғироқ қилибдими, демак, у отасидан хавотирланаётгани бежиз эмасга ўхшайди. Уни имкон борича тезроқ топиш керак.

— Яхши. — Рудольф ўрнидан турди. — Бизнинг Маргит Тартанига чиққанимиз энди Бекка маълум бўлди ва у ҳақда бор ҳақиқатни

билиб оламиз, — деди у ўйланиб кетишга шайланар экан. — Бироқ, бошқа томондан, у опа-сингилдан фарзанд кўрганлардан танҳо ўзи эмас. Агар шунақа бўлса, албатта. Қизиқ, наҳотки Бек фақат мана шу сир ошкор бўлишидан кўрқиб қочган бўлса?

— Ўзинг-чи, нима деб ўйлайсан? — Албректсен Рудольфга диққат билан қаради. — Сенингча, уни яширинишга яна нима мажбур қилган бўлиши мумкин?

Рудольф хаёлида Лиллианни тасаввур қилди. Мана, у йиглаяпти. Мана, отаси билан акаси орасидаги жанжалларни гапираяпти. У иш-лашни истамай, отасидан фақат пул ундираверадиган Улени эслади. Гарчи ўғлига моддий ташвишлар нималигини билмай абдий талаба бўлишига имкон яратиб кўйган бўлса ҳам, Уле отасини хасисликда айбларди. Ҳарқалай, Рудольф уларнинг муносабатини айнан шундай тасаввур этарди. Уле отасининг ширкатини ярамас дўконча деб атарди, лекин отасидан истаганча пул ундирарди. Шунда ҳам унга кам кўринарди. У отаси ва синглиси билан бирга яшар ва ширкатнинг ҳамма ишларига қўли етарди. Уле ёш бўлса, у Венке билан таниш бўлиши ва биргаликда йирик тадбир тайёрлаган бўлиши ҳам эҳтимолдан йироқ эмас. Лиллиан полицияга трейлер ҳайдовчиси Свендберг ҳақида гапириб берганини билганида, у синглисидан қанчалар аччиқланган эди! Лиллианнинг ўзи ҳайдовчиларга рейсларини алмаштиришга ижозат бериб, натижада қимматбаҳо чалғи эмас, чиқинди қоғоз олиб кетганини Рудольфга тан олиб айтди. Бу ҳақда Лиллиандан бошқа ҳеч кимса бир неча соат мобайнида билмаган. Уле Свендберг умрининг охириги соатларидан шу қадар яхши хабардорлиги ҳам шубҳали.

— Хўш, сен нима дейсан? — сўради Албректсен сабрсизлик билан.

— Менимча, агар Бек трейлерлар ўғирланишида ўғлининг ишгирик этганидан гумонсироган бўлса, ўз жонига қасд қилмасди, — жавоб берди Рудольф. — Ёшлигидаги гуноҳлари, хонасини қимматбаҳо бачкана жиҳозланганига қарамай, Бек фақат ўз оиласи ва ширкати учун яшаётганига имоним комил. Аслида у ниҳоятда ёлғиз одам. Ҳарқолда, менга шундай кўринди. Шу боис, агар Уле... Ҳа, мабодо Уле мазкур ишга аралашган бўлиб чиқса, Бек буни кўтаролмаслигига аминман.

— Биринчи имкон топилган заҳоти у билан яна бир бор гаплашиш керак бўлади, — хўрсинди Албректсен.

Ҳаммалари бир муддат сукут сақлаб қолишди.

— Келинг, Маргит Тартанига қайтайлик, — деди Албректсен. — Унинг эри ҳақида бизга нима маълум? Рудольф, сен унинг ташқи киёфаси қандайлигини биласанми?

— Йўқ, мен уни кўрмаганман.

— Эҳтимол, у ўша Манцинидир? А? Балки пакана, озгин ва қорасоч италиялик ёлғиз Бертелли эмасдир? Кантагалли билан гаплашганигда фототелеграф орқали Тартанининг сувратини бизга ҳам, Миланга ҳам юборишини сўра. Бу ишни тезроқ тугатиш керак.

Албректсен ўрнидан туриб, йиғилиш тугаганини билдирди.

Узум олиш керак, дея хаёлидан ўтказди фру Халворсен. Балки Харрининг узум егиси келаётгандир. Унинг ўқишига ҳам бирон нима олиш керак.

У Сумсгат бўйлаб ўтганча, банкдан бурилди ва бир неча йилдан буён мижоз бўлиб қолган Керкевейендаги дўконга чиқди.

У бир неча дақиқадан кейин ҳар хил мазали егуликлар тўлдирилган катта елим халта билан дўкондан чиқиб, Керкевейен бўйлаб кетди.

У чорраҳада қизил чироқ ёниб қолгани боис бироз туриб қолди. Касалхонага тезроқ етиб боришга фру Халворсеннинг сабри чидамасди.

Касалхона ҳовлиси анча катталигига қарамай, фру Халворсен керакли бинони қийналмай топди.

Ёшгина, кўҳликкина Анна исмли ҳамшира уни бироз кутиб туришини сўради — аввал бўлимга кўнгироқ қилиш керак. Кўнгироқ қилиш? Фру Халворсен асабийлашиб кетди. У таклиф этилган курсига ҳатто ўтирмади ҳам.

Эҳтимол, Харрининг мазаси қочиб қолгандир? Балки у аллақачон...

Фру Халворсен халтасини қўйиб, нам кўлларини оппоқ рўмолчаси билан артишига тўғри келди. Аёл вужудини совуқ тер қоплаганди.

Телефондаги суҳбат анча чўзилди. Лекин, мана, ҳамшира Анна табассум билан фру Халворсенга ўгирилди ва ҳамшира Биттен ҳозир уни Харрининг ёнига кузатиб қўйишини айтди.

Ҳамшира Биттен ҳам келишгангина қиз экан-у, бироқ ҳамшира Анначалик ёш ва кўҳлик эмас эди.

— Мен билан юринг, фру Халворсен.

— Харри тузукми? Унинг аҳволи оғирлашмадими?

— Йўқ, йўқ, ҳавотир олманг, фру Халворсен! Унинг аҳволи анча яхши. Нимага энди оғирлашиб қолмадими, деяпсиз?

— Нега сиз телефонда жуда узоқ гаплашдингиз?

Ҳамшира Биттен кулиб юборди.

— Чунки уни қўриқлаяпмиз!

Фру Халворсен енгил тин олди ва ҳамшира Биттен ортидан шошилди. Оқ шим ва оппоқ халат кийган қандайдир йигит уларнинг ёнидан ифлос чойшаблар солинган аравагани филдирашиб ўтди. У ҳамшира Биттен билан қувноқ сўрашиб ўтди. У бурчакдан бурилди ва Харрининг беморхонаси қаршисидаги лифтга қараб кетди.

Беморхона ёнида констебль Смебю навбатчилик қиларди, у йигитга ҳеч қандай қизиқиш билдирмади, бироқ ҳамшира Биттен билан фру Халворсенга жилмайиб қўйди.

— Харрининг онаси кўргани келди, — деди ҳамшира Биттен қувноқ оҳангда. — Марҳамат, киринг, фру Халворсен. Сизни шу ерда кутиб тураман.

Фру Халворсен юраги дукурлаганча, ўглининг ёнига кирди. Чорак соатдан кейин у беморхонадан чиқди, унинг кўзлари порларди. Ҳамшира Биттен уни йўлақдан кузатиб кетди, Смебю эса ковбойларга оид романига мук тушиб ўқий бошлади.

Ўн дақиқа ўтгач, беморхонага янги ҳамшира яқинлашди. Смебю уни биринчи марта кўриб турарди.

— Фарбий фронтда ўзгаришлар йўқми? — сўради у.

Смебю ҳамширанинг исми ёзилиб, халатига маҳкамланган жетонга қаради. Ҳамшира Рут экан.

— Ҳозиргина уни онаси кўриб кетди.

Жуда соз уни ким кузатиб кетди?

— Ҳамшира Биттен.

— Яхши. Эсингизда бўлсин, бегоналар киритилмасин. Бемор ўзига хос равишда қўриқланаяпти.

Қиз палатага кириб, эшикни ичкаридан ёпди.

Смебю кўлига китобини қайтиб олар экан, худди бу ерга мени нима учун қўйиб қўйишганини билмайдигандекман, дея тўнгилаб, ўзича ранжиб қўйди.

Харри “Дагбладет”ни ўқиб ётарди. Ҳамшира унга яқинлашганида, у ўқиётган газетадан кўзини узди. Бу ҳамширани у биринчи бор кўриши эди.

— Менинг исми Рут. — унинг кўзлари яшил, сочи малла ранг эди. — Мен ҳароратингни ўлчашим ва сенга витамин уколи қилишим керак. — У худди барча бергенликлардай “р” товушини бузиб талаффуз қиларди.

Қиз нимаси биландир унга Венкени эслатарди. Эҳтимол, унинг ҳам кўзлари бироз қийқлиги боисдир.

Ва ўшандай қиррабурун...

Ёноқлари...

Юриши...

У бундай бўлиши мумкин эмас, деб ўзини ишонтиришга уринарди. Венке ҳалок бўлган. Қизни унинг кўз ўнгида отиб ташлашган.

Тўпиқлари...

У ўша биринчи кундаёқ Венкенинг ингичка тўпиқларига эйтибор берганди. У бу тўпиқлар шунақа узун, хушқомат танани қандай кўтарар эканлар, деб ажабланганди.

Ҳамшира Рутнинг тўпиқлари худди Венкеникига ўхшарди.

Қиз унинг оғзига ҳарорат ўлчагични суқди, соатига қаради ва шприцни ҳозирлай бошлади.

Табассуми!

Харри унинг олд тишлари ораси худди Венкеникидай хиёл очиқроқлигини энди пайқади!

У “Венке!” дея қичқирмоқчи эди, бироқ унга ҳарорат ўлчагич ҳалақат берди. Уни тупуриб ташлаш ва қўлларини кўтаришга улгуролмади. Бир қўли гипсланган, иккинчиси — ўз гавдаси билан каравотга босилиб қолганди.

У билагига игна санчилганини сезди. Бу витамин эмас, даҳшат билан хаёлидан ўтказди Харри. Бу ўлим! Ва бу Венке!

У бошқа ҳеч нимани ўйлашга улгурмади.

Ҳамшира Рут Харрининг ўрни ёнида бирпас куймаланди ва беморхонадан бамайлихотир чиқиб, эшикни ёпди.

— Бирам расво ҳаво бўлди-да! — деди қиз унинг сўзини тасдиқлаганча бош иргаб қўйган Смебюнинг ёнидан ўтаётиб. — Қор қачон ёғар экан, деб кутиб ётибман. — У лифтга яқинлашди.

— Мен эса унақа деёлмайман, — деди Смебю. — Тиззам букилмайди. Агар чангида юрмасанг... — У елкасини маъноли қисди.

— Ҳа, албатта, — қиз лифтга кириб кетди.

Смебю ўқишини давом эттирди.

Тез орада лифтнинг тўхтагани эшитилди. Ундан аравада ифлос чойшабларни олиб борган ва Смебю бир соатча аввал суҳбатлашган ўша йигит чиқди.

— Полициячиларга мазза-да, — деди у Смебюга бошини чайқаб. — Кун бўйи ўтириб, ўқийверасан! Мен эса... — У хўрсиниб қўйди.

— Агар мени ҳар куни шунақа дам олиб ўтиради, деб ўйласанг, қаттиқ янглишасан. Тинч ўтган навбатчилик кам бўлади. Лекин тўғриси айтганда, бундай осудалик менга сира ёқмайди. Менга кўпроқ шиддатли ҳодисалар маъқул. — У ҳам хўрсинди. — Ҳеч нима қилмай, бекор ўтиришни ёмон кўраман!

— Узоқ муддат бекор ўтириш ҳам зерикарли, албатта. — Йигит жилмайди. — Бўпти, мен борақолай! Акс ҳолда ҳамма ишларимни бажаришга улгуролмайман! Навбатчилигим тугаяпти... — У соатига қаради. — Икки соату қирқ дақиқа қолди. Хайр!

Фрида Дален билан Инголф Бьерке ҳар бири ўз машинасида ўтиришар ва улар ҳам зерикишаётганди. Ҳамширалар бири келиб-бири кетар, баъзан жуфт бўлганча гаплашиб, кулишиб ўтишарди... Шифокорлар... Ҳаммаёқ тинч ва осойишта эди.

Оқ халатли қандайдир йигит бинодан ифлос кирлар ортилган аравачани итариб чиқди. Яқиндагина аравачасини гилдиратиб ичкарига қириб кетганди — мана, энди қайтаяпти! Афтидан, иши шунақа-ёв. Йигит орқа томондаги чиқиш эшиги ёнида турган унча катта бўлмаган усти ёпиқ фургонга яқинлашди. Фрида унга Инголфга нисбатан яқинроқ турарди. Шу боис у йигитнинг гўё ўзи билан ўзи гаплашаётгандек лаблари қимирлаётганини пайқади. Йигитнинг чехрасида қувончли ифода пайдо бўлди.

Фрида жажжигина театр биноклини пастга туширди ва рация орқали Инголфни чақирди.

— Шубҳали йигит, — деди у. — Унинг ортидан кузатиш керак!

— Унинг ёнига бирон баҳона билан яқинроқ бор-чи. — деди Инголф Фридага. — Ундан гугуртми ёки яна бирон нима сўра... дугонангни кутаётганингни айт... Қисқаси, ўзинг бирон нима ўйлаб топ!

Фрида машинасидан тушиб, шошилмай, эриниб одимлаганча йигитнинг ёнига йўналди. У ўртабўй, хушқомат эгнига қизил духоба шим билан мўйнали чарм камзул кийган, узун оқишроқ сочли, кўзлари кулранг, қалин киприклари бўёқсиз ҳам қора эди... У йигитга деярли ёпишгудек яқин келиб, шодон оҳангда сўради.

— Салом! Илтимос, бир жуфт гугурт чўпингдан бер, қутичаси ўзимда бор...

Йигит сесканиб кетди.

— Менда ўтёққич бор, холос. — У ўз фурғони орқа эшигини қарсиллатиб ёпди ва кабинага илдам ўтди.

— Бўпти, бўлмаса тутатиб олай! — Қиз сигаретини оғзига қистирганча, йигитдан кўзини узмай, унинг ортидан кабина томон юрди. — Кечирасан, шошиб турибман!

У ўриндиққа шитоб билан ўтирди. Бир даҳзадан сўнг фургон бор тезлигида касалхона дарвозаси томон елиб кетди.

Бу томошани қизиқиб кузатаётган Инголф унинг ортидан физиллади. Фрида ўз машинасига отилди, газни босди ва Инголфнинг кетидан йўлга тушди.

Фургон дарвозадан чиқа солиб, тўхтамай қизил чироққа ўтиб кетди. У ўнгга кескин бурилиб, чорраҳада яна қизил чироққа ўтди ва Киркевейен бўйлаб шитоб билан ҳайдаб кетди. Киркевейен — Сумсгат чорраҳасида “Вольво” пикапига урилиб кетай деб, то Майортюеннинг ўзигача биронта светофорга эътибор бермай, тез ҳайдаб кетаверди. У ерда Сёркедалсвейенга бурилиб, гарчи олтмишгача тезликда юришни тақиқлайдиган белги қўйилган бўлса ҳам, тезлигини юз километрдан пасайтирмади.

— Ҳозир Рудольфни чақираман, — деди Инголф радиотелефон орқали Фридага. — Бу йигитни нима жин урди? Араваси гиёҳванд моддаларга тўлами, дейман!

Сместад олдидаги чорраҳада светофор ишламаётганди. Ҳайдовчилар фақат липиллаётган сариқ чироққа қараб ҳаракатланишаётганди. Чорраҳада анчагина машиналар тирбанд эди, аммо фургон сурбетларча йўл топиб ўтиб, Уллерн шоссесига чиқиб олди.

— Вой, жин урсин! — сўқинди Инголф сариқ “Фиат” унинг йўлини тўсиб қўйганида. У шундай кескин товушда бибионатдики, ҳамма ҳайдовчилар, шу жумладан, сариқ “Фиат” эгаси ҳам бир зумга тўхтаб қолишди. Инголф чорраҳадан ўтиб кетди, Фрида ҳам ундан ортда қолмади.

Фургон улардан олдинроқда борарди, бироқ Инголф тишларини қисиб, машинани имкони борича босиб ҳайдарди. У секин-аста фургонга яқинлашаётганини сизди. Фрида ҳам бор кучи билан газни босарди ва улар орасидаги масофа сония сари камайиб борарди.

Бьёрнслетт кўприги ёнида фургон қаршисидаги машинага иккинчи бор урилаёзди. Бироқ учинчи мартасида ҳайдовчи енгил қўрқув билан қутилиб қололмади — Беккенстюа чорраҳасида у қаршисидан келаётган автобусга урилди.

Инголф машинадан туша солиб, фургон томон отилди. Ҳайдовчи рул билан ўриндиқ оралигида қисилиб қолганди.

— Гитте, журналист қиз, — ингранди у, — ўн минг ваъда қилганди... — У ҳушини йўқотди.

Рудольф яқин атрофдаги полиция постларини огоҳлантирди ва бир неча дақиқадан кейин чорраҳага бирваракай бешта машина етиб келди. Фрида югурганча ёнилғи қуйиш шаҳобчасига бориб, Берумдан “тез ёрдам” чақирди. Автобус билан фургон атрофини одамлар тўдаси қуршаб олди.

— Ишлар жойидами? — сўради Инголф Фридадан. Қиз бош ирғади.

У фургоннинг орқа эшигини очди ва ўша заҳоти ифлос кирлар тўпи оасидан ҳамшира либосидаги аёл чиқиб, Кулсосга кетаётган поезд эндигина тўхтаган платформага қараб югурди.

— Ушланглар уни! — Инголф қувиб кетди.

У билан бирга икки нафар констебль ҳам югуриб кетишди. Улар жувонга тезда етиб олишди. Оёқлари узун, йигирма уч ёшли Якоб Карлсен жувоннинг қўлидан маҳкам ушлаб олди. Аёл жон-жаҳди билан ёқалашар, силтаниб чиқишга уринар, ҳатто тишлашга ҳам ҳаракат қиларди, бироқ вақтида етиб борган констебль Рёндал унинг иккинчи қўлини ҳам ушлаб олди. Улар зўр қийинчиликлар билан аёлни орқага судрашди. У бор кучи билан қашилик кўрсатарди.

Автобус билан фургон атрофида одамлар тўпланишарди. Бу ерда автобус йўловчилари ҳам бор эди. Одамлар полициянинг бироз орқага тисланиш буйруғига истамайгина итоат этишарди. Ҳеч ким “олд қатор”даги ўз ўрнини йўқотишни хоҳламасди.

Шу пайт ҳеч ким, ҳатто қўлга олинган аёл ҳам кутмаган ҳодиса содир бўлди. Констебллар аёл билан чорраҳага етганларида, уларнинг қаршисига ўртача тезликда қизил “Фольксваген” чиқиб келди. Ундан гумбураб иккита ўқ отилди: биттаси аёлнинг чап елкасига, иккинчиси — қорнига тегди.

Иккита полиция машинаси “Фольксваген” ортидан қувиб кетди. Инголф ўша заҳоти Рудольфга қўнғироқ қилди ва рўй берган ҳодисадан хабар берди.

— Мени Берумдаги касалхонада кут, — буюрди Рудольф ва гўшакни қўйди.

Инголфдан кейин унга “Уллевол” касалхонасидан Смебю телефон қилди.

— Ҳалворсен ўлди, — деди у ҳаяжонланиб. — Ҳозиргина ҳамшира Биттен унинг ёнига кириб, жонсиз ётганини кўрибди. Доктор Вилсе уни ўлдиришган, деб ҳисобляпти. Бунинг қандай рўй берганини тушунолмаяпман, мен ҳеч ёққа жилмагандим ва унинг ёнига бегона киши кирмади. Шифокор билан ҳамширалар киришди, холос...

Ҳамширалар...

— Унинг ёнига охириги марта ким кирганди? — сўради Рудольф. — Мабодо, ҳамшира Рут эмасми?

— Ҳа-а... Сен қаердан билдинг?

— У ҳозир бизнинг ёнимизда. Мен қанақа бош шифокор бўлсам, у шунақа ҳамшира. Бошқармага келиб, Роботтенга ҳисобот ёзиб бер. То Карстен етиб боргунча доктор Вилседан касалхонада кутиб туришини сўра.

Рудольф ингроққа монанд хўрсиниқ билан гўшакни қўйди.

Берум касалхонасида Инголф Бьерке, Фрида Дален ва қизил “Фольксваген” ортидан қувишга тушган тўрт нафар полициячидан иборат бутун бошли делегация Рудольфни кутишарди.

— У Стабекдаги кичик кўприкка учиб чиқди. У ерда темир йўлдан ўтиларди, — деди полициячилардан бири. — Тезлиги бир юз йигирмадан ошиқ эди. Йўлга велосипед минган болакай чиқиб қолди. “Фольксваген”даги анави болани айланиб ўтмоқчи эди...

Уларнинг ёнига шифокор яқинлашди.

— Эрик Бюен, — ўзини таништирди у Рудольфга қўл узатаркан.

Рудольф ўзини таништирди ва “Фольксваген”нинг ҳалок бўлган ҳайдовчисига бир назар ташлашга ижозат сўради.

— Аниқроғи, унинг танаси қолдигига, денг. Марҳамат. Мен билан бирга юринг.

— Мени шу ерда кутинглар, — буюрди Рудольф доктор Бюен билан кетаркан.

Мурданинг юзи жуда ёмон шикастланган эди, бироқ унда аниқ пластик жарроҳлик излари борлигига қарамай, бу одамни Рудольф таниди. Унинг сочлари оқариб кетганди. Рудольф аввалги сафар уни кўрганида, ҳали сочи оқармаганди.

— Тико, — шивирлади Рудольф. — Ахир бу Тико-ку!

— Уни танийсизми? — ажабланди шифокор.

— Рудольф сўзсиз бош ирғади. Норвегияда фаолият юритаётган бу уюшган жиноятчилар аъзосини мана қандай ўлим кутган экан! Тико Ослога қачон қайтибди? Қандай ном билан қайтган экан?

Рудольф Кантагалли ҳақида ўйлади: унга Тико ҳалок бўлганини хабар қилиш керак.

— Анави аёл билан фургон ҳайдовчиси-чи, уларнинг аҳволи қалай?

— Ян Халверсоннинг аҳволи тузук... унинг учта қовурғаси синди, холос. Аёлга келсак... — Шифокор овозини пастлатди. — Унинг аҳволи жуда оғир. Ҳозир у операция столида ётибди. — У елкаларини қисди. — Унинг бошида сочи ясама экан. Боши кал қилиб қирилган. Бироқ сочининг илдизи қора экан. Кўзларига яшил контакт линзалари қўйилган. Кўзининг асл ранги қўйқўз. — Шифокор Рудольфга саволомуз қаради. — У қидирувдами?

— Менимча, йўқ, — жавоб берди Рудольф. — Мен Халверсон билан гаплашсам бўладими?

— Албатта.

Ян Халверсон жиғибийрон эди:

— Мен “Уллевол” касалхонасида икки йилдан ошиқроқ ишладим, аммо маошим етмайди! Гитте менга Харри Халворсен ёнига киришга кўмаклашишим учун ўн беш минг бермоқчи бўлди. Қиз ундан Италиянинг “Ожи” газетаси учун интервью олмақчи эди. Бунинг нима си ёмон? Шунчаки қизиқ. Оддийгина журналистик услуб. Мен бориб, яқинроқдаги дўкончадан Италияда шундай номда газета чиқадими, деб текшириб келдим. Бор экан.

— Унга оқ халатни сен топиб бердингми?

— Йўқ, унинг ўзида бор экан.

— Халворсен ўлди, — деди Рудольф унинг кўзига тикилиб.

— Ўлди? Нимага ўлади?

— Уни ўлдиришди. Эҳтимол, ўша сенинг журналист дугонанг Гитте ўлдиргандир.

— Хўш, бунга менинг нима даҳлим бор! — Ян Халверсоннинг ранги ўчиб кетди. — Мени бу ердан чиқариб юборинг!

— Ўша қиз билан қаерда танишгандинг?

— Кеча ишхонамда, унинг ўзи ёнимга келди. Мен машинага ўтираётганимда, ёнимга яқинлашиб, бир соат ичида ўн минг ишлаб олиш

ниятинг борми, деб сўради. Бунинг устига, иш вақтида! Унга ишонмадим, пуллар қўлимга ўзидан ўзи оқиб келишига ўрганмаганман. Шунда у ўзининг кимлиги ва унга нима кераклигини тушунтирди. Ишдан кейин дўкончага бориб, шунақа газета борлигига амин бўлдим. У бугун азонлаб яна касалхона ёнига келиб, таклифимга розимисан? — деди. Мен розилигимни билдирдим ва беш минг пулини олдим. Қолганини интервьюдан кейин олишим керак эди пул кармонимда ётибди! — деди у шанғиллаб ва тагин талвасага тушди. — Мени қўйиб юборинглар! Мен ҳеч нима содир қилмадим!

— Шошма, Халверсон, сен яқин орада озодликдан маҳрум бўлишинг тайин. Ботқоққа яхшигина ботдинг. Ҳатто, мабодо, қиз тирик қолгудек бўлса ҳам... — Рудольф бош чайқади. — Наҳотки у сенинг айтганларингни тасдиқлайди, деб ўйласанг? Кармонингдаги беш минг пул умуман ҳеч нарсага далил бўлолмайди. Буни ўзинг ҳам англаб турибсан. Биргина чоранг бор — ўзини Гитте деб таништирган жувон ҳақида билганларингнинг ҳаммасини айтиб бериш. Унинг фамилияси нима?

— Абрахамсен. — Халверсон дир-дир қалтирарди. У ўзининг қай аҳволдалигини энди тушуниб етганди.

— У қаерда яшайди?

Халверсон ютинди.

— У айтмаган эди. Бунинг ҳожати ҳам йўқ эди. У мен билан ўзи боғланмоқчи бўлганди.

Рудольф Инголф Бьеркени чақиртирди.

Ян Халверсонни олиб кетишаётганида у ёш боладай хўнграб йиғларди.

— Мени қўйиб юборинглар! Мен ҳеч нима содир қилмадим! — тинимсиз такрорларди у.

— Демак, бу аёлнинг сочи қора экан-да? Унинг ташқи кўриниши бизга таниш Венке Ларсен қиёфасига кўп жиҳатдан мос келаяпти. Уни ҳозироқ сувратга тушириб, у ўтиб борган мамлакатлар полицияси ҳамда Интерполга мурожаат қилиш керак. “Кулаётган мушук” эгалари Ергенсенлар, ҳойнаҳой, ҳаммадан бурун бу аёлнинг Венке Ларсен номи билан тўхтаганини айтиб беришар...

Албректсеннинг гапини телефон кўнғироғи бўлди. У билан директор Бек кўришмоқчи экан. У автоматдан телефон қиларди.

— Ҳозироқ келинг, — деди Албректсен ва гўшакни қўйди. — Бизнинг кишиларимиз ёнидан сездирмай ўтишни қандай уддалаганини билмоқчи эдим!

Ҳаммаси жуда оддий бўлиб чиқди. Директор Бекнинг уйида меҳмонхона тагидаги ярим ертўла жойда яшириниш мумкин бўлган хужра қурилган экан. У ёққа полдаги туйнук орқали тушилган. Туйнук устига гилам тўшалган бўлиб, устидан телевизор қўйилганди. Хужра анча кенг бўлиб, боққа чиқадиган иккита йўл анвойи гуллар экилган гулзор билан тўсилган. Бек қўшнисининг ҳовлисига яқинроқ чиқиш йўлидан фойдаланган, у ердан ўз велосипеди турган жойга ўтиб борган.

Велосипед?

Рудольф эски русумдаги гольф-шим, иссиқ камзул кийган Бекка диққат билан тикилди. Рудольф велосипеддек ҳаракатланиш воситаси ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Автомобилларни ижарага берадиган ширкатлар текшируви ҳеч қандай натижа бермаганининг сабаби энди маълум бўлди. Демак, у велосипедда ҳаракатланган.

— Мен кун бўйи велосипедда юрдим, Ослонинг атрофини буткул айланиб, кезиб чиқдим, — ҳикоя қиларди Бек Албректсеннинг хонасида ўтирар экан. — Ростини айтганда, нима қилишим кераклиги-

ни ўйлаб тополмадим. Мен ниҳоятда оғир аҳволда қолдим. Менинг беникоҳ туғилган икки фарзандим борлигини тан олишим керак.

– Буни биз биламиз, – деди Рудольф. – Берит Поулсендан қизингиз ва Маргит Поулсен-Тартанидан ўғлингиз бор.

– Бундан қандай хабар топдингиз? – Бек саросимага тушди.

– Бизнинг ўз услубларимиз бор.

– Биласизми, Лиллиан туғилганидан кейин хотиним Оготни худди алмаштириб қўйишгандек бўлганди. Мен ҳам...

– Бу шахсан ўзингизга тааллуқли, – унинг гапини бўлди Рудольф. – Бизни бажарган хатти-ҳаракатларингиз қизиқтиради, уларнинг келиб чиқиш сабаблари эмас.

– Маргитга ўша давр ҳисоби бўйича анча катта миқдорда пул тўладим. – Бек лабларини ялаб қўйди. – Фарзандларимни ёзма равишда ўзимники деб тан олдим ҳам. Ундан эса пулни олгани ҳақида ҳужжат талаб қилдим. Бундан ташқари, ундан менинг ота эканлигим ҳақида ҳеч кимга ҳеч қачон айтиб қўймаслик ҳақида ёзма мажбурият сўрадим. У менинг бу таклифимни рад этди. Бироқ мен тирик эканман, сир сақлашга ваъда берди, ёзма равишда, албатта. У болаларимни меросдан бебаҳра қолди-ролмаслигини айтди. Мен бунга рози бўлмай иложим йўқ эди. Акс ҳолда, у ҳаммасини Оготга айтиб берган бўларди... – У хўрсинди.

Бек бирпас тин олгач, ҳикоясини давом эттирди.

– Маргит италиялик Луизи Тартанига турмушга чиқди. У қадимий аслзода оиланинг шўх ўғилчаси эди, деса ҳам бўлади. Билишимча, ҳозир у яна ўз яқинлари билан танишиб олган ва ҳатто ишлари жуда юришиб кетган. Йиллар ўтди, мен ҳаммасини унутгандим ҳам, бир неча йил бурун мавлуд байрами арафасида ундан яна пул талаб этилган хат олдим. Акс ҳолда, у оиламга бор ҳақиқатни ошкор қиларди. Менинг бунга кўнишдан ўзга чорам йўқ эди. Таъмагирликми? Шакшубҳасиз. Лекин нима ҳам қила олардим?

– Пул талаб этиб таъмагирлик қилиш қонунга биноан жазоланишини биласизми?

Бек Албректсенга қаради ва бош ирғади.

– Унга қанча миқдорда пул тўладингиз? – сўради Албректсен.

– Ўша пайтдан бошлаб, йилига ўртача йигирма беш минг крондан тўлаганман.

– Бу пулларни қандай тарзда кўчиргансиз?

– Уларни кўчирмаганман. Олмос ҳамда турли хил қимматбаҳо тошлар харид қилганман. Ҳар йили Италияга борардим ва уларни... аёлингиз Бриндизидаги почта кутисига жўнатар эдим.

– Олмосларни қаердан сотиб олардингиз?

– Амстердамда. Табиийки, чекларни сақлай олмасдим, шу боис, афсуски, уларни қайси дўконлардан харид этганимни анигини айтиб беролмайман.

– Пул талаб этилган хат қаерда?

– Наҳотки бундай хатни ёнимда сақлай олмаслигимни тушунмасангиз? – Бек шунақа бемаъни савол берган Рудольфга ўпкаланиб қаради. – Маргит Конгсбергдаги Қуролсозлик заводи графоқурилмалар жўнатаётгани ҳақида хабар топгани менга аён бўлди, шу боис дарҳол полицияга мурожаат этдим. Ҳойнаҳой, унга мендан олган пул камроқ бўлиб туялган ва у ҳаётида энг йирик фойдани юлиб қолишга жазм қилган бўлса керак. Бу мени жуда кўрқитиб юборди. Ахир Луизи Тартани Бертеллининг ўнг қўли-ку!

– Свендбергнинг иши ҳақида-чи, нима дея оласиз?

Бек бир сапчиб тушди.

– Сиз ҳақсиз. Бу ҳақда мен ҳам ўйлагандим. Ўшанда ҳам Маргитсиз иш битмаган, деб гумон қиламан. Бироқ менда ҳеч қандай далил-исботлар йўқ эди. Полицияга бориб, аёлдан шубҳам бор, дея олармидим, ахир? Буни хаёлга ҳам келтириб бўлмайди! Сиз мени ақлдан озган деб ҳисоблардингиз. – У индамай қолди. – Мен контрабанда билан шуғулланганимни тан олар эканман, бу ишларим қонунга хилофлигини ўзим ҳам биламан. Бироқ бу менинг ягона айбим! Менинг бор молу мулкимни мусодара этишингиз, мени қамашингиз мумкин, аммо мана шу трейлерлар воқеасини аниқлаштиринг! Ҳаммасини аллақачон тан олишим керак эди! Бироқ мурдани ёрган шифокор Свендбергнинг мазаси қочиб, жони узилганини айтди... Оҳ, худойим, нима иш қилиб қўйдим!..

Албректсен Бекка нафратомуз тикилди ва Рудольфдан Свендбергга нима бўлганини тушунтириб беришни сўради. Рудольф ҳикоясини тугатган чоғда, Бекнинг ранги бўзариб кетган, у ўзини базўр туғиб турарди.

– Мен қўлимни ювиб, қўлтигимга урдим! – инграниб хитоб қилди у гўё ҳаяжонга тушгандек қўлларини ростдан синдиргудек бўлиб. – Мен хориждан олмослар сотиб олганим, мамлакатга чет эл валютасини ноқонуний олиб кирганимни тан оламан. Лекин қотиллик!.. Авф этинг! Наҳотки ўша қотилликларга менинг ҳеч қандай алоқам йўқлигини англамаётган бўлсангиз! Эҳтимол, уларнинг ортида қандайдир йирик ташкилот тургандир ва бу ишга Маргитни фақат кўрқитиш йўли билан жалб этишган бўлса керак. Унинг ўзи қотилликка сира қўл урмасди!

Хонани сув қуйгандек сукунат босди.

– Тушунаман, Лиллиан билан Уле менинг... беникоҳ туғилган фарзандларим ҳақида билишлари керак, – деди аста Бек. – Агар иложи бўлса, уларга бу ҳақда ўзим гапириб берсам. Улар ҳаммасини сизлардан эмас, ўзимдан эшитганлари маъқул, бунга улар ҳақлидирлар.

– Собиқ хотинингиз қаерда яшайди?

– Канадада. У ҳақда ортиқ ҳеч нимани билмайман. Ҳар ойда унинг Оттавадаги ҳисоб рақамига икки минг Канада доллари ўтказиб турман. Ҳисоб унинг қизлик фамилияси – Огот Крог номига очилган. Мен банкка унга аталган хат жўнатгандим, аммо жавобини ололмадим. Афсус, бироқ сизга бошқа ҳеч нима билан ёрдам беролмайман... Бошқа томондан... – У бироз тайсаллаб жим қолди. – Менга қолса, унга тегмасангиз яхши эди. Кейинги йилларда унинг асаблари чарчаганди. Мен тамагирлик қурбони бўлишимга хотиним айбдор эмас.

– Ҳозир, сизнинг берган кўрсатмаларингизни қайта теришгунларича, биз сиз билан Берум касалхонасига бориб келамиз, – деди Албректсен. – Эҳтимол бугун ўлдириб қўйишай деган аёлни сиз таниб қоларсиз.

Бек оғир хўрсинди, бироқ индамади. Касалхонада яраланган аёлни кўриб, унинг юзида нафратомуз ифодадан бошқа ҳеч нима акс этмади.

– Йўқ, билмайман! – жавоб берди у Рудольфнинг ошкора саволига.

Яраланган аёл ёнида икки нафар – эркак билан аёл полициячи навбатчилик қилишарди. Деразалар сим тўр билан тўсилган эди. Столда магнитофон ҳозирланган эди.

– Мени бу ердан тезроқ олиб кетинг, – беҳол товушда сўради Бек. – Ҳозир бирдан мазам қочиб қолади! Умрим бино бўлиб, боши тақир кал аёлни кўрмагандим!

Рудольф унга нимадир дейиш учун оғиз жуфтладию, аммо индамади. Шу тариқа, улар бир сўз демай, Виктория-Террасега қайтишди.

Улар хонага ҳали кириб улгурмаслариданоқ Бранд отиб ўлдирилганлигини хабар қилишди.

Ўқ унинг кўзлари орасига тегибди.

Брандни Роботтен билан Орвик топишганди. Улар уни Берум касалхонасига олиб бормоқчи бўлиб, ярадор аёл шахсини аниқлашга ёрдами тегармикан, деган умидда унинг уйига боришганди. Улар кўнгироқ тугмасини босиб туриб, ҳеч ким жавоб бермагач, ҳовли супурадиган фаррошни топишган ва у истамайгина Бранднинг хонадонини очиб берган.

Уй ичи алғов-далғов бўлиб ётарди. Барча ёстиқлар, диван, оромкурсилар, тўшаклар сўкилиб, ёйиб ташланган эди. Полда йиртилган расмлар сочилиб ётарди. Жавон тортмалари чиқариб ташланган ва тоғдек уйилганди. Гилам йиртиб, қиймаланган. Бундай қўпоровчилик изланган нарса топилмаганидан дарак берарди.

Бранд ваннахонадан чиқиб, ётоқ хонасига кирганида отиб ташланган, деган хулосага келиш мумкин эди. У ўз ўрни ёнида пойжома ҳамда халат кийган кўйи ётарди. Унинг юзи шифтга қараб қолган, атрофидаги барча нарсалар қонга беланганди. Бранднинг сочларига ўралган бигудилар бу томошага фожиавий тус бериб турарди.

— Сен манзилни берган заҳоти унинг уйда тинтув ўтказдик, — деди Карстен Рудольфга. — Бироқ ҳеч нима тополмадик. Наҳотки у шунчалар қисқа фурсатда биронтаси билан боғланишга улгуролган бўлса? Ахир уни тинимсиз кузатаётгандик. Шундай бўлса-да, кимдир Бранднинг уйда нимадир сақланаётганидан гумонсираган. Ҳойнаҳой, ўша кимдир — эҳтимол, у бир киши эмасдир — биз Брандни кузатаётганимизни билган чиқар. Модомики, улар шундай йўл тутмоққа қасд қилибдими, демак, Брандникида муҳимроқ нимадир сақланаётганига амин бўлишган.

— Ўша нима бўлмасин, у ерда доимо турган бўлиши мумкин. Биринчи марта тинтув қилганимизда ниманидир кўролмайд қолганмиз, — деди Рудольф ўйчан.

Суд тиббий мутахассис шифокори, доктор Му ўликнинг жони қачон узилганини аниқ айтолмади. Бу саволга мурда ёриб кўрилганидан кейингина жавоб бериш мумкин бўларди. Бироқ Албрехтсеннинг қаттиқ талаби билан, доктор ўзича истамайгина, тахминан беш соатлар илгари ўлган бўлса керак, деб айтди.

Бранд хонадонидан янгитдан тинтув бошланди, бу сафар у анча пухта ўтказилди. Ҳатто телевизор билан радиоприёмник ҳам ҳар бир мурватигача бирма-бир синчиклаб текшириб кўрилди.

Эҳтимол, у ўшани излаш фикри ҳеч кимнинг калласига келмайдиган энг кўринарли жойга яширгандир? Қани, ақлимизни яхшилаб ишлатиб кўрайлик-чи! Қотиллар нимани излаган бўлиши мумкин? Исм-шарифлар ёзилган рўйхатними? — Рудольф нигоҳини бир буюмдан бошқасига кўчирарди. — Бўлиши мумкин, — жавоб берди у ўзига ўзи ва фикрлашда давом этди: — Ундай бўлса, бу исм-шарифларнинг Гюндерсен шуғулланган гиёҳвандлик моддалари савдоси ёки трейлерларга қандай алоқаси бор? Ёки бу битта занжирнинг бир хил ҳалқаларими?

Бехосдан унинг нигоҳи телефонга тушди.

— Телефон китобини кўрдингларми? — сўради у тинтув ўтказаетган полициячилардан.

— Албатта.

— Ҳм. — Рудольф китобни олиб, варақлай бошлади.

Унда на ёзув, на биронта белги бор эди. У ҳар битта саҳифани ёруққа солиб кўрарди. Ҳеч нима йўқ! Ва тўсатдан... У китобни столдаги чироққа яқинроқ тутганча, ҳар бир саҳифани бошқатдан ўргана бошлади. Айрим саҳифалардаги рақамлар билинар-билинемас тешил-

ган нуқталар билан белгиланганди... Ёки унга шунақа туюлдими-кан? Яхши ҳамки, у доимо ёнида кичикроқ лупа олиб юрарди.

— Бирор нима топдингми? — сўради Албректсен.

— Шунақага ўхшайди. — Рудольф лупа орқали тешиб белгиланган рақамларни кўрарди. Кутилмаганда у қичқариб юборди.

Албректсен ундан лупани олди ва Рудольфни шу қадар қизиқтириб қолган саҳифани узоқ текширди.

— Бу белгиларнинг барчасини топиш учун кўриш қобилияти аъло даражада бўлиш керак, — деди у. — Фрида Дален китобнинг ҳаммасини ўрганиб чиқсин!

— Ўтган сафар китобни буткул текшириб чиққандик, — деди полициячилардан бири. — Унда биронта тешилган белги йўқ эди. Уни шахсан ўзим кўриб чиққандим ва ҳойнаҳой, уларни топган бўлардим.

— Балки Бранд бу белгиларни тинтувдан кейин тешгандир, — деди Карстен ўйданиб. — Бу эса Брандда фамилиялар рўйхати бўлганини тасдиқлайди. Ўша рўйхат ё унинг уйида, ёхуд идорасида сақланган бўлиши мумкин. — Карстен “Б” ҳарfli фамилияларга кўз югуртириб чиқди. — Йўқ, Бек белгиланмаган. Келинг, хулоса чиқаришга шошилмайлик.

Соат тунги бир яримда Албректсен, Рудольф ва Карстен Бранднинг уйини тарк этишди, бироқ у ерда тинтув ҳали давом этарди.

— Бигуди дейсанми? — сўради Магда, тунда Рудольф содир бўлган воқеа ҳақида хотинига сўзлаб берганида. — Энди бу оддий ҳол бўлиб қолди. Ҳозирги кунда эркаклар сочларини жингалак қилишади, бўяшади... — Хотини елкаларини қисди. — Бу воқеада у асосий ўринни эгаллаганига сира ишонгим келмаяпти. У жанубга кетган, бу эса жиноятчиларга қўл келган — унинг бўш турган хонадонидан фойдаланиш имкони пайдо бўлган. Мабодо, ўша уй бўлмаганида, улар Венке учун бошқа жой топишарди. Шундоқ ҳам ҳаммаси ўша қиз атрофида айланиб юрибди. Трейлерларни ўғирлаш учун қандайдир баҳона топиб, ҳайдовчиларни шосседан бурилишга мажбур қилиш зарур эди. Бу мақсадни амалга ошириш учун қасрга таклиф этиш энг мақбул йўл бўлиб кўринарди.

— Хўш, деярли чорак аср илгари Харрининг Пер Ларсен билан футбол ўйнаганини қиз қаердан билган?

— Сени шу қадар соддасан деб сира ўйламагандим! Пер Ларсен — ниҳоятда кенг тарқалган исм, у бундан кўрқмасдан бемалол фойдаланиши мумкин эди. Бунинг устига устак, ўша Харри деганингизга аёл зоти сира қайрилиб қиё ҳам боқмаган — у Пер Ларсенни танийман, деб ўзини ишонтирган. Пернинг синглиси шунча йиллардан буён унутмаганидан унинг боши осмонга етган.

— Эҳтимол, шундайдир ҳам, Магда. Бироқ қиз Харрининг Пер Ларсен билан ҳозир алоқаси йўқлигига ишончи комил бўлиши керак эди-ку, ахир.

— Ҳа, алоқаси бор бўлса, нима бўпти! Бундай ҳолда бошқа Пер Ларсеннинг синглисиман, деб қўя қоларди. У шунақа кенг тарқалган исмни ишга солиб, ҳеч нимадан хавфсирамаслиги мумкин бўларди.

— Нимага меҳмонхона дафтарига фру Ларсен деб ёзди экан?

Магда жилмайиб қўйди.

— Буни менам ўйлагандим. Фараз қилайлик, қиз ишнинг барбод бўлиб қолишидан чўчигандир. Ўшанда, мабодо, уни тергов қилишса, у ўзини Пер Ларсеннинг синглиси деганини рад этарди. Ларсен фамилияси эриники бўлиши мумкин! “Кулаётган мушук” меҳмонхонасидаги карточкага қаранг!

Рудольф хотинига узоқ тикилиб қолди. Бу Магда шанба куни дўконда куймаланган, кейин хитой русторанида овқатланган аёлга

сира ўхшамасди. Мана, нечанчи бор хотини унга шундай, сездирмайгина кўмаклашарди. Рудольф виждон азобидан қийналарди. Аёли у билан зерикарли умр кечираяпти! Мабодо, улар суҳбатлашиб қолгудек бўлсалар ҳам, деярли ҳеч қачон хотинининг эмас, балки ўзининг иши ёки Нильс ҳақида гаплашишарди, холос.

Рудольф унинг кўлини силади.

– Хўб ажойибсан-да! – деди у ўпкаси тўлиб.

Трейлерлар ўғирланган кундан буён у деярли ухламаганди.

Эртасига, жума куни эрталаб соат етти яримда Крусон шаҳри полициясидан маълумот келди: “Кулаётган мушук» меҳмонхонаси эгалари Ёргенсенлар Берумдаги касалхонада ётган ярадор аёл Венке Ларсенга ўхшар экан, деб ҳисоблашибди. Улар бунга юзх фоиз ишончлари комил бўлмаса ҳам, ҳарҳолда, бу ўша аёллигига деярли шубҳа қилишмабди.

Соат саккизда Рудольф доктор Бюенга қўнғироқ қилиб, ярадор жувоннинг аҳволи аввалгидек оғир эканлигини билди.

Соат тўққизда унга доктор Му қўнғироқ қилиб, Бранд кеча куннинг иккинчи ярмида тахминан тўртдан олтигача ўлдирилганини ҳорғин товушда айтди.

– Унинг вужудида озроқ миқдорда амфитамин топилди, – деди доктор. – Гюндерсен ҳам амфитамин сотиш билан шуғулланарди, шекилли?

Доктор Му Гюндерсен нима билан шуғулланишини жуда яхши биларди.

Фрида Дален телефон китобини ўрганиши давом эттирарди. Кутилмаганда Милан полициясининг бош терговчиси Франко Франкоболло қўнғироқ қилиб, улар ўзини Манчини деб таништирган одамни топишганини хабар қилди.

– Унинг асл фамилияси Донати, – деди Франко Франкоболло. – Биз уни уюшган жиноятчиликка алоқадорликда гумон қилаяпмиз, бироқ унга қарши далилларимиз йўқ. Виа Венерди, 144 манзилидаги ноёб китоблар дўкони эгаси Тедески Донати Телескини ёлгон кўрсатма бераётганликда айблади ва унга таҳдид қилди. Тедески бирдан иккиланиб қолди, аммо Донати – ўша Манчини эканлигига аминман.

– Донати? Бу ишга у қандай аралашиб қолибди? – жон ҳолатда хитоб қилди Рудольф.

– Ҳозирча номаълум! – деди Франкоболло. – Бироқ биз бу чигални ечамиз, синьор Нильсен, бунга шубҳа қилмасангиз ҳам бўлади!

Рудольф Кантагаллига қўнғироқ қилиб, бошқалардан ташқари, унга Маргит Тартани жиянининг сувратини юборишни сўради.

– Энди сизга бу оиланинг ҳамма аъзолари суврати керак бўлиб қолдимиз? – деди Кантагалли норози оҳангда. – Нимага энди сиз Катринадан гумонсираяпсиз?

– Ўша Тартаниларга бунча ёпишиб олдинг? – сўради ҳамма гапни эшитиб турган Карстен.

– Ўзим ҳам билмайман, – очиқ тан олди Рудольф. – Лекин агар Маргит Тартани Бекдан пул таъма қилган бўлса, демак, бунда унинг жияни ҳам иштирок этгани эҳтимолдан йироқ эмас.

– Нима учун “агар” деяпсан? Бунга амин эмасмисан?

– Мен ҳеч нимага амин эмасман, Карстен. Шунинг ўзиёқ мени газаблантираяпти!

Кутилмаганда Рудольфнинг ёдига Кантагалли Маргит Тартанининг жиянини қандай таърифлагани тушди: оппоқ пахтадай, бўйи баланд, соҳибжамол, бир сўз билан айтганда – кетворган жонон! Йўқ, у ҳозир Берум касалхонасида ётган ўша аёл бўлиши ҳечам мумкин эмас. Тўғри, ярадор аёлнинг сочи қириб олинган, бироқ унинг соч илдизлари қора-ку.

Нима сабабдан у умуман Маргит Тартанининг жиянига қизиқиб қолди?

Эҳтимол, Маргит Тартани унинг қитиқ пастига бехос тегиб қўйгандир?

Эҳуд, агар Бекнинг сўзига ишонадиган бўлсак, таъмагирлик билан шуғуллангани учундир?

Рудольф бунинг жавобини тополмасди. У жуда чарчаганди.

Наҳотки шу кунлар давомида аёл ҳақидаги ўйлар унинг онг остида фикру хаёлини банд этиб, ташвишга солган бўлса?

Унинг хаёлларини Кантагаллининг қўнғироғи бузди. Норвег трейлерлари ташландиқ тошлоқ жойда топилибди.

— Ким билади, балки юк ҳозир Албанияга кетаётгандир, — деди Кантагалли.

— Нимага Албанияга? — Рудольф пешонасини сидирди.

— Нима учун шунақа бўлмас экан? Айтгандай, — деди бирдан Кантагалли, — Маргитнинг жияни ҳозир Бриндизда эмас, у Сицилиягами ёки Тунисгами, билмадим, жўнаб кетган экан. Катринанинг сувратини сўраганимда, Маргит жудаям аччиқланди, ҳатто менинг ақлдан озмаганлигим билан қизиқди. Лекин сувратни ахийри топдим ва сизларга жўнатиб юбордим. Фақат фототелеграф билан эмас, почта орқали кетди. Бир неча кундан кейин суврат етиб боради ва Катрин ҳақида энг тўлиқ таассуротга эга бўласиз. У жудаям кўҳлик, синьор Нильсен. Унинг қалби ҳам ўзи каби ниҳоятда гўзал. Сиз жиддий хатога йўл қўяяпсиз...

— Унга ҳали ҳеч қандай айб қўймадим! — унинг сўзини бўлди Рудольф. — Сиздан унинг расмини юборишни сўрадим, холос!

— Кантагалли Маргит Тартанининг жиянига ошиқу беқарор, деб ўйласа бўлади, — деди Карстен Рудольф ниҳоят гўшакни қўйганида.

— Қайдам? Эҳтимол, ошиқдир ҳам.

— Кантагалли уйланмаганми?

— Йўқ, шекилли, — бепарво жавоб берди Рудольф. — У сен билан мендан ёш ва хотини борлигини сира тилга олмаган эди. Лекин, балки айнан уйланган бўлгани сабаблидир.

— Майли, у билан нима ишимиз бор! — деди Карстен. — Мен Берум касалхонасига қўнғироқ қилдим. Қизнинг аҳволи аввалгидай оғир. Биз номаълум аёлимиз сувратини деярли бутун дунёга: нафақат Норвегиянинг балки Дания, ГФР, Австрия, Италия полициялари, муниципалитетлар, газеталар таҳририятлари, аэропортлар, яна худо билади қайларга, шунингдек, Интерполга тарқатиб жўнатвордик. Йўлакай унинг ҳар турли рангдаги калта ёки узун ясама сочлар тақиши ва ҳар хил тусдаги контакт линзаларини кўзларига қўйиб олиши мумкинлигини хабар қилдик. Бундан ташқари, биз ҳар қаерга Тиконинг пластик операциягача ва ундан кейинги сувратларини ҳам тарқатиб юбордик.

— Лекин барибир қовун тушириб қўйдик-да, — деди Рудольф. — Брандни зудлик билан қамоққа олишимиз керак эди.

— У бизни бошқаларга олиб чиқишига умид қилгандик. У яшири-на олмас, кечаю кундуз кузатувда эди.

— Бироқ, айтиш мумкинки, уни кўз ўнгимизда ўлдириб кетишди.

Ака-ука жим қолишди. Жимликни биринчи бўлиб Карстен бузди:

— Бу ҳамшира Рутнинг иши, деб ўйлайсанми...

Улар Бранднинг Киркевейендаги уйига борган, айниқса, қотиллик куни тасвирга туширилган ҳамма кишилар сувратини яна бир қайталаб кўриб чиқишди.

— Бу одамларнинг ҳеч бири бизда ҳисобда турмайди, — деди Карстен. — Кўплари ўша уйда яшайдиганлар. Биз уларга сувратларни кўрсатдик, бироқ, табиийки, ҳеч кимни ҳеч бири танимади. Суриштирув ҳали ҳам давом этаяпти. Бироқ бунга унчалик умидвор бўлмапман.

Рудольф соатига қаради.

– Ҳозир Лиллиан билан Уле келиб қолишади. Халверсон билан Бек тез орада суд олдида жавоб беришади.

– Бекнинг фарзандлари анча азият чекишди. Аввалига – отасининг ғойиб бўлиши, кейин – унинг қамалиши. Улар, ҳойнаҳой, эсанкирашдан ҳали ўзларига келишмагандир.

– Нима бўлишидан қатъи назар, улар ҳозир келиб қолишади.

Рудольф ҳақ бўлиб чиқди.

Бекнинг фарзандлари билан учрашуви ҳам оғир таассурот қолдирди.

Бек уларга кексаларга хос қалтироқ овозда Италида икки нафар беникоҳ туғилган фарзанди борлигини айтиб берди. У “ёшликдаги гуноҳлари”ни оқлаш учун ҳар қандай баҳоналар изларди.

Уле отасига ишонқирамай қараб турарди. Лиллианнинг чеҳрасига тушуниб бўлмасди.

– Мана, бир неча йиллардан буён Маргит Тартани мендан катта-катта маблағ талаб этиб келмоқда.

– Бундай бўлиши мумкинмас!.. – Лиллиан гапини тугатолмади, унинг нигоҳидаги нафрат ўрнини хавотир эгаллади.

– Нима бўлиши мумкин эмас? – дарҳол сўради Албректсен.

– Йўқ, ҳеч нима... айтмоқчийдимки... мен отамни ақллироқ деб ўйлардим...

– Унга пул эмас, қимматбаҳо тақинчоқлар билан тўлардим, – деди шошиб Бек. – Мен хорижий валюта савдоси ва қимматбаҳо тошлар, асосан, олмосларни қонунга хилоф равишда олиб чиққанганимни тан олдим. Мана шу айблар бўйнимга қўйилди ва шунинг учун судланаман. Сизлардан илтимос, мени кечиринглар! Бу таъмагирликка сизнинг тинчлик-хотиржамлигингиз ҳаққи алданиб қолдим!

Уле билан Лиллиан отасидан кўз узмай жим қолишганди. Кейин Лиллиан укасининг қўлидан тутди.

– Кетдик, Уле.

– Тўхтанглар! – қичқирди Бек жон ҳолатда. – Кетманглар!

Бироқ улар кетиб қолишди.

Бек билан Халверсонни хат ёзиш ва учрашиш ҳуқуқидан маҳрум этганча тергов қилиш учун тўрт ҳафтага қамашди.

Жума куни, тушдан кейин Рудольф Кантагаллига қўнғироқ қилиб, Маргит Тартанини таъмагирлик ва таҳдид қилишда айблаб, тергов қилишни сўради.

– Сизлар у ёқда буткул ақдан озибсиз! – деди асабийлашиб Кантагалли. – Марияни қўп йиллардан бери биламан. Бу ниҳоятда виждони пок инсон. Тўсатдан гўёки унинг тўнғич фарзандининг отаси Луижини Тартани эмас, директор Бек деганингиз нимаси! Бунинг устига, уни таъмагирлик ва таҳдид қилишда айблаяпсиз ҳам. Ахир бу бўлмаган гап!

– Бизда ҳали далиллар йўқ, – тан олди Рудольф. – Шу боис эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилинг. Аввало, Бриндизида унинг почта қутиси борлигини аниқланг.

– Бу ҳеч бир асоссиз айблов!

– Унутманг, Кантагалли, мамлакатингизда ўн иккита трейлер ўғирланган!

– Сиз ҳам бунга Мариянинг алоқаси бор, деб ҳисоблаяпсизми?

– Биз бир-биримизга ёрдам беришимиз керак, – деди аста Рудольф. – Бекнинг ўзи, афтидан, Маргит Тартанига кам пул юбораётгандек туюлган, шу боис, юклар жўнатилиш режасидан бохабар бўлган ҳолда трейлерларимиз ўғирланишини ташкил этган, деяпти.

– Нақадар аҳмоқона фикр! – деди Кантагалли совуқ оҳангда. – Яхшиямки, Марияни кўпдан буён биламан ва у ўзидан сира гумон-сиремаётганимни тушунади. Бироқ, агар сиз шу тарзда ҳаракат қилаверсангиз, синьор Нильсен, бутун Жанубий Италияда менинг исталмаган шахс бўлиб қолишимга эришасиз! – У бир он жим қолди. – Номаълум аёл ўзига келдими?

– Бизнинг суҳбатимиздан олдинроқ касалхонадан унинг аҳволини суриштиргандим. Менга бироз ўзгариш борлигини айтишди. Унинг тузалиб қолишига умид қиламан.

– Хўш, жуда соз. Мен Мария билан гаплашиб кўраман. Лекин бугун жума, у билан эса душанбадан илгарироқ боғланоламасам керак. Тартанилар оиласи дам олиш кунларини шаҳар ташқарисига ўтказишади.

– Бу жуда шошилишч... – Рудольфнинг гапини хонага кириб келган Карстен бўлди, у “Номаълум аёл ҳушига келди», деб ёзилган хатни унинг рўпарасига қўйганди. – Алло! – кичқирди у гўшакка. – Менга ҳозиргина номаълум аёл ҳушига келганини хабар қилишди.

– Мен имкон топган заҳоти сизга кўнғироқ қиламан! – дея ўшқирди Кантагалли ва гўшакни қўйди.

Улар Бранднинг уйидан шу кунларда чиққан ва кирган барча кишилар сувратларини такрор кўриб чиқишди. Уйда яшайдиганлардан сувратдаги бирон кимсани танишармикан, деб яна суриштириб чиқишди. Бироқ бу аввалгидай ҳеч қандай натижа бермади.

– Брандни уйда яшайдиганлардан биронтаси ўлдира олмагандир! – деди ахийри Карстен.

– Нега энди? Назарий жиҳатдан шундай бўлиши мумкин, – асабийлашиб жавоб берди Рудольф. – Бироқ худди шундай тарзда уни биз гумон қилмаётган бошқа одам ҳам ўлдирган бўлиши мумкин. – Рудольф хўрсинди. – Сен фру Мюггерюдни бугунга чақирганмидинг? Орвик гарлашган аёлнинг фамилияси шунақа эди, шекилли? Фру Лоне ҳамми? Янглишмасам, у билан Харалдсен гаплашган эди, шунақами? Охирги суриштирган аёлнинг фамилияси қанақа эди?

– Фру Бакке. Унинг фамилияси ҳисоботга ёзилган. Улар эртага эрталаб олдинма-кейин келишади: фру Мюггерюд соат ўнда, фру Лоне ўн бирда ва фру Баке ўн иккида.

Шанба куни фру Мюггерюд бошқармага соат тўққиз яримда етиб келди. У ўзини, афтидан, машҳур операда бош ролни ижро этаётган хонандадай сезарди. У Маргит нимада айбланаётганини билмасди, бироқ қандайдир ғоят жиддий жиноятда айбланаётганига шубҳа қилмасди. Полицияга ҳам кўмаклашишга жон-жаҳди билан интиларди.

– Эҳтимол, у қайси хизматчилар билан дўстлашгани ёдингиздандир? – сўради Рудольф, фру Мюггерюд ўша ёмон Маргит Поулсен номига бағишланган узоқ таърифдан кейин бироз тин олганида.

Фру Мюггерюд ўйланиб қолди.

– Назаримда, у Стина билан дугона эди... Унинг фамилияси нима эди-я? Стина... Стина... Ҳа, эсимга тушди! Ёргенсен! – деди у тантанали равишда. – Стина Ёргенсен. У бизда озроқ муддат ишлаганди. У Маргитдан кейин кўп ўтмай, бўшаб кетди. Лекин сизни бу нима сабабдан қизиқтираяпти? Маргит бирон жиноят содир этдими?

Улар шундай савол берилишини аввалдан билишарди.

– Бу ҳақда бизга ҳеч нарса маълум эмас, – жавоб берди Рудольф. Фру Мюггерюднинг ҳафсаласи пир бўлди.

– Унинг ўтмиши сизни нимага қизиқтириб қолди?

– Бизнинг ишимиз асосан қоғозбозликдан иборат, – дея ноаниқ жавоб берди Албректсен.

Ярим соатдан кейин кўнглидаги энг яхши ҳисларидан мосуво бўлган фру Мюггерюд Албректсеннинг хонасини тарк этди.

– Карстен, ўша Стина Ёргенсенни топиш ва тергов қилишни Харалдсенга топшир, – фармойиш берди Албректсен. – Фру Мюггерюд Маргитни шу қадар кўришга кўзи йўқ эканки, унинг кўрсатмаларини жиддий қабул қилиб бўлмайди.

– Ҳатто шунча йиллар ўтиб кетса ҳам-а! – Карстен бош чайқади.

– Айнан шундоқ! Агар бу шунчалар узоқ ўтмишда бўлмаганида эди, бизга ишлаш осонроқ кечарди! – ачинди Рудольф. – Мабодо, Стина Ёргенсенни топа олганимизда эди, балки ундан бирон-бир янги гапни билармидик. Аёллар дугоналарига ўз сирларини айтиб, дардлашишни ёқтиришади.

Доктор Му кўнғироқ қилди.

– Харри Халворсеннинг томирига повулон юборилганидан жон таслим этибди, – деди у. – Бу дори худди оғудай таъсир этади. У фақат анестезиологларда бўлади. Мен “Уллевол” касалхонасидан суриштириб аниқладим: уларда бу дори қулф остида сақланар экан. Хорижда эса уни баъзан қулфланмаган жавон ва музлатгичларда сақлашади.

Албректсен, Рудольф ва Карстен индамай бир-бирларига узоқ тикилиб қолишди.

Белгиланган вақтда фру Лоне келди. У айтиб бўлган гапларига ҳеч нимани кўшимча қилмади.

Фру Бакке ҳам янги гап айтмади.

Ўша шанба куниеқ кундуз соат иккида Фрида Дален уларга Бранднинг телефон китобида белгиланган кишиларнинг саранжомгина тартибланган рўйхатини топширди. Албректсен, Рудольф ва Карстен ҳамма фамилияларни диққат билан ўқиб чиқишди, лекин улардан ҳеч бири таниш эмас эди. Рўйхатнинг бир нусхасини картотекага, иккинчисини – гиёҳвандлик моддалари бўлими бошлиғи Ларсвеенга жўнатишди.

– Мен Лиллиан Бекнинг ёнига бориб келаман, – деди Рудольф. – Назаримда, у бизга ҳали ҳаммасини айтиб бермаганга ўхшайди. Кейин Берум касалхонасига кириб чиқаман. Шундан сўнггина – уйга.

Эшикни Уле очди.

– Яна келдингизми? – хитоб қилди у Рудольфни таниб. – Балки етарлидир? Лиллиан иккимизнинг сизга айтадиган бошқа гапимиз қолмади.

– Ҳеч бўлмаса, уйга киришга изн беринг, – деди кўнгилчанлик билан Рудольф.

Уле Рудольфни даҳлизга ўтказаркан, истар-истамас орта тисарилди.

– Отам билан боғлиқ воқеадан опам буткул адои тамом бўлди, – деди у. – Худо ҳаққи, суҳбатни душанбага қолдирайлик! – У Рудольфга илтижоли боқди.

– Шу қадар золимга ўхшайманми? – деди Рудольф. – Лекин бир нечта саволимга жавоб олишим керак. Биринчидан... – У Лиллианга қаради, қиз жавобан нафрат тўла нигоҳини қадади. – Кеча “Бундай бўлиши мумкин эмас!” деган хитобинг қандай маъно билдиради? Нимани назарда тугандинг? Отанг таъмагирлик қурбони бўлгани учунмасдир, ахир?

– Мен ҳамма гапни айтиб бўлдим.

– Хўп, шундай ҳам дейлик. Иккинчи саволим ҳам сенга аталган. Қани, менга шуни айт-чи, Италияда отангинг беникоҳ туғилган болалари борлигини қачон билгансан?

– Ҳаммасини айтиб бўлганман.

– Майли, ишимизга қайтайлик.

– Сен бу ҳақда билармидинг? – Уле ҳайратда эди.

Лиллиан ўзини унинг саволини гўё эшитмаганга солди.

– Менга онангизнинг Канададаги манзили керак, – деди Рудольф.

– Мен ҳамма гапни айтиб бўлдим.

– Такрорлашнинг ҳожати йўқ.

– Онам яшайдиган манзилни билмайман, – деди Уле қатъий. – Уни Лиллиан ҳам билмаслигига аминман.

– Эссиз. Уни ўз каналаримиз орқали топа олишимиз учун сувратини сўрашга тўғри келади, деб кўрқаман.

– Лекин бунга онамнинг ҳеч қандай алоқаси йўқ-ку, ахир! У энди ниҳоят бахтиёр яшайпти! – Лиллианнинг лаблари титраб кетди. – Ўти-наман, уни тинч қўйинглар!

Лиллиан яна бироздан кейин дош беролмайдигандек кўринарди. Уле дарғазаб эди.

– Ҳойнаҳой, бу сувратдан фойдаланмасак ҳам керак, – энди муло-йимроқ деди Рудольф. – Душанба кuni Оттава полицияси билан боғла-наман ва фру Бекнинг манзилини унинг банки орқали топишни сўрай-ман. Канада полицияси биздан сувратини сўрайди, албатта, лекин...

– Бизда онамнинг биронтаям суврати қолмаган, – унинг гапини бўлди Лиллиан.

– Икковингиздан ҳам расмий равишда кўрсатма олишга мажбур-ман. – Рудольфнинг тоқати тоқ бўла бошлади. – Полицияга кўрсатма беришдан бўйин товлашингиз мумкин, аммо судда мазкур савол-ларга жавоб беришга тўғри келади.

– Судда дейсизми? – Уле ҳеч нарсага тушунмай, унга бақрайиб қолди. – Қанақа судда?

Кутилмаганда Лиллиан хўнграб йиглаб юборди.

– Қўйсанг-чи! Йиғлама! – Уле синглисининг елкасига қўлини қўйди ва Рудольфга газаб тўла нигоҳини қалади.

Лиллиан унинг қўлини силтаб тушириб ташлади.

– Уле, инспектор Нильсен билан ёлғиз гаплашиб олишим керак! – Қиз ҳиқиллаб олди.

Уле меҳмонхонадан истар-истамас чиқиб кетишидан олдин қиз илтимосини уч марта такрорлашига тўғри келди.

– Онам Канадада эмас, – деди Лиллиан улар Рудольф билан ёлғиз қолишгач қовоғини солиб. – Лекин бу ҳақда на отам, на Уле, на Ро-немлар хабардор – ҳеч ким билмайди. У Берген шаҳридан ташқаридаги хусусий шифохонада ётибди. Ичкиликбозлик ва асаб хасталиклари би-лан оғриган беморларга мўлжалланган қимматбаҳо хусусий шифохона. Уни шу аҳволга отам етказди. Ягона истагим шуки, отам ҳам, Уле ҳам, умуман, онамни гўзал, ақлли ва қувноқ аёллигини кўрган кишилар-дан биронтаси унинг ҳозир қандай аҳволга тушиб қолганини кўриш-масин. Мен имкон топган кезде уни кўргани бораман, бироқ бу ҳақда ҳеч ким билмайди ҳам. Баъзан онам мени танийди. Гоҳида эса мени ўз онаси, шифокори ёхуд аллақачон ўлиб кетган дугонасига менгзайди.

Рудольф ҳайратдан қотиб қолганди.

– Ҳарҳолда, ўша “Бундай бўлиши мумкин эмас!” деганинг нима-ни билдирарди?

Лиллиан унинг сўзини бўлди:

— Ахир отам Маргит Тартани билан алоқасини узмаганди-да! Ўша хотиндан қанчалар нафратланишимни билганингизда эди! — Лиллиан кўзларини артди, дастрўмолига бурнини қоқди ва сўзида давом этди: — Бир сафар туғилган кунимда — ўшанда йигирма бир ёшга тўлгандим, — мен онамни ўлардай ичиб олган маст аҳволда топдим. Отам билан онам баъзида бир қадахдан ичиб туришарди, лекин бу қадар... Аввалига жаҳлим чиқди. Ҳозир меҳмонлар келиб қолиши керак эди, онам эса кийиниб олганча ўринда ётибди ва тили базўр айланаяпти. Унга мажбурлаб қаҳва ичирдим. У секин-аста ўзига келди. У билан энди гаплашмас бўларди. Ушанда у менга иккаласи ҳам отамдан бола орттириб олган анави опа-сингил Поулсенлар ҳақида гапириб берди. Онам шунча йилдан буён уларни билиб юрган экан. Лекин у отамни ниҳоятда яхши кўрган ва ҳеч қачон, ҳатто ишора қилиб бўлса-да, ҳаммасидан хабари борлигини билдирмаган.

— Буни у қандай билиб қолибди?

— Унга опа-сингил Поулсенларнинг таниши билан дўстлашган бир дугонаси айтиб берган экан. Онам менга ҳеч қачон биронта исмни ҳам айтмаган, бу жиҳатдан сенга сира ёрдам беролмайман. Чин сўзим! Уни маст аҳволда топиб олган кунгача опа-сингил Поулсенлар билан ҳаммаси тугаган, деб ҳисоблаб юрган экан. Бироқ ўша кун у шаҳарда ўзини унча ёқтирмайдиган бир танишини учратиб қолибди. Ҳойнаҳой, онам бадавлатлиги, у эса хизмат вазифасида амалтақал кун кечираётганидан шунчаки бахиллик қилган бўлса керак. Ҳарҳолда, онам шундай деб ҳисобларди. Онам уни ҳатто оқларди ҳам. Унинг ўша таниши отам ҳозиргача алоқаси бор Маргит Поулсен билан хат ёзишиб туришини айтиб берган! Онам унинг сўзларига ишонмаганди. Шунда ўша пасткаш хотин, афтидан, анчадан буён сумкасида олиб юрган хатни чиқарибди. У онамга хатни ўқиб кўргани берибди. Хатда “эска муҳаббат” ва шунга ўхшаш гаплар акс этган. Уйимизда доимо жавон тўла ичкилик бўларди. Онам роса ичиб олди. Туғилган кун барбод бўлди. Онам хонасига қамалиб олганча ҳеч ким билан гаплашишни истамасди.

У, ниҳоят, хонасидан чиққанида, уни гўё алиштириб қўйишгандек эди. Борган сари кучлироқ тинчлантирувчи воситалар излаб, бир шифоқордан бошқасига бетиним юришлар ҳам бошланди. У ичкиликка муккасидан берилди. Онам шишаларни яширишга шунчалик устаси фаранг бўлиб кетдики, уларни сира тополмасдим. Отам жиғибийрон бўларди. Онам индамасди. Отам Италияга тобора серқатнов бўлиб қолди. Лекин онам иккимиз унинг қаерга кетаётганини билардик! Мен шахсий изқувар ёллаб, отамни кузатишга топшириқ бердим. У Маргит Тартани билан учрашишда давом этарди. — Лиллиан яна ҳиқиллаб олди. — Маргит Тартани баъзан отам билан кўришиш учун Норвегияга ўзи келарди. Бунда у эрига нима баҳона қилганини билмайман. Лекин у Ослога келарди! У нафақат уйимизга, балки Ронемларникига ҳам сурбетларча кўнғироқ қиларди.

— Бу қачон содир бўлганди? — шошиб сўради Рудольф.

— Беш ёки олти йил муқаддам.

— Демак, уларда ҳали эски телефон рақами бўлганмиди?

Лиллиан бош ирғади.

— Онамнинг аҳволи борган сари ёмонлашарди. Бу шундай давом этиши мумкин эмас, деб қарор қилдим! Қанчалар галати бўлмасин, онамни отамдан нарироқ кетишга кўндирдим. У бутун бошли бир йил мобайнида энага кузатувида Канар оролларида бўлди. У тузалиб кетишини шунақа хоҳлардики! Унинг аҳволи ростдан ҳам ўнглана бошлади. У Ослога қайтган чоғида, биз Канадага бориб, у ерда онамнинг номига ҳисоб рақами очдик. Кейин биз Норвегияга қайтдик ва тўғри Бергенга йўл олдик, мен хусусий шифоҳона билан келишиб қўйгандим. Онам сўзларимга бола

каби кулоқ соларди, — у тузалиб кетишни жуда хоҳларди. Бироқ, на илож! Мен Ронемлар билан борди-келди алоқаларни узишимга тўғри келди — бехос оғзимдан гуллаб қўйишдан қўрқардим. Рост гапираётганимни текшириб, ишонч ҳосил қилишингиз мумкин. Лекин худо ҳаққи, онам билан эҳтиёт бўлиб гаплашинг! У зўрга турибди!

— Энди менга ҳаммаси равшан: отанг билан Маргит Тартани орасида аввалги муносабатлар давом этаётгани боис отангдан ҳеч нимани таъма қилолмас эди, демоқчи бўлгансан.

— Ҳа, — деярли товушсиз жавоб берди Лиллиан. — Нима учун у тўсатдан аёлни таъмагирликда айблаётганини сира тушунолмаёпман ҳам. Ахир бу тентаклик-ку, шундайми? Ва нима сабабдан у ўзини валюта сотиши ва яширинча олмослар олиб ўтишдаги айбини тан олди экан?

— Буни мен ҳам тушунолмаёпман, — тан олди Рудольф. — Айтгин-чи, ўзингни меҳрибон фарзанд қилиб кўрсатишни қандай уддалаяпсан? Ахир, ҳар куни отангга ҳам, акангга ҳам сохталик қилишга тўғри келади-ю!

— Онамни жуда яхши кўраман, — жавоб берди Лиллиан ўйлаб ўтирмасдан. — Ва “Интер-Транс”ни ҳам, — дея аста қўшиб қўйди.

— Маргит Тартани отанг билан гаплашиш учун Ронемларникига кўнғироқ қилганини улар тасдиқлай олишадими?

Лиллиан бош ирғади.

— Ҳа. Фру Ронем буни тасдиқлайди. Отам бир куни уларникидалигида ўша Маргит Тартани деган хотин кўнғироқ қилганини унинг ўзи менга айтиб берганди. Фру Ронем отам билан онамнинг ўзаро чиқишмаётганларидан хабари бор эди ва мен онам томондалигимни билган ҳолда, мазкур исмдан хабаринг борми? — деб сўради. Отам бу хотин билан фақат иш юзасидан муносабатдалигини айтдим. Фру Ронем ниҳоятда ажабланди — у гапимга ишонмаганди, албатта.

Рудольф Берум касалхонасига бораётиб, фру Ронем билан юзмаюз гаплашиб олиш учун унинг уйига кирди.

— Ҳа, тўғри, — деди у хиёл таажжубланиб. — Бутунлай унутибман. Бу жуда кўп йиллар бурун бўлганди. Бу воқеага ўша аёлнинг алоқаси борми?

— Ҳозирча бир нима дейиш қийин. Бироқ мазкур суҳбат орамизда қолса, сиздан миннатдор бўлардим.

— Ташвишланманг, жаноб Нильсен. — Аёл бу гапни шунчалар оддий ва қатъий айтдики, фру Ронем ўз сўзида туришига Рудольф шубҳа қилмасди.

Берум касалхонасида ярадор аёлга тўла тинчлик талаб этилишини айтиб, эртага олдиндан кўнғироқ қилиб келишини тайинлашди.

Эртасига Рудольф доктор Бюенга кўнғироқ қилиб, беморнинг аҳволи ёмонлашганини билиб олди.

— Эртага кўнғироқ қилинг, — маслаҳат берди доктор Бюен.

Якшанба куни Рудольф Бергенга учди ва фру Огот Бек ётган хусусий шифохона бош шифокори билан суҳбатлашди. У фру Бек шифохонада беш йилдан бери ётгани ва уни бирон марта ҳам тарк этмаганини тасдиқлади. Фру Бекни икки ойда бир кўргани келадиган қизидан бошқа ҳеч ким йўқламаслигини ҳам тасдиқлади. Унга телефон орқали ҳам қизидан бўлак ҳеч кимса боғланмайди, қизи билан ҳафтасига икки марта телефонда гаплашади.

Рудольф фру Бекнинг ўзи билан учрашди, лекин суҳбат қовушмади. Афтидан, фру Бекнинг “оғир кунлари”дан бири эди — у шунчалар йироқларда учиб юрардики, унга мурожаат этишнинг фойдаси йўқ эди.

Рудольф Форнебу аэродромидан тўғри уйига кетмоқчи эди. Ҳарҳолда, якшанба, дам олиш куни. Бироқ фру Бек билан учрашуви уни издан чиқариб юборганди. У бошқармага йўл олди. Столда уни хат кутарди:

“Стина Лёвберг, қизлигида Ёргенсен, йигирма беш йил бурун Вестр Окер қабристонига дафн этилган”.

Хатни Харалдсен ёзиб қолдирганди.

Телефон жиринглади. Навбатчи қандайдир кимса асабийлашиб, гўё мурда топганига ишонтираётганини маълум қилди.

– Мурда битта эканми? – ҳазиллашди Рудольф. – Қани, уни менга боғланг-чи.

– Менинг фамилиям Арнтсен, Оскар Арнтсен. Мен Грювенгвейен кўчасидаги ўн биринчи уйнинг бошқарувчисиман, – деди титроқ овоз Рудольф ўзини таништиргач. – Чорак соат олдин бир аёл келиб, менинг уйимда яшайдиган фру Лехманн деган дугонасидан хавотир олаётганини айтди. У фру Лехманн билан бирон кўнгилисизлик содир бўлганидан ташвишланарди. Унинг талаби билан, фру Лехманн хонадони эшигини очдим ва биз даҳлизга кирдик. – Рудольф унинг ютини олганини эшитди. – Ҳамма ёқни бадбўй ҳид тутиб кетганди. Фру Лехманн кийинган кўйи ўрнида ётарди. Назаримда, у аллақачон ўлиб бўлганди.

– Фру Лехманн дедингизми? – шошиб қайта сўради Рудольф: унга бу исм Бранднинг телефон китоби асосида Фрида Дален тузган рўйхатда бордек туюлганди. – Телефон ёнида кутиб туринг, Арнтсен. – Рудольф жавонни очди ва рўйхатни топди. – Гертруда Лехманнми?

– Уни танирмидингиз? – Арнтсен ҳаяжонланиб турган бўлса ҳам, жуда ҳайрон қолди.

– Ҳозир ёнингизга етиб борамиз, шунда гаплашиб ҳам олармиз, – унинг сўзини бўлди Рудольф. – Анави аёл ҳали ҳам ёнингиздами?

– Ҳа, мен биринчи қаватдаги ўз хонадонимдан кўнғироқ қиляяман. Фру Лехманн эса... унинг хонадони учинчи қаватда, – деди дудуқланиб Арнтсен.

– Биз етиб боргунча уйингизда ўтира туринг.

Рудольф гўшакни қўйди ва Албректсеннинг хонасига борди, лекин уни жойидан топмади. У навбатчига кўнғироқ қилди ва Албректсен уйига кетганига бир соатдан мўлроқ вақт ўтганини билди. Карстен ҳам кетиб қолган экан. Рудольф Албректсеннинг уйига кўнғироқ қилиб, операция бошланаётганини айтди.

– Мабодо, Карстенни уйдан топсам, ўзим билан бирга ола кетаман, – дея сўзини тугатди у.

– Мен ҳам ҳозир етиб бораман. Нима дегандинг, Грювенгвейен, ўн бирми?

Карстен уйда экан.

– Жилла курса, овқатланиб олай, Рулле! Сен кетавер, ортингдан етиб бораман. Грювенгвейер, ўн бир дедингми?

Рудольф хоналарни айланиб, ўша якшанба оқшомида ким хизматини давом эттираётганини текшириб чиқди. У Рудольфни кўрган заҳоти стол тортмасига ниманидир яширган Оге Орвикни топди, холос. Лекин Рудольф бу бир даста спортлото чипталари эканини илғашга улгурди. У Орвикка доктор Му билан техник бўлимга кўнғироқ қилишни тайинлади.

– Бундан ташқари, Роботтен билан Харалдсенни топишга ҳаракат қил ва кейин ўзинг ҳам етиб борарсан. Мен кетдим.

У Грювенгвейенга кетаётиб, йўлда Магдани эслади. Унга кўнғироқ қилиб қўйиш керак эди. Аслида, у Бергендан қачон қайтиш вақтини хотинига айтмаганди, демак, у хавотирланмайди.

Артсен ўрта бўйли, миқтигина одам бўлиб чиқди, у элликдан ошганди. Унинг хонасида йиғлаб ўтирган аёлнинг исми Клара Виндалсму эди, унинг юзида қариқизликнинг аниқ белгилари борлигига қарамай, ниҳоятда чиройли эди.

— Пайшанба куни кечқурун фру Лехманн меникига келмоқчи эди, — деди фрёкен Виндалсму, — лекин у келмади ва келишиб қўйганимизни унутиб қўйгандир, деб ўйладим. Унга кўнғироқ қилсам, ҳеч ким жавоб бермади. Жума куни кечгача ва кеча ҳам телефон қилдим. Ахийри хавотирланиб, мабодо фру Лехманн ўзи очмаса, бошқарувчидан хонадон эшигини очиб қарашни сўрашга жазм қилдим. Шундай қилиб, уни ўша аҳволда топдик...

— Артсен, сиз фру Лехманни охириги марта қачон кўргандингиз?

— Пайшанба куни соат икки ё учларда. У қаёққадир кетаётганди, мен эса уйимга қайтаётгандим. Биз бир-биримизга бош ирғаб, сўрашдик, холос. Унинг ўзи умуман камгап эди.

— Сиз-чи, фрёкен Виндалсму, фру Лехманн билан охириги марта қачон гаплашган эдингиз?

— Сешанба куни. Биз у билан тушда Театр қаҳвахонасида бирга овқатлангандик.

— Унда гайри оддий бирон нимани пайқамаганмидингиз?

— Йўқ.

— Жаноб Лехманн тўғрисида нима биласиз?

Фру Лехманн эридан ажрашганди. Ва, билишимча, анчадан буён ёлғиз яшарди.

Фрёкен Виндалсму ўзини хотиржам тутишга жуда қийинчилик билан уринарди.

— Артсен, сиз мени фру Лехманн хонадонига кузатиб қўйганингизча, фрёкен Виндалсму сизникида ўтириб турса, майлими?

— Албатта.

— Икковингизга яна биронта савол туғилиб қолиши мумкин. — Рудольф бошқарувчига синчков тикилди. — Айтинг-чи, шубҳали бирор нимани сезмадингизми?

— Йўқ.

— Наҳотки Гертрудани ўлдиришган бўлса? — фрёкен Виндалсму Рудольфга кўрқиб қаради.

— Буни ҳали билмайман.

Бошқарувчи Рудольфни фру Лехманн хонадонига киритганидан сўнг кўп ўтмай, у ерга ўз ускуналарини олганча, бармоқ излари бўйича мутахассислар, кимёвий ва техник бўлим ходимлари ҳамда ниҳоят, меҳнатни муҳофаза қилиш инспекциясига Рудольфнинг устидан арз қилмоқчи бўлган асабий доктор Му етиб келишди.

— Орвик жиддий мақола устида ишлаб ўтирганимда мени безовта қилди.

Доктор Му доимо европалик ва америкалик мутахассислар томонидан юксак қадрланадиган мақолаларни ёзарди.

Хонадон деразалари ланг очиқ бўлса-да, бадбўй исга барибир чидаб бўлмас эди.

— Бир неча кун аввал ўлган бўлса ҳам, — деди Доктор Му қуруққина, — мурда фақат якшанба куни топилибди-да!

Албрехтсен, унинг кетидан эса Карстен, Роботтен билан Орвик етиб келишди.

— Ҳозир бу ерда менинг керагим йўқ, — деди Рудольф нафасини ушлаб туришга тиришиб. — Мен уй бошқарувчиси ҳамда фрёкен Виндалсмулар ёнига тушиб, улар билан суҳбатлашаман. Эртага уларни расмий терговга чақиртираман. Кейин бошқармага қайтиб бораман. У ерда у-бу нарсаларни текшириб кўрмоқчиман.

Артсен бу уйда фру Лехманн саккиз йил яшаган давр мобайнида ундан ҳеч қандай шикоят тушмаганини маълум қилди.

Фрёкен Виндалсму Гертруда Лехманн аниқ неча ёшдалигини айт-толмади, бироқ уни элликларда деб ҳисобларди. Улар уч йилдан бери танишлиги давомида фру Лехманн ҳеч қаерда ишламаган. Фрёкен Виндалсму уни собиқ эри таъминлаётган бўлса керак, деб ўйлар экан. Улар бу мавзудаги масалаларни сира муҳокама қилишмаганди.

Рудольф фрёкен Виндалсмуни эртага соат тўққизда, Артсенни эса бир соат кечроқ бошқармага етиб боришини сўради.

У Виктория-Террасега қайтгач, энг аввал столида уюлиб ётган сувратларни кўра ошлади. У қотиллик содир бўлган куни Бранднинг уйига келган одамлар сувратларини диққат билан кўриб чиқди. Улим фру Лехманн юз тузилишини жуда ўзгартириб юборганига қарамай, унинг афт-ангори Рудольфга таниш кўринди.

Унинг ички сезгиси панд бермаганди. Фру Лехманн – йўқ, у янг-лишмаганди – ўтган пайшанба куни Бранднинг уйига кирган, уни худди ўша куни ўлдириб ҳам кетишганди.

Рудольф телефон китобини олди ва ҳали ҳам фру Лехманн хонадониди бўлган Албректсенга қўнғироқ қилди. Гиёҳвандлик моддалари билан ишлаш бўлими бошлиғи Ларсвеенга қўнғироқ қилишга уриниб кўрди, аммо ҳаракати зое кетди. Рудольф унга қисқагина хат ёзди ва унинг ёзув столида қолдирди, ниҳоят, уйига жўнади.

30

Тунда Рудольф сира ухлаёлмади. Соат бирда, иккида, учда занг урди. У бир ёнбошидан наригисига ағдарилаверишдан зерикиб, ўрнидан турди ва секингина меҳмонхонага чиқиб кетмоқчи эди, бироқ Магда уйғониб қолди.

– Биргина масала устида доим бошим қотаяпти, – дея тан олди у, Магда нима содир бўлганини сўраганида. – Биласанми, олтмишга чиққан эркак олти фарзанднинг онаси бўлган эрли хотин билан шунча йиллар ишқий муносабатларни давом эттирганига сира ишонгим келмаяпти. Агар у ёш бўлганида ҳам, бошқа гап эди. Масалан, Карстенни олсак. У эллик ёшда, аммо ўттиз бешдан ошган аёлга ҳатто қиё ҳам боқмайди. Мен Маргит Тартанини кўрдим. Унинг ҳеч қандай жозибали жиҳати йўқ. Яна бир гап. Агар Бек шунча йиллар мобайнида Маргитни шу қадар яхши кўрган бўлса, нима сабабдан тўсатдан уни тамагирликда айблашга қарор қилди экан? Унда аёлнинг босим ўтказгани тўғрисида ҳеч қандай далил йўқ. У Амстердамнинг қаерида ўнлаб минг کروناга олмослар харид қилганини ҳатто эслолмайди! Умуман, у валюта сотгани ҳамда қимматбаҳо зийнатларни ноқонуний олиб ўтганини нима сабабдан тан олганини менга тушунтириб бера оласанми?

– Сенга сут иситиб бераман, Рулле. Тунда ўйлаганинг билан, барибир ҳеч ниманинг ечимини топа олмайсан.

Рудольф илиқ сут ичишдан бош тортмади. У Магда билан ошхонага ўтди ва хотини то финжонга иссиқ сут қуйиб бергунига қадар кутиб турди. Кейин улар меҳмонхонага қайтишди.

– Бу нимани ёдимга солганини биласанми? – яна гап бошлади Рудольф. – Бир киши Лас-Пальмасдан жомадонини тўлдириб ароқ билан сигарет олиб келибди. У божхонадан ўтаётганида, назоратчига ёнида ортиқча бир блок сигарети борлигини тан олибди. Унга ўша ортиқчаси учун солиқ тўлашни таклиф этишган, у ҳам рози бўлган. Шу тариқа у ноқонуний юкни омон-эсон ўтказиб олибди.

– Нима, сенингча, Бек сизлардан шу тариқа ниманидир яширмоқчими?

– Худди шуни билмаяпман-да! Шунча йиллар давомида Бек билан Маргит Тартани ўзаро қандайдир муносабатларда бўлишганига шубҳам йўқ, аммо улар орасида ишқий алоқа бўлганига ишонмайман. Демак, бу ишга тааллуқли муносабатлар бўлиши мумкин.

– Бири бўлмаса, демак, бошқаси-да, — деди Магда босиқлик билан. — Уларнинг бир-бирига нисбатан қариндошларча алоқасига сен, ҳойнаҳой, ишонмассан?

Рудольф қаттиқ чарчаганига қарамай, жилмайди.

– Ослога чоршанба кунни етиб келганимизни Бек билган. Шубҳасиз, Лиллиан унга Харри Халворсен “Уллевол” касалхонасига ётқизилганини айтган. Уни бошқа ҳайдовчилар билан бирга ўлдиришлари керак бўлганига шубҳам йўқ. У мўъжиза билан тирик қолган. Шунда улар Харрини Авлиё Мария Магдалина касалхонасида бўғиб ўлдиришга уринишди. Фру Халворсенни ҳам ўлдирмоқчи бўлишди. Агар Лиллиан етиб бормаганида, кампир аллақачон асфаласофилинга равона бўларди. Мен Фожидан соат ўн иккига яқин қайтганимда, унинг ёнига кирмаслигимни ўзинг тушунасан.

– Уларга фру Халворсенни ўлдириш нимага керак бўлибди экан? — сўради Магда.

– Эҳтимол, унинг ўзи ҳам билмайдиган бирон нимадан хабари бордир. Бу эса бутун жиноятни очиш учун муҳимдир.

– Уни қўриқлаяпсиз деган умиддаман, Рулле.

– Бўлмасам-чи. Мана, Брандни олайлик. Нима сабабдан уни фақат пайшанба кунни ўлдиришди? Нима учун уни Харри Халворсен тириклиги маълум бўлган заҳоти дарҳол гумдон қилишмади? Бу Бранд уларга нима биландир таҳдид солгани боис тирик қолдиришганини билдирмайдими? Масалан, бизга фамилиялар рўйхатини беришидан хавотирланишганми? Унинг уйини чоршанба кунни, ўзи ишдалигида алғовдалгов қилиб титиб ташлашган, деб фараз қилайлик. Бу уни кўрқитиб юборган ва пайшанба кунни у уйда қолишга қарор қилган. У ишга бормаган, бу текширилди. Ишхонасига қўнғироқ қилиб, тоби қочиб қолганини айтган. Модомики, у фру Лехманни уйига киритишдан ҳайиқмаган экан, демак, аёлни яхши билган бўлиши керак. Улар қандай муносабатда бўлишган? Фараз қилайлик, аёлда тармоқ, ташкилот, нима деб айтилса ҳам, бутун занжир рўйхати бўлган. У аёл рўйхатни ўзи билан бирга олиб келган ва Бранднинг телефон китобида ўзи белгилаб чиққан. У ердаги белгиларда аёл кишининг қўли борлиги сезилиб турибди.

– Қара-я! Бранд ҳам сочини бигудига ўраб, жингалакларди, — унинг ёдига солди Магда.

Рудольф бу сўзларга эътибор бермасдан, фикрини давом эттирарди.

– Агар телефон китобидаги белгилар фру Лехманнга тегишли бўлса, Бранднинг уйдаги алғов-далгов содир этилганидан кейин, ҳойнаҳой, аёл бу ўз ҳаётини қандайдир тарзда сақлаб қолар, деб ҳисоблаган бўлса керак. Рўйхатда йигирма бир киши бор. Ларсвеен бу жуда кўп, деб айтаяпти. Фақат шаҳар телефонлари белгиланган, бирорта ҳам шаҳардан ташқари телефон рақами йўқ. Бранднинг рўйхатида фру Стенстад хузурига борганлардан ҳеч бири акс этмаган.

– Хўп, майли, у ҳолда бунга трейлерларнинг нима дахли бор? — сўради Магда ўрнидан туриб. — Бўпти, сени билмадим, мен ётаман!

– Мен ҳам ётаман! — Рудольф сутини охиригача симириб, финжонини столга қўйди.

Магда ҳақ. Бунга трейлерларнинг нима дахли бор?

Душанба куни эрталаб Рудольф ўз хонасида Карстендан хат топди. Ҳали эндигина саккиздан ўн дақиқа ўтганди, Карстен икки йил бурун Свендберг билан рейсини алмашган ўша ҳайдовчи Лауритцен билан суҳбатлашгани кетганди. У узоқ сафардан якшанба куни кеч-қурун уйига қайтганди.

Рудольф ўзига бир финжон қаҳва олиб келди ва йўлакай кўзгуга боқди. Унинг кўзлари қизарган, кўриниши ҳорғин эди. Шундай бўлиши табиий — у икки соатдан камроқ ухлаганди.

Барча эрталабки газеталар йўқолган трейлер ҳақида ёзарди. Сувратлардан Бранд билан Тико Рудольфга қараб туришарди. Газеталар ўқувчиларни агар шу одамлар ҳақида бирон-бир маълумотга эга бўлишса, энг яқин полиция бўлимига хабар қилишга чақирарди.

Рудольф уйқусини ўчириш учун ўзига яна бир финжон қаҳва олиб келди. У қаҳвани ичаётганида кечаги рўйхатни қўлида тутган кўйи гиёҳвандлик моддалари бўлими бошлиғи Ларсвеен кириб келди.

— Хўш. Мана, Рудольф, иш бошланиб кетди. Бу рўйхатдаги ҳар бир кишига Бранднинг уйида бўлган одамларнинг сувратини кўрсата-япмиз. Шу билан биргаликда, улар орасида ўша сувратга олинганлар йўқмикан, деб текшираяпмиз. Кекса фру Стенстад орқали Гюндерсендан гиёҳвандлик моддалари олиб турган кишиларни бошқатдан текшираяпмиз. Уларга ҳам сувратлар кўрсатилаяпти. Фру Лехманникида ҳеч кимни топишолмади. Агар Брандни ўша хотин отган бўлса, у қуролдан халос бўлишга муваффақ бўлган. Му қўнғироқ қилганди, хулосани тушгача ёзиб беришга ваъда қилди. Экспертиза фру Лехманн ҳам повулондан жон берганини кўрсатди. Доктор Му энг аввал мана шу заҳри қотил борлигини текширди. Шу боис натижа тез олинди.

Навбатчи қўнғироқ қилиб қолди. Фрёкен Виндалсму белгиланган вақтдан бироз илгарироқ келибди. Ларсвеен чиқиб кетди.

Фрёкен Виндалсму Лас-Пальмасга саёҳатга борганида фру Лехманн билан танишганини айтиб берди. Улар орасида умумий қизиқишлари шу қадар кўплигидан саёҳатдан кейин ҳам дўстлиги сақланиб қолибди. Фрёкен Виндалсму фру Лехманн ҳаётдан кўз юмганига ҳанузгача чидолмаётганди.

Уларнинг ҳар иккови театр муҳлиси бўлиб, операни ёқтиришар экан. Улар ҳафтада уч ёки тўрт марта учрашиб туришаркан.

Фрёкен Виндалсму фру Лехманн қаердан келганини ҳам, унинг қизлик фамилиясини ҳам билмасди. Унинг эрининг исмини ҳам билмайди.

Хуллас, у унча кўп нарсани билмас экан.

Бошқарувчи Арнтсен эса ундан ҳам кам биларди.

Маргит Тартани жиянининг суврати эрталабки почта билан ҳам келмади. Кантагалли қўнғироқ қилганида, Рудольф бу ҳақда биларди.

— Кечирасиз, синьор Нильсен. Жума куни котибам бетоб бўлиб қолди ва уйга жавоб сўраб кетди, лекин у сизга Катринанинг расмини жўнатиб улгурганига имоним комил эди. У бугун ишга чиқди ва суврат жўнатилмаганини кўриб, даҳшатга тушдим. Ҳозироқ уни ўзим жўнатаман. Тез етиб борадиган почта билан. Ишларингиз қалай?

— Ҳаммаси секин-аста ойдинлашаяпти. — Рудольф Кантагаллига Бек ҳақида гапириб берди. — Унинг хорижий валюта савдоси ҳамда олмосларни олиб чиқиб кетиш гуноҳларини бўйнига олишига ишонмайман. Борган сайин менга у шу тарзда бундан бошқа, йирикроқ жиноятини яшироқчи бўлаётгандай туюлаяпти. Унга Маргит Тартани таҳдид қилаётганига ишонмаяпман.

– Хайрият-ей! – шодланиб хитоб қилди Кантагалли. – Ниҳоят кўзингиз очилаётганини сезаяпман. Айтгандай, ярадор аёлнинг аҳволи қалай?

– Уни кўргани тушдан кейин бораман. – Рудольф Кантагаллига фру Лехманн ҳақида сўзлаб берди. – Бизда бу ерда ҳамма ёқни қотилликлар босиб кетди. Энг ажабланарлиси, йўқолган трейлерларни излаш давомида ҳадеганда, уюшган жиноятчиларнинг гиёҳвандлик моддалари келтириш ҳамда сотишига ўхшаш нимагадир дуч келиб ётибмиз. Улар бири бошқасига боғлиқ, деган фикрга келаяпман. Тико Халворсенни ўлдирган аёлни отиб ўлдиришга урингани ёдингиздадир! Сизга Тико ҳақида гапиргандим. У бизда гиёҳвандлик моддалари сотувини уюштирганди. Сиз менга Бриндизида айтган ўша ташкилотга у ҳам аъзолигини биз билар эдик. Қачонлардир у муддати тугагунча ўтириб чиқиб, Норвегияни тарк этганида, биз енгил нафас олгандик. У Ослога яна қачон ва қай тарзда қайтганидан ҳали беҳабармиз.

– Нима сабабдан бу ишга унинг алоқаси бор, деб ҳисоблаяпсиз, синьор Нильсен? Ундан шунчаки ёлланган қотил сифатида фойдаланишган бўлиши мумкин.

– Албатта, шунақа бўлиши мумкин! – Рудольф жим қолди. – Назаримда, трейлерлар ташиётган юкнинг нархи кўзимизни қамаштирган, шекилли. Ун етти миллион икки юз минг крона – катта пул, бироқ бу бизнинг кунимиз учун унчалар астрономик рақам деб бўлмайди. Гапимга қўшиласизми? Трейлерларни ўғирлаганлар юкнинг эмас, ҳайдовчилар пайига тушган бўлса-чи?

– Ҳайдовчилар дейсизми? – Кантагалли каловланиб қолди. – Қўйсангиз-чи, синьор Нильсен, кераксиз одамлардан қутилиш учун албатта трейлерларни ўғирлаш шартми? Бундан осонроқ усул ўйлаб топиш ҳам мумкин.

– Албатта мумкин, – рози бўлди Рудольф. – Лекин кўзни шамғалат қилиш учун...

– Умуман, тўрт нафар ҳайдовчини ўлдириш кимга зарил кепти?

– Халворсен бизга уларнинг барчаси Гюндерсеннинг қингир бизнеси ҳақида хабардор эканликларини айтиб беришга улгурди. Гюндерсен қандайдир тарзда дўстларига ўз қўли орқали арзимас миқдорда гиёҳвандлик моддалари ўтишини уқтиришга эришган. Лекин мазкур контрабанда ниҳоятда кенг фаолият юритган, деб тасаввур қилсак-чи? Бунинг устига, кимдир Гюндерсеннинг учала оғайниси барчасидан бохабарлигини билиб қолган бўлса-чи? Шунинг ўзиёқ Гюндерсеннинг ҳаётига нуқта қўйиш учун етарли. Ахир у ишончдан маҳрум бўлди-ку!

– Аммо бу ишга бутунлай бошқача назар, – деди Кантагалли ҳар бир сўзни тарозига солганча ҳижжаларкан.

– Мабодо, ҳаммаси шунақа бўлган бўлса, Бекнинг хулқу атворини тушуниш осон. Эҳтимол, уни ўлдириб кетишларидан қўрқаётгандир. Бундай ҳолда у ўлимдан кўра турмага тушишни афзал билади!

– Бироқ нима сабабдан трейлерларингиз айнан Италияда ўғирланган? Бу ишга менинг ватанимни нима сабабдан аралаштиришганини тушунмаяпман.

– Эҳтимол, Италияда ўнга трейлер ўғирлангани сабабдир.

– Аввалдан уятсизларча ҳисобга олишганини қаранг, шундайми?

– Бўлмасам-чи. Лекин сизу биз гиёҳвандлик моддалари сотуви билан фақат уятсиз кишилар шуғулланишини биламиз. Кейинги йиллар мобайнида Норвегияга кўп миллион кроналик гиёҳвандлик моддалари ўтказилган. Уша бизни шунчалар маҳлиё этган ўн етти миллион икки юз минг крона бу одамларнинг ўзгалар бахтсизлиги ҳисобига орттираётган бойликлари билан таққослаганда, денгиздан томчидир, холос. Бу ерда графоқурилмаларнинг алоқаси йўқ, шекилли. Мабодо, улар шунчаки чиқинди қоғоз ташиганларида ҳам трейлерлар ўғирланган бўларди!

– Ажабо!
 – Айтгандек, уларни тошлоқдан чиқариб олишдимми?
 – Ҳа, машиналарни чиқаришди, контейнерларни эса ўғирлаб кетишган.

– Машиналарни қаровсиз қолдиришмагандир, деган умиддаман?
 – Улар “Жеронтони” гаражига қўйилиб, қулфланган.
 – Уларни яхшилаб кўздан кечириб чиқсангиз, сиз бўларди. Мени гиёҳвандлик моддаларини яшириш мумкин бўлган пинҳона жойларнинг бор ёки йўқлиги қизиқтиради.

– Naturalmente! Лекин, назаримда, бунинг имкони йўқ. Агар машиналарнинг пинҳоний жойлари мавжуд бўлганида эди, жиноятчилар уларни ёқиб юборишган бўларди.

– Эҳтимол, ҳақдирсиз. Аммо, барибир қараб кўриш керак. Маргит Тартанининг жияни сувратига келсак, уни юбормай қўя қолинг. Мен ўзим Бриндизига бориб, синьора Тартани билан шахсан суҳбатлашиб келишга қарор қилдим. У жияни ҳозир қаердалигини ҳануз билмайдими?

– Йўқ, – дея тўнғиллади Кантагалли, бироқ шу заҳоти хушёр тортди. – Ўзингиз келмоқчи бўлаётганингиздан беҳад хурсандман, синьор Нильсен. Ўз дўстларимни хизмат тақозосига биноан тергов қилиш менга жуда нохуш бўлишини ўзингиз тушунасиз. Мария сиз билан суҳбатлашишдан, ҳойнаҳой, бош тортмайди. Ушанда мазкур жиноятга аёлнинг ҳеч қанақа алоқаси йўқлигига ишонч ҳосил қиласиз. Қачон келмоқчисиз?

– Эртага кечкурун етиб боришга ҳаракат қиламан. Марҳамат қилиб, менга “Алберго континентале”да жой буюриб қўйсангиз.

– Бажонидил. Қанча муддатга?

– Уч ёки тўрт кунга. Сизларда бундан узоқроқ қололмасам керак. – Рудольф бироз жим қолди. – Машиналарни шу бугуноқ текшириб чиқишларига фармойиш берасизми? Натижасини билишга шошиляпман. Ҳозир Миландаги Франкоболлога қўнғироқ қилиб, ўз фаразларимни айтиб бераман ва имкон борича Донати ҳақида ҳаммасини билиб олишини сўрайман.

– Сиз учун ҳаммасини бажараман, синьор Нильсен. A domani sera!¹

Ярим соатдан кейин Рудольф Милан полицияси бош терговчиси билан суҳбатлашди, унинг гапларини бўлмай, диққат билан эшитди.

– Жуда қизиқ, – деди у ниҳоят. – Бунга Донати аралашгани боис мен ҳам худди шундай хулосага келгандим.

– Афтидан, сизнинг Донати деганингиз машҳур шахс шекилли?

– Нима сабабдан шундай қарорга келдингиз?

– Менга шундай туюлди. Ҳозиргина Бриндизидagi Кантагалли билан гаплашдим. Айтганча, эртага ўша ёққа учаман. Мабодо, сизга зарур бўлиб қолсам, мени “Алберго континентале” меҳмонхонасидан топасиз. Мен Кантагаллига ўша Донатини жиддий равишда пўстагини қоқиб кўришингизни сиздан сўрамоқчилигимни айтдим. Кантагалли мендан ҳатто унинг қим эканини ҳам сўрамади, бундан ё Кантагалли уни танийди, ёки у ҳақда билади, деган хулоса чиқардим.

– Донати билан танишуvingизга ҳавас қилмайман. – Франкоболло кулиб юборди. – Яхши бориб келинг!

Улар хайрлашдилар.

Карстен норози аҳволда қайтди.

– Анави Лауритцендан энди ҳеч қачон ҳеч нимани билолмасам керак, деб ўйлагандим! У билан бир неча соат суҳбатлашиб, кетар олдидан баъзи маълумотларни зўрга суғуриб олишга муваффақ бўлдим. Уша куни,

¹ Эртага оқшомгача (итал.).

Свендберг чалгиларни олиб кетиши керак бўлган чоғда, унинг бироз кайфи тароқ экан ва қимматли юк масъулиятини зиммасига олишдан кўрқибди. Лауритценнинг фикрича, Свендбергни уйқу элитиб, йўлдан бурилган. У ухлаб ётганида кимдир машинасига чиқиб, контейнерлардаги буюмларни ўғирлашга қарор қилган. Чикинди қоғоз ҳам хорижга олиб чиқилишини унча-мунча одам билмайди-да, ахир. Ҳамма трейлерлар фақат қимматбаҳо юкларни ташийди, деб ўйлайди. Гарчи бир неча соат вақтимни беҳуда кетказган бўлсам-да, бошқа ҳеч нимани билолмадим.

Худди ўша душанба куни соат бешта кам бешда, Рудольф хонасидан энди кетмоқчи бўлиб турганида, телефон жиринглади.

— Фру Шёгрэн гапирапти. Ҳозиргина менга бир нарса маълум бўлди, буни полицияга дарҳол хабар қилишим зарур. Лекин бу телефонда айтиладиган гап эмас!

— Сиз қаерда яшайсиз, фру Шёгрэн? — сўради Рудольф беихтиёр хўрсиниб, бироқ ўша заҳоти унинг юзидан ташвиш аломати пайдо бўлди. — Йигирма дақиқадан сўнг етиб бораман.

Фру Шёгрэн Бранд яшаган уйда истиқомат қилар экан.

Ҳатто худди ўша қаватда тураркан.

Рудольф Киркевейенгача ўн беш дақиқада етиб борди, машинасини тор кўчага қўйди ва йўлакка югуриб кирди. Фру Шёгрэн уни лифт ёнида кутиб олди. Аёл баланд бўйли ва ҳаддан зиёд қилтириқ бўлиб, эллик ёшларда эди.

— Бунга менинг алоқам йўқ, онамга тааллуқли иш, — деди у шивирлаб. — Укам уни меникига атиги бир соат олдин олиб келганди. Биз отамизни сурункали хасталар шифохонасига ётқизганимизга икки йил бўлди, ўшандан буён онам гоҳ укамникида, гоҳ меникида туради. Онам яқиндагина укам билан Даниядан қайтгани боис, норвег газеталарини ўқимаганди. У Бранднинг... вафотидан беҳабар эди.

Рудольф хонадоннинг очиқ эшигига маъноли назар ташлаб қўйди, бироқ фру Шёгрэн унинг нигоҳини пайқамади.

— Онам ҳали анча тетик аёл, — дея сўзида давом этди фру Шёгрэн турган жойида. — У уйга қайтгач, биринчи навбатда ҳамма янгиликларни билмоқчи бўлди. Унга Бранд ҳақида гапириб бердим, албатта. “Ана холос!” — хитоб қилди у. Онам ажабланишини ҳар доим шу тарзла ифодалайди. Шунда у менга гапириб берди...

Рудольф нима деркин, деб фру Шёгрэнга тикилиб қолди. Аёл гўё гапни нимадан бошлашни билмаётгандек кўринарди.

— Бугун онамнинг соат нечада келишини билмаганим боис, ишдан жавоб сўраб қайтдим. Улар Данияга машинада кетишганди...

— Қулоғим сизда.

— Гап шундаки, бир куни мен ишдалигимда бизникига Бранд чиққан экан. Онам уйда ёлғиз ўзи қолганди. У онамга қаёққадир жўнаб кетаётганини айтиб, бир илтимоси борлигини: унга мерос тариқасида қандайдир кумуш теккани ва эгасиз хонадонда уни қолдириб кетишдан чўчиётганини, то сафардан қайтунига қадар ўша кумушни сақлаб беришни онамдан сўрабди. Онамнинг кўнгли бўшлиғи боис, албатта, йўқ дея олмаган. Бироқ Бранд бу ҳақда ҳеч кимга, ҳатто менга ҳам айтмаслигини ўтиниб сўраган! Бранднинг ўлганидан боҳабар бўлган онам шу заҳоти кумушни эслади. У югурганча ўз хонасига бориб, Бранднинг портфелини олиб чиқди. Бу бирам эскириб кетган портфел эди... У жўнаб кетишидан олдин ўзига “дипломат” сотиб олганди... Портфел қулфланганди. Мен уни меҳмонхонадаги стол устига қўйдим. Илтимос, онамни кечиринг!

Беш дақиқадан кейин Рудольф кекса аёл талаби билан Бранднинг портфелини қабул қилиб олгани ҳақида тилхат ёзиб берди.

Ўн етти дақиқадан кейин у Албрехтсен хонасида эди.

Албректсен, Карстен, Роботтен, Орвик, Харалдсен ва бошқаларнинг бесабр нигоҳлари остида Рудольф портфелни очди.

Кумуш деганлари героин бўлиб чиқди!

Кеч оқшом пайти гиёҳвандлик моддалари бўлими бошлиғи Ларс-веен Рудольфнинг уйига кўнғироқ қилди.

Текширувлар бу тоза героин эканлигини кўрсатди. Бир кило сак-киз юз эллик грамм!

32

Эртасига кечқурун Кантагалли аэродромда Рудольфни кутиб олди. Рудольф уни илк бор оддий фуқаро кийимида кўриши эди. Унинг эгнида оч кулранг шим, юқори тугмаси қадалмаган пуштиранг кўйлак ва яланг оёғига кийган янги сандал эди. Унинг қорайган юзи ва тук босган қорамтир кўкси билан таққослаганда, оёқлари нотабий оппоқ кўринарди.

— Сизни кўрганимдан хурсандман, синьор Нильсен! — Шу қадар оташин хитоб қилди Кантагалли, Рудольф у қучоқлаб олишидан кўрқиб кетди.

Лекин Кантагалли Рудольфнинг қўлини шартта ушлаб, уни маъноли қисди.

— Ажойиб янгиликлар! — У беҳад шод эди. — Бироқ... — у атрофга аланглади, — бу ерда эмас, ҳозир ҳам эмас! Хонангизга келтириладиган кечки таомга буюртма бериб қўйдим. Хонани олдиндан тўлиқ текшириб чиққаними, албатта, тушунсангиз керак. Сухбатимизни биронта эшитадиган аппаратура ёзиб олишини хоҳламайман. Ортиқча эҳтиёткорлик ҳеч қачон зарар қилмайди.

Кантагалли ўтган сафаргига нисбатан анча ёш кўринарди. У ўзини эркин тутарди. Худди голибдек. Такабурлик гойиб бўлганди. У гўё ёш боладек эди.

Унинг кайфияти Рудольфга ҳам юқди. Трейлерлар йўқолганидан бери унинг руҳи биринчи марта енгиллашганди.

Кантагалли машинани ўзи ҳайдарди.

— Бу менинг машинам, — деди Кантагалли. — Лекин иш ҳақида бу ерда эмас, хонангизда гаплашамиз.

Рудольф жилмайганча ўриндиққа суянди, яхши хабарларни тезроқ билишга унинг сабри чидамасди. Кантагалли машинани тез ва ишонч билан ҳайдарди, бу унга майда-чуйдалар ҳақида валақлашга халал бермас, шунингдек, бу сафар Рудольфга қасрни албатта кўрсатажagini кистириб ўтди. Улар меҳмонхонага етиб боришган заҳоти кечки таом келтиришни буюрди.

— Сиз йўлдан келиб, ҳойнаҳой, ювиниб олмоқчидирсиз? — сўради у хизматчи чиқиб кетгач. — Мен эса унгача учрашганимиз шарафига сизга ичкилик ҳозирлайман!

Рудольф ҳаммомга кириб кетди ва юзини муздек сув билан узоқ чайди. Хонада уни содали виски кутарди. У ўтирди ва Кантагалли ўз қадаҳини кўтарди:

— Сизнинг саломатлигингиз учун, синьор Нильсен! Бриндизига хуш келибсиз!

Рудольф ҳам жилмайганча қадаҳни кўтарди. У соатига яширинча қараб қўйди. Ундан ўн дақиқа ўтибди. Кантагалли унинг сабру тоқатини узоқ синамоқчимикан?

— Балиқдан бошлай қоламиз! — Кантагалли ликопчаларга таомдан ўзи солиб, қадаҳга оқ мусаллас қўйди. — Хўш, сочи қирилган хонимингизнинг аҳволи қалайлигини менга сўзлаб беринг-чи! — У қийшайди. — Сочи қирилган аёл! Ахир бу масхарабозлик-ку! У ҳалиям тергов қилинмадими?

- Йўқ. – Рудольф шаробдан озроқ хўплади. – Кеча гаройиб топилмага дуч келдик. Биз деярли икки килограммча тоза героин топдик! Кантагалли хуштак чалиб юборди.
- Қойил! Уни қандай топдиларинг?
- Рудольф унга бутун воқеани гапириб берди.
- Ҳм! Ёмон эмас! Буларнинг барчаси гиёҳвандлик моддалари контрабандасига тааллуқли эканига узил-кесил ишонч ҳосил қилдирдимми? – Кантагалли зўраки илжайди. – Сизнинг комил ишончингизга қўшилолмасам керак, деб қўрқаман. Мен Италия томонидан ўғирлик ташкилотчиларини топганим боис шундай фикрдаман. Улар айнан графоқурилмаларни олмоқчи бўлганларини таъкидлашаяпти.
- Хўш, машиналар-чи? Уларни текширдингизми?
- Шу тариқа бўйниларига олишгандан кейин бунга ҳожат қолмади, деган хулосага келдим.
- Хўш, ўша... ташкилотчи ким экан?
- Бертелли!
- Уни ўғирликни тан олишга нима мажбур этибди?
- Бриндизига бораётганингизни айтишнинг ўзи кифоя бўлди. Рудольф бутунлай гангиб қолди.
- Ахир, бу ерга бир неча кун олдин ҳам келгандим-ку!
- Ҳа, бироқ унда директор Бек ҳали озодликда эди.
- Бундан чиқди, норвег томонидан Бек бош ташкилотчимиди? Кантагалли бош ирғади. У ликопчаларни алмаштирди.
- Зўр гўшт экан! Кўп қовуриб юборилмаганини хуш кўрасиз, деган умиддаман.
- Ҳа-ҳа, раҳмат. Маргит Тартанига нима бўлди?
- Кантагаллининг нигоҳи бир он тундлашди, лекин ўша заҳоти яна чиройи очилди.
- Директор Бек бир неча йиллар мобайнида ундан қимматбаҳо буюмлар таъма қилганига далиллар келтирганини унга айтдим. Яна бугун Бриндизига учиб келаётганингиз ва уни шахсан ўзингиз тергов қилмоқчилигингизни маълум қилгандим, аёл чидаб туролмади ва ҳаммасини бўйнига олди.
- Рудольф ҳанг-манг бўлиб қолди.
- Мана буни янгилик деса бўлади! Лекин ҳаммасини фақат улар иккови ташкил қилишмагандир!
- Кантагалли овозини пастлатди.
- Мафия! Ҳозирча Мариянинг уюшган жиноятчиликка қандай алоқадор бўлиб қолганини ҳали билмайман. Унга Бертеллининг алоқадорлиги мени ажаблантирмайди. У ўзи таниқли тентак. – Кантагалли қадаҳларни қизил шароб билан тўлдирди. – Шампан шароби буюрсак бўлар экан. Бугун бизда байрам!
- Раҳмат! Шундоғам керагидан кўпроқ ичиб юбордим. – Рудольф ўзини енгил сархуш сезарди.
- Сизнинг саломатлигингиз учун! – Кантагалли қадаҳини кўтарди.
- Сизнинг ҳам соғлигингиз учун! – Рудольф қадаҳини қўйди ва ўзини қизиқтираётган суҳбатга қайтди. – Мен сира тушунолмаёйман. Менга доим уюшган жиноятчилар ҳечам қўлга тушмайдигандек туюларди.
- Луижи Кантагалли учун имконсиз нарсанинг ўзи йўқ!
- Кантагалли яна шароб қўйди.
- Раҳмат. Мен бас қилганим маъқул, шекилли. Бу қадар кўп ичишга одатланмаганман.
- Одатларингизни унутиб турунг. Бугун ҳаётдан лаззатланыяпмиз. Ҳарҳолда, сиз билан галаба нашидасини сурмоқдамиз! Бироқ мен ўз

голибликларим билан ҳаддан зиёд мақтаниб кетдим. Шимол томонларингизда нима ишлар содир бўлаётганини гапириб беринг.

– Жон деб қаҳва ичардим.

– Ҳозир келтиришади. Ҳозирча эса, марҳамат, манави ширинликлардан тановул этайлик. Пишлоқ ейсизми? Ҳўл мевалардан тотиб кўрасизми?

– Ташаккур, менга фақат қаҳва.

– Коньяк кўшилган! – Рудольф ҳали эътироз билдиришига улгурмаёқ Кантагалли коньяк қуйди. – Коньяк ўйлашга кўмаклашади. Буни доим таъкидлайман.

– Энди менга ҳозир ҳеч нарса ёрдам бермайди! – тан олди Рудольф.

Бирдан унинг жудаям уйқуси келиб кетди.

– Биз сочи қирилган аёл ҳақида гаплашаётгандик. Нима деб ўйлайсиз, у тирик қолармикан?

– Бўлмасам-чи! Ҳша аёл тўғрисида бизга нималар маълумлигини англаганида эса, унинг ўзи ҳаммасини гапириб беради, деб ўйлайман. Унга Халворсенни ўлдиришни ким буюрганини ҳам, бу ишларнинг ҳаммасида Тико билан фру Лехманн қандай рол ўйнаганини ҳам айтади. – Рудольф анчадан бери ўзини шу қадар кўтаринки руҳда сезмаганди. – Трейлер ҳайдовчилари билан худди ўша аёл бирга кетганига ишончимиз комил. Шу боис унга мана шу ўғирлик тўғрисида гапириб беришга тўғри келади. Мен аввалгидай ўғирликда гиёҳвандлик моддалари контрабандаси ҳам алоқадор деб ҳисоблайман.

Бу фикрдан сира халос бўлолмапман. Кеча мен Франкоболло билан гаплашгандим, у ҳам...

Сархуш уйқу Рудольфни ўз оғушига олди.

33

Чоршанба куни роппа-роса ўн иккию қирқда Рудольф баланд овозлар, кулгу ва қадаҳлар жарангидан уйғонди. У кўзини хиёл очиб, нотаниш кишиларни кўрди. Рудольф ўзининг қаердалиги ва нима содир бўлганини дарҳол англаёлмади. Унинг хотирасида кечаги кун воқеалари секин-аста жонланди. Рудольф ўтирмақчи бўлди, бироқ удалолмади. Унинг кўз ўнгида ҳамма нарса суза бошлади ва у инграганча бошини ёстиққа ташлади.

– Уйғонди! – қичқирди кимдир хурсанд оҳангда. – Ва ниҳоят!

Басавлат киши Рудольфнинг ўрни томонга курсини сурди ва унинг ёнига ўтирди.

– Аҳволингиз қалай?

– Бундан ҳам ёмон бўлмаса керак!

– Нотаниш киши қаҳ-қаҳ отиб кулди.

– Мен Франко Франкоболло бўламан! Шу чоққача овозингизни фақат телефон орқали эшитишга муяссар бўлгандим. Сиз билан танишганимдан хурсандман, синьор Нильсен. Гарчи унчалик хотиржам бўлмаса ҳам, сиз жуда узоқ ухладингиз. Биз сизни доим кузатиб турдик. – У уч нафар эркак ва бир аёл турган томонга ишора қилиб бош ирғади. – Миландаги ҳамкасабаларим. – У ҳаммани номма-ном таништирди, бироқ Рудольф шу заҳотиёқ унутиб қўйди. – Ҳозир биз бир воқеани нишонляпмиз, лекин, назаримда, сиз ҳозир шароб ичадиган аҳволда эмассиз. Сизга бир пиёла “фернет бранка” берамиз ва шу заҳоти ўзингизни тетикроқ сезасиз!

– Қандай воқеани нишонляпсизлар?

– Биз бир неча йил сарфлашимизга тўғри келган бир ишни енгил қўлингиз туфайли анча олға силжитишга эришдик. Буни нишонлаш керак!

– Менинг қўлим енгиллигидан дедингизми? – Рудольф хўрсиниб қўйди. – Кеча Кантагалли билан суҳбатлашаётганимда андишасизларча ухлаб қолдим. Тўғри, ичишга одатланмаганман ва икки ҳафта деярли мижжа қоқмагандим, – дея гап қўшди у ўзини оқлаш учун.

Франкоболло унга пиёлада “фернет бранка” узатди.

– Ичинг, аҳволингиз ўнгланади.

– Бриндизига қандай келиб қолдингиз?

– Сиз туфайли! Сизнинг шарофатингиз билан йирик балиқни илинтирдик!

– Ҳа, Бертеллими! Шундай бўлади деб ким ҳам ўйлабди?

– Кеча сизга Кантагалли валдираган ҳамма гапни унутинг. У ҳушингизни йўқотгунингизча сизга ичирмоқчи бўлди ва ниятига етди ҳам. Сиз ичган шаробга метридан қўшилган эди. Бу ухлатадиган дори воситаси алкохол билан аралашганда сиздан ҳам бақувватроқ одамни узоқ муддатга йиқитади.

Рудольф ҳайратда эди.

– Мени ичириб йиқитмоқчимиди? Вой, худойим! Энди баъзи нарсаларни англай бошлаяпман! Бироқ бундай қилишнинг унга нима зарурати бор эди?

– У Норвегияда тергов жараёни қандай муваффақиятли бораётганини билмоқчи бўлган. Калаванинг учи топилаёзганини англагач, у қочишга қарор қилди. Қочиш режаси аввалдан ҳозирланган бўлса-да, бироқ Кантагалли қочишни энг охири дақиқагача қолдирган.

– Буни қаердан билдингиз?

– Биз қўшни хонада эдик, синьор Нильсен. Сизнинг Кантагалли билан суҳбатингиз тўлалигича плёнкага ёзиб олинган. Биз кеча эрта-лаб хонани эгалладик ва Кантагаллининг ҳар бир қадамини кузатдик. Сиз келишингиздан олдин у хонани яхшилаб синчиклаб текшириб чиққанидан хабаримиз бор. У сизни кутиб олиш учун аэропортга кетганида, биз ишга киришдик. Ҳатто унча катта бўлмаган камера ўрна-тишга ҳам улгурдик! – деди Франкоболло фахрланиб.

– Сизни унчалик тушунолмаяпман. Кантагалли нимадан кўрқади? Ахир, Норвегиядаги тергов жараёни жойидан деярли силжимаси-ку!

– Лекин Катрина Монтефиори тирик! У ўзига келган заҳоти ҳаммасини гапириб беришини ўзингиз айтдингиз-ку!

Рудольф пешонасини тириштирди.

– Мен сочи қирилган аёл ҳақида гапиргандим. Унинг кимлигини билмаймиз. Ҳарҳолда, у Маргит Тартанининг жияни эмас, чунки унинг сочи қора.

– Ўша Катрина Монтефиорининг худди ўзи.

– Бўлиши мумкинмас. Ўтган сафар Кантагалли менга Маргит Тартанининг жияни баланд бўйли, сочлари оппоқ, хушбичим – ҳақиқий шимол соҳибжамоли деганди!

– У сизни шунчаки чалғитмоқчи бўлган. Маргит Тартани ўз жиянидан шунчалар хавотирланаяптики, ҳозироқ кўрсатма беришга тайёр турибди. Аёл ўша қизни ўз фарзандларидан ҳам ортиқ кўради. Буни менга ўзи тан олиб айтди. Ҳайрон бўлманг!

– Лекин, синьор Франкоболло...

– Мени оддийгина Франко деб чақираверинг!

– Яхши... Раҳмат... Мен ҳали ҳам фикрларимни жамлай ололмаяпман. Кантагалли қаёққа қочиб кетмоқчи эди? Сиз Маргит Тартани ҳақида шунчалик кўп маълумотни қаердан биласиз?

– Яна бир пиёла “фернет бранка” ичиб олинг! – очик кўнгиллик билан кулди Франкоболло, аммо шу заҳоти жиддийлашди. – Умуман айтганда, мен Римнинг жиноят қидирув полициясида ишлашимни сизга аллақачон маълум қилишим керак эди. Тўрт йил бурун мени Кантагаллининг кимлигини пайпаслаб кўриш учун хизмат юзасидан Миланга жўнатишганди. Бизга гиёҳвандлик моддалари Шарқдан Туркия ва Греция орқали Бриндизига етиб келаётгани маълум эди Бриндизидан уларни Амстердам, Копенгагенга жўнатишарди. Лекин биз бу иш қай тариқа амалга ошаётганини тушунолмасдик. Бу ишда Кантагаллининг кўли борлигига қатъий ишончимиз бор бўлса ҳам, унга қарши далилларимиз йўқ эди. Биз вақти-вақти билан уни кузатардик, аммо натижасиз эди. Кеча сиз ундан машиналарни текшириб кўришга фармойиш берганини сўрадингиз. Бугун эрталаб уларни ўзимиз текшириб кўрдик. Биз мотор капотлари остида нимага мўлжаллангани номаълум бўлган металл қутичаларни топдик. Уларда гиёҳвандлик моддаларини олиб ўтиш жуда қулайдир.

– Демак, трейлерларни ўғирлашдан мақсад – ҳайдовчиларни ўлдириш экан-да?

– Ҳеч шубҳасиз! – Франкоболло ўрнидан турди. – Мен сизга яна “фернет бранка” куйиб бермоқчи эдим ва гапга тутилиб қолдим. Ўзи сергапроқман! – У Рудольфга қорамтир аччиқроқ ичимлик куйилган финжонни узатди ва деди: – Ҳозир ниҳоятда кўп саволлар билан бошингизни қотираётганингизни онт ичиб айта оламан. Ҳожати йўқ! Ундан кўра бизнинг муваффақиятларимиздан қувонинг. Бу ишга бир неча йиллик умримни сарфлаганимни сизга айтгандим. Кантагаллини фақат далиллар билан қўлга туширсам бўлди эди!.. Тўсатдан бизга норвегиялик терговчи ёрдам берапти!

Рудольф ирғиб ўрнидан туриб кетай деди.

– Бунга менинг қандай алоқам бор? Тушунтириб берсангиз-чи, ахир! Мен нимани қойиллатиб қўйибман? Ҳеч нимага тушунмаяпман!

Франкоболло унга узоқ тикилиб қолди.

– Сиз менга фикр бердингиз, синьор Нильсен. Кеча сиз телефонда Кантагаллига мен Донатининг танобини тортиб қўйишимни сўрамоқчилигингизни маълум қилганингизни айтдингиз. У сиздан Донати кимлигини сўрамади ва шунга биноан, сиз Донати таниқли шахс экан деган хулосага келдингиз. Суҳбатимиз ёдингдами? Мен эса буларнинг барчасидан бошқа хулоса чиқардим ва Донати билан жиддий шуғуллана бошладим, у эса ҳаммасини тезда бўйнига олди... Энди эса суҳбатимизни бўламиз. Сиз ювиниб, овқатланиб олишингиз керак. Биз ҳали биргаликда узоқ ишлашимизга тўғри келади. – Франкоболло соатига қаради. – Мен сиз учун самолётга чипта буюриб қўйдим. У соат учдан ўн дақиқа ўтганида учади.

– Демак, мен бу сафар ҳам қасрни кўролмас эканман-да?

– Нима дедингиз? Тушунмадим.

– Ҳеч гап. Айтишга арзимамайди.

Рудольф жилмайди.

*Рус тилидан
Гулчеҳра МУҲАММАДЖОН
таржимаси*

Янги нашрлар

ТЎПЛАМ. **“Саид Аҳмад санъати”**. Замондошлари машҳур адиб ҳақида. “Ўзбекистон” нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2010.

Мазкур тўпланда ўзининг кўплаб ҳикоялари, қиссалари, романлари ва комедиялари билан адабиётимиз ривожига қатта ҳисса қўшган атоқли адиб Саид Аҳмад ҳақида замондошларининг дил сўзлари, ёзувчи ижодига доир мақолалар жамланган. Тўпламнинг “Ижод сирлари ва машаққатлари” фаслида Саид Аҳмадга устоз сафдош ҳамда шогирд бўлган ижодкорларнинг таниқли адиб ҳақидаги дил сўзлари ўрин олган. “Бебаҳо хотиралар, ҳангомалар ва суҳбатлар” фаслидан жой олган мақолаларда Саид Аҳмад сиймоси ёдга олинган бўлиб, унинг ибратли фазилатлари, бадиий маҳорати каби ҳам инсоний, ҳам ижодий сифатлари кенг ёритилган.

Китобдан адибнинг ижоди ва асарлари таҳлил этилган адабий-танқидий мақолалар, кичик тадқиқотлар, ёзувчи билан суҳбатлар ва ижодкор тақдиридан ҳикоя қилувчи дoston ҳам ўрин олган. Китобни Ашурали Жўраев тўплаб, нашрга тайёрлаган.

ТУРСУНОЙ СОДИҚОВА. **“Дилдаги дур”**. Саксон ҳадис талқини. Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2010.

Дил покланмагунча инсоннинг тили, қўли, йўли покланмайди. Одамзотни минг кўйга соладиган, умрига минг бир фасл олиб кирадиган бу кўнгилдир. Кўнгилда гоҳ иймон қақриқлари жаранглаб, гоҳ эса шайтон васвасалари жунбуш уради. Ҳамма гап ўша икки овозни ҳушёр этишда! Яхшисидан ёмонини ажрата билишда! Шоира Турсуной Содиқованинг янги нашрдан чиққан “Дилдаги дур” ҳадислар шарҳи китоби ана шу ҳақда.

Ҳадислардаги маънони уққан сари дилинг, феълинг кенгайиб, қарашларинг соғаяди, дунё кўзингга ҳар галгидан ҳам чиройлироқ кўринаётганини сезасан.

Муаллиф талқинидаги ҳадисларда инсон ҳаётининг турли қирралари, ахлоқ, одоб, вафо, садоқат, одамийлик сингари азалий ва абадий мавзулар ҳақида самимий фикр юритилади. Шоира инсон баъзан билиб-билмай йўл қўйган хатоларини кўз олдингизга териб қўйгандек бўлади. Гуноҳларингни бўйнингга қўяди. Уяласан, тавба қиласан ва юрагингга яхши ниятларни жойлайсан.

Шоира бундан олдин ҳам “Ризолик излаб” номи билан қирқ ҳадис талқинидан иборат рисола яратган эди. У ўша китобларни яна қирқта ҳадис талқини билан тўлдириб, саксонта ҳадис ҳолида “Дилдаги дур” номи билан китобхонларга тақдим қилди.

Маънавият сабоқлари, таълим-тарбия муаммолари ҳақидаги ўйлар, ҳаётини мушоҳадалар мазкур китобнинг асосий мазмуни, моҳиятини белгилайди.

УМАРАЛИ НОРМАТОВ. **“Қодирий мўъжизаси”**. “Ўзбекистон” нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2010.

Кўп асрлик адабиётимиз тарихида янги саҳифа очган, ўзбек миллий романчилик мактабига асос солган, халқимизнинг маънавий, маданий ҳаётида чуқур из қолдирган буюк сиймо Абдулла Қодирийнинг ҳаёти ва ижодий мероси салкам бир асрдан бери адабий-илмий жамоатчиликни қизиқтириб келади. Шу йиллар давомида бутун бошли қодирийшунослик фани шаклланди. Унинг ривожига таниқли олим, мунаққид Умарали Норматовнинг ҳам муносиб хизмати

бор. “Қодирий мўъжизаси” китобида олимнинг узоқ йиллар давомида Қодирийни англаш йўлидаги изланишлари — сара тадқиқот, ўй-мушоҳада, суҳбат ва қайдлари жамланган. “Муаллифдан” сўзбошисида шундай сўзлар битилган: “Китоб, айниқса, унинг биринчи бўлими бошдан-оёқ қизгин бахс-мунозара руҳида битилган. Адолат юзасидан кўнглимга яқин устоз алломалар, ҳамкасб дўстлар, қолаверса, ўзим билан ҳам баҳслашишга тўғри келади. Бугун яна бир карра шунга амин бўлаётirmanки, Қодирийни англаш осон кечган эмас. Кўп йиллик адабий-танқидий фаолиятим давомидаги энг машаққатли, айни пайтда гоят шарафли ва мароқли юмуш — Қодирийни англаш йўлидаги изланишларим, деб биламан”, — деб ёзади олим.

Китоб икки бўлимдан иборат. Биринчи бўлимга: “Адиб қисмати”, “Фақат, ҳақиқат олдида бўйин эгиш бўлсин”, “Характер кулгуси”, “Обид кетмон” ҳақиқати ва бошқа мақола, тадқиқотлар берилган. Иккинчи бўлимда эса: “Отага таъзим”, “Ўтган кунлар” ҳайрати, “Адиб ҳақида қайдлар”, “Қалб драмаси ва нафосати”, “Бадий сўз қудрати”, ёзувчи Ўткир Ҳошимов билан суҳбат, хотима ўрнида “Қодирий мўъжизаси” мулоҳазалари ўрин олган.

ТОҲИР МАЛИК. **“Ақл ва оқил”**. Рисола. “Давр пресс” нашриёти. Тошкент, 2010.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Тоҳир Маликнинг ахлоқ-одобга оид кўплаб асарларини ўқигансиз, албатта. Яқинда ёзувчининг яна бир китоби дунё юзини кўрди. Унда ҳам маънавият-маърифат масалалари етакчи ўрин тутади. Китоб “Ақлни ва оқилни асрайлик”, “Донолик амал эрур”, “Нодонлигин тан олмас нодон” деб номланган уч бўлимдан иборат.

Одам боласининг ўзбилармонлиги ақлининг заиф, кучсизлигидан дарак беради. Ўзбилармон одам доим машаққатда яшайди. Ҳар ким ақлу фаросат этагини маҳкам ушласа, мартабаси ошади, эл ўртасида обрўли, эътиборли бўлади. Нафс буйругига бўйин эгса, хор-зорлик гирдобиди ҳалок бўлади. Чунки ақл улугликка, ақлсизлик эса тубанликка етаклайди, дейди муаллиф.

Нодондан қанчалик узоқ бўлсанг, бошинг шунчалик саломат бўлади, дейдилар. Дононинг акси, нодондир, деб айтишлари бежиз эмас. Нодонликнинг дастлабки белгиларидан бири ўзи тушунмаган гапга ҳам аралашаверишда кўринади. “Ақл ва оқил” китобида донолик, ақллилик ва нодонлик ҳақида сўз юритилади. Китоб саҳифаларида кўплаб ривоятлар ҳам ўқувчига юксак маънавият сабоғи бўла олади.

ТЎПЛАМ. **“XX аср рус шеърляти”**. Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2010.

XX аср шеърляти деганда инсон руҳининг гоҳ мардона, гоҳ хазин оҳанглариини ўзида жамлаган, беминнат муҳаббат ва адолатга ташналик туйғуларини жўш урдирган улкан шеърлий уммони кўз ўнгимизда гавдаланади. Шоирлар заҳмат чекиб яратган юксак шеърлий дурдоналар барча даврларда ҳам башариятнинг қалб мулки ҳисобланган.

Мазкур мажмуага жамланган ўн беш нафар забардаст шоирлар ижоди таниқли шоир ва таржимон Мирпўлат Мирзо таржималарида ўтган асирдаги рус шеърлятини бор гўзаллиги ва таровати билан намоён бўлади.

“Рус шеърляти ҳар қандай иштибоҳдан холи ўлароқ улуг шеърлятидир. Бу шеърлятда инсон руҳияти, боқий идеаллар, олий гўзаллик қирралари, табиатнинг бетакрор оҳанглари жилваланиб туради. Биргина оқ қайин ҳақидаги шеърни ўқигандаёқ муаллифнинг рус шоири эканлигини адашмай пайқаб олишингиз мумкин”, — деб ёзади Ўзбекистон қаҳрамони, Халқ шоири Абдулла Орипов мазкур китобга ёзган “Олтин кўприк” номли сўзбошисида.

Китобга кирган ўн беш забардаст шоир — А.Ахматова, К.Бальмонт, Б.Пастернак, М.Цветаева, А.Твардовский, Н.Забалоцкий ва бошқаларнинг бетакрор шеърляри ўзбек китобхонлари қалбига теран туйғулар ва янги оҳанглари бахш этиши шак-шубҳасиздир.

АШУРАЛИ ЖЎРАЕВ. **“Майсалар уйғонган тонг”**. “Ўзбекистон” нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2010.

“Ватан — у менинг жону таним, саждагоҳимдур, у менинг тўлин ойим, тинч-омонлигим, иззатим, шарафим, Каъбам, қиблам ҳамда гулистонимдир”, деб ёзган эди Фитрат.

Заҳматкаш журналист ва адиб Ашурали Жўраевнинг “Майсалар уйғонган тонг” номли публицистик дoston, маърифий очерклар, эсселар ва гурунглар тўпланган мазкур китоби олти бўлимдан иборат. “Ватан манзаралари” бўлимига “Жону жаҳонимсан, Ватан” публицистик дostonи, “Инсонийлик юки” бўлимига маърифий очерклар, “Она-юртим шаҳарлари” бўлимига эсселар, “Меҳрим тушган инсонлар” бўлимига бадиалар, “Болалар дунёси” бўлимига этюдлар ҳамда “Муҳаррир гурунглари” киритилган.

Муаллиф “Ватан гавҳари — Тошкент” эссесиди Тошкентимиз ҳақида сўз юритади. Дарҳақиқат, ҳориждан келган меҳмонлар тўй арафасидаги келинчакдай чирой очаётган, йилдан-йилга хуснига-хусн қўшилаётган Тошкентни кўриб, ҳайратдан жўшиб: “Сўнги йиллар ичида Тошкентни таниб бўлмайдиган бўлиб қолибди”, дейишади. Тошкент зиё шаҳри, маънавият ва маърифат маскани эканлиги барчамизга аён.

Китоб саҳифаларидан ўрин олган “Муҳаррир гурунглари” туркумида инсон маънавияти ҳақида баҳс юритилган қизиқарли ва ибратли гурунглар мароқ билан ўқилади. Айниқса, “Болалар дунёси” туркумида, асосан, баркамол авлод тарбияси, уларнинг дунёқарашиди ўзгаришлар ҳаётгий мисоллар ва воқеалар орқали кўрсатиб берилган. Китобга филология фанлари номзоди Шўҳрат Ризаев “Меҳр фарзанди” номли сўнгсўз ёзган.

ТўПЛАМ. **“Ҳайрат булоқлари”**. Шеърлар *“Тафаккур қаноти”* нашриёти. Тошкент, 2010.

“Бугун ўз орзу истакларини, ёшлик туйғуларини чинакам сўз санъатига айлантиришга уринаётган ёш қаламкашларнинг кўплиги мени ҳамиша қувонтиради”, — деб ёзди фарғоналик ёш ижодкорларнинг “Ҳайрат булоқлари” шеърый тўпламига сўзбоши ёзган Ўзбекистон Халқ шоири Иқбол Мирзо.

Ҳа, бугунги кунда мамлакатимизда ёшларга катта эътибор берилмоқда. Ўзбек мумтоз адабиётининг йирик намояндаларидан сабоқ олган, кўнгилга яқин мисралар тизиб, камол топиб бораётган мустақил Ўзбекистонни жўшиб куйлаётган ёшлар адабиётимизнинг эртасига умид уйғотади.

“Ҳайрат булоқлари” шеърый тўпламига олтмишдан ортиқ ёш шоир ва шоираларнинг илк шеърлари жамланган.

Бу шеърлар бир-биридан оҳорли, бир-биридан нафис ташбеҳлар билан зийнатланган. Булоқ сувларидек тиниқ сатрларни ўқиганда, ёшлар шижоатидан кўнглингиз тоғдек кўтарилади. Энг муқими, бу ижодкор ёшларда адабиёт масъулиятини англашга, сўз ҳароратини илғашга интилиш жуда кучли.

АБДУЛЛА ШЕР. **“Севги олмоши”**. Шеърлар. Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2010.

Истеъдодли шоир Абдулла Шернинг “Севги олмоши” номли сонетлар китоби ҳайрат ва тафаккур маҳсули сифатида ўқувчига юксак завқ, ҳаяжон бағишлайди. Бу шоирнинг катта маҳоратга эришганидан далолатдир.

Дунё шоирларга асрлар оша туганмас илҳом бериб келаётган илоҳий неъмат — муҳаббат ўзига хос сирли, сеҳрли ҳодисадир. Шоир янги китобида илоҳий неъмат бўлган Муҳаббатни Абдий Баҳор деб таърифлайди ва эъзозлайди. “Севги олмоши” китоби номига мос тарзда тўрт қисмга бўлиниб, кишилиқ олмошлари билан ифодаланган. “Мен”, “Сен”, “У”, “Биз”.

Инсоний муҳаббатнинг ўзига хос гўзал бадий талқини бўлмиш ушбу китобча истеъдодли шоирнинг ўқувчиларга муносиб совғасидир.

2010 йил “Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарлар

НАСР

- АНОР (Озарбайжон). **Ҳикоялар** (Р.Жабборов тарж.) № 1.
Болеслав ПРУС (Польша). **Фиръавн. Тарихий роман.** (А.Комил тарж.) № 1,
2, 3.
Фёдор ДОСТОЕВСКИЙ (Россия). **Камбағаллар. Роман.** (А.Хўжахонов ва
А.Файзулла тарж.) № 1, 2.
Розия ТУЖЖОР (Эрон). **Эрон ҳикоялари.** (Ш.Олимов тарж.) № 3.
Виктория ТОКАРЕВА (Россия). **Сигинмагил осмон деб...** (Шоҳсанам тарж.).
№ 3.
Г.Ф.КВИТКА-ОСНОВЬЯНЕНКО (Украина). **«Бало» қиз. Қисса** (Қ.Мирму-
ҳамедов тарж.) № 4.
Торнтон УАЙЛДЕР (Англия). **Авлиё қирол Людовик кўприги. Қисса** (Меҳри
Бону тарж.). № 4, 5.
Милорд ПАВИЧ (Сербия). **Серб ҳикоялари** (Гўзал Бегим тарж.). № 4.
Собир САЙҲОН (Туркия). **Бугдой экиб, арпа ўрганлар. Қисса.** № 4.
Ҳ. ҲЕССЕ, И. БУНИН, Э. КРУСТЕН, Р. СИРГЕ. **Ҳикоялар** (М.Акбаров,
Д.Алиева, Н.Жўраева тарж.). № 5.
Расул ҲАМЗАТОВ (Доғистон). **Менинг Доғистоним. Бадиа** (А.Мўминов тарж.).
№ 5, 6.
Эдуард БУЛЬВЕР-ЛИТТОН (Англия). **Помпеянинг сўнги кунлари. Роман**
(А.Файзулла, М.Маҳмудов тарж.). № 6, 7, 8, 9.
Годердзи ЧОХЕЛИ (Гуржистон), Фаридун Халилий (Эрон). **Ҳикоялар**
(Ф.Шоҳисмоил ва Ш.Олимов таржималари). № 6.
Пауло КОЭЛБО (Бразилия). **Иблис ва Прим хоним. Роман** (У.Долиев
таржимаси). № 7, 8, 9.
Фарход ЖИЛОН (Хитой). **Ҳикоя** (Ҳ.Зайниддин тарж.). № 7.
А.П.ЧЕХОВ (Россия). **Ҳикоялар** (И.Ҳафизов тарж.). № 7.
Дино БУЦАТТИ (Италия). **Ҳикоялар** (Р.Отаули тарж.). № 8.
Т.МАНН, М. КРЮГЕР, Э.УЗДАМАР, М.МАРОН, Д.ДЕРРИ,
Б.ШПИННЕН. **Олмон ҳикоялари** (М.Акбаров, З.Аълам, Э.Усмон, Т.Жўраев тарж.).
№ 9.
К.К.БРАНКО (Португалия). **Хазон бўлган севги. Роман.** (Н.Жўраева тарж.).
№ 10, 11.
П.МЕРИМЕ. (Франция). **Коломба. Қисса.** (Абдумурод Кўчибоев тарж.) № 11. 12.
Замонавий япон ҳикоялари. (Д.Алиева тарж.) № 11.
Оноре де БАЛЬЗАК. **Чин севги.** (Қ. Мирмуҳамедов тарж.) № 12.
Муҳаммад Ҳайдар МИРЗО. **Тарихи Рашидий** (В.Раҳмонов, Я.Эгамова тарж.).
№ 12.

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

- Марина ЦВЕТАЕВА (Россия). **Қуёш йўлларимга тўшади зиё** (М.Мирзо тарж.). № 1.
Ҳофиз ШЕРОЗИЙ (Эрон). **Ғазаллар** (О.Мухтор тарж.) № 1.
Николай РУБЦОВ (Россия). **Севаман қайинлар шовуллашини** (М.Мирзо
тарж.) № 2.
МУЛЛА НАФАС (Туркменистон). **Нафас, сен сўзласанг улус-элларда** № 3.
XX аср Македония турк шоирлари ижодидан: **Жон танда ёнартоғдир** № 3.
(Т.Қаҳҳор тарж.)
Аблат АБДУЛЛО (Шинжон). **Муҳаббатнинг гўзал кўчаси** (А.Бойқўзиев тарж.).
№ 4.
Иван БУНИН (Россия). **Ажиб порлар шамлар ёлқини** (Турсун Али тарж.) № 4.

- Белла АХМАДУЛИНА (Россия). **Қўрқмасман мен севгимдан асло** (М. Мирзо тарж.) № 5.
- Қайсар АМИНПУР (Эрон). **Ўтаётган бу кунлар** № 5. (Ж. Муҳаммад тарж.)
- Адам МИЦКЕВИЧ (Польша). **Тинмасин ҳаёт ҳеч, гупирсин!** (Ҳ. Шарипов тарж.) № 6.
- Элчин ИСКАНДАРЗОДА (Озарбайжон). **Шоирларнинг тушлари** (А. Турсунов тарж.) № 6.
- Сожида СУЛАЙМОНОВА. **Севгига эгаман бош** № 7.
- Хориждаги овозимиз. **Саудия Арабистонидаги ўзбек шоирлари ижодидан** № 7.
- М. БЕДИЛ (Эрон). **Эй қатра, бўлай десанг дур...** *Рубоилар.* (Э. Очил тарж.) № 8.
- Амрита ПРИТАМ (Ҳиндистон). **Мен бор эдим** (Уктамой тарж.) № 8.
- Леопольд СЕНГОР (Сенегал). **Юлдузлар жилмаяр арши аълода** (М. Мирзо тарж.) № 9.
- Ф. Г. ЛОРКА (Испания). **Оқ кулгу томчилари** (Ш. Раҳмон тарж.) № 9.
- Япон шеърятидан. **Алафлар ҳам гуллар олчулардай** (Абду Наби тарж.) № 10.
- Рабиндранат ТАГОР. (Ҳиндистон) **Замину самони титратар шеърим** (А. Пардаев тарж.) № 10.
- Замонавий арман шеъряти. **Кўздан олислган қадамлар акси** (Гўзал Бегим тарж.) № 10.
- Улжас СУЛАЙМОНОВ (Қозоғистон). **Айланайин сендан, Замин-онажон!** (М. Мирзо тарж.) № 11.
- Ёвуз Булант БОҚИЛАР. **Тарихнинг оқ гуллари** № 11. (М. Авзам тарж.)
- Сар КАПУН. (Камбоджа) **Кўз илғамас далалар** (Ф. Шоҳисмоил тарж.) № 12
- П. Б. ШЕЛЛИ. **Эски йилга алла айтар қиш** (Ҳ. Акбар тарж.) № 12.

2010 йил – БАРКАМОЛ АВЛОД ЙИЛИ

- Берди КЕРБОБОВ. **Зехн, юрак, уқув ва меҳнат зарур** (М. Сафаров, А. Бобониезов тарж.) № 1.
- Иброҳим ЖУРА. **Ёшларга янги имкониятлар** № 5.
- Мирпўлат МИРЗО. **Комиллик сири** № 7.

НАВОИЙХОНЛИК

- Абдумурод КҶЧИБОВ. **Навоий Ғазаллари француз тилида** № 2.
- Турсун ТУРКАШ. **Шинжонда навоийхонлик анъанаси** № 2.

БОБУРХОНЛИК

- Сирожиддин САЙИДИ. «**Юз ох, Заҳириддин Муҳаммад Бобур...**» № 2.

ДРАМА

- Самуил АЛЁШИН (Россия). «**Йўқ, ўлмайман мен буткул...**» (Қ. Мирмуҳамедов тарж.) № 8.

ПУБЛИЦИСТИКА

- Мирпўлат МИРЗО. **Меҳрга муҳтож хилқат** № 3.
- Абдуғафур РАСУЛОВ. **Дунё эътироф этаётган китоб** № 3.
- Ғатхулла ЭРҒАШЕВ. **Анъанавийлик ва замонавийлик уйғунлиги** № 4.
- Ўрозбой Абдурахмонов. **Орол: опшоқ девор олдида** № 10.

АДАБИЁТШУНОСЛИК

- АНАНДАВАРДХАНА (Кашмир). **Дхваньялока** (Ҳ. Болтабоев, М. Маҳмудов тарж.) № 1.
- Улуғбек ДОЛИМОВ. **Жадидчиликнинг тамал тоши** № 1.
- Зухра МАМАДАЛИЕВА. **Шарқ адабиётида Симуруғ тимсоли** № 2.
- Музаффар АҲМАД. **Улуғ туркман шоири** № 3.
- Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ. **Французча «Бобурномалар»** № 4.
- Мунира ШАРИПОВА. **Муҳаммад Шайбоний ижоди ҳорижда** № 4
- Наим КАРИМОВ. **Ватан меҳри билан яшаган инсон** № 4.
- Муҳаммад АЛИ. «**Олтин ёруғ» шуъласи** № 5.
- Тозагул МАТЁҚУБОВА. **Бедил ва Ғафур Ғулом** № 5.
- Шаҳноза ҒОЙПОВА. **Драмага кўчган мавзулар** № 7.
- Наргиза ШОАЛИЕВА. **Янгилик излаган шоир** № 7.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Исмоилбек ФАСПРАЛИ. Туркистон саёҳатлари № 10. (Т.Қаҳҳор тарж.)
Тоҳир ҚАҲҲОР. Исмоилбек Фаспрати ва унинг Туркистон саёҳатлари № 10.
Пётр ФАЛЁВ (Россия). Қримтатар зиёлилари мафқурасига доир. № 11.
(З.Исомиддинов тарж.)

АДАБИЙ ТАНҚИД

Тоҳир УМРЗОҚОВ. Аслиймонанд таржима муаммолари № 1.

ЁДНОМА

Сергей МНАЦАКАНЯН. Узлатда кечган умр № 2.
Муҳаммад ХАЙРУЛЛАЕВ. Миртемир домлани эслаб № 10.
Шукур ҚУРБОН. Озод Шарафиддинов сабоқлари № 10.

САЁҲАТНОМА

Рустам МИРЗАЕВ. Муқаддас қадамжолар бўйлаб № 11.
Нодир НОРМАТОВ. Сеҳрли диёр сарҳадларида № 12.

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

Нафас ШОДМОНОВ. «Зубдату-т-таворих»нинг мукамал наشري № 1.
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ. Умри боқий асарлар № 2.
Алимурод ТОЖИЕВ. Миллат кўзгуси № 2.
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ. Дўстлик элчиси № 4.
Доно ЗИЁЕВА. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар № 5.
Сафо МАТЧОНОВ. Инсон фожиаси талқинлари № 5.
Шуҳрат РИЗАЕВ. Ўзбек насри жаҳон кўзгусида № 6.
Муқаддас ТОЖИБОЕВА. “Девону лугатит турк”нинг илк тадқиқотчиси № 7.
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ, Қ. КУБАЕВ. Бадий ижод психологияси № 7.
Пиримқул ҚОДИРОВ. Сўзи кўнгилга муносиб № 8.
Абдуғафур РАСУЛОВ, Алимурод ТОЖИЕВ. Доимий ҳамроҳ № 8.
Шоира НОРМАТОВА. Акбаршоҳ америкалик тадқиқотчи нигоҳида № 8.
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ. Турон тарихидан лавҳалар № 9.
Алимурод ТОЖИЕВ. XX аср ҳикоялари № 10.
Маҳкам МАҲМУД АНДИЖОНИЙ. Маънолар хазинасининг калити № 11.
Улугбек АБДУЛЛАЕВ. Темуршуносликка муносиб ҳисса. № 12.

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

Агата КРИСТИ. (Англия) Лорд Эжурнинг ўлими. Роман. (Т.Алимов тарж.)
№ 2,3,4,5.
Сюзен ФОКС (Англия) Самовий аҳду паймон. Ишқий роман. (Г. Муҳаммадёрва
тарж.) № 6, 7.
Абдуурофе РАБИЕВ (Тожикистон). Сўнгги аргумоқ. Қисса. (О.Жуманов тарж.)
№ 8.
Василий ЯН. (Россия). Осиёнинг мовий сарҳадлари (А.Комил тарж.) № 9.
Элла ГРИФФИСТ. (Норвегия) Номаълум шерик. Роман (Г.Муҳаммаджон
тарж.) № 10, 11.

МУТОЛАА

Сирожиддин ҲАЙДАРОВ. Севиб ўқишим боиси № 2.

ЖАҲОН КУЛАДИ

Михаил ЗОШЧЕНКО Ҳажвий ҳикоялар (А.Умр тарж.) № 1.
Куллардан бир кун (Ҳ.Сиддиқ тарж.) № 5.
Машхурлар ҳаётидан (Ш.Отабек тарж.) № 8.

ЖУРНАЛХОН МИНБАРИ

Маҳмуд САТТОРОВ. Ижодкорга ғамхўрлик № 4.
Лазиз БАХРОНОВ. Камолот сари № 12.
Янги нашрлар № 3, 6, 9, 12.
2010 йилда “Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарлар № 12.